

ZDENĚK SMETÁNKA

LEGENDA O OSTOJOVI

ARCHEOLOGIE
OBYČEJNÉHO ŽIVOTA

NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY

ZDENĚK
SMETÁNKA

LEGENDA O OSTOJOVI

ARCHEOLOGIE
OBYČEJNÉHO ŽIVOTA

NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY

Na frontispisu použito miniatury znázorňující „středověkou rodinu“ Adama a Evy z rukopisu Speculum humanae salvationis, uloženého v Archivu Pražského hradu, fond Knihovna metropolitní kapituly, sign. KMK – A 32, na předsádce pak šrafované mapky Levého Hradce – akropole a předhradí – se zakreslením objevů J. L. Píče před rokem 1909

C Zdeněk Smetánka, 2004

Cover & Typo Vladimír Vimr, 2004

Všechna práva vyhrazena

ISBN 80-7106-661-3

... nevěřit, že jen ti účastníci dějů, kteří dělají hluk,
jsou ti nejdůležitější – jsou i jiní, mlčenliví...

FERNAND BRAUDEL, 1958

Neznámi a zapomenuti leží na pohřebištích rozsetých po úrodnějších částech české země ti, kteří vydobyli její ornou půdu z temnot lesa: oráči, vinaři, pastýři, vesničtí řemeslníci i rybáři. Jenom tehdy, když se stali spolu s půdou, na níž pracovali, předmětem darování, tak jako je darován dobytek nebo drůbež, nepatrně vystupují ze stínu anonymity. Tehdy čteme v pergamenových listinách jejich starobylá zvučná jména: Stojan, Rozroj, Nerad, Jurata, Radek se synem Svojenem, Zlatoň, Květek, Ostoj, Stromata a pár desítek dalších jmen. Ale co známe více než jméno, co víme o běhu jejich života – málo, velmi málo, skoro nic.

Zapomenuti jako jednotlivci, ale ne nevýznamní jako lid. Na jejich vyčerpávající práci, někdy i hladovění, pozvolna vystavěli jiní, urození a mocní (latinské prameny je nazývají *nobiles, potentes* a příznačně pro dobu *milites primi ordinis*, tedy bojovníci prvního řádu), základy státního útvaru, v němž žijeme podnes. Především je, zapomenuté a neznámé, chceme nechat vystoupit ze tmy nepaměti do světla vzpomínky. Sotva se nám asi podaří napsat podrobnou biografii kohokoliv z nich. Avšak prostřednictvím historické rekonstrukce a nejednou nutně i za pomoci pouhé prozatímní konstrukce se můžeme pokusit – promítnutím širších znalostí o světě raného středověku do života některého více známého jednotlivce – o vytvoření obrazu života raně středověkého sedláka. Vztažení širšího spektra faktů k životu jedné osoby, jejich zosobnění, není metoda ani nová, ani neznámá; je to jen spíše metoda pozapomenutá, málo využívaná. Její hodnota ještě výrazněji vystoupí při použití netradičních pramenů nahromaděných současnou archeologií středověku, která neustále přináší nové poznatky o prosté lidské každodennosti, a prohlubuje tak pohled na naši nejstarší minulost.

1 Lidé a doba

6

LEGENDA
O OSTOJOVI

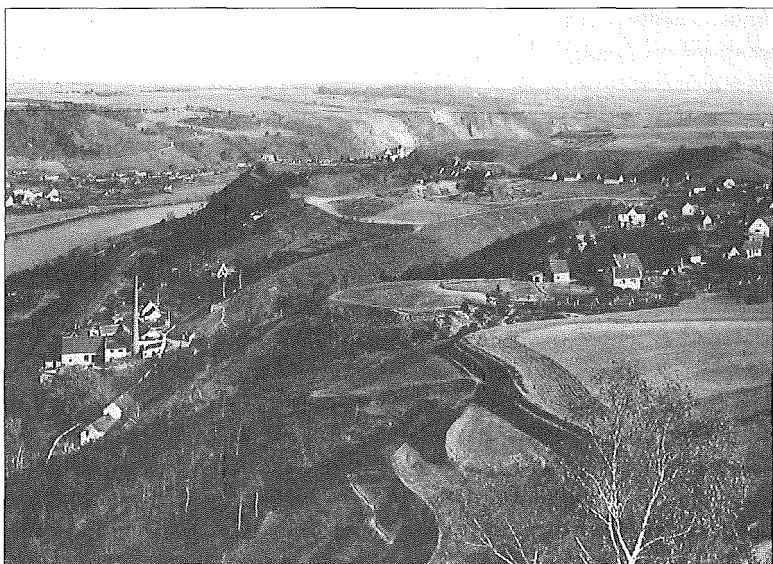
VYSVĚTLENÍ, PROČ PRÁVĚ ORÁČ OSTOJ bude ten, jemuž věnujeme v našem vyprávění zvláštní pozornost a z jehož osoby učiníme osu, kolem níž se budou soustřeďovat naše úvahy, je poměrně jednoduché. Mezi raně středověkými zemědělci, které dovedeme alespoň pojmenovat, je Ostoj jediný, o němž víme trochu více. Vděčíme za to zvláštní okolnosti. Listina, v níž je jeho jméno uvedeno, se trochu odlišuje od běžných, na detaily nepřiliš bohatých darovacích písemností. Ojedinele sdílný dokument, na nějž se budeme dále často odvolávat, má některými svými rysy charakter závěti. Snad právě proto je obsírnější a informuje nás poněkud podrobněji o světě, který Ostoje obklopoval.

Přesné datum sepsání listiny není známo. Karel Jaromír Erben ji zařadil do roku 1132, ale bližší důvody pro své datování nevedl, a tak poslední editor Gustav Friedrich položil vznik této písemnosti raději do širšího intervalu mezi léta 1125–1140, do doby vlády knížete Soběslava I., jehož osoba je v listině zmíněna. Nemáme tuto listinu bohužel k dispozici v originále, což působí při jejím výkladu nemalé obtíže, protože při přepisu mohlo dojít třeba k malým, ale ve svých důsledcích významným posunům v obsahu a významech. Zachovala se totiž jen jako vložka, insert, do další, mladší listiny z roku 1233, v níž král Václav I. potvrzuje, že ves Únětice daroval kostelu pražskému již dříve jeho otec Přemysl I.

Původním vydavatelem listiny, z jehož vůle byla sepsána, byl mnohem dříve Zbyhněv, kněz a kanovník pražského kostela P. Marie. Ten zdědil, nejspíše společně se svým blíže neznámým bratrem, někdy na počátku 12. století po svém otci velmoži Bohuňovi a matce Boženě dodnes poblíž Prahy existující ves Únětice. Vykoupil, jak se dozvídáme z listiny, od bratra devět polí (*agri*), což si nechal dosvědčit jakýmsi Vladotou a jeho syny, a konečně připojil ke svému podílu luka, za něj zaplatil značnou sumu 440 denárů. K tomu dokoupil ještě od jakéhosi Milhošta nějaký další pozemek (*campus*) a celé své úsilí dovršil založením kostela v Úněticích.

U kostela osadil dva kanovníky, jejichž jména se nám šťastnou shodou okolností rovněž zachovala. Byli to Ráž a Bezděd a k jejich výživě a vydržování zorganizoval Zbyhněv vlastně malý samostatný hospodářský systém, statek, jehož struktura a velikost byly samozřejmě značně odlišné od velkostatků, jak je známe z pozdější doby. Výtěžků z únětického statku měli užívat Ráž s Bezdědem až do konce svého života, ale s podmínkou, že kdyby jejich potomstvo nebylo učené (*proeles eorum non fuerit docta*), čímž se nepochybně rozumí, kdyby jejich synové nebyli schopni vykonávat církevní povolání, musí se ještě za svého života postarat o náhradu, aby počet kanovníků zůstal zachován „až do konce světa“, jak se v listině doslovně praví.

Tato podmínka nás nepřekvapuje. Kněží se v té době ještě běžně ženili a děkan kostela pražského, kronikář Kosmas, zapsal dokonce v roce 1117 do své kroniky smrt manželky Božetěchy,

Pohled na Levý Hradec z polohy Řivnáč. Dva zadní terénní bloky nad Vltavou tvoří vlastní hradiště; blíže k vrchu Řivnáci leží předhradí, vzadu těsně nad řekou akropole hradiště. Na dvou terénních blocích zcela v popředí se rozkládal Ostojův pozemek označený jako „campus“.

nazýváje ji láskyplně „nedílnou družkou veškerých osudů“ svých. Teprve za života Ostojova roku 1143 dorazil do Čech papežský legát kardinál Guido, aby kromě jiného prosazoval i reformní myšlenky druhého lateránského koncilu, který požadoval též kněžský celibát. Podle soudobých svědectví si počínal v té věci dosti tvrdě, ale příliš neuspěl. Přibližně půl stolení po něm (1197) přišel do Prahy jiný legát, kardinál Petr. Byl tehdy málem zabit rozčilenými kněžími, když žádal, aby nově svěcení duchovní vykonali slib čistoty a žili v celibátu. Letopisec Jarloch, jinak opat milevského kláštera, který událost zaznamenal, asi nepřeháněl. Není to totiž ani zdaleka jediná věc, o níž si budeme moci spolu s historikem Václavem Novotným ještě mnohokrát říci, že co se tehdy „jinde rozumělo samo sebou, u nás mohlo se zdáti sporným“ a „co jinde se zdálo hříchem, u nás bylo běžné“.

Součástí hospodářského systému navázaného na únětický kostel byl i náš Ostoj, sídlící na nedalekém Levém Hradci. K majetku únětického kostela patřil jako dušník (*proanimator*). Tímto termínem, uváděným v raně středověkých písemných pramenech, se snad již od časů Velké Moravy označovaly osoby darované církvi za spásu dárcovy duše. Nebyl sám, kdo byl takto připoután k únětickému kostelu; ve stejném postavení jako Ostoj, usazený ani ne hodinku od Únětic, žil i hospodář Miloň s manželkou a jejich synové a dcery, sídlící až při vzdáleném boleslavském „hradisku“ – lépe hradu.

Přesný rok, kdy se Ostoj narodil a kdy zemřel, neznáme. Víme jen, že se snad někdy v intervalu let 1125–1140 dostal – jistě již jako dospělý muž – do darování. Členové jeho rodiny nejsou sice v listině jmenováni, ale určitě nebyl sám; žil v domě, kde s ním přebývalo více lidí. Domýšlíme se to ze záznamu v téže listině, kde je zapsáno, že když bylo třeba odejít na robotu, mohl jeden z členů rodiny zůstat doma a hlídat dům. V těch časech to znamenalo především hlídat oheň, aby neuhasl nebo neuškodil.

Jak početná mohla být Ostojova rodina, přesně nevíme. Velikosti a složení rodiny v raném středověku zatím naši historici i demografové věnovali jen menší pozornost. Dokumenty, které máme k dispozici, nejsou příliš sdílné, ale nepřímo přece jen nějaké svědectví vydávají a umožňují alespoň odhad. Naprostá většina darování, jak je zachycují nejstarší české listiny, pokud jsou v nich vypočítáváni lidé a jsou udávány jejich rodinné vztahy, uvádějí muže jako hlavu rodiny. Muž, označený obvykle přímo jménem, zastupuje tedy celou širší rodinu, jejíž příslušníci jsou pak vypočítáváni ve vztahu

k této hlavě – manželka, synové, dcery, bratr. O patriarchální orientaci rodiny v raném středověku sotva může být sporu. Pro zemědělské prostředí, jak nás poučuje etnografie, je typické soužití ve více-generační, obvykle v třígenerační rodině, což je dáno vazbou na půdní majetek. Jádrem rodiny tvoří hospodář a jeho žena, k nimž jsou uváděny jedno dvě děti, někdy i tři – některé zápisy hovořící obecně o dcerách a synech dovolují uvažovat nejméně o čtyřech potomcích. Byl-li v domě někdo ze starých rodičů, a jistě tomu tak po nějaký spíše krátký čas mohlo být, potom musíme alespoň pro určité období soužití přičíst jednu až dvě osoby navíc. A to ještě pomíjíme možnost, že v domě mohl žít někdo z neprovdaných či neoženěných sourozenců základního páru.

Při odhadu velikosti Ostojovy rodiny, pokud se týče úplnosti darovacích zápisů, musíme ještě uvážit i skutečnost, že darovací zápisy hovořící o „robotě“ pomíjejí asi malé, práce neschopné děti. Všeobecné odhady mohou tedy mít hodnotu pouze minimálních čísel. Zvážíme-li všechny okolnosti, pak se můžeme domnívat, že v Ostojově usedlosti mohlo žít čtyři až osm lidí. Je to dost nepřesný odhad, ale lepší možnost zatím nemáme. Sříd tohoto intervalu je šest, což je již číslo reálnější. Původně se s průměrně velkou šestičlennou rodinou počítalo pro pravěké období, ale podle novějších názorů založených na propočtech a odhadech, kolik lidí se v zemědělské skupině mohlo nejlépe uživit, i podle demografických propočtů, je nyní jako průměr uvažováno číslo menší. Pro raný středověk je však počet pěti, možná i šesti osob v domě Ostojově dosti dobře možný, i když, jak ještě uvidíme, zdaleka ne jistý.

Vraťme se nyní k době Ostojova života. Vezmeme-li alespoň orientačně na pomoc stále nečetné paleodemografické údaje, které jsou pro český raný středověk k dispozici, můžeme si o pravděpodobné délce Ostojova života přece jen určitou představu, podobně jako o jeho rodině, udělat. Průměrný dožitý věk celé populace, udávaný obvykle číslem kolem 33 let, na některých pohřebištích klesá i dost pod třicítku. Takový údaj nemá pro odhad délky Ostojova života příliš význam a může nám sloužit jen jako drastická ilustrace špatných životních podmínek pro jedince v raném věkovém stadiu. Nízký průměrný věk celé populace je totiž vždy a bez výjimky způsoben vysokou úmrtností v raném dětství. Ostoj se ovšem dožil dospělosti, když je uváděn jako hlava rodiny, a pravděpodobnost delšího života u něj tedy byla vyšší. Ve 20 letech měl podle dosa-
vadních znalostí nadějí na život v průměru tak kolem 44 let,

a zastihujeme-li ho v době, kdy byla sepsána listina, ve věku kolem čtyřicítky, měl v průměru naději ještě nejméně na další desítku let života, tedy na život dlouhý něco přes 50 let, snad i 55 let.

Do jisté míry si můžeme utvořit také představu o fyzickém vzhledu Ostojově. Musíme se při tom zatím spolehnout na nepřilíš rozsáhlý, ale i tak vítaný poněkud sociálně smíšený soubor antropologických určení obyvatel Čech 11. a 12. století, v němž většinu představují lidé z vesnického prostředí. Podle dostupných kostrových pozůstatků dospělých jedinců, známých z několika pohřebišť, patřil Ostoj nejspíše k robustním osobám, v nejhorsším případě k menší skupině osob středně silné tělesné stavby. Gracilních mužů statistiky ukazují ne více než 17 procent. Byl tedy pravděpodobně fyzicky zdatný. Velká skupina sedláků vykazuje na objevených kostech známky původně mohutného svalového reliéfu. Ve srovnání se svou ženou na tom byl Ostoj zřejmě dobře. Ženy v té době přirozeně nevykazují robustní konstrukci, ale jejich fyzická stavba je uváděna jako gracilní, a to asi v 85 procentech. Těch středně zdatných bylo asi 15 procent. Tomu odpovídá i zjištění o svalové výbavě; mohutně vybavených žen bylo zatím zjištěno asi pět procent a slabé mírně převažují nad středními. Co do tělesné výšky, můžeme se domnívat, že Ostoj mohl spíše náležet mezi osoby vyšší než 164 cm, nejspíše byl vysoký tak kolem 170 cm a jeho žena byla asi tak o 10 centimetrů menší. Vnější vzhled obličeje charakterizovat nedovedeme. Kdybychom alespoň pro ilustraci chtěli užít ikonografických pramenů, ocitli bychom se asi na velmi nejisté nebo dokonce špatné cestě. Museli bychom si ujasnit, co je reálně možný vzhled a co je klišé, dělající z vesničanů v období středověku osoby podřadné kategorie. Patrně by na nás z imaginárního obrázku vyhlédla možná trochu špinavá, podle věku buď trochu odulá nebo hodně sraštělá tvář porostlá strniskem vousů, nikoliv ušlechtilým knírem. Snad jen tváře mladších sedláků, až na to strnisko na bradě, by byly přijatelnější, jak se domníváme podle středověké grafiky.

Na venkovských pohřebištech, která byla dosud studována, zjišťují antropologové průměrný věk dospělého muže asi 46–48 let, zatímco průměrný věk celé populace, tedy i s dětmi, byl ve srovnatelných případech podstatně nižší, třeba i jen 22–23 let. Celkově můžeme říci, že z dospělých mužů se jich asi 50 procent dožívalo věku kolem 50 let, přičemž někdy po 35 letech života převažovala pravděpodobnost úmrtí nad pravděpodobností dalšího života.

Názory a výpočty se případ od případu a pohřebiště od pohřebiště dost různí, ale naprostá shoda panuje v tom, že přes 60 let žil jen málokterý muž, a u těžce pracujícího zemědělce, jako byl Ostoj, vydaného napospas náhodám počasí, nejisté úrody a špatného léčení, s tím počítat určitě nemůžeme. Žena Ostojova na tom byla s hodnotami charakterizujícími délku a běh jejího života ještě téměř o čtyři roky hůře. Jí kromě strážní, jimž byl vydán také Ostoj, přibyla i v daných poměrech nutnost přivést na svět a odchovat potomstvo. Nepochybíme snad příliš, položíme-li tedy dobu větší části života dušníka Ostoje zhruba do první poloviny 12. století. Jaká to byla doba?

I v nepokojných časech raného středověku to byla doba obzvlášť neklidná. Vnitřní politické obtíže českého státu započaly již v 11. století a jednou z podstatných příčin neklidu v zemi byl i značný vzrůst přemyslovské dynastie, jejíž jednotliví příslušníci se spolu se svými bojovníky – družiníky – živili v přidělených územích zvaných úděly. Jejich počet a bohatství ovšem nebyly neomezené. Tím více jednotlivé Přemyslovce a jejich družiny muselo lákat uchvácení ústřední moci a dosednutí na prastarý kamenný přemyslovský stolec, zachovaný v té době na zatím ještě přesněji neznámém místě uvnitř valů Pražského hradu.

Situace se ještě vyhrotila bezprecedentním krokem knížete Břetislava II., který nedbaje zákona stařešinského, nařizujícího, že ústřední moc má držet vždy nejstarší příslušník rodu, jak to ustanovil jeho děd Břetislav I., vyžádal si roku 1099 za své návštěvy v Řezně na císaři Jindřichu IV. nástupnictví pro svého bratra Bořivoje II., jenž však nebyl nejstarším žijícím Přemyslovcem. Souhlas císařův pak znamenal počátek rozvratu a první článek nekonečného řetězu cizích zásahů do českých vnitřních záležitostí. František Palacký celé to dlouhé období neklidu a nepořádků charakterizoval jako dobu, kdy „trůn český, když mu jednou pevný základ práva a zákonnosti odjat, kolotal se napotom sem i tam skrze celý věk lidský, potřásaje pokaždé celou státní soustavou...“ V takových časech snad plenění a soukromá kořist snáze užíví houfy dobrodružných bojovníků, družiníků jednotlivých znesvářených Přemyslovců, ale skutečný hospodářský a tím i mocenský potenciál země, spočívající v těch dobách především na zemědělské produkci, beznadějně upadá.

Patnáct let následné vlády Soběslava I., která je pro naše úvahy o Ostojovi asi nejdůležitější, bylo snad již poměrně klidnějších, ale bez obvyklých rozbřojů nenastoupil ani Soběslav. Údělný kníže

Ota Olomoucký, dotčený ve svých právech, obrátil se jako již mnohokrát předtím i jiní Přemyslovci do Řezna ke králi Lotharovi o zastání. Jeho žádost byla samozřejmě vyslyšena, neboť nastoupení Soběslavovo považoval i sám Lothar za zásah do říšských, tj. do svých práv. Aby je obhájil, vstoupil přes krušnohorské průsmyky 18. února 1126 do Čech. Na jižním úpatí Krušných hor nedaleko Chlumce, jak poutavě vypráví pokračovatel Kosmovy kroniky, byl zaskočen českým vojskem, bojujícím pod praporem sv. Vojtěcha upevněným na kopí sv. Václava, a zde také těžce poražen. Soběslav využil naprostého vítězství jen v rozumné míře, s králem se raději dohodl, a zajistil tak vnější stabilitu českého státu. To nezůstalo bez vlivu i na uklidnění vnitřní. Ale ani teď nebylo dosaženo ještě klidu úplného.

Již o čtyři roky později, v roce 1130, musel Soběslav čelit domácímu spiknutí, do něhož byl kromě různých velmožů zapleten i Soběslavův dvorní kaplan Božik a snad dokonce pražský biskup Menhart. Spiklenci byli odhaleni a na pražském tržišti drasticky popraveni. Biskupa první nápor kruté odvety minul, neboť meškal v té době na pouti v Jeruzalémě. Po návratu se sice formálně očistil, ale nelze se ubránit dojmu, že se Soběslav, jenž patrně neměl, podobně jako po vítězství nad Lotharem, zájem hnát věci do krajnosti a dostat se do dalších vleklých konfliktů, spokojil s biskupovým poněkud nepřesvědčivým vysvětlením a udušením širšího zázemí spiknutí. S podobnými, ba možno říci stejnými nesnázemi začala roku 1140 i vláda dalšího knížete, pozdějšího krále Vladislava II., ale rozklad již nenabyl takové intenzity, s jakou se setkáváme na počátku století. Je tedy možné, že část života a hospodaření Ostojova proběhla již v době přiměřené stability vnitřních poměrů v Čechách.

Za svého života zažil tedy Ostoj – kromě běžného společenského nepokoje a drobných rozbrojů, které byly tehdejší společnosti vlastní – nejméně dvě mimořádně důležité a závažné události. Vleklé a dramatické nástupnické boje zakončené Soběslavovým velkým vítězstvím a konečně i rozsáhlé spiknutí. Zda něco z toho všeho dolehlo až do Ostojova domu, je však nejisté. V té době Levý Hradec již dvě století nebyl tím, čím býval v počátcích českého státu, to jest jedním z opěrných bodů Přemyslovců, odkud se v druhé polovině 9. století první český historický kníže Bořivoj I. přesunul do Pražské kotliny a ovládl pražské hradisko, pozdější kamenný Pražský hrad. Nicméně spojení mezi Prahou a Hradcem stále trvalo i v mladší době. Nevelká vzdálenost od Pražského

hradu, tradice místa, kde podle známé nám Zbyhněvovy listiny i starších pramenů „započalo křesťanství“, i další písemné doklady naznačují, že Levý Hradec nebyl tak zcela odlehkým a izolovaným místem jako většina jiných sídel. Velmi pravděpodobně byla alespoň část lokality, její akropole, ještě počátkem 13. století přímo v majetku pražských vládců. Také nedaleká ves Únětice, kam Ostoj majetkoprávně příslušel, kam docházel na robotu a možná někdy též do kostela, i vzhledem k osobě svého donátora, nebyla bez živějších kontaktů a zpráv. Vždyť Zbyhněv byl právě tak doma na Pražském hradě jako v Úněticích.

Sotva však asi mohl Ostoj nezakresleně rozumět podstatě všech událostí, pokud se o nich vůbec dozvídal. Připomeňme si pro srovnání, spíše jen pro ilustraci, vzdálenou analogii až z počátku 19. století, tedy z doby, kdy prostředky a způsoby komunikace byly již mnohem dokonalejší, a nahlédněme do zápisků, které si pořizoval relativně vzdělanější turnovský sedlák Josef Dlask. Vysvětlí nám mnohé.

V roce 1813, v době bitvy národů u Lipska 16.–19. října, si zaznamenal, že „Francouz byl v Rajchumberce. Toho roku sem vysadil na stráni vořechy...“ K roku 1830, tedy k roku červencové revoluce ve Francii, si zapsal: „Toho roku byly velké reberie v cizích zemích. Zde hlemejzi obilí žrali na podzim!“ Napjatá březnová atmosféra roku 1848 těsně před propuštěním četníka Evropy knížete Metternicha se zase odrazila zápisem: „Toho roku dne 4. března dal jsem provas k vorku na přívos,“ a rovněž ostatní poznámky o pohnutém roce osmačtyřicátém by stály za citaci. Konečně po porážce revoluce, kdy v roce 1851 dohasínaly poslední jiskry opozice proti režimu Alexandra Bacha a naplňoval se osud K. H. Borovského, shledáváme se s těmito záznamy: „Toho roku trvala dosti krutá zima do jara. Okurky se opozdily... Žně tuze špatné, jetely velký vyrostly, ale semena málokdo sklídl.“ A pokud se přece jen zápis dotkne vzrušených dobových událostí, pak jako bychom nahlíželi do pokřiveného zrcadla: „Toho roku dne 10. září musela národní karda všude jak zbraně, tak fankle všechny odevzdat císaři. Tak bylo v celý zemi mnoho milionů škody.“

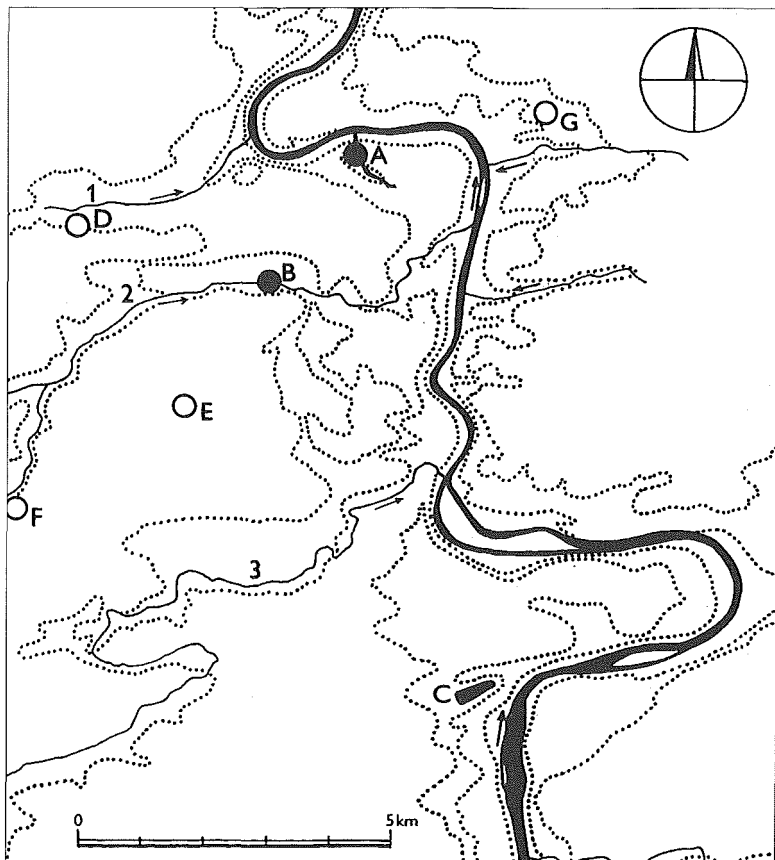
Ne, opravdu nemáme před sebou zápisky hlupáka. Konzervativní pantáta Dlask daleko převyšoval širšími zájmy, rozhledem a ekonomickými možnostmi své vesnické sousedy. Jeho zápisky však naprosto jednoznačně dosvědčují, a tím si je blízký se vzdáleným Ostojem, že včera i kdysi dávno byl obzor sedláků obzorem

jiným než obzor válečníků, politiků, kleriků, z nichž malou hrstku můžeme považovat za první intelektuály, a později i měšťanů. A tak přes okraje zažloutlých listů se záznamy o zelí, hlemejzích, okurkách, kardě a ceně pšenice dohlédáme až hlubiny minulého času.

2 V krajině raného středověku

PROCHÁZÍME-LI DNES LEVOBŘEŽNÍM KRAJEM VLTAVY za severní hranicí Prahy, pohybujeme se v málo zajímavém území. Monotónní, víceméně zarovnaná, jen nepatrně zvlněná parovina Turské plošiny je tu přerušovaná hlubšími, místy strmými údolními, nebo dokonce stržemi, jimiž ve směru od západu k východu protékají potoky, směřující do skalnatého zářezu nedaleké Vltavy. Na samém severním okraji dnešní pražské zástavby je to Šárecký potok, dále k severu potok Únětický, zvaný za časů Ostojova života Slativnice, ještě výše krátký, do hluboké strže ponořený nevydatný potok Žalovský, dotýkající se východní strany Ostojova bydliště, a konečně potok směřující od Velkých Přílep ke svému ústí do Vltavy u Podmoráně. Tento potok, nazývaný střídavě Kamýček nebo Podmoráňský, na straně jedné a pás země při jižních svazích Únětického potoka, někde uprostřed cesty k Šárce na straně druhé, tvoří nejisté meze širšího areálu, v němž se odehrávala naprostá většina Ostojova života, území, jehož hranice asi jen zřídka překračoval. Člověk, stejně jako kterýkoliv jiný živý tvor, má také svůj osobitý životní areál, teritorium, v němž se nejčastěji pohybuje. Je to právě tak jeho domov jako zápraží, na němž sedává, domov rozšířený za stěny domu a za plot jeho dvora a zahrady.

Na ostrožně, sevřeně prudkými svahy rokle Žalovského potoka na straně východní a neméně příkrými svahy údolí Vltavy na severu, stál Ostojův stateček. Obzor jeho každodenního pohledu z místa, kde žil, byl však ještě mnohem omezenější než areál, v němž se nejčastěji pohyboval. K východu hleděl na hradbu lesa protilehlé hrany žalovské strže, na půlnoc za vodou se tyčila stěna hvozdu nad vysokou stráň Vltavy, do jejíž šedo zelené stuhly obklopené lemlem lužních porostů Ostoj shlížel z výšky asi 60 metrů. Pohled do větší dálky údolím směrem k západu mu uzavíralo mohutné řídké porostlé ohbí levého vltavského břehu se stráň modelovanou rýhami a skalami. Nejbližší západní výhled přehrazoval hřbet výrazného bradla Řivnáče, zvaného ve 12. století přiléhavě Hřivnatec. A tak jen směrem na poledne ku Praze

Krajina na sever od Prahy. Levobřežní přítoky Vltavy: 1 – Kamýcký potok, 2 – Únětický potok nazývaný ve 12. století Slatinice, 3 – Šárecký potok. Důležitá sídla: A – Levý Hradec, B – Únětice, C – Pražský hrad. Ostatní sídla: D – Úholičky, E – Horoměřice, F – Přední Kopanina, G – Klecany

byly hradby lesa již více prolomeny. Byl to malý, do sebe uzavřený svět.

Nápadným rysem krajiny na sever od Prahy, kde leží Levý Hradec, je však dnes téměř stoprocentní odlesnění. Po někdejším lese skoro ani památky! Rozlehlé scelené hony polí, ukrajané stále více novodobou zástavbou, nyní pokrývají rovinu od obzoru k obzoru a jen tu a tam ojedinělá skupina vegetace, řádka několika stromů nebo keřů, připomene zrušené a zanikající staré cesty,

vedoucí dnes zdánlivě odnikud nikam. Nad nízkým jižním obzorem se přes den rýsuje znepokojivá, do oparu zahalená hrana velkoměsta, v podvečer pak jeho neurčitý přísvit.

Kdybychom po stupních času sestoupili o něco hlouběji do krajiny, jak ji zde pamatovali ještě naši dědové, její podoba by se již poněkud lišila od naší současné zkušenosti. Mnohé z dnešních upravených cest a silnic by se změnily v úzké rozježděné prašné nebo rozblácené cesty s hlubokými koleji, vyrytými koly seliských vozů, a kolem nich by se táhly husté pásy křovin se strážemi jednotlivých stromů. Jejich směry bychom však překvapivě často shledali stejné jako dnes. Přibýlo by ovšem místních druhořadých cest polních. Orná půda každé ze zdejších vsí, rozdělená tenkrát do mnohem menších úseků, než jsou dnešní velké scelené hony, vyžadovala hustější dopravní obsluhu. Pestrý koberec drobných soukromých políček, nepravidelně osévaných různými plodinami, vytvářel by barevně i plošně rozdílný obraz od jednotvárného obrazu dnešního. Také rozptýlené zeleně bylo tenkrát v krajině víc než v současnosti, ale stejně jako dnes v ní chyběl skoro úplně les.

Kdybychom sestoupili ještě hlouběji do minulosti, alespoň o sedm století zpět, stanuli bychom nakonec ve 13. století, tedy v době, kdy se tento typ kulturní krajiny, známý ještě našim prarodičům, začínal vytvářet. Tehdy silně vzrůstal v Čechách počet obyvatel a vznikala vrcholně středověká města. Bylo třeba uživit stále více a více lidí, z nichž někteří již sami nevyrobili potraviny. K jejich obživě bylo proto nezbytně nutné získávat stále nové a nové plochy pro pěstování obilí, které tvořilo základ výživy středověkých lidí. A to se dalo samozřejmě na úkor lesa. Zejména v okolí velkých městských středisek, jako byla Praha, padl les brzo téměř docela za oběť převratným změnám, které tehdy ve 13. století probíhaly. Začala se utvářet a růst kulturní krajina, shodná mírou odlesnění s krajinou dnešní. Lidé svůj energetický zásobník – les – „projedli, protopili a prostavěli“.

Večerní nebe nad tou vznikající „kulturní stepí“ bylo ovšem ve 13. století i mnohem později, ještě za dob našich pradědů, zcela jiné, než jak ho dnes vídáme my. V bezmračných dnech zdálo se tenkrát nebe mnohem vyšší a hlubší a hvězdy se v těch minulých časech poprvé začaly dotýkat země, neboť les tomu již všude nepřekážel, a navíc úzký pruh oblohy těsně nad obzorem nebyl ještě přezářen neklidným světlem výbojek, jako je tomu ve městech i na venkově nyní. Tma, skutečně temná, vkrádala se denně pozvolna a nezadržitelně do světa lidí a ovládala noc na většině země. Na

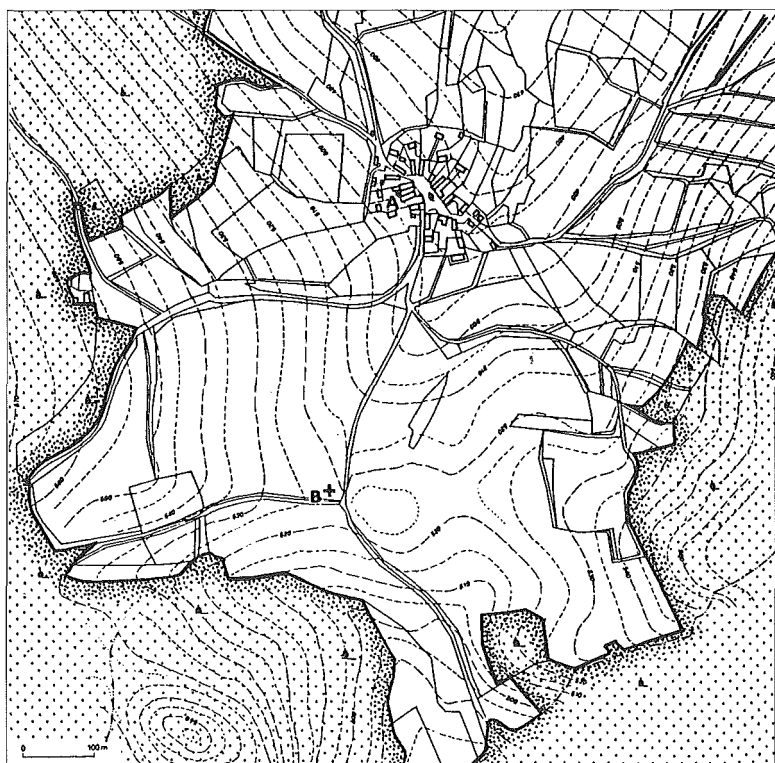
podobně hluboké nebe, stejně jako lidé ve 13. století, a shodně s nimi ještě i naši prarodiče, hleděl v úžasu a jistě trochu s obavami i levohradecký hospodář Ostoj. Ale jeho pohled byl přece jen odlišný od pohledu sedláků ve 13. století, nebo i od pohledů našich pradědů. V Ostojově době se hvězdy ještě nesetkávaly se zemí, neboť tenkrát vycházely a zapadaly za hrází lesa a čáru obzoru netvořila tehdy zem polí, ale rozdrobená neklidná linie vrcholků stromů.

Přemýšlíme-li dnes pod hvězdami o světě, jaký asi Ostoje obklopoval, začínáme zjišťovat pozoruhodnou věc. Nejen zřetelné a dobře uchopitelné materiální skutečnosti, ale i jevy a události tak prchavé až imaginární, jako je třeba okamžik pohledu na ona světla, která byla od nepaměti znameními „času, dnů a let“, mohou mít svoji vlastní historii. Čas této historie nekvapí a neměří se na roky, měsíce, dny nebo dokonce hodiny a vteřiny. Mírou jeho plynutí mohou být staletí, celé věky. Pomalu plynoucí čas dlouhého trvání...

Ve 13. století se tedy vytvořily základy půdorysu a celkového obrazu kulturní krajiny našich dědů. Některé její rysy přežívají ve zbytcích až do dneška a nevyhladila je ani současná velkovýroba ani velkoplošná zástavba. Z toho pro nás vyplývá i možnost poučit se o krajině, existující v Čechách od 13. století přímo z jejích dosud zachovaných zbytků. Pro příběh Ostojova života nám tato příznivá možnost není mnoho platná. Chceme-li totiž sestoupit ještě o jeden stupeň času hlouběji do minulosti, to jest do 12. století, v jehož první polovině Ostoj zcela jistě žil, dostáváme se do značných a těžko řešitelných nesnází. Bariéra bránící bezprostřednímu a přímému poznávání minulé krajiny je teď jen obtížně překročitelná. Pochopíme snadno proč, představíme-li si krajinu jako starou pergamenovou listinu.

Pergamen byl v raném středověku vzácný a drahý. Proto když nějaký zápis na pergamenu ztratil na významu a nebylo ho již zapotřebí, oškrábali písaři staré písmo a napsali na listinu text nový. Někdy ovšem nedokázali zcela odstranit a vyhladit stopy zápisu staršího. A tak tu a tam zbývají pod novými řádky sotva zřetelná roztroušená starší písmena, slabiky, někdy celá slova, ba dokonce potrhane nebo i celé věty. Ze všech zbytků rekonstruujeme alespoň smysl zmizelého záznamu. Ale představme si, že by k takovému zpracování pergamenu došlo dvakrát za sebou. Kolik by asi zbylo z onoho nejstaršího textu? A jak by se ony slabé stopy nejstaršího zápisu pletly se stopami zápisu mladšího a jak by svědectví obou starších záznamů znejasnil silný zápis třetí, poslední.

Něco podobného se stalo i s krajinou na sever od Prahy. V historické době byla, jak již víme, nejméně dvakrát zásadně pozměněna celá její původní podoba. Poprvé ve 13. století, kdy se definitivně otvírala zemědělskému podnikání, a podruhé pak v padesátých letech 20. století, při scelování pozemků a při pozdějším vytváření velkých zemědělských podniků – a to musíme pominout řadu místních změn a korektur, jak je méně znatelně navrstvil čas v mezidobí oněch dvou velkých proměn a jak je vrství dále i dnes. Sotva nám tedy jenom krajina sama o sobě přispěje k poznání jeviště, na němž se ve 12. století odehrával Ostojův život. Pomocí několika přírodovědných disciplín se však pokusíme o jeho rekonstrukci. Nebude to jen samoučelná ilustrace, neboť taková rekonstrukce nás přenese přímo před bránu

Černčice, okr. Teplice. Část katastru původně raně středověké vesnice podle průzkumu a interpretace J. Klápště. A – místo raně středověké vsi; B – pohřebiště

Ostojovy usedlosti a umožní nám pochopit výrobní možnosti, které se Ostojovi nabízely.

Základním prvkem krajiny raného středověku byl na naprosté většině území v jádře Čech listnatý les, do něhož byla jen v bučinách více či méně přimíšena jedle. Smrčiny, na něž jsme dnes zvyklí i ve středu Čech, Ostoj zcela jistě nikdy nepoznal. Jejich souvislý porost se rozkládal daleko od Levého Hradce, v okrajových, vyšších, a proto k životu méně příznivých částech Čech, a tam Ostoj sotvakdy asi zabloudil. Od příchodu slovanských kmenů do Čech v první čtvrti 6. století až do století dvanáctého, kdy na Levém Hradci hospodařil se svou rodinou Ostoj, lesa nepravidelně, ale vytrvale ubývalo, úměrně s tím, jak nepravidelně vzrůstal počet lidí usazených v zemi a živících se z její půdy, namáhavě získávané klučením lesa. Zprvu osídlení tvořilo jen jednotlivé ostrůvky, sídelní buňky ztracené v moři lesa a navzájem dost izolované jeho hradbou. Teprve během času se spojovaly do větších celků, souvislejších světlin, zvaných tradičně sídelní komory. Mozaika osídlení se od 10. století postupně zahušťovala a časem se vytvářely, zejména v okolí větších center, jako byly kupříkladu Praha, Plzeň, Litoměřice nebo Žatec, rozsáhlejší téměř bezlesé sídelní areály. Již od konce 9. století se takovým výrazným centrem a ústředním bodem raného českého státu stávala Praha. V 11. století bylo její postavení naprosto dominantní, a proto i nápor na les v jejím okolí byl tak intenzivní, že v době, kdy žil Ostoj, byla zde již lesní pokrývka silněji rozrušena a lesní hradby nalomeny. Na jih od Ostojova bydliště, v území mezi Levým Hradcem a Prahou, byla pole s lesem asi již v rovnováze. Les byl tehdy již zřetelně vydělen z celku krajiny, neboť únětická listina, o níž opíráme své úvahy, jasně hovoří o jednotlivých lesních plochách, jež mají dokonce svá vlastní jména jako les Roveň, Štěpeň, Skála a podle textu listiny i les poněkud podivného jména zvaný *Huatym*, vykládaný jako Chvatim, související podle sémantické analýzy s lovem. V pozdější listině z roku 1221 se nedaleko uvádí i les Hluboká (*Luboka*) a z téže listiny se dozvídáme, že v roce 1221, a zřejmě i dříve, v okolí Levého Hradce působili knížecí *forestarii* čili strážci lesa, lesníci. Do lesních záležitostí v okolí Levého Hradce v téže době ještě zasahoval i *magister venatoriae* čili vrchní lovcí!

Les zde tedy ještě měl svůj dobrý podíl, ale stával se již cenným majetkem, ne už běžně dostupným všudypřítomným zdrojem, jímž by se neomezeně plýtvalo.

Kdybychom si chtěli tehdejší mozaiku polí, lesa, luk a sídel pro ilustraci připodobnit k dodnes dochovanému podobnému obrazu krajiny, museli bychom se nejspíše obrátit k některým místům na přechodu Čáslavské kotliny do Českomoravské vysočiny, k některým lesnatým úsekům Pelhřimovska, Posázaví, Jindřichohradecka nebo Tachovska. Ve srovnání se zvolenými příklady je ovšem Levohradecko rovinatější a hlavně místo smrčín by se zde v mozaice porostů střídaly nejspíše dubohabrové háje a na svazích Vltavy v těsné blízkosti Levého Hradce, vystavených slunci, i na svazích strží a pobočných údolí, v místech, kde dnes nacházíme holou skalní step, rostla by asi původně řídká šipáková doubrava, plná nízkých, téměř keřovitých stromů, použitelných k máločemu. Dnes nám šipákovou doubravu ve středních Čechách nejlépe zpřítomní jen několik podobných míst v rezervacích na Karlštejnku.

Břehy vod byly tenkrát jako dnes lemovány různými druhy lužního lesa, samozřejmě že hustšího, než je tomu v okolí Levého Hradce nyní. Dodnes se z nich třeba v údolí Únětického potoka zachovaly dřeviny, které zde byly v době Ostojovců na sever od Prahy běžnější, jako třeba jasan, z keřů maliníky a na volnějších místech ostružiník, svídy, lísky a mnoho dalších, včetně vrby, nesmírně užitečné pro stavbu vyplétaných částí domů, kůlen, plotů i výrobu košů.

Pro přibližnou představu, jak v okolí Levého Hradce vypadala dubová habřina, nemusíme chodit příliš daleko. Těsně při okraji Ostojova životního areálu, asi 2 km na východ od Únětic, se v bezlesé krajině zachoval ojedinelý nevelký lesní komplex, Malý a Velký Roztocký háj. Ve své dnešní podobě je to ovšem les ochuzený příměstským strádáním, dlouhodobou pastvou a v novověku uměle obohacený novými druhy, jako je třeba cizokrajný a pro přirozenou vegetaci destruktivní akát. Kromě dubů křemeláků a menšiny habrů se tu nalezne ještě ojedinelá lípa srdčitá, jejíž bílé měkké dřevo je příhodné pro domácí výrobu řady užitečných předmětů, jako jsou lžíce a čerpáky. Stejně chudé jako stromový porost je i křovinné a bylinné patro. Zřejmě tu chybějí další dřeviny, které se v původní dubové habřině ojedinele vyskytovaly; oba javory, mléč i klen, jilm, divoká hrušeň, třešeň, babyka, s níž se tu dnes občas setkáváme jen v lemových porostech.

Představa, jakou získáváme o lese v okolí Levého Hradce na základě geobotanického výzkumu Roztockého háje, však není zcela úplná. Ani asi nemůže být. Geobotanici vytvářejí představu o původní přirozené lesní pokrývce v tom kterém místě hlavně ze

Třešeň ptačí byla součástí původních lesních a křovinatých porostů. Představovala přes svou trpkost zdroj snadno dostupného ovoce. Herbář P.O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

zbytků rostlin, jež se tam udržely až do současnosti. A protože je to obraz často zlomkovitý, srovnávají navzájem vegetaci z mnoha jiných podobných míst. Tak ze zbytků zachovaných na různých lokalitách skládají pravděpodobný, ale asi trochu generalizovaný obraz. Máme však neobyčejné štěstí. Pro místa, kde žil a pracoval Ostoj, můžeme jejich představy zkontrolovat archeologickými nálezy starého zuhelnatělého dřeva.

V roce 1941 a potom v letech 1947–1954/1955 prováděl archeologický výzkum Levého Hradce známý archeolog Ivan Borkovský. Pečlivě ze všech sond posbíral několik stovek zlomků spáleného dřeva a botanička Jiřina Slavíková mu jich tři stovky, přesně 304, určila. Svědectví těchto uhlíků je pozoruhodné! Nereprezentují samozřejmě přirozené druhové složení porostu, odrážejí spíše potřeby a nároky lidí, kteří si z přírodní nabídky vybírají, co se jim právě pro tu či onu práci hodí. Ale co skutečně kolem Levého Hradce rostlo, to jistě ukazují.

Shoda zkoumání geobotaniků a svědectví přímých archeologických pramenů, uhlíků, je značná zejména v tom, že v okolí Levého Hradce musely kdysi absolutně převládat duby. Ale jsou tu i odlišnosti – vážné odlišnosti. Nemusí nás znepokojovat několik uhlíků javoru, habru a olše; ty patří do společenství, která v okolí Ostojova domova jistě existovala. Nepřekvapuje nepatrná přítomnost nenáročné břízy. Ta se houževnatě šíří náletem na všechna volná místa. Složitějším problémem je výskyt borovice a jedle. Zřejmě obě dřeviny někde v okolí růst musely, i když sem podle geobotanické rekonstrukční mapy asi nepatří. Jejich dovoz z větší vzdálenosti v raném středověku nepřipadá v úvahu. Patrně tedy někde na vltavských stráních v příznivějších polohách přežívaly i skromné ostrůvky borů a na rovinatém území na dobrém podkladě možná vegetovaly i kusy lesa promíšeného tu a tam ztepilou, stavebně cennou jedlí. Stopy buku, s nímž bývá jedle spojována, však zde nenacházíme a není po něm památky ani v Borkovského několika stovkách uhlíků.

Představa o mohutnosti stromů, které musel Ostoj kácet, je dnešním pohledem na pěstované lesy naprosto zkreslena. V době,

Listnatý les se silnými kmeny stále ještě poskytoval jisté množství medu, které bylo nejen příjmem doplnkem stravy, ale mělo též význam medicínální. Brtě vyobrazené v díle Gaspara Höflera o včelařství z roku 1614

kdy zatínal svou sekeru do těla stromů, neboť dřevorubecká pila byla v Čechách až do konce raného středověku věcí neznámou a později zcela výjimečnou, musel podle pozorování botaniků občas přemáhat pořádné velikány. Část stromů patřila ještě k původní pralesní generaci a byly to stromy svou mohutností zcela nepodobné dnešním slabým dubům v nedalekých Roztokách.

Oba Roztocké háje tedy připomínají spíše lesní zónu na rozmezí Ostojových polí a ještě nedotčeného lesa. Les prosvětlovaný lidskou činností i pastvou zvířat. A tak ten ubohý a beznadějný kousek lesa nad Roztokami bezděky vypovídá, co les pro Ostoje a jemu podobné obyvatele Čech znamenal. Zdroj základní suroviny pro zhotovení čehokoliv, od domu až po násadu sekery nebo rukojeť srpů, hlavní zdroj tepelné energie, místo, kde se živil dobytek, zásobu krmiva a steliva na zimu v podobě stále osekávaných mladých větví a výhonů, místo, kde se sbírá ovoce a v čase nouze i žaludy, pokud byl zrovna na ně úrodný rok. V době Ostojova života však již les nebyl místem, v němž směl kdokoliv lovit, místem, kde by mohl Ostoj získat alespoň menší část potřebného masa. Lesní živočichové, zejména velcí savci, jelen, srnec, divoké prase, jejichž kosti nalézáme ještě ve starších zemědělských sídlišťích, již nebyli pro Ostoje. Jejich lov si vyhradil panovník a za porušení jeho práva, prosazovaného a střeženého k tomu určenými služebníky, byly tvrdé tresty. Nemůžeme samozřejmě tvrdit, že vesničané chodili tenkrát kolem lesní zvěře zcela netečně – k čemu by pak byl celý ten strážní aparát zmiňovaný v listinách? Zřejmě praktický význam při opatrování potravy lov již pro sedláky neměl.

Ale i tak byl užitek z lesa pro Ostoje velký. Dřevo bylo pro něho hlavní surovinou. Nejedním kulturním historikem inspirován Jacquesem Le Goffem označuje dobu raného středověku jako dobu „civilizace dřeva“. Nevíme, zda Ostojovi kus lesa přímo patřil, nebo zda ho směl z knížecí nebo jiné vůle jen užívat. Jisté však je, že bez lesa by Ostoj se svou rodinou nemohl existovat, právě tak jako bez polí. „Bez dřeva horšie ako bez chleba,“ tak shrnuje staletou zkušenost sedláků slovenské přísloví.

Půda polí dobytá na lese úmornou prací živila Ostoje a jeho rodinu asi lépe než v jiných částech země. Byla to dobrá půda. Všude v těsném okolí Ostojova bydliště leží dodnes na podkladě různých svahových a sprašových hlín i spraší buď kvalitní tmavá, černozemi blízká ornice, nebo klasická hnědozem. Je minerálně bohatá a hlavně se celkem dobře obdělává. Pro člověka 12. století

to bylo neobyčejně důležité. Jeho rádlo bylo nedokonalé, tažný dobytek malý a slabý a způsob zápřahu, buď pomocí smyčky, která dobytek dusila, nebo pomocí nárožního jha, ještě snižoval jeho beztak malou výkonnost.

Nevíme, jaká byla tenkrát skutečná úrodnost půdy, na níž Ostoj pracoval, a neznáme přesně velikost jeho zisku. Ještě dlouho do novověku se vyjadřovala produktivnost hospodaření postaru, to jest počtem nových zrn, která se získají z jednoho zrna vysetého. Pro Čechy v raném středověku přesné údaje nemáme a odhady značně kolísají. Všeobecně se soudí, že minimum výnosu muselo být alespoň kolem tří zrn. Něco se spotřebuje na výsev, něco padne na dávky a zbytek zůstane k dispozici na výživu. Pod tři zrna při neúrodě nejspíš začíná živoření. A vskutku, výnosová osmitřídní stupnice tereziánského katastru, sepisovaného až v 18. století, začínající šestinásobkem výsevu v první třídě, končí ziskem pouhých 2,5 zrna ve třídě osmé. Níže již podle tohoto dokumentu, který je vlastně předpisem pro odvod daně, nemá asi hospodaření ekonomický smysl a sotva vede k uchování holého života. Obec Žalov, na jehož území leží dnes Ostojojovo bydliště Levý Hradec i jeho pole, je zařazen do třídy třetí, poskytující značný, až pětinasobný výtěžek. Je to ovšem jen číslo orientační. Většina sousedních vsí, jejichž přírodní podmínky a potenciální možnosti se od Žalova příliš neliší, je zařazena až na sám konec stupnice do třídy 7 a 8, a to včetně Únětic. To spíše naznačuje, že tereziánská stupnice necharakterizuje kvalitu půdy, což by nás nejvíce zajímalo, ale spíše celkový výnos hospodaření v tom kterém místě, závisující ještě na mnoha dalších faktorech než jen na úrodnosti půdy. Nicméně relativně vysoké ocenění Žalova alespoň napovídá dobré možnosti, jaké mohla zdejší půda Ostojovi nabídnout.

Blízké okolí neposkytovalo Ostojovi žádné zvláštní minerální suroviny, ba ani kámen, který byl všude okolo dostupný, nebyl zvlášť vhodný pro stavební činnost. Ve svazích hradiště, i na jeho plošině prorážely tvrdší, poněkud nepravidelně štěpné starohorní břidlice a menší plochy tvrdých nepoddajných buližníků. Měkčí, snadněji zpracovatelné horniny křídového útvaru, pískovce a slínovce, nazývaného běžně opuka, pokud jich bylo zapotřebí, bylo nutné dopravovat ze vzdálenosti nejméně dvou až tří kilometrů. Přepřavit větší množství tohoto kamene na jednoduchém, nedokonalé zapřáhnutém voze, nebo dokonce smyku, při nevelké tažní výkonnosti dobytka nebylo snadné. A tak pokud to nebylo naprosto nezbytné, Ostoj asi na těžbu a dovoz vzdáleného materiálu

rezignoval. Snadněji dostupné dřevo a sprašová hlína mu poskytovaly tytéž, ne-li výhodnější stavební možnosti.

Ostoj se svou rodinou hospodařil v místech, která bychom dnes označili za klimaticky příznivá. Ale bylo tomu tak i v době jeho života? Můžeme dnešní poznatky o makroklimatu promítat alespoň pro hrubou orientaci zpět do raného středověku? Zdá se, že v obecné rovině ano, nikoliv ovšem v detailu, a ještě své úvahy musíme korigovat pomocí poznatků rychle se rozvíjející historické klimatologie.

O možnosti přihlížet v našich úvahách i k současným klimatickým charakteristikám nás poučuje především sama skutečnost, že zde Ostoj, jen nedokonale technicky vybavený, vůbec se svou rodinou mohl pracovat a užít se. Taková jednoduchá úvaha se může zdát bludným kruhem, ale něco z reality minulé situace v sobě určitě skrývá. Agrární společnosti, jakými byly Velká Morava a raný český stát, přímo existenčně závisely na zemědělské výrobě. Pohlédneme-li na mapu a uvědomíme-li si, v kterých částech země se jádra těchto agrárních společností rozkládala, zjišťujeme, že to bylo právě v těch územích, která jsou i dnes klimaticky nejpríznivějšími oblastmi pro zemědělskou výrobu. V Čechách to byla část Polabí, dolní Povltaví na sever od Prahy, kde leží i Levý Hradec, potom Poohří, na Moravě pak její jih, Podyjí, dolní i částečně střední Pomoraví a celé sousední jihozápadní Slovensko. Jsou to oblasti příznivé teplotně, s delším vegetačním obdobím než v jiných částech naší země, s menším počtem dnů mrazových a ledových a samozřejmě s kratší sněhovou pokrývkou než na jiných územích, osídlovaných později až ve 13. století v době tzv. vrcholně středověké „agrární revoluce“. Zároveň však to nejsou místa extrémně suchá a vlhkost, neméně důležitá pro zdar zemědělské výroby založené na obilnářství, je zde dostatečná. Průměrný úhrn ročních srážek není sice vysoký, ale zároveň neklesá obvykle pod 500 mm ročně a většinou je vyšší.

Nemůžeme opravdu jednoduše říci, že přírodní podmínky hospodaření na Levém Hradci byly přibližně stejné jako dnes. Jak naznačují novější klimatologické výzkumy, byly možná i mírně lepší, ale více rozkolísané, hlavně směrem k větší ostrosti zim. Zcela jistě se lišily absolutní hodnoty minulé od dnešních u jednotlivých míst, na nichž Ostoj hospodařil, z hlediska lokálního klimatu a mikroklimatu. Vždyť i celá krajina je dnes odlišná od krajiny minulé. Ale rozdíly nemohou být asi natolik zásadní, aby se vymkly dlouholetému průměru ovlivněnému kromě jiného i nadmoř-

skou výškou kolem 200 metrů a geomorfologií celé krajiny. Také kolísání historického klimatu v teplotní a vlhkostní složce, jaké zjišťuje moderní historická klimatologie, neprošlo v době Ostojově zřejmě žádným dlouhodobým extrémním výkyvem směrem k trvalejšímu zhoršení.

Za života Ostojova můžeme tedy v okolí Levého Hradce nejspíše počítat s klimatickými podmínkami, jak je udává často užívaná klasifikace Quittova. Tento klimatolog a geograf charakterizuje region v okolí Levého Hradce souhrnně jako území, kde v průměru vládne dostatečně „dlouhé léto, teplé a suché“, kde jsou velmi krátká přechodná období „s teplým až mírně teplým jarem a podzimem“ a krátkou, mírně teplou, suchou až velmi suchou zimou. A neméně příznivý souhrnný obraz poskytuje i dnes již méně užívaná, ale pro dějiny osídlení stále užitečná klimatická charakteristika, takzvaný Langův dešťový faktor, který zde udává poměr průměru ročních srážek (500–600 mm) k průměrné roční teplotě (8–9 °C) číslem něco přes 60. Je to příznivé číslo, jaké nalézáme třeba na úrodné jižní Moravě.

Na jistější údaje zatím není podle dosavadní metodiky historické klimatologie, opírající se pro střední Čechy o nečetné zprávy českých písemných pramenů, větší naděje. Zprávy o několika málo různých nenadálých, krátkodobých extremitách v teplotním a vlhkostním faktoru jistě nejsou bez významu pro posouzení Ostojových možností, ale ani při úvahách *per analogiam* na jiná území vzhledem ke své kusosti nás nejistot docela nezbavují.

Všechny zatím dostupné charakteristiky však naznačují, že Ostoj mohl poměrně časně zjara vyjet na pole, sledovat bez velkých obav vzrůst svého obilí, jehož vegetační doba měla ve srovnání s jinými částmi Čech určité časové rezervy; měl asi dost času na sklizeň a nemusel mít žádnou velkou časovou tíseň s přípravou polí a svého domova na přezimování. Řečeno slovy kronikáře Kosmy († 1125), jenž i přes značný rozhled měl při svých zápisech o počasí především užší středočeskou zkušenost, náš Ostoj se svou rodinou mohl žít a pracovat v krajině, která byla „podnebím k obývání příjemná“. Nedošlo-li ovšem podle jednotlivých záznamů, které rovněž čteme v Kosmovi a jeho pokračovatelích, přece jen k ekonomicky jednorázovým negativním výkyvům, jako byly velké únorové mrazy roku 1109, nebo tříměsíční sucho, které jistě vážně poškodilo jarní výsev v roce 1121, krupobití a zimy roku 1123, sníh a nebezpečný mráz o letnicích roku 1125, který poničil vinice, ovoce a ozimé obilí, neobvyklé množství sněhu roku

1126 a naopak letní sucho v roce 1128, vichřice roku 1134, tak mohutná, že uškodila již uložené sklizni, nebo veliké deště v roce 1141 a další a další pohromy.

Ale to vše se přihází v obdobné i odlišné podobě také dnes a třebaže v podmínkách raného středověku mohly takové výkyvy, zejména pokud by se třeba lokálně opakovaly, znamenat závažné ohrožení Ostojovy existence, jeho život se přece jen nakonec ubíral dál, byť po porušené stezce, tak jako pospíchá v podobných případech i dnes.

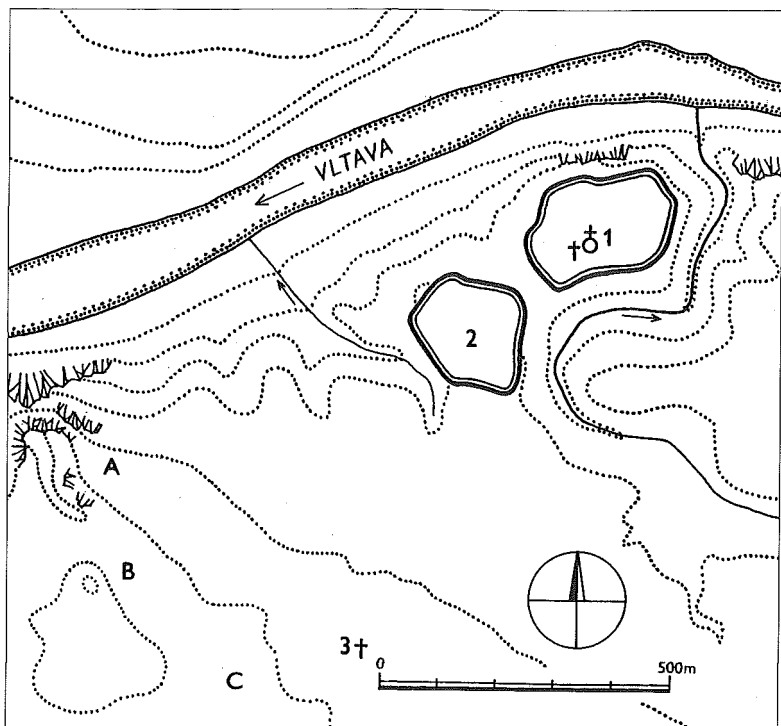
Pohlížejíce tedy zkoumavě zpět na dobu Ostojovu, učíme se věřit, že v takových a mnoha jiných výkyvech nalezne si také náš život svou dobrou cestu, stejně jako tomu bylo jistě i v dávné minulosti.

3 Sociální prostor

TI, CO SPOLU SE ZBYHNĚVEM SEPISOVALI ÚNĚTICKOU LISTINU, označili v ní staroslovanský hrad zvaný Levý Hradec jako *castrum*, tedy řečeno jazykem archeologů jako „hradiště“. I když terminologie staroslovanských hradů není v raně středověkých písemných pramenech jednotná, přece jen je jisté, že v povědomí všech, kteří se účastnili toho sepsání, přežíval Levý Hradec jako výjimečné místo. Nevíme ovšem bezpečně, zda označení *castrum*, užitě ve 12. století, bylo jen vzpomínkou na dobu, kdy na konci 9. století byl Levý Hradec opravdu významným opevněným místem v tvořícím se českém státě, nebo zda názvu *castrum* bylo použito proto, že v první polovině 12. století zbytky skutečných a víceméně neporušených hradeb ještě stály, nebo se alespoň svými zřetelnými destrukcemi hlásily o pozornost současníků. Mnohem pravděpodobnější se zdá možnost první, která označení *castrum* spojuje spíše se vzpomínkou a tradicí sahající zpět až do doby 9. a 10. století než s realitou pozdější doby, v níž žil Ostoj, kdy povrchová rezidua někdejšího ohrazení byla již jen pouhou připomínkou kdysi významného přemyslovskeho hradu.

V době své největší slávy, v druhé polovině 9. a na počátku 10. století, mělo nejmladší opevnění levohradeckého hradiště impozantní rozměry. Hradbu nasypanou ze zeminy a prokládanou vrstvami klád nebo uvnitř provázanou roubenými komorami držela na vnitřní straně pohromadě polena zasouvaná za hustou řadu kůlů a čelo hradby tvořila kamenná stěna kolem 85 cm široká, nasucho skládaná z jednotlivých plochých kamenů. Hradba dosahovala výšky asi šest metrů a při své patě zaujímalala místo šířku více než sedm metrů. Na nejsnáze přístupném místě stavitelé hradu vyhloubili příkop šest metrů hluboký a 17 metrů široký. Takové opevnění lépe odolávalo útočníkům než zubu času a vyžadovalo častou, prakticky stálou údržbu.

Jen jako ilustraci uvedme, že v padesátých letech se pokusil rekonstruovat bránu a část hradby na hradišti Stará Kouřim archeolog Miloš Šolle. Práci podle výsledků jeho výkopů prováděli

Okolí Levého Hradce: 1 – akropole levohradeckého hradiště s kostelem a hřbitovem; v době života Ostojova sídlo knížecích úředníků, 2 – původní předhradí, na němž stávala Ostojova usedlost a kde měl Ostoj část svých pozemků; potok na východní straně hradiště je nazýván „Žalovský potok“, 3 – řadové pohřebiště s nálezy z 9. a 10. století. A – Hřivnáč, B – Kolačov, C – Svádov (Svárov); polohy, poblíž kterých se rozkládal Ostojův příloh (odpočívající pozemky sloužící dočasně k pastvě). Část polohy Svádov zasahuje pod jménem Svárov ještě poněkud jižněji a jihovýchodněji do únětického katastru

starší zkušení dělníci znali ještě rukodělné práce a přece během několika let bylo celé pečlivě provedené dílo nenapravitelně poškozeno, rozvaleno a dnes po více jak půl století jen nezarovnaný povrch prozrazuje původní místo rekonstrukce. Uvažovalo se mnoho o příčinách tohoto nezdaru, připomínala se přece jen odlišná zkušenost novodobých stavitelů i nevyzrálost použitého dřeva, ale to vše se ukázalo nakonec jako druhotné. Vždyť i naši předkové jistě pracovali s čerstvě pokáceným, v podstatě syrovým

dřevem. Jako hlavní příčinu shledali nakonec všichni diskutující věc velice prostou. Nebyl nikdo, kdo by soustavně, zejména po zimním období nebo po letních přívalech, opravoval menší škody, dříve než se stanou většími. Rekonstruovaná část opevnění na Kouřimi měřila jen nemnoho metrů. Pokusme si představit, co by znamenala běžná oprava hradeb obklopujících akropoli a předhradí Levého Hradce, jejichž obvod dohromady měřil téměř 1,5 kilometru!

Jak postupně upadal význam Levého Hradce v struktuře moci přemyslovského státu a levohradecké hradiště začínalo žít stále více ve stínu nedalekého centrálního hradu Prahy, jistě ubývalo nejen zájmu, ale i sil k tak náročné práci, jakou je zlepšování a údržba jeho opevnění. Pokles významu urychlila asi i výprava německého panovníka Jindřicha III. v roce 1041, jejíž jeden vojenský oddíl táhl proti Břetislavu I. přes Krušné hory a cestou poškodil některá opevněná místa, jiné hrady byly bez obrany opuštěny. Takový osud postihl asi též Levý Hradec. Jeho hrady se potom začaly definitivně rozpadat, příkopy zanášet, až nakonec se vytvořil známý útvar – zprvu směrem vzhůru se zužující vysoká hráz, výrazný „val“ – později plošší liniový útvar stále ještě zřetelně přecházející své okolí. Jeho obranyschopnost byla ve srovnání se staroslovanskou hradbou velmi nízká, až nicotná a každému z Ostojových současníků to bylo jistě zřejmé.

V 19. století, dříve než archeologové odhalili vnitřní konstrukce dřevohlinitých hradeb a tím i původní podobu „valů“, byly však tyto valovité destrukce hradeb mylně považovány za původní tvar opevnění. Zbytky takového „valu“, možná již poněkud sníženého asi obkružovaly místo, kde Ostoj žil a hospodařil.

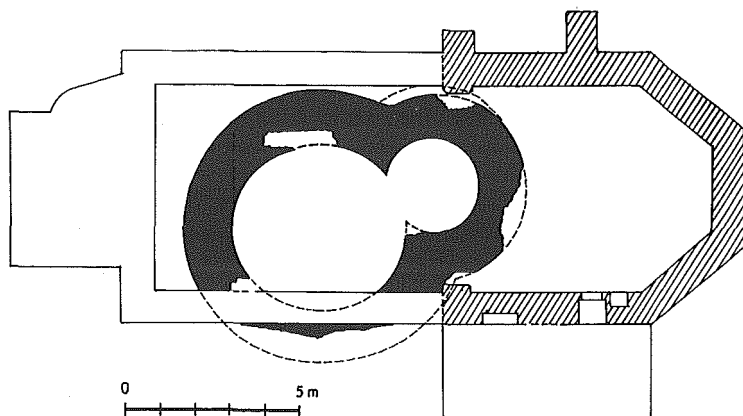
Kdybychom chtěli spatřit ještě dnes podobný obraz vlastníma očima, stačí, abychom třeba navštívili poněkud mladší hradiště na jih od Prahy, v Královicích nedaleko Uhříněvsi, nebo s Levým Hradcem přibližně stejně staré hradiště u Hryzel na Kolínsku. Zde dosud dost vysoká hráz „valu“, porostlého travinami nebo hustým křovím a listnatými stromy, výrazně přechází nad poli, která přiléhají zevnitř i vně až k jeho patě. Asi tak nějak si musíme představit situaci i na Levém Hradci. Z únětické listiny přece víme, že Ostoj přímo uvnitř kdysi opevněné plochy obdělával pole.

Pole zůstala na Levém Hradci až donedávna, ale po vysokém valu zde nebylo ani památky již v minulém století a dnes z něj nepozorujeme nic, snad kromě ostřejší výrazné hrany svahu na některých místech hradiště.

Chceme-li uvažovat o místě, kde asi mohl na Levém Hradci stát Ostojův dům a kde mohl Ostoj obdělávat své pole, musíme se především seznámit s historickou topografií celé lokality. Od druhé poloviny 9. století se ustálila podoba Levého Hradce přibližně tak, jak ji ještě ve zřetelných troskách vnímal Ostoj a jak ji ještě dnes v zastřených stopách rozeznáváme i my. Hrad, položený na ostrožně mezi vltavským údolím a zářezem nepřilíši vydatného Žalovského potoka, měl poněkud zvláštní půdorysný rozvrh, jehož neobvyklost nám usnadní naše úvahy. Byl rozdělen na dva nápadné, samostatně opevněné terénní bloky, mezi nimiž ležela krátká širší rokle spadající směrem dolů do Vltavy. Na východě, na zadním a tudíž bezpečnějším bloku, vznikl snad již na počátku 9. století nevelký, dobře opevněný hrad a na bloku předním, položeném na západě, postupně vyrostlo podle starších představ otevřené zemědělské sídlo. V druhé polovině 9. století měla být zemědělské osídlení na západním bloku spáleno a na jeho místě mělo být vybudováno chráněné předhradí. Podle novějšího hodnocení je možné, že oba terénní bloky byly opevněny současně. Tato situace pak trvala v málo změněné podobě skoro asi dvě století, nejméně do vpádu krále Jindřicha III.

Žádný z pramenů nás přímo nepoučuje, kde na Levém Hradci stála Ostojova usedlost. Jinak sdílí listina únětická o tom mlčí a keramika 12. století, kterou nejlépe reprezentují okraje hrnců tvarované do kalichovité podoby, se nacházejí v obou částech hradiště. Uvědomíme-li si však jednu z důležitých tezí sociální antropologie, že totiž lidmi užívaný prostor má svou sociální logiku, své sociální hierarchické rozčlenění – dnes i v minulosti, můžeme se odvážit předpokládat, že usedlost Ostojova se nacházela na bloku západním, na někdejší předhradí, tedy na ploše mnohem méně společensky významné, než byl terénní blok východní. Jak asi byl vybaven východní blok a co vlastně vytvářelo jeho vyšší status?

Předně, ať už byly hradby na Levém Hradci v době Ostojově v jakémkoliv stavu, bylo to místo již svou geomorfologickou konfigurací o něco bezpečnější než plocha předhradí a udrželo se o něm povědomí o jeho někdejší významu. Obranná funkce, třeba již oslabená, se zde jako u každé akropole stále ještě viditelně spojovala s funkcí kultovní. Zde stála křesťanská svatyně, zděná rotunda, která zdědila své zasvěcení sv. Klimentu po prvním známém křesťanském, nejspíše asi původně dřevěném kostele. Tento patrně jednoduší dřevěný kostel vybudoval zde po návratu z návštěvy na Velké Moravě kníže Bořivoj I. na počátku

Půdorys románské rotundy stojící na Levém Hradci ve 12. století. Rotunda byla považována donedávna za pozůstatek nejstaršího známého křesťanského kostela na území Čech a datována do poslední čtvrtiny 9. století. Její zbytky byly objeveny pod podlahou dnešního kostela sv. Klimenta v roce 1939, později pod vlivem objevů velkomoravské architektury datovány do 9. století, ale až ve druhé polovině devadesátých let 20. století P. Sommer interpretací tzv. základového kamene ji vrátil do mladší časové polohy. Rotunda rozhodně nebyla bez významu pro běh Ostojova života

osmdesátých let 9. století. Známa rotunda byla podle nových analýz až kostelem mladším. Do současnosti se zachoval pod podlahou dnešního kostela zbytek zdiva, umožňující poznat její půdorys. Nejspíš z nadzemní části této rotundy náhodou přežilo do našich dnů malé štěrbinové okénko, vytesané z jednoho kusu kamene, což by mohla být nepřímá známka, zařazující levohradeckou rotundu mezi starší stavby tohoto typu v Čechách. Okénko bylo zapuštěno dodatečně do stěny gotického presbytáře dnešního kostela. Tu rotundu, nebo snad ještě nějaký starší kostel Ostoj jistě musel znát. Současné bádání se kloní k názoru, že to byla spíše kamenná rotunda, která byla součástí Ostojova duchovního života, i když výsledky studia základového kamene označeného vyrytým křížem (*lapis primarius*), objeveného v jejím dochovaném zdivu, tento názor naprosto jednoznačně nepodporují. Pouze s vysokou pravděpodobností vyvracejí její velkomoravský původ. Je tu však pro přece jen větší stáří rotundy, zasahující do časů Ostojova života, jedna zajímavá indicie: v blízkosti rotundy se totiž rozkládalo asi od poloviny 11. století a v době Ostojově menší kost-

rové kostelní pohřebiště. Datovat můžeme jeho hroby podle nálezů stříbrných denárů z doby Vratislava II. (1061–1092) a Vladislava I. (1109–1117 a 1120–1125), které byly přikládány mrtvým do hrobů na poslední cestu. Nejspíš tedy levohradeckou rotundu, podobně jako románský kostel v Úněticích, Ostoj dobře znal. Předpokládat však tak dlouhé, velmi dlouhé přežití nalezených stříbrných denárů v oběhu, až kamsi do konce 12. nebo do počátku 13. století, kdy je výskyt užití „základového kamene“ považován za běžněji možný, je nepravděpodobné. Co to může znamenat, zatím nevíme.

V mnohém záhadné jsou zde i zbytky budovy vykládané po výzkumech J. L. Píče, prováděných na přelomu 19. a 20. století, jako pozůstatky knížecího paláce, položeného logicky v jádře lokality, a to v přijatelné blízkosti kostela. V duchu dožívajících romantických představ nebyl pro J. L. Píče obraz předchůdce Pražského hradu bez knížecího paláce úplný a možný a jádro celé situace, kamenná obdélníková stavba přibližně o rozměrech 20 krát 8,20 m, kterou svým výkopem objevil, naplňovala jeho představu, jak by měl jeden z nejdůležitějších raně středověkých hradů vypadat. Revizní výzkum Jaroslava Böhma v roce 1931 tuto představu nepotvrdil a odkázal levohradský „palác“ do říše dohadů, podobně jako vedl v šedesátých letech výzkum Ladislava Hrdličky na Vraclavi u Vysokého Mýta k zamítnutí existence dalšího Píčova knížecího paláce.

Co tato výjimečná zděná budova (podle Ivana Borkovského s lícem zdi osazeným nemnoha „gotickými“ cihlami) znamenala, neumíme bezpečně vyložit. V průběhu starého výzkumu se zřejmě ztratilo mnoho důležitých informací. Nemohla být knížecím palácem z 9. století, jak si představoval J. L. Píč, ani s velkou pravděpodobností nebyla novověkou hospodářskou budovou, jak se zase podle nálezu cihel domníval Jaroslav Böhm. Nejspíše se asi pravdě nejvíce přiblížil dlouholetý badatel na Levém Hradci Ivan Borkovský, který se domníval, že je to stavba, kterou na počátku 13. století užívali knížecí úředníci, vykonávající zde správu knížecího majetku a hájící knížecí zájmy v širším okolí, jak to dokládá listina z roku 1221. Je však také možné, že je to objekt, který souvisí až s pozdější správou majetku svatojiřského kláštera, který celý Levý Hradec získal od panovníka do svého vlastnictví již někdy před polovinou 13. století. Jistotu zatím nemáme, ale bezpečně víme, že zbytky této stavby nesouvisí s dobou nejstarších přemyslovských knížat, ani s vysokou pravděpodobností s časem Ostojova života.

Pokud by nebyla velká zděná stavba na severozápad od kostela sv. Klimenta objektem novověkým, byl by to další prvek, který alespoň nepřímou naznačuje vyšší sociální status prostoru východního levohradeckého terénního bloku proti bloku západnímu.

Je málo pravděpodobné, že by se na nevelkém prostoru východního bloku, kde se dnes rozkládají pole a několik domků, právě tak jako na bloku západním, mohly mísit zájmy knížecí a zájmy jiné, hluboce podřízené zájmy soukromé. Je málo pravděpodobné, že by levohradecká hradní rotunda, která byla dlouho fakticky majetkem knížete, stála osamocena na soukromé darované půdě. Je nemyslitelné, že by v rámci dobových zvyklostí dokonce došlo k převrácení významu a sociálního statusu obou prostorů, že v jádře lokality by převládl zájem soukromý a zájmy knížecí by přežívaly v poloze okrajové, druhořadé. A tak, i když konečný důkaz sotva můžeme zatím předložit, vše ukazuje na to, že Ostož nemohl sídlit a především obdělávat své pole v hlavní části někdejšího hradu, ale že jeho usedlost stála zcela logicky na bývalém předhradí. Dokonce se zdá, že v knížecím areálu neměl ani co pohledávat. Nižší knížecí úředníci nebyli jeho sousedy v našem slova smyslu, i když se kvalitou každodenního života možná zase tak příkře od Ostože neodlišovali. Z hlediska společenskoprávního však mezi nimi byla nepřekonatelná propast. Kostel sv. Klimenta Ostož asi také běžně nenavštěvoval, neboť v jeho době nebyl asi kostelem farním, a navíc jeho vrchností nebyli knížecí lidé, ale kanovníci kostela v Úněticích, kam přicházel robotovat. Možná až po své smrti mohl být uložen do země v blízkosti levohradecké křesťanské svatyně, neboť starší řadové pohřebiště rozložené na značné ploše jihojihozápadně od jeho domova poblíž bývalé žalovské cihelny a v jejím okolí, vzdálené asi 10 minut od jeho domova, které sloužilo obyvatelům Levého Hradce od 9. do 11. století, bylo již pravděpodobně v době jeho života opuštěno. A tak je rovněž možné, že některá ze starších koster u levohradecké rotundy, nejspíše porušená mladším pohřbíváním na stále stejném místě, mohla patřit Ostožovi nebo někomu z jeho rodiny. Ale stejně dobře mohl nalézt místo posledního odpočinku při kostele v Úněticích.

Neméně důležitá je i otázka, jak je vůbec možné, že zde na přemyslovském knížecím majetku *par excellence*, jakým byl Levý Hradec, mohl Ostož sídlit. Zkrátka jak se vůbec na Levý Hradec dostal. Také pro řešení tohoto problému nám přímé prameny chybějí, ale s ohledem na celkový sociálně ekonomický vývoj Čech

v 10.–12. století můžeme určité vysvětlení nalézt. Musíme však pohlédnout hlouběji do minulosti a začít rozmotávat klubko problému nejméně od počátku českého státu.

Když Přemyslovec Bořivoj I. někdy na počátku osmdesátých let 9. století ovládl ekonomicky významné jádro Čech, opustil Levý Hradec a začal posléze z Pražského hradu vládnout nevelkému státnímu útvaru jako suverénní kníže, který se již nemusí příliš ohlížet na rozhodnutí „sněmu“ všech svobodných Čechů, stal se výhradním vlastníkem toho základního, na čem spočívala prosperita evropských raných států a moc jejich vládců – půdy. Půdy neosazené, již byla většina, i půdy již zemědělsky vzdělávané, kterou si i s lidmi fakticky přisvojil tím, že dosud svobodné zemědělce, kteří na půdě pracovali, mocí a násilím nutil odvádět mu část výtěžku z jejich tvrdé práce. Řečeno s trochou nadsázky, v podstatě je vyjídal, neboť najíst se vždy dosyta nebylo v nejistých dobách raného středověku snadné. Po něm tak činili i jeho nástupci, jenomže místo dávek v potravinách nebo několika základních řemeslných výrobcích se objevují i nároky na služby, na nucenou práci, vlastně „robotu“, třeba kromě vlastní zemědělské práce i účasti při opevňovacích pracích. Teprve později byla část těchto knížecích požitků nahrazována i dávkou peněžní. Stříbrný přemyslovský denár, přijímaný od 10. století na širokém evropském teritoriu, musel ovšem sedlák stejně směnít na trhu za své potravinové přebytky, za výsledek své práce.

Vládní moc kníže nevykonával vlastním mečem, i když i bez toho se vláda v raně středověkém státě neobešla. Ku pomoci měl elementární vládní aparát, jaký představovala družina bojovníků, které musel kníže vyzbrojovat, šatit a které musel i s jejich rodinami živit. Dělal to zprvu rozdělováním válečné kořisti (což nebylo možné donekonečna) a udělováním darů, získaných za ochranu dálkového obchodu procházejícího tržištěm na úpatí Pražského hradu, i potravinami, především obilím, o něž vlastně sedláky obíral. Později, když se teritorium státu výboji rozšiřovalo o další části Čech, když byla zúrodnována půda i mimo nejstarší přemyslovské území, bylo zapotřebí určité územní správy, jejímiž pilíři byla asi od poloviny 10. století nově budovaná soustava správních hradů. Kromě toho s takovou stabilizací státu bylo zapotřebí i úředníků v nejbližším okolí knížete. A všechny ty nositele výkoné moci, správce hradů a úradů, bylo třeba nějak odměňovat. Starším způsobem to již pomalu nešlo, jejich počet totiž stále narůstal, a tak místo podílu na kořisti a darů dostávali podíl

Bojovníci v 11. a 12. století, příslušníci knížecí družiny se svou obvyklou výzbrojí, k níž patřila kónická přilba, štít, kratší meč a kopí. Kodex vyšehradský, Zmrtvýchvstání Páně (detail); 1085

z výtěžků úřadu, který zastávali, a došlo i na výsluhy v podobě darování, nebo lépe propůjčování obdělávané knížecí půdy i s lidmi, kteří na ní seděli a pracovali, i půdy dosud panenské. Ledacos si hleděli knížecí úředníci přivlastnit i sami na úkor knížete. Ale především se všichni ti velmoži starali, aby to, co utrhlí z knížecího, tedy fakticky „státního“ majetku, přešlo nějakým způsobem do jejich rukou trvale. Zkrátka usilovali, aby se všechny jejich výsluhy staly dědičnými. Dosáhli toho až v roce 1189, kdy na kolokviu svolaném knížetem Konrádem Otou do Sadské potvrdil tento kníže velmožům trvalou držbu všech spravedlivě získaných statků. Kolik z nich bylo těch řádně nabytých, bylo v té době asi nesnadné přezkoumat.

V době kolokvia v Sadské byl Ostoj skoro půl století mrtev. V době, kdy žil, emancipace velmožů na knížecí moci teprve pomalu dozrávala. Situace na Levém Hradci přímo odráží část tohoto důležitého sociálního procesu a umožňuje pochopit postavení jak velmožů, tak knížete v jeho dramatickém vývoji.

Nejspíše otec Zbyhněvův, velmož jménem Bohuň, dostal za podporu některého z četných znesvářených přemyslovských knížat půdu na Levém Hradci a v jeho blízkém okolí. Stalo se to asi nejpozději v prvních desetiletích 12. století, možná však ještě na

samém konci století jedenáctého. I když neexistuje zapsané knížecí darování, od nikoho jiného levohradeckou půdu Bohuň dostat nemohl – půda na ploše starého hradiště, důležitého v dobách počátků přemyslovské státní moci a v jeho okolí, nemohla nikomu jinému než knížeti patřit. Usadil na ni Ostojova otce nebo Ostoje samotného a po smrti Bohuňově ji zdědil i s Ostojem jeho syn Zbyhněv. Ten z poddaného Ostoje, patřícího původně velmožovi, učinil jeho věnováním kostelu únětickému poddaného zvláštního druhu, dušníka. Ostoje sídlící na Levém Hradci hospodařil samostatně, ale na cizí půdě a odváděl z ní dávky, zčásti již v peněžní formě. A protože přebýval nedaleko od centra únětického kostelního statku, byl volán se svou rodinou v exponovaných částech zemědělského výrobního cyklu, kdy je zapotřebí každé ruky, jako je tomu o senách nebo při žatvě, na výpomoc do Únětic. Poddaný stejného statutu jako Ostoje, dušník Miloň s rodinou, sídlil od Únětic daleko, až na Boleslavsku. Ten se nemůže rychle dostavit na výpomoc. Dříve než by se dozvěděl, kdy je ho třeba, neboť počátek a průběh prací je každý rok podle počasí jiný, dříve než by došel, mohlo by být již pozdě. A navíc vzdálen od svých luk a polí nemohl by se jim věnovat ani v okrajových částech dne a v noci, jako to musel nejspíše dělat Ostoje, aby také sám sklídl své. Zákonitě by došlo k zhroutilí jeho statku a tím i ke ztrátě pro samotnou únětickou vrchnost. A proto tedy na dálku jen plátl, zatímco Ostoje se nepochybně ocital v kritických situacích způsobených vrchností a rozmarným počasím. Byly to jistě zlé dny v roce, zvláště když byla vyloučena práce v neděli, církví přísně káraná.

V téže listině se dozvídáme i o dalším typu poddanství. Byla jím přímá závislost čeledi na únětickém kostelním statku, vzniklém původně rovněž na Bohuňově, a předtím ještě knížecí půdě. Rozdíl mezi oběma typy poddanství jsou zřetelné. Ostojeví únětičtí sousedé, Radata s celou rodinou, Milhošť, Bohdan, Radoš, Bratromila, Jan s rodinou, Srnek, Modliš s rodinou a Milena, celkem tedy nejméně 12 lidí, sídlili při, nebo dokonce přímo na statku (dvoře) u kostela únětického a vykonávali zde stálou robotu. Zda byli na statku živeni, nebo zda měli ještě své skromné hospodářství, nevíme.

Sečteme-li všechny osoby, které udává únětická listina, ať již jejich typ závislosti na únětickém kostelním statku byl jakýkoliv, dospějeme k číslu, že počet pracovních sil potřebných k výživě dvou na poli soustavně „nepracujících“ kanovníků a jejich rodin byl asi kolem 22, tedy asi jedenáct na jednu kanovnickou rodinu.

Získáváme tak alespoň orientační představu o tom, jak asi vypadala produktivita zemědělské práce před polovinou 12. století, tedy před dobou, než nastoupila velká vlna mýcení lesa a získávání nových polí v druhé polovině 12. století. Je to představa ještě asi relativně příznivá. Řada badatelů totiž předpokládá, že to muselo být často i číslo ještě mnohem větší. Vždyť kanovníci únětického kostela nepatřili zcela jistě k nejnáročnějším vrstvám společnosti v raně středověkých Čechách.

Sociálně ekonomické postavení knížete v zrcadle levohradeckého mikrosvěta nepostrádá rovněž typičností situace, podobně jako u poddaných a velmožů, neboť všichni jsou účastníci téže velké hry o život, která má od rovnovážné pohody mnohdy jen malý krok k poloze tragické. Hrad sám, jak víme, ztrácel svůj význam již od 10. století, ale nikdy nebyl zcela opuštěn, i když se stával stále více a více zbytečným, druhořadým. Ale něco, co bylo asi zakotveno hluboko v mentalitě mnoha generací Přemyslovců, něco spojeného asi s legendou o počátcích dynastie, ho pomohlo udržet v povědomí i v měnících se poměrech českého státu. Poškození hradeb před polovinou 11. století houfem Jindřicha III. bylo asi vážné, proces jejich rozpadu, zvláště na předhradí, těžko zadržitelný. Majetek knížete v okolí, v tomto jádru přemyslovského státu, ale vyžadoval udržování, a tedy existenci alespoň minimálního správního centra. Úplně podřadné zas jistě nebylo, jak na lokalitě svědčí značná koncentrace nálezů jednotlivých denárů i většího pokladu v těsném sousedství hradu. A tak tedy přemyslovský kníže, neznámo který, učinil to, co se osvědčovalo i jinde. Na akropoli usadil svého správce, úředníka, jmenovaného v pozdějším prameni *beneficiarius*, a spolu s ním některé další osoby zaměřené na správu jeho majetku a důchodů z něj. Totéž se přihodilo i na kdysi významném hradišti Budči, které po vzniku Pražského hradu rovněž začalo ztrácet na významu, i když asi ne tak zřetelně jako Levý Hradec. Také zde se v jádře hradiště usídlili správci knížecího velkostatku; pozůstatky jejich sídla, nejspíš zbytky jakéhosi dvora, zde byly archeologicky zjištěny. Jinde stavěla knížata nové hrady různé kvality a různého významu, aby kontrolovaly menší, ale pro knížete ekonomicky významná území. A tak jako objekty spíše lokálního významu, vedle velkých a významných hradů, jako byly třeba Plzeň, Litoměřice, Žatec, Chrudim, začaly vznikat hrady méně významné, ale neméně potřebné. V bezprostředním okolí Prahy to byly třeba hrady u Vinoře a Královic, které byly zřejmě správními body knížecího

velkostatku v jádře přemyslovské domény. K témuž novému účelu se teď hodila i stará, ve svém významu pokleslá levohradecká akropole.

Jména levohradeckých správců neznáme, ač z jiných hradních lokalit alespoň občas některé z nich můžeme jmenovat. Kdo ví, zda jedním z nich nebyl Zbyhněvův otec Bohuň nebo jeho děd. Výsluha pudy na někdejší předhradí přemyslovského hradu by to nevyplulovala.

Je to složité a možná trochu nejisté a nepřehledné předivo sociálních procesů a vztahů, jejichž částíčkou byl i Ostoj. Levý Hradec, na němž žil, byl pak místem, kde se v malém zrcadlily velké „celostátní“ tendence. Sotva si je Ostoj uvědomoval v celé jejich šíři a podstatě. Pro něho byl v tomto mikrosvětě ze všeho nejdůležitější především jeden jediný vztah, jehož tíha na něj doléhala několikrát do roka a v té době převážila vše ostatní. Vztah k nedalekému kostelu únětickému. Nutnost zaplatit tamějším kanovníkům před polovinou listopadu o sv. Martinu 12 denárů, které bylo třeba stržit za vlastní zemědělské produkty, a nutnost obstat v době největšího pracovního vypětí o červnových senách a v srpnu o žních. Zajistit svůj vlastní stateček a vykonat předepsanou robotu. Nebylo to vůbec snadné, protože jakákoliv chyba, nezdar v hospodaření v podmínkách raného středověku, pro nějž byla charakteristická nízká úroveň zemědělské techniky, znamenala značné omezení životních možností po celý následující rok. Opakování nezdaru, ať již z jakýchkoliv důvodů, přivádělo pak na sám pokraj zkázy.

Obyvatelé usedlosti na předhradí měli tedy nemálo starostí s tím, aby své hospodářství udrželi ve stavu, který by jim umožnil s co nejmenšími obtížemi a riziky přežít z roku na rok. Zachovat ve svém domě kontinuitu života. Jednou z překážek, kromě nízké techniky, byla i hradba moci a závislosti, která Ostojovu rodinu obklopovala.

4 *Usedlost na předhradí*

JE NESMÍRNĚ LÁKAVÉ PŘEDSTAVIT SI, jak asi vypadala zemědělská usedlost, v níž Ostoj bydlel a hospodařil. Život za její branou nebyl v letních měsících bez mnoha dramatických okamžiků, právě tak jako v čase zimním, kdy však ve shodě s přírodním rytmem nechybělo i klidnější prodlení. Bohužel mnohé z událostí a dějů, které vyplňovaly Ostojovy dny, zůstane uzavřeno našemu přímému poznání. Budeme mít dokonce mnoho starostí a pochyb, pokusíme-li se alespoň z vnějšku pohlédnout očima vzdáleného pozorovatele na nevelký shluk staveb, tvořících samotu na někdejší levohradeckém předhradí. To, co spatříme, bude ovšem jen pouhá obecná rekonstrukce. Potřebujeme ji však naléhavě, a to i se všemi nejistotami, budeme-li chtít později lépe porozumět tomu, co se asi mohlo odehrávat pod střechou Ostojova domu a v jeho blízkém okolí.

Ze Zbyhněvovy listiny se o podobě Ostojovy usedlosti nedozvídáme mnoho, ale dva nebo tři cenné údaje obsahuje. Jsou to však jen informace o tom, jak vypadaly okrajové části usedlosti nebo její nejbližší okolí. Také z jiných dobových dokumentů o tom, jak byla uspořádána raně středověká zemědělská usedlost, nevyčteme skoro nic. Sepisovatele listin zajímaly více majetkoprávní vztahy než to, jak byl postaven obytný dům nebo jak vypadal chlév. Ani dosavadní archeologický výzkum nám zatím mnoho neprospěje.

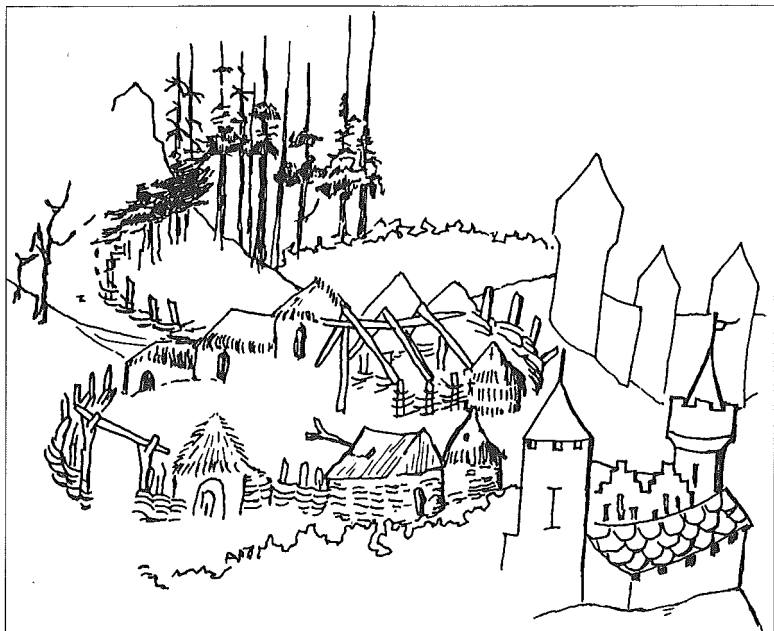
Bylo by zajisté neobyčejně poučné Ostojovu usedlost vykopat a detailně prozkoumat pomocí moderních archeologických metod. Na Levém Hradci to však není možné, i když dosti značná část plochy předhradí, kde Ostoj žil, je nezastavěná a tedy pro práci archeologů volná. Naneštěstí je však právě plocha, kde bychom mohli nález Ostojovy usedlosti nejspíše očekávat, zcela poškozena řadou novodobých domů při jižní hraně předhradí a starou, dnes zasypanou pískovnou ležící trochu stranou od středu předhradní plochy. Zbývající nezastavěná část předhradí je zpřevracena mnohaletou orbou, která ustala až v době nepříliš vzdálené od našich dnů. Ani archeologické výzkumy na jiných

českých, stejně starých lokalitách nám mnoho nepomohou. Nikde zatím nemáme odkrytou celou usedlost raně středověkého zemědělce a ze zlomků nálezových situací ji nemůžeme nebo zatím neumíme rozeznat. Na více místech, třeba v Bylanech u Kutné Hory, v okrajových čtvrtích Prahy, které byly původně středověkými vesnicemi, nebo na Mostecku, kde jsou pro naši potřebu dokonce k dispozici dosti velké odkryté plochy, i na mnoha dalších, třeba moravských lokalitách, se podařilo odkrýt části raně středověkých zemědělských sídlišť. Před očima archeologů se objevila ve většině případů změť nepravidelně rozložených kulových jamek, různých žlábků, izolovaných i shloučených jam; zcela výjimečně se objeví pravidelnější pravoúhlá jáma obytné zemnice nebo lahvovitá zásobní jáma, obilnice. Všechno to jsou objekty zahloubené do podloží a jejich vzájemná souvislost a hlavně současnost jejich užívání se těžko určují. Z nadzemních částí staveb se nezachovalo nic. Musíme si tu znovu připomenout staletí trvající orbu ve všech nejúrodnějších a klimaticky nejprůzračnějších částech Čech, které zemědělci zaujíмали již od raného středověku. Zničila bezpočet stop. Jejich spojování do nějakých celků, které by měly umožňovat rekonstrukci usedlostí, jak se s tím občas v odborné literatuře setkáváme, není příliš věrohodné.

I tyto, často až k nezřetelnosti, fragmentární zlomky však mají značnou cenu. Nevydají ovšem srozumitelné svědectví pouze samy o sobě, stejně jako jsou samy o sobě slepé i jednotlivé zmínky v pramenech psaných. Společně již zможou více. Přidáme-li k nim ještě výpověď středověkých vyobrazení, přihlédneme-li ke skutečnostem vneseným z hlubin minulosti jazykem a pokusíme-li se na celý ten fond poznatků pro názornost i kontrolu pohlédnout očima etnografa, který se ocitl kdesi v odlehlem koutě střední nebo východní Evropy, kde se zdánlivě zastavil čas, získáme přece jen možnost ve své mysli alespoň obecnou rekonstrukci Ostojovy usedlosti vytvořit. Neodvažujeme se však takovým postupem příliš daleko od spolehlivé půdy pod nohama, jakou skýtá archeologie a její nálezy? Zdá se, že ne – vždyť ještě na počátku 20. století nebyl tento pracovní postup v rukách jednoho z největších představitelů české archeologie, důkladného a široce informovaného Lubora Niederla, ničím neobvyklým. Teprve s pozdějším rozvojem specializace jednotlivých věd o člověku stalo se v Čechách překročení hranic mezi nimi téměř svatokrádeží. Nemá-li však nadále zůstat naše snažení jen hrou s mrtvými zlomky, předměty a situacemi, tak trochu na úrovni zbožíznalectví

nebo antikvářství, musíme se přes hranice samotné archeologie opatrně a se všemi riziky neustále odvažovat a je dobře, že se tento požadavek v současnosti postupně stává samozřejmostí.

K poznání vzhledu a uspořádání Ostojovy usedlosti nám podstatnou měrou přispívají prameny ikonografické. Staré kodexy, deskové i nástěnné malby jsou plny vyobrazení jednotlivých staveb, často až s neuvěřitelně pečlivě provedenými detaily, ale zároveň někdy až s neuvěřitelně deformovaným znázorněním celku. Zvláště některé biblické scény jako Narození Páně a Klanění tří mágů jsou přímo pokladnicí užitečných informací o vzhledu jednotlivých objektů a o jejich stavební technice, nikoliv ale o celku usedlosti. Zdánlivě mají všechny obrazové doklady jednu zásadní vadu – všechny, které jsou více použitelné pro české prostředí,

Větší archaická zemědělská usedlost, jak ji ještě v první čtvrti 15. století viděl český ilustrátor Mandevillových cest. Ve středu vyobrazení je umístěn rozestavěný dům, jehož střecha je konstruována „na sochu“. Domy mají pletené stěny a celek je ohrazen vyplétaným plotem s jednoduchou, spíše symbolickou vstupní branou. Náznak pleteného plotu je vidět i za usedlostí, kde ohrazuje část pole nebo přilehlého humna (kresba podle rukopisu v Britské knihovně, Londýn)

pocházejí teprve ze 14.–16. století, tedy z doby velmi vzdálené od časů Ostojova hospodaření, a navíc z doby ekonomicky, sociálně i kulturně již dosti odlišné. Dokonce rukopis českého původu uložený dnes v *British Library* v Londýně, o který se můžeme do značné míry opírat při pokusu o naši rekonstrukci, zvaný *Cesty rytíře Johna Mandevilly*, datují umělečtí historici až do let předcházejících výbuchu husitské revoluce v roce 1419. Není to však příliš na závadu, neboť kultura zemědělců má značnou setrvačnost a její některé rysy přežívají alespoň ve zlomcích dosud, nebo zanikly teprve v nedávné minulosti. To je skutečnost mnohokrát prokázaná etnografy či etnology a na ní je také založeno řešení mnoha jejich problémů. Zkrátka archaická raně středověká vesnice se neproměnila ve vesnici vrcholně středověkou, gotickou, naráz. Svět minulosti není estrádním jevištěm, na které vstupují nové jevy a události teprve po odchodu jevů a událostí starých. Současnost kulturně nesoučasného byla a je realitou. Setrvačnost řady minulých kulturních jevů je mnohonásobně větší, než si často připouštíme, protože jsou ovládány, jak již víme, časem jiného rytmu, časem dlouhého trvání, a nikoliv časem okamžiku, časem kdysi telexových zpravodajských linek, nyní internetu, který obklopuje nás. Je docela dobře pochopitelné, že ti, co kreslili a malovali ve 14. a 15. století, nebo ti, co tehdy obkreslovali předlohy, pracovali zčásti ještě s prastarou skutečností, ať už zprostředkovaně, nebo přímo, a mnozí z nich ji jistě potkávali kolem sebe v mnohem celistvější podobě než etnografové 19. a 20. století.

Nejinak tomu bylo asi i s vynikajícím českým ilustrátorem Mandevillových cest, který na šedo zeleném tónovaném pergamentu stříbrnou tužkou i perem mistrovsky nakreslil na pozadí hlavních figurálně vyjádřených dějů také pohledy na města a hrady – a naštěstí i na vesnici a samotu, jaké nemají v evropském výtvarném umění obdoby. Nejspíše asi tento neznámý velký mistr opravdu ještě spatřil věci, na něž si my už dnes nemůžeme ani pomyslet – kus archaických, jen nepatrně a pomalu se měnících Čech.

Vyzbrojeni tedy jeho očima a podepření dlouhodobým úsilím mnoha vědních disciplín, zejména etnografie, pokusme se přiblížit k Ostojovu domovu.

Do vlastního areálu předhradí vstupoval Ostoj v jeho jihojihovýchodním rohu, ať už přicházel z roboty v Úněticích, nebo se vracel ze svých polí. Jedině zde v tomto místě je možný vstup do předhradí z nevelké víceméně vodorovné plošiny, z jakéhosi úzkého sedla sevřeného dvěma stržemi. Všude jinde by musel šplhat

Hospodářský provoz a údržba usedlosti vyžadovaly vlastnictví dopravního prostředku. Kromě smyku, možná v podobě saní, připadal v Ostojově usedlosti v úvahu dvoukolový vůz, jaký zná miniaturní malba z přelomu 10. a 11. století. Ve srovnání s těžkými čtyřkolovými vozy, které neměly prakticky žádný „rejd“, byl lehký dvoukolový vůz umožňující tah dobyt看em i lidskou silou obratnější a tedy pracovně výhodnější. Takový způsob tahu zachycuje fotografie F. Bučiny z konce února až března 1941 z horňáckého Javorníka, okr. Hodonín, zobrazující dopravu sena na dvoukolovém voze taženém hospodářem a hospodyní

nepříměřeně strmým svahem a jízda s vozem by jinde vůbec nepřicházela v úvahu. Původní val zde byl asi již více rozvalen a nejspíše proříznut krátkým, druhotně vytvořeným úvozem. Rozhodně zde nebyla žádná brána nebo její starší zbytky. Dvě různě staré brány z 9. a 10. století objevil archeologický výzkum přibližně o necelých sto metrů západněji nad počínajícím strmým svahem. Je to vše docela logické. Brána je nejslabším místem každého opevnění a nemůže ho tedy zeslabovat na nejchoulostivějším, nejsnáze přístupném místě. Její položení nad strmějším místem ztěžuje přístup útočníkovi, a to bylo v těch dobách důležitější než ohledy dopravní. Kromě toho strmost přístupu tehdejšímu způsobu dopravy tolik nevadila. V 9. století se ještě většina břemen přepravovala nošením lidskou silou nebo na hřbetě dobytka. Podle

náznačů v etnografických reliktech a podle analogií z ostatních slovanských území se zdá, že běžnější než vůz byl pro dopravu objemnějších nákladů smyk, připomínající masivní saně. Jeho vlečení vzhůru je pracné, ale na krátkém prudkém svahu má i určitou výhodu. Tření, které ztěžuje vzestup vzhůru, brání poněkud i skluzu zpět.

O kvalitních vozech schopných vykonat náročnou cestu čteme poprvé až v Kosmově kronice při popisu Břetislavova tažení do Polska v roce 1039. Ostoj, jehož polnosti ležely částečně mimo předhradí, a to ve vzdálenosti asi 600–800 metrů, se bez vozu obejít nemohl. Jeho vůz však byl asi jednodušší než vozy sloužící knížecímu válečnému tažení; při nedokonalosti záprahu neměl zřejmě jinou možnost vstupu do předhradí než v místech, kde je stoupání omezeno na nejmenší míru a vjezd v podstatě skoro po rovině. Po celý středověk, a pro středověk raný zvláště, bylo u jednoduchých vozů obtížné brzdění při cestě z kopce a zajištění vozu proti zpětnému pohybu při cestě do kopce.

Jakmile se Ostoj se svým vozem přehoupl přes rozježděný val rozpadlé hradby, ležela již jeho usedlost obklopená polem jen několik desítek metrů před ním. Měla ještě hodně daleko do půdorysně pevně uspořádané usedlosti, jak ji známe z pozdějších století, ale i ona měla svůj elementární řád, i když odlišný od řádu usedlostí mladších, „gotických“.

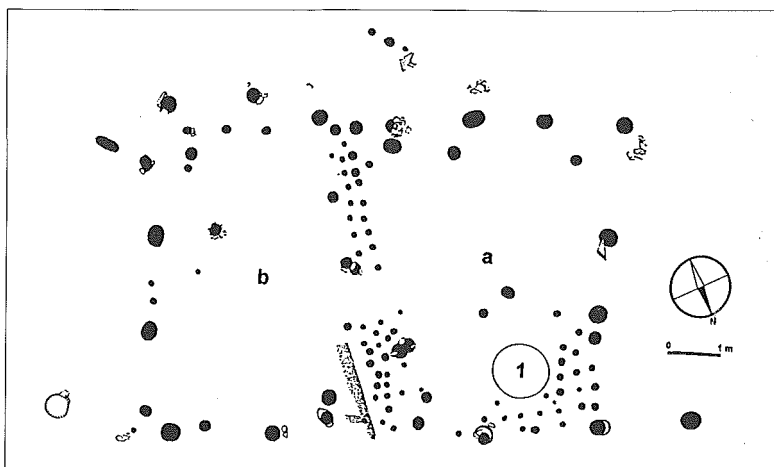
Byla především obklopena plotem. Žádný archeolog z něj zatím na Levém Hradci nespátřil ani stopu a přece bychom s vysokou pravděpodobností uměli odhadnout, jak asi vypadal, a to i kdybychom ho neměli nakreslený v Mandevillově cestopise i jinde, nebo kdybychom ho dodnes nepotkali někde na východním Slovensku, na Podkarpatské Rusi nebo alespoň v některém skanzenu. Dnes obecně rozšířené slovo „plot“ totiž samo vypovídá o své minulosti. Naznačuje, že má mnoho společného s pletením a že tedy proplétání prutů mezi kůly může být jednou ze starých možností hrazení plochy. A rukopis staročeské *Alexandreidy*, datovaný kolem roku 1300, utvrzuje naše představy o způsobu hrazení pozemků slovy: „Kmet, jenž oral po všie léta i jenž robil, ploty pleta.“

Splétaný plot Ostojovy usedlosti, místy možná zesílený vyrážejícím křovím nebo zpevněným stromem, není jen pouhou ohradou, která brání nekontrolovanému vstupu dobytka do nepřilíš pevně půdorysně zformovaného dvora nebo úniku z něj. Je to také zvyková, skoro právní hranice, umožňující rozdílné hodnocení činů, které se staly uvnitř ohrazení, a činů, které se staly za ohrazením.

Odděluje bezprostředně osvojený prostor, v jistém smyslu tedy bezpečný prostor „zde u nás“, od nejistého prostoru „tam za“, tedy od prostoru neosvojeného nebo jen podmíněně osvojeného, jako jsou pro Ostoje pole, a tudíž prostoru, kde zvláště s nastávajícím večerem hrozí nebezpečí skutečná i nebezpečí smyšlená, zrozená fantazií nedostatečně poznaného světa. Plot chrání v nejširším slova smyslu, i když fakticky vážnou překážku nepředstavuje.

Do ohrazeného prostoru vjížděl Ostoje branou. Brána nebo branka je mnohem více než pouhý otvor nebo mezera v ohrazení. Není nijak odolná a nemůže podobně jako plot zabránit vlámání násilníka a nemá ani smysl reprezentativní jako třeba pozdější honosné brány renesančních a barokních statků. Co by bylo reprezentativního na dvou vysokých vidlicích, tzv. „sochách“, zasazených po stranách vchodu, do nichž je napříč položena kulatina, jak to vidíme na kresbě v Mandevillových cestách? Je spíše znakem důležitého místa komunikace mezi světem „zde u nás“ a světem „tam za branou“, jakousi materializací *rite de passage* – „přechodového ritu“. Pověr spojených s přechodem důležitého bodu hranice je známa ještě dnes řada, počínaje vykročením správnou nohou a konče zavěšováním předmětů a psaním různých nápisů na místech vstupu. Kromě toho má branka, podobně jako plot, důležitou funkci společenskoprávní. Ten, kdo vstupuje do usedlosti místem k tomu určeným, nemůže být předem podezírán z nekalých úmyslů, a naopak ten, kdo se dere skrytě a přes plot, v očích Ostoje sám sebe ocejoval jako nebezpečného nebo alespoň podezřelého návštěvníka. Slovenské lidové přísloví spojované se zlým činem, křivdou, dochovalo v metaforické podobě zašifrovanou stopu takového hodnocení: „Málo platné ploty, cez ktoré sa lezie.“

Ústředním bodem usedlosti, kolem nějž se shlukovaly všechny ostatní objekty a zařízení, byl obytný dům. Měl nejvýše dvě místnosti a možná že i jen jednu. Tradiční vesnický dům o třech prostorech, s vytápěnou jizbou, síní a komorou, nemůžeme v době Ostoje ještě předpokládat. Je v Čechách až dílem převratných změn, s nimiž se setkáváme od 13. století. Pokud užíval Ostoje dům dvojdílný, a to je pravděpodobné, sloužila jedna místnost jako obytná jizba a druhá, síň, plnila více funkcí. Především zlepšovala tepelné vlastnosti jizby, zvláště v zimním období. Ukládaly se zde některé zásoby a odkládaly právě nepotřebné věci. Patrně zde i část obyvatel domu přespávala. V jizbě, hlavní místnosti, bylo ohniště nebo pec a v síni stál nejspíše kamenný rotační mlýnek na drcení obilí. Síň sloužila i jako dílna pro všechno.

Levý Hradec – předhradí, dvouprostorový dům, 9. století. Soustava kulových jamek je pozůstatkem stavby, jejíž konstrukci však nelze jednoznačně určit. Jednou z pravděpodobnějších možností je „drážková“ konstrukce stěn; nelze vyloučit ani vyplétanou konstrukci stěn. – a) jizba, b) síň? nebo oproti vnějšku uzavřená komora; 1- ohniště; podle výzkumu I. Borkovského

Archeologické ani písemné prameny nedokládají zatím společné přebývání člověka v jedné místnosti se zvířaty, i když by to bylo tepelně jistě výhodné. Tento způsob, jen jako pouhou možnost, připouštějí pozorování, která shromáždili etnografové. Je to jistě prastarý způsob, jak může člověk i dobytek snadněji přežít zimu, ale od možnosti k indicii, hypotéze nebo snad důkazu máme zatím daleko, a počítejme raději s tím, že Ostoj žil již na vyšším stupni bytové kultury a že svůj dobytek zaopatřil v zimě jinak. Uvidíme ještě jak.

Do domu vstupoval Ostoj nízkým vchodem a všechny prostory jeho domu byly nízké. Nízký prostor zlepšoval využití a udržení tepla a umožnil přijatelně účinné vytápění i tak málo efektivním zdrojem tepla, jakým byl v jizbě otevřený oheň nebo o něco lepší hliněná pec. Dům neměl okna, jen úzké ventilační šterbiny, jimiž v létě vnikalo trochu světla a v zimě ani to ne, protože musely být po většinu dne ucpaný. Uvnitř domu panovalo stálé příšeří. Síň osvětlovaly otevřené vstupní dveře a jizbu, a to i v létě, světlo ohně a možná podle potřeby i louče. Venkovní ohniště mimo obytné domy, nalézané na různých lokalitách, i zkušenost etnografů s let-

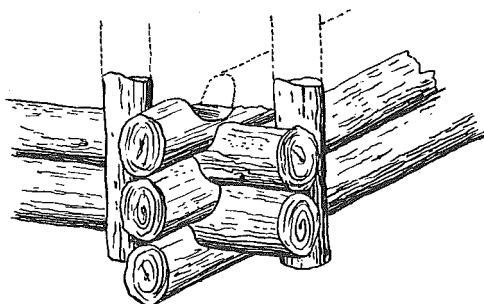
Dvouprostorový srub „v kožichu“ s valbovou střešou krytou došky – Poroškovo na Podkarpatské Rusi; neznámý fotograf, dvacátá až třicátá léta 20. století

ním vařením mimo vlastní obytný dům na tom nic nemění. Oheň museli obyvatelé Ostojova domu udržovat trvale i uvnitř, protože jedině pod střešou je oheň opravdu bezpečně chráněn a je zaručena jeho kontinuita. Vzpomeňme na naši listinu, kde je zmínka o hlídání domu v době letní roboty, a připomeňme si nepsanou rovnici, rodina – dům – ohniště. Zdá se, že i ve venkovských chalupách, podobně jako v pražských kamenných románských domech, které většinou rovněž neměly o mnoho lepší přirozené osvětlení, bylo šero snesitelnějším druhem než chlad. Konečně po většinu měsíců v roce se život obyvatel Ostojova domu odehrával mimo jeho místnosti a těch ani ne 20 čtverečních metrů jizby bylo tenkrát spíše jen úkrytem v nepříznivých dnech roku, základem přežití, než obydlím v dnešním slova smyslu.

Dům, podobně jako většinu toho, co Ostoj vlastnil a užíval, si musel zhotovit on sám nebo jeho otec vlastní rukou. Snad jen k životu absolutně nezbytná sůl, možná několik hliněných nádob,

a hlavně pak několik železných předmětů, z nichž dva nejuniverzálnější nástroje, jako je nůž a zvláště sekera, se dostaly do uzavřeného světa Ostojova z vnějšku. Oba potřeboval k výstavbě nebo opravám domu.

Jakou technikou Ostoj stavěl, nevíme, víme však bezpečně, nebo alespoň s velkou pravděpodobností, jak v době a na místě, kde žil, stavět nemohl. Zcela jistě nebyl dům kamenný a ani nebylo použito k jeho výstavbě kamenné vyšší podezdívky. Žádný z vesnických nálezů z období raného středověku to nedokládá. Ani nikde na prozkoumaných plochách nenalzáme tolik kamenů, aby bylo možno uvažovat alespoň o podezdívkách. Větší využití kamene ve vesnickém stavitelství zjišťujeme až ve 13. století, a to jen ve vybraných regionech. Levohradecká sídelní buňka k nim tehdy nepatřila. S vysokou pravděpodobností nestavěl Ostoj svůj dům ani ze samotné hlíny, i když by to teoreticky bylo možné. Pokud se však zamýšlíme nad rozšířením hlíněné architektury stavěné přímým vrstvením stěn nebo nabíjením hlíny do rámu, výstavbou stěn z válků nebo ze sušených cihel, pozorujeme, že oblast této architektury leží dosti daleko od Čech směrem na jihovýchod a jih, na jižní Moravě, na území jihozápadního Slovenska a dále v Panonii, a je vázána na osobitý soubor tamních přírodních podmínek. Některé prvky tohoto přírodního komplexu, například kvalitní hlína, se mohou nacházet izolovaně v jednotlivých ostrůvcích i odděleně od hlavní oblasti, ale Levohradecko jako celek je víc odlišné než podobné a jeho kulturní tradice, která má v archaických společenstvích určující úlohu, je zcela odlišná od tradice podunajské. Přesto měla hlína při výstavbě Ostojova obydlí pravděpodobně značnou váhu a uplatnila se v kombinaci se dřevem.

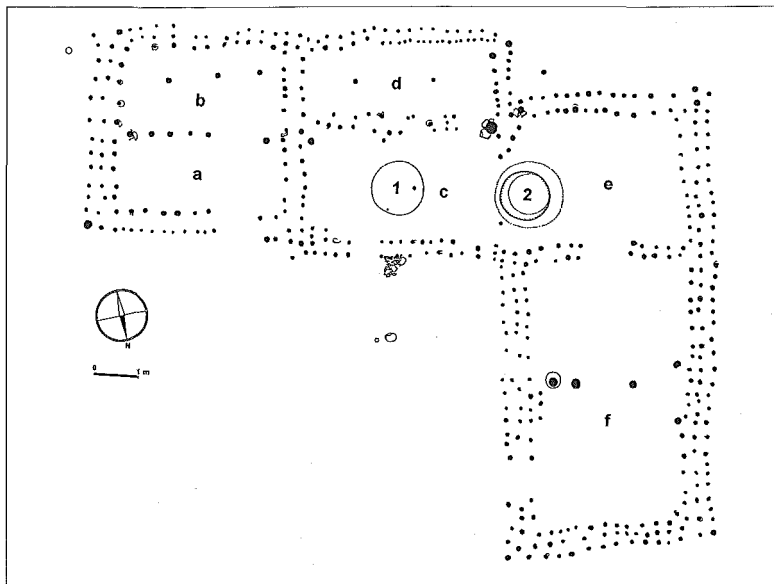

Náhodně dochovaná ukázka srubové vazby stěn domu z období raného středověku. Zachování umožnila karbonizace dřeva zasypaného při požáru rozpadlou, v těsném sousedství stojící dřevohlinitou hradbou – Levý Hradec, akropole hradiště; pravděpodobně 10. století, ale toto datování čeká ještě na revizní ověření

Z dřevěných konstrukcí z období raného středověku přicházejí pro Ostojovu stavbu v úvahu tři možnosti: srub, drážková technika a pletení. U všech se více nebo méně uplatňuje i hlína. Volit mezi těmito možnostmi je nesnadné. Pravděpodobně můžeme vyloučit srub, i když na Levohradecku byl znám a je doložen od 9. století. Stejně tak je zde ovšem od 9. století doložena i technika drážková. Stěny „draženého“ domu jsou konstruovány obvykle tak, že mezi kůly, v nichž jsou vysekány drážky, se vodorovně vsouvají dřeva, zúžená na koncích tak, aby se v drážkách dobře udržela. Mezery mezi jednotlivými dřevy jsou jako u srubu zaplněny ucpávkami a zamazány hlínou. Tato konstrukce nebyla asi z nějakých nám zatím neznámých důvodů příliš výhodná, a není proto asi náhoda, že později byla užívána téměř výhradně u hospodářských staveb.

Již v 9. století se na Levém Hradci setkáváme s velkou „usedlostí“, jejíž stěny byly zhotoveny pletením z prutů a z hlíny. Můžeme sice diskutovat o tom, zda je to opravdu jen běžná zemědělská usedlost, a přit se o důvodech, na nichž takové určení spočívá, ale jedno je jasné. Srubové stavby na hradišti a pletená stavba na předhradí indikují možná určitý sociální rozdíl. Pletená stavba, přihlédneme-li i ke svědectví Mandevillova rukopisu, se zdá pro Ostoje mnohem přiměřenější. Způsob její výstavby je také nejméně náročný na opatření materiálu a na použití nástrojů. A co je zvláště důležité, při šířce stěny 65–80 cm, jakou měl na předhradí archeologicky zjištěný pletený dům z 9. století, měla stavba zhotovená pletenou technikou vynikající tepelné vlastnosti. Její pevnost a trvanlivost byly ovšem menší.

Konstrukčním základem takového stavení jsou dva kůly ukončené vidlicí, mezi nimiž je do obou vidlic vloženo vodorovné bidlo, tvořící hřeben střechy. Obvodové stěny jsou zhotoveny ze dvou či tří hustých řad kolíků, mezi nimiž jsou propleteny vodorovné pruty. Vnitřní prostor je vyplněn hlínou, organickým materiálem nebo směsí obojího. Nejméně vnějšek je u obytných staveb omazán hlínou, u staveb méně důležitých bývají pruty ponechány holé. Konstrukce střechy je jednoduchá. Na hřebenové bidlo bývají hákovitě zaklesnuty střešní „tyče“, které nejsou pravými krokve-mi, protože krov navzájem nevzpírají, ale jenom pasivně visí a opírají se spodním koncem o stěnu domu. Je to výhodné, protože nejvíce je namáháno důkladné hřebenové bidlo a tlaky na méně pevnou stěnu jsou menší. Mezi střešními tyčemi jsou přivázány, nikoliv přitlučeny, vodorovné „latě“, ale mohou to být obyčejné kmínky stromů, na něž se uvazují slámové došky, vzpříčené naho-

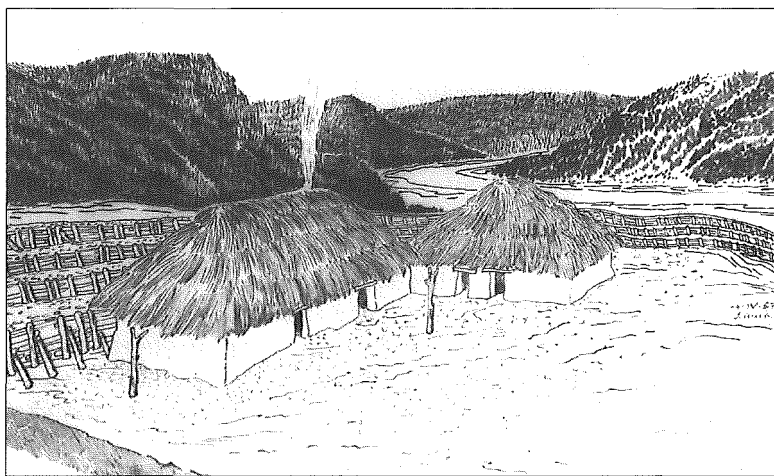
Levý Hradec – předhradí, 9. století. Půdorysně složitá stavba nejméně o šesti místnostech se stěnami vyplétané konstrukce označovaná jako „dvorec“; 1 – ohniště, 2 – obilnice; podle výzkumu I. Borkovského

ře do hřebene valbové nebo sedlové střechy. Takovou konstrukci domu, a zvláště střechy, může zhotovit snadno každý. Střecha je lehká a k její vazbě není zapotřebí čepů (a tedy ani tehdy vzácného nebozezu nebo dláta), nebo snad dokonce hřebů, na které neměli zemědělci dostatek prostředků ani mnohem později, natož v době, kdy si stěží opatřovali základní železné pracovní nástroje k obdělání polí jako třeba masivní těžkou motyku „klučovníci“, která spolu se sekerou a ohněm otvírala les polím.

Popsanou střechu lze zhotovit prostými úvazy z dřevěných houžví nebo slámových povřísel. Ještě pozdější gotická desková malba nebo miniatury to dokládají přesvědčivě. Střecha je to možná poněkud „lehká“, méně odolná, ale zase se snadno opravuje. Tvar střechy, která vítala Ostoje, když přijížděl z pole domů, závisel na tom, zda základní sloupy s vidlicí zvané „sochy“ stály vně štítové stěny, případně v ní, nebo zda byly vsunuty až do vnitřního prostoru. V prvním případě měl Ostojův dům střechu sedlovou a její štít vypletl Ostoj proutím a možná omazal hlínou, v druhém případě byla střecha jeho domu valbová.

Nedovedeme rozhodnout, zda jizba měla strop; sňh ho mít nemusí. Pokud měla jizba strop, a z tepelných důvodů to možné je, byl nejspíše konstruován z lehčích kulatin, na něž byla namazána shora hlína. To nás nutí předpokládat existenci dymného otvoru nebo snad i dymníku nad ohništěm nebo pecí; ať tak nebo tak, vždy odcházel kouř přímo střechou, případně štítem. Prostor nad stropem jizby byl ovšem špatně využitelný. Jednak takový strop asi mnoho neunesl, jednak podstřešní prostor musel zůstat prázdný od všech hořlavých materiálů. Ani o podlaze nemáme informace. Srub z 9. století na akropoli Levého Hradce měl prkennou podlahu, která se zachovala jen proto, že stavba shořela a její zbytky zavalila poškozená hradba. Jakákoliv organická podlaha se v běžných nálezových podmínkách nezachovává, ale je třeba připomenout, že ani v mnohem mladších stavbách nemáme zvláště upravené podlahy doloženy. Spíše nalézáme jen jakousi kompaktní sešlapanou vrstvičku.

Rádi bychom znali o Ostojově domě ještě další podrobnosti a snad nám je budoucí archeologický výzkum jednou opatří, ale pohlédneme-li již dnes na obraz Ostojova domu, jak nám ho bylo dovoleno vytvořit na základě dosud známých pramenů nejružnějšího druhu, poznáme, že má ještě mnohem blíže k prastarému pravěkému venkovskému domu než k domu, jaký se na venkově

Levý Hradec – předhradí. Rekonstrukce raně středověkého „dvorce“. Podle podkladů I. Borkovského prof. arch. Pavel Janák

v Čechách objevuje od 13. století až po dnešní nebo nedávné časy.

Zda se při stavbě obytného domu uchyloval Ostoj nebo jeho otec k nějakým magickým praktikám, bezpečně nevíme. Ve středověkých pramenech nalezneme jen zřídka stopu po takovém jednání, archeologické doklady z českých zemědělských sídlišť se vyskytnou rovněž málokdy a někdy jsou nejisté, nebo zatím zcela chybějí; etnografických dokladů také není nadbytek, a navíc jsou někdy dosti obtížně průhledné, ale z pozdější doby existují.

Poněkud lépe jsme informováni z ostatních slovanských území. Přímé archeologické doklady magického jednání spojeného se zakládáním domu (třeba lebka tura v základovém věnci srubu v polském Nakle z 12. století) jsou uváděny vzácně, zato doklady ritu vázaného na stavbu a užívání domu posbírané etnografy jdou například ve východních slovanských oblastech do stovek. Prolínají se v nich praktické zřetele s prvky archaického myšlení a hodnocení světa. Tak třeba věc tak základní, jako je výběr materiálu ke stavbě: není dovoleno používat mrtvé uschlé dřevo, ne proto, že je konstrukčně nespolehlivé a snáze podléhá infekci houbovými chorobami a parazitům, ale protože „ztratilo životní sílu“, a to je z hlediska budoucího života v domě nepříznivé, nešťastné. Rovněž výběr správného místa pro stavbu se neobejde bez nejrůznějších hadačských činů. Mezi několika místy výhodnými z praktického hlediska je třeba vybrat to nejsprávnější. A takovým místem je kupříkladu plocha, na niž často uléhá rohatý dobytek. Ne proto, že je patrně mikroklimaticky nejvhodnější, ale proto, že na onom místě je možno očekávat plodnost, bohatství, které dobytek předznamenává. Stejně tak podléhá řadě pravidel a hadačských zkoušek výběr správné doby započetí stavby, orientace budovy a především vstupu do ní. Náležitě ochrany vyžaduje stavba střechy i základů.

S kladením základů byl spojen jeden ze závažných rituálních úkonů při stavbě domu, a to uložení domovní nebo stavební oběti. Z Čech jsou zatím takto vyložitelné jevy známy až z doby pozdější než z doby Ostojovy a navíc zatím z Prahy, tedy z výrazně nezemědělského prostředí. Ale snad právě proto bychom o ní mohli alespoň hypoteticky uvažovat zvláště pro dobu starší a právě pro archaičtější svět zemědělců. Už také proto, že se shodou okolností zachovala písemná zpráva o domovní oběti z území podstatně geograficky i kulturně bližšího Čechám, než jsou daleké kraje východní Evropy, odkud čerpáme některé údaje, a navíc z času mnohem bližšího době Ostojova života.

Ve slezském cisterciáckém klášteře v Rudách bylo v první polovině 13. století sestaveno zajímavé, na lokální detaily bohaté zpodobnění zrcadlo čili popis hříchů, nazvané *Summa de confessionis discretione*, známé v odborných kruzích jako „Rudolfův katalog magie“. Je to jen zlomek původně mnohem rozsáhlejšího rukopisu, ale i to málo, co se z něj zachovalo, zřetelně ukazuje, že zrcadlo je zaměřeno na zemědělce poddané klášteru a jejich zvyky. Není jisté, zda registruje zvyky pouze slovanského obyvatelstva z okolí, neboť vzniklo již v době velkých etnických přesunů spojených s osazováním nové zemědělské půdy, na němž se cisterciáci významně podíleli, ale rozhodně nepostrádá pečeti *genia loci*. Budeme se na jeho stránky ještě několikrát vracet, ale nyní věnujeme pozornost především řádkům odstavce 43 v hlavě 10. Vypovídají zřetelně a stojí za citaci: „V nových domech, nebo v takových domech, do nichž se mají nově nastěhovat, zakopávají v různých rozích nebo za pecí do země hrnce plné rozličných věcí k počtě domácích bohů...“ Cílem tohoto opatření, jak vyplývá z kontextu hlavy 10, je získat štěstí pro dům a jeho obyvatele. Podobných akcí znají etnografové z mladších období dlouhou řadu a zaznamenávají, že pod stavení se zakopávají nejrůznější věci, od různých zvířat nebo částí jejich těl až po peníze, které v novější době zastupují bohatství jako celek.

Mnohé tedy nasvědčuje tomu, že Ostojuv dům mohl být magicky zajištěn v době své stavby tak, aby život a hospodaření majitele a jeho rodiny provázely zdar a prospěch. V pozadí za touto vnější, v podstatě bychom řekli „pověrečnou“ vrstvou akcí a představ spočívá však ještě vrstva představ hlubších a zřejmě i starších, dosahujících možná až k samým základům světonázoru archaického člověka. Nevíme, zda jim Ostojuv ještě rozuměl tak jako jeho dávní předchůdci a zda třeba již jen neprováděl víceméně osvědčené úkony, bez nichž si nedovedl svůj život představit, ale jejichž hlubinný smysl mu unikal, zatlačen do pozadí již po několika generacích tradovaným křesťanským výkladem světa.

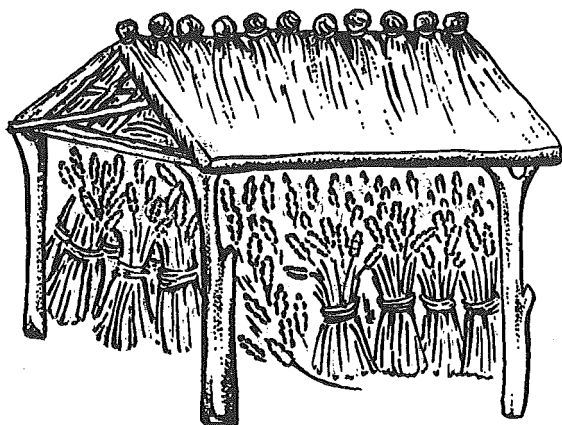
Nový dům na novém místě, noví obyvatelé v novém, dosud nepřisvojeném prostoru, to je pro archaického člověka vážná, nejistá a znepokojivá věc. Je to jednání proti dosavadnímu, stále v totéž cyklu a na témže místě se opakujícímu běhu života, světa. Nedbat toho, to by bylo porušení dosavadního řádu a může to být nebezpečné. Je to nově vytvořený mikrokosmos a ten musí být co nejlépe a nejorganičtěji zapojen do systému makrokosmu. Vše, co je náhle novou stavbou porušeno, změněno, musí být nově uspořá-

dáno, usmířeno. „Veškerý rituál byl přizván k tomu, aby byly zabezpečeny v maximální míře stabilní vztahy mezi organizací života kolektivu a kosmickým pořádkem,“ napsal výstižně o magic-kém zajištění stavby domu znalec této problematiky A. K. Bajburin. Mohli na to ti, co stavěli a obývali samotu na levohradeckém předhradí, zcela rezignovat – ať už chápali nebo nechápali hlubší vrstvu celého problému? V první polovině 12. století, tedy v době, kdy křesťanství nezasáhlo asi ještě plně všechny složky života zemědělců stejnou intenzitou, nejspíš nikoliv.

Zápas o lidské duše sváděla církev v celé Evropě v období raného středověku houževnatě a vítězila v tomto úsilí jen postupně, neboť to, co rostlo a fungovalo po staletí a z hlediska hlubokých základů evropské kultury možná po tisíciletí, nešlo vykořenit nebo přeměnit naráz. V době formování státní moci s jedním pánem na nebesích a s jedním suverénním vládcem na zemi se první nápor christianizace zákonitě všude obrátil nejdříve proti mnohohlavému panteonu pohanských bohů a bůžků, kteří představovali jistotu předstátních společenských útvarů a jejich vládců. Došlo samozřejmě především na místa a vykonavatele jejich kultu. V druhé řadě a poněkud později se s upevňováním křesťanství zaměřil tlak k dalším oblastem života společnosti, zejména tam, kde se život soukromý výrazněji promítal do sféry veřejné – ke vztahu mezi lidmi navzájem, k jejich osobnímu jednání a chování s jeho četnými nežádoucími, někdy až patologickými rysy. Pozornosti se dostalo posléze i vztahu světa živých a mrtvých a proměňoval se, to jest christianizoval se, starý, předkřesťanskými prvky nasycený pohřební ritus. Až naposled, a dodejme, že dlouho méně účinně, bylo tlaku vystaveno chování a jednání víceméně zcela soukromé, jako byly třeba stavba domu nebo léčení. Zde, a na příkladu léčitelství to vidíme obzvláště zřetelně, nemohla totiž církev zemědělcům fakticky nabídnout nic víc než šaman archaické společnosti nebo bylinářka a zařikávačka doby mladší. A tak je pravděpodobné, že dům Ostojův nepostrádal nějaké magické, žel zatím pro nás těžko poznatelné ochrany.

Kromě obytného domu musíme v usedlosti Ostojově očekávat objekty nebo zařízení, která umožňují manipulaci s úrodou, ukládání výnosu a úkryt dobytka. Naše zdroje, jichž jsme užívali dosud, archeologické nálezy, ale i písemné prameny, stará vyobrazení a etnografická dokumentace nám pomáhají i tentokrát. A protože základem zemědělské produkce v raně středověkých

Jednoduchá otevřená „stodůlka“ kůlové konstrukce; běžná zemědělská stavba po celý středověk. Podle lombardského rukopisu z konce 14. století (Rakouská národní knihovna, Vídeň). Podobné stavby nacházíme i ve slovenském etnografickém materiálu

Čechách bylo obilnárství, podívejme se nejprve, jak ukládal a chránil Ostož výtěžek ze svých polí. Únětická listina mluví o zařízení, které je latinsky nazýváno *horreum*. Překládáno, nebo spíše vykládáno bylo toto slovo obvykle jako sýpka, nebo dokonce stodola. V první polovině 12. století zřejmě tento význam na vesnici neměl. Žádná ze starších zmínek uvádějících slovo *horreum* nemá totiž ani nepatrnou významovou stopu stavby. Naopak svědčí spíše o opaku, a to zvláště v únětické listině. Jaký by měl smysl překlad latinského spojení slov *cum uno agro et pomeryum in horreo* – „s jedním polem a zahrada ve stodole“ (nebo sýpce), nebo dále *duo pomeria in monte, quod est in orreo* – „dvě zahrady na vršku, to jest ve stodole“? Žádný! Je to nesmyslné. A tak znalec středověké zemědělské problematiky Vratislav Šmelhaus navrhl pro ranou dobu, v níž žil Ostož, správnější výklad slova *horreum* jako „humno“. K témuž výsledku došlo i maďarské bádání.

Humno bylo trvale po celý středověk, a to i v době, kdy již existovaly stodola a sýpka, na vesnici nanejvýš potřebnou plochou usedlosti. Přiléhalo těsně k obytné a provozní části usedlosti a sousedilo s poli. Sem bylo možno svázat úrodu, mlátit obilí, ve větru obilí zbavovat plev a skladovat zbytky slámy. Sláma, jíž nebylo mnoho, neboť klasy se žaly na polovičních stéblech a zbytek slámy zůstával na polích, dále osekané krmné mladé výhony větví, seno, to vše se rovnalo již za plotem usedlosti sice blíže domu, ale přece jen z důvodů bezpečnosti před zahořením trochu opodál stavení, do úzkých kupovitých stohů, pravděpodobně s tyčí uprostřed, nebo pod jednoduchý přístřešek ze čtyř kůlů zaražených do země. Na nich se při nakládání vysouvala vzhůru a při odběru

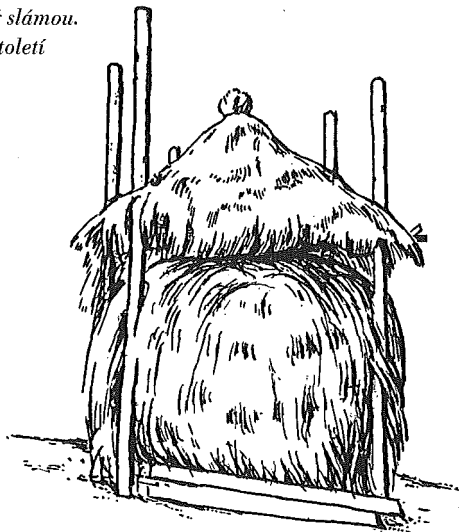
krmiva pomalu samovolně klesala dolů stanová stříška ze slámy. Takové stohy, přístřešky i oborohy se zachovaly ještě donedávna v okrajových územích východního Slovenska. Známe je i z miniaturní malby, například z *Velislavovy bible*, která pochází z doby před polovinou 14. století, a tato kresba patří v evropském prostředí k nejnázornějším a nejelegantnějším.

Praktičnost, a tedy setrvačnost oborohu dokládá zajímavé pozorování. Zcela osamocený oboroh plný sena bylo možno spatřit v padesátých letech nedaleko Prahy přímo vedle domku hlídače trati v Dobřichovicích. Zabloudil sem náhodou opět po staletích spolu se svým majitelem železničářem, přesídleným sem až z nejvýchodnějšího podkarpatského kouta rozbité republiky v neklidných dnech podzimu roku 1938. Fungoval stále dobře, ale jeho střechu místo dlouhých slaměných došek završených „hlaváčem“ kryl v nových poměrech jen ošklivý rozstříhaný plech ze sudů na asfalt a kusy černé opotřebované lepenky.

Stoh, případně dokonalejší oboroh, pokrýval zcela Ostojovu potřebu skladování objemových hmot, slámy a sena. Jakým způsobem však Ostoj skladoval zrno, tedy to nejvzácnější, co měl a co mu zaručovalo kontinuitu jeho života? V žádném případě nemáme pro selskou usedlost v té době doklady pro samostatnou stav-

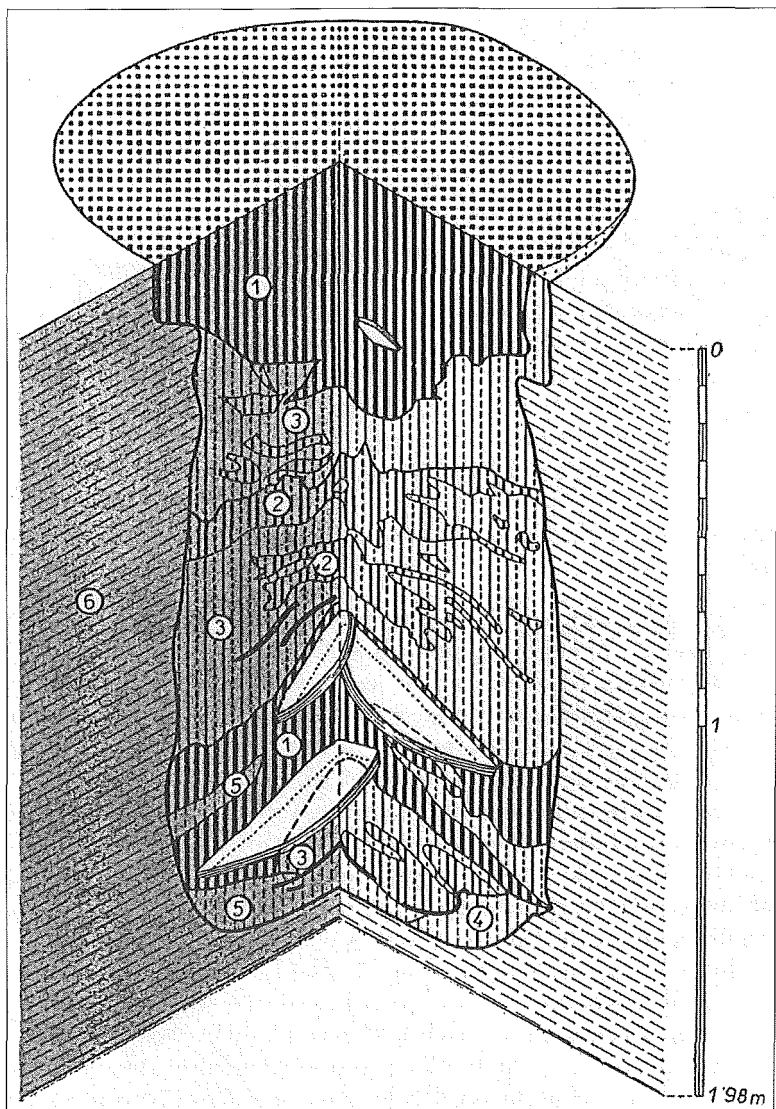

Oboroh se zdviženou posuvnou stříškou, sloužící k uskladnění krátkých snopů obilí převázaných povříselem. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století (Národní knihovna, Praha)

bu sýpky. Právě tak jako není termín *horreum* dokladem pro selskou stodolu, není jím ani pro selskou sýpku.

Od příchodu Slovanů na naše území v 6. století až hluboko do novověku zjišťujeme na venkově ukládání obilí v jámách vyhloubených do země. Jejich stavbu a úpravu ještě zastihla a popsala na Slovensku Božena Němcová, tu a tam se i v Čechách objevily jako nouzová zařízení během druhé světové války, ukrývající nevelké přebytky před okupační rekvizicí a ještě v době poválečné je viděl na východním Slovensku etnograf Karel Chotek. Mnohokrát byla obilnice zjištěna archeology, a to i na Levém Hradeči. Jáma měla většinou protáhlý, lahvovitý tvar s úzkým hrdlem, dosahovala i hloubek přes dva metry a měla obsah i několik hektolitřů. Uvnitř byla vystlána slámou, přitisknutou ke stěnám pružnými obručemi z prutů upevněných háčkovými kolíčky. Pokud takovou jámu Ostoj vlastnil, a je to nanejvýš pravděpodobné, vyplnil ji po sklizni obilím až po hrdlo. Hrdlo ucpal upěchovanými plevami, zasypal a zamazal hlínou. Nad hrdlem stál jen jednoduchý nízký přístřešek. V čase ohrožení snadno zmizel z povrchu země a poklad nejcennější byl tak alespoň trochu chráněn před rabováním. Obilí v jámě se nezkazilo ani nebylo ohroženo škůdci. Zrno totiž dýchá a produkuje kysličník uhličitý, který vyplní všechny volné prostory. Uvnitř utěsněné jámy se vytvoří nedýchatelná

Obilnice – pozůstatek lahvovité jámy sloužící ke konzervaci a přechovávání obilí; kvadrantový výkop umožňuje dobře studovat postupné zasypání a samovolnou destrukci jámy po skončení její funkce. Ve výplni lze pozorovat odhozené poškozené žernovy, sloužící v domácnostech k ručnímu semláni obilí obvyklému po celý raný středověk, ustupujícímu až od 13. století. Bylany, okr. Kutná hora, 9. století

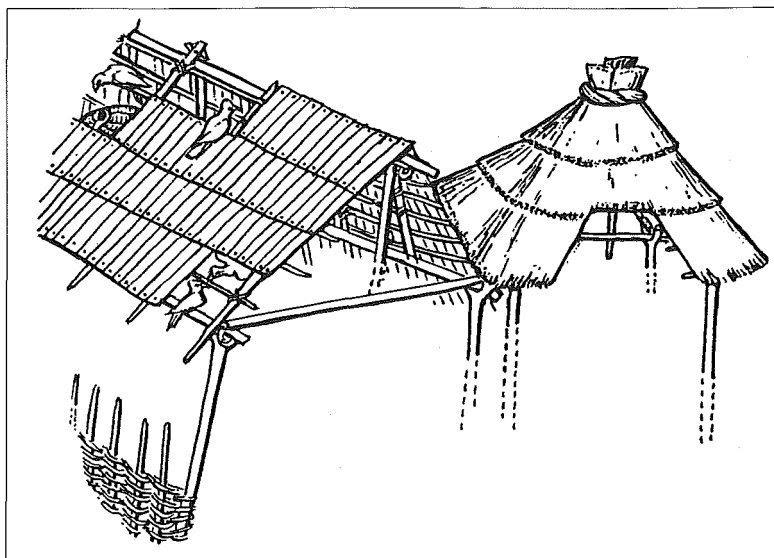
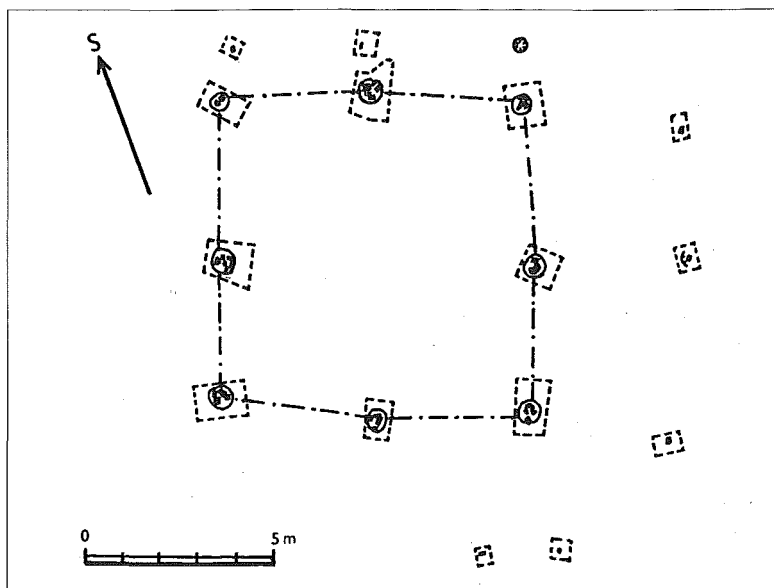
atmosféra pro vše živé a kysličník uhličitý zároveň brání klíčení. V takové atmosféře zahynou škůdci a ustanou základní životní projevy zrna, a to snadno přežije do nejbližší setby na jaře, kdy se jáma otevře. Vše, co přebývá nad potřebu setí, je možno postupně konzumovat. Je to vítané v době, kdy oddělené zásoby zrna po zimě se již značně ztenčily a nových potravních zdrojů není nadbytek.

Obilnou jámu je ovšem dobře otevírat jen jednou, protože otevřením se poruší její ochranná atmosféra, třebaže i potom se může obilí ještě nějaký čas v zemi uchovat. Ale dávku obilí na stravu přes zimu, do doby, než bude obilní jáma otevřena, je také třeba někde a v něčem přechovávat. Velké hliněné nádoby, zásobnice, z této doby nemáme zatím doloženy. Jejich výroba kromě toho přesahuje průměrné odborné technologické možnosti hrnčíře a Ostoj by si je sotva mohl opatřit. Etnografie nabízí více možností, které však může archeolog doložit jen velmi výjimečně. Jsou to nádoby pletené z organického materiálu, především ze slámy. Ty jsou ale zranitelné hlodavci, a tak není vyloučeno ani bytelnější zařízení, jako je dřevěná truhla.

Umělecký historik Václav Mencl uvažoval pro oblasti nasycené antickými tradicemi o velmi staré existenci kvádrotité robustní konstrukci truhly zvané „súsek“ a její tvar a tím i stáří odvozoval až z tvaru římsko-provinciálních sarkofágů. Je právě tak těžko tuto teorii dokazovat jako vyvracet. A potom, Ostoj žil v oblasti, kam sotva dopadl paprsek antického světla z Panonie nebo z rakouského provinciálního Podunají. Zcela vzácně se však setkáváme s jinou možností, s elementární truhlou v podobě vydlabaného silného kmene, zvanou „kadlub“, který při pečlivém uzavření zaručuje i ochranu před hlodavci. Ti zcela jistě nechyběli ani v okolí a ani pod střechou Ostojova domu.

Právě tak jako neměl Ostoj trvalou stodolu, nejvýše jen na kúlových podpěrách stojící otevřený přístřešek ke krátkodobému úkrytu dovezených snopů, stejně tak jako neměl pevnou nadzemní sýpku, neměl ve své usedlosti ani příliš pevný, nebo dokonce funkčně specializovaný chlév. Všechny právě vyjmenované hospodářské stavby nacházíme až okolo pevněji půdorysně zformovaného dvora selské usedlosti od 13. století. V době Ostojově jsou tyto náročnější stavby jen na dvorech církevních institucí, klášterů a kapitul.

Dobytek Ostojův zůstával po většinu roku pod širým nebem. Byl to dobytek méně statný, méně výkonný, ale neobyčejně odol-

Jednoduché víceúčelové přístřešky sloužily jako chlév pro dobytek, kotce, kůlny i skladovací prostory na objemová krmiva; Bylany, okr. Kutná Hora (nahore)
Pozoruhodná je jejich starobylá konstrukce pomocí vidlic (soch), výpletů a úvazů; jediný vrcholně středověký prvek v celém vyobrazení jsou šindele přibité na střeše jedné ze staveb. Podle Bible boskovické (Knihovna Olomouc), po roce 1415

ný. Pásl se v okrajových zónách lesa, na odpočívajících polích, označovaných jako „příloh“, který zároveň mimoděk nepatrně přihnojoval, a využíval k nasycení každý kousek otevřené, vegetací porostlé země i houští při okrajích vltavské nivy. Přenocoval v dobře chráněné ohradě v usedlosti a jen pro případ zlého počasí, hlavně v zimních měsících, se ukrýval v jednoduchém přístřešku. Ještě ve vrcholném středověku nacházíme v miniaturní malbě takové přístřešky s polootevřenými nebo jen lehkými stěnami. Nejlépe si takovýto chlév, nebo spíše víceúčelový úkryt pro domácí zvířata, můžeme představit podle zatím ojedinelého archeologického nálezu z Bylan u Kutné Hory, datovaného do 12. století. Zde se podařilo odkrýt stopy mohutných kůlů, jejichž spojnice vymezovaly čtvercovou stavbu o rozměrech přibližně 8 x 8 metrů. Podle ikonografických pramenů, zejména podle vyobrazení chléva v *Bibli boskovické*, nebo podle vyobrazení v gotické deskové malbě, si ji můžeme představit jako budovu krytou stanovou doškovou střechou s velkým uzlem na vrcholu. Nejspíše za pletenými nebo možná „draženými“ stěnami se ukrývalo smíšené stádo, několik kusů menšího hovězího dobytka a v odděleném ohrazeném prostoru možná několik vepřů, připomínajících spíše divoký druh se štihlejšími těly na vyšších nohách. S největší pravděpodobností nebyl v Ostojově usedlosti kůň. Chovat zvíře, které neposkytovalo žádný další potravní užitek, jaký dává třeba tur domácí, který obstará i nezbytnou míru tahu, bylo asi nad Ostojovy ekonomické možnosti. V podstřeší možná hřadovaly slepice, ale z miniaturní malby a z pozorování etnografů známe i pletené kurníky.

Určitý problém představovalo zásobení usedlosti vodou. Plošina předhradí nemá povrchový zdroj, zachycování dešťové vody do nějaké cisterny z této doby na vsi doloženo není a příležitostné jímání dešťové vody do nějakých nádob nemůže trvale zajistit zásobení a prosperitu zemědělské usedlosti. Také pravé hlubší studně dosahující do vodonosného horizontu z období raného středověku neznáme. Na místě, kde žil Ostoj, na říční terase vysoko nad Vltavou, takový horizont mohl ležet dost hluboko a pro Ostoje byl prakticky nedostupný. Pokud v té době – a to zcela výjimečně – nalezneme speciální zařízení k čerpání vody, je to vždy jen mělká filtrační studna, a ta na Levém Hradci nepřichází v úvahu. A tak tedy Ostoj napájel svůj dobytek asi přes den tak, že ho někdo honil při pastvě buď do údolí Vltavy, nebo Žalovského potoka. Menší množství pitné vody mu snad poskytoval nějaký štěrbínový pramen, spíše výron vody stékající po skalním podloží

Jednoduchý rezervoár na jímání vody ze slabých a nepravidelně vodnatých pramenů. Osturňa, okr. Poprad, Zamaguři, šedesátá léta 20. století, foto autor

na úbočí předhradí, v některé ze strží v těsném sousedství, nejspíše na západní straně. Tenký, málo vydatný pramínek nemůže ovšem rychle a naráz poskytnout větší množství vody, jaké v určitých okamžicích dne vyžaduje hospodářský provoz usedlosti. Ostojo musel proto vybudovat jednoduché zařízení, malý dřevěný žlábek vysekaný do půlkulatiny, sbírající slabý přítok vody, a pod ním postavit koryto vydlabané ze silného kmene. Je to neobyčejně účinné a praktické zařízení a udrželo se na mnoha podobných místech v přibližně stejné podobě až do našich dní.

Bylo by vzrušující moci pohlédnout na malou buňku života, jakou představovala Ostojoiva usedlost na levohradeckém předhradí z vysokého nahledu, tak, jak to bylo tenkrát vyhrazeno jen dravému ptáku kroužícímu vysoko pod oblaky – snad křiklavému orlu nebo jestřábu, který nemusel loupit na Ostojoově dvoře, neboť potravu bylo pro něj všude dost.

Pod jeho křídly se pomalu otáčel ostrůvek odlesněné země. Sytě zelené pole a kousek chudší, popelavě zelené pastviny v místech, kde na nerovném, mírně k Vltavě skloněném povrchu proráželo několik skalních výchozů. Lem křovin a stromů vytvářejících

vegetační val na hraně předhradí míjel pomalu pod jeho letkami. Na rozmezí polí a usedlosti plocha humna, přecházející v ohrazenou zahradu s nepravidelně rozhozenými ovocnými stromy, slívami, třešněmi, nepřiliš odlišnými od planých lesních druhů, s několika jabloněmi, možná hruškou. Tu a tam při plotě a na humně bujně rostoucí líska, stírající rozdíl mezi ohrazenou plochou a humnem, a blíže domu možná nějaký další strom, v jehož stínu se shromažďují lidé, dobytek i drůbež. Mezi domem a zahradou se shlukují slaměné střechy různých lehkých přístřešků. Trochu stranou kužely slámy a sena. I slaměná stříška oborohu splývá z té výšky do podoby úzkého stohu. A v centru všeho, trochu v popředí, větší střecha obytného domu, z níž trvale vystupuje úzký, sotva zřetelný proužek bělošedého dýmu. Neklamná stopa ohně, skrytého jádra a středu všeho dění v usedlosti.

Ven z tohoto uzavřeného mikrosvěta vpředu zřetelně vystupuje brankou hnědá linka dobyt看em vyšlapané cesty, spojující usedlost s pastvou a se vzdálenějšími poli a okrajem lesa.

5 Pole a pastviny

66

LEGENDA
O OSTOJOVI

KDYBYCHOM POHLÍŽELI NA POLE OSTOJOVO očima vlastní nebo etnografy zprostředkované zkušenosti se zemědělskou malovýrobou, nebo kdybychom snad chtěli Ostojův vztah k polím pochopit a charakterizovat pomocí náповědí zpola romantické, zpola realistické agrárně orientované literatury konce 19. a počátku 20. století, nebo dokonce pomocí venkovského románu pozdějších let, ocitli bychom se zcela mimo historickou realitu. Dlouhá a houževnatá setrvačnost mnoha jevů sahajících z hlubin času až do nedávné minulosti, a tedy od ní i zpět, na niž tak často musíme spoléhat jako na jedinou a mnohdy poslední možnost, zde zcela selhává. Mezi levohradeckým Ostojem a třeba stožickým sedlákem Kojanem z Holečkovy kroniky *Naši* nebo jeho protipólem Baarovým putimským Janem Cimburou, *abychom připomenuli dva z nejznámějších* typů, je obrovský rozdíl. Tak zásadní, jako je i těžko představitelný rozdíl mezi jejich poli a způsoby práce na nich.

Jistě, Kojan i Ostoj pracují usilovně od časného úsvitu až po západ slunce. Na oba doléhá nepřítel času a sužuje je obava o výsledek jejich dřiny, ale pole Kojanovo nebo luka Cimburova jsou pečlivě vyměřeným, právně hájeným prostorem a jejich půda je zpracována námahou jejich předchůdců a jimi samotnými střezena i láskyplně opatrována pro budoucí následovníky. Jsou to stabilní pole, doslova rodná hrouda, do níž je mnoha generacemi držitelů zapracována i kontinuita vztahu k ní. Je to namáhavě zvládnutý kus kdysi divoké krajiny, kulturní step, i když ještě s řadou vysokých i nízkých mezí, pole s křovinatými remízky, se skupinami stromů i solitérami. Obraz polí a rozvržení plodin na nich se zde rok co rok v pravidelném řádu mění a v tříletém intervalu se obvykle vše na týchž plochách zhruba opakuje. Zem Kojanovy brázdy obrací a drobí účinný pluh tažený koňmi, zapřaženými do dokonalého postroje, a půda zbavená dědictví lesa připomíná sám chléb.

Pozemky Ostojovy byly naproti tomu kusem země sotva vydělené z okolní přírody, pole spíše bráněná než opatrovaná. Bráněná

před návratem lesa, vpádem vysoké zvěře i před vlivem nepřátelských sil, jež jsou pro zemědělce raného středověku mimo tento svět. Mozaika jeho trochu nepravidelných, spíše jen dočasně vymezených parcel byla chráněna jednoduchou pletenou ohradou nebo jen obyčejným valem z nasekaných větví a trní. To vše pomáhalo před škodnými silami tohoto světa, zatímco řada starých magických praktik zatlačovaných nebo transformovaných křesťanstvím a proměňovaných časem v pouhý zvyk měla mu pomoci k ochraně před nesnázei působenými silami domnělými, nicméně pro Ostoje reálnými. Jeho půdu nedokonale a těžce rozrývalo dřevěné rádlu opatřené nevelkým hrotem železné radličky, oradlo vlečené špatně zapřaženým hovězím dobyt看em. Rádlu téměř rovnocenným nástrojem byla Ostojevi sekera. Snad ani bez ní na pole nevycházel, neboť sekera byla i jeho užitečnou zbraní osobní. Práce Kojanova byla těžkou dřinou poblíž hranice jistoty, práce Ostojeva spíše zápasem na hranici nejistoty.

Kojan i Cimbura, stejně jako jejich ještě mladší literární i skuteční druzi, ve vzácných nebo kritických chvílích života hluboce pociťovali krásu přírody a svou sounáležitost s ní. Náš Ostoje byl ještě podstatným dílem své existence její součástí. Mentalita oněch dvou byla mentalitou více či méně pokorných vlastníků kusu zvládnuté přírody, mentalitou jednoho z článků řetězce vzdělavatelů stabilně zúrodněné půdy, jíž si bezmezně vážili. Mentalita Ostojeva byla spíše mentalitou bližší kolonistovi, mentalitou pionýra, a to za zvlášť těžkých podmínek. Vlivem systému zemědělské výroby, který Ostoje nejpravděpodobněji praktikoval, to byla mentalita člověka, nuceného čas od času začínat zápas o plochu, na níž by získával svůj chléb, vždy znovu od počátku.

Způsob, jakým Ostoje obdělával svá pole, budil pozornost historiků i archeologů již desítky let. Ti, co sepisovali únětickou listinu, samozřejmě nechtěli popsat zemědělský systém, v jehož rámci Ostoje hospodařil, ale tím, že popsali Ostojev majetek, umožnili nám poněkud nahlédnout, jak asi tento systém vypadal. Je to popis stručný, v období raného středověku u nás ojedinělý a také značně kontroverzní.

Přímo v sousedství Ostojevovy usedlosti, jak listina uvádí, ležela jeho *terra ad aratum*, označená též jako *ager*, tedy pole čili orná půda. Tyto údaje nebudily nikdy moc pozornosti ani sporů. Spory vyvolávala a dosud občas vyvolává další část popisu Ostojevých pozemků.

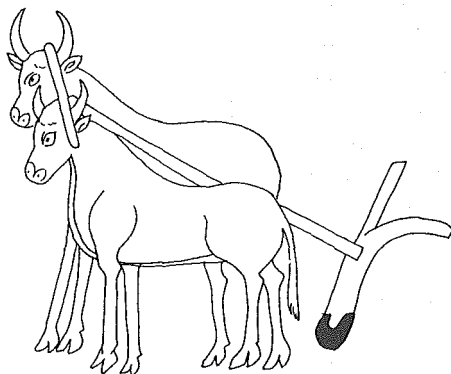
Ostoje vlastnil i pozemek označený v latinském textu listiny jako *campus iuxta Suadow et iuxta Colasoy et iuxta Hriunatecz*. Rada

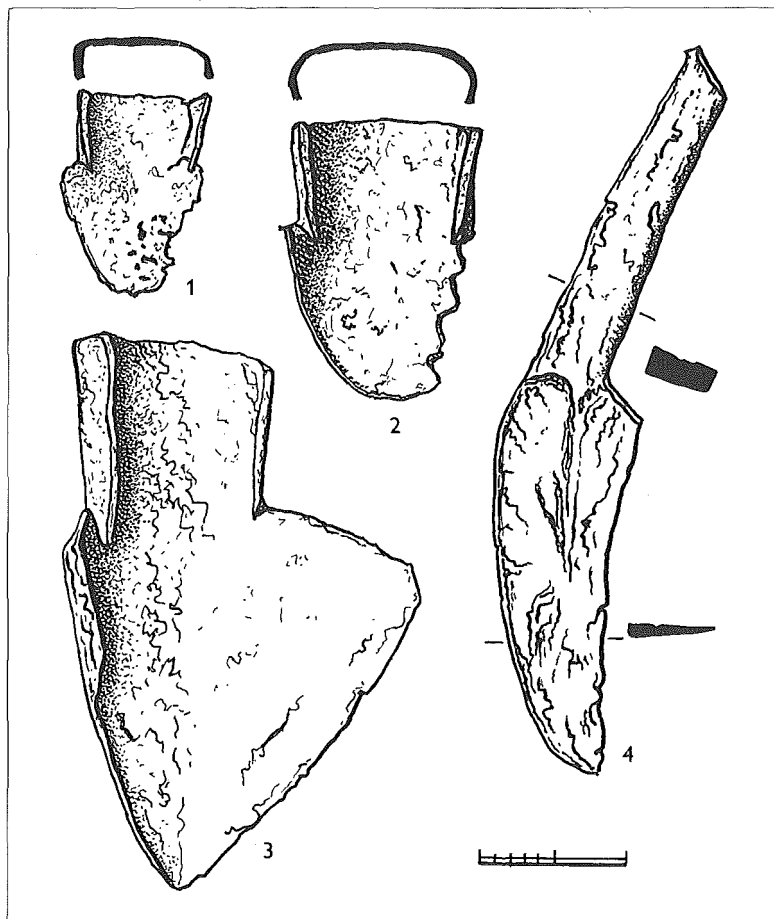
badatelů se s touto zprávou vyrovnala tak, že přeložili termín *campus* jako „pole“, které leželo na třech různých místech, tedy „poblíž Suadow a poblíž Colasoy a poblíže Hriunatecz“. To jim bylo svědectvím, že Ostoj hospodařil trojpolním systémem, při němž se v pravidelné rotaci postupně na každém poli střídal ozim, jař a úhor. Tento výklad podporovala významně skutečnost, že existence ozimu a jaře přibližně v době Ostojově je řádně a nezávisle doložena, i když rozdílná doba setby obilí, jednak na podzim, jednak na jaře, není ještě důkazem pro trojpolí, protože oba druhy osiva se vyskytují i v jiných, kromě jiného i v jednodušších osevních soustavách. Jádrem tvrzení však bývá v tom, že Ostojovo pole (*campus*) je složeno ze tří částí ležících na třech místech. Trojstranné uspořádání, rozdělení polností do tří různých úseků, je totiž přímo typické pro trojpolní hospodaření v klasické podobě.

Byla by to neuvěřitelně skvělá náhoda, že by právě náš Ostoj byl průkopníkem takového zemědělského systému, jaký se začal prosazovat v ekonomice středověkých Čech až o více než sto let později. V podstatě by Ostoj žijící na levohradecké samotě prakticoval trojpolní systém hospodaření současně s nejpokročilejšími zemědělci Francie, nemluvě o všeobecně poněkud za Francií opožděných poměrech německých. V každém případě by byl prvním doloženým českým zemědělcem, který by vykročil za meze obvyklé v zemědělství raného středověku. To zní lákavě, ale málo pravděpodobně. Vynořují se dokonce pochybnosti.

Proč by takto Ostoj hospodařil na samotě, když trojpolí je výhodné a snad i nutné v místech s hustým osídlením, kde je již alespoň mírný nedostatek půdy jako třeba v těsném sousedství vel-

Nejjednodušší rádllo, jehož rýl je okován železným plechem jako rýč, tažené párem volů zapřažených do nárožního jha. Rádllo v době Ostojově užívala samozřejmě i pokročilejší malé trojúhelníkovité radlice. Podle nástěnné malby v rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě; detail ze scény „Přemysl povolán na stolec“; 1134

Soubor železných radlic, ukazující názorně možnosti jaké měl Ostoj při zpracování půdy. 1 – malá, jednostranně opotřebovaná radlička z rádla (Bylany, okr. Kutná Hora) – 12. století; 2 – větší jednostranně opotřebovaná radlice z rádla (Bratronice, okr. Kladno) – 13. století; 3 a 4 – velká asymetrická radlice a těžké krojidlo pluhu z 13. až počátku 14. století (Semonice, okr. Náchod) – nález z malé tvrže, jejíž držitel se podle nálezového kontextu přímo podílel na zemědělském provozu

kých předměstských aglomerací? Nebo v místech, kde jsou relativně konsolidované majetkové poměry a kde působí jednotná řídicí vůle a moc jako třeba ve velkých klášterních doménách? Nic z toho nenacházíme na Levém Hradci. Proč by měl Ostoj přímo

Mělké rýhy na světlejším „rostlém“ terénu vyplněné tmavší zeminou, interpretované jako doklad křížové orby rádlém – Praha 1, Malá Strana, Klárov – 12. století

u své usedlosti ne právě malé pole a vedle něj ještě tři pole další, ale označená jiným termínem než *ager*, jako tomu bylo na Hradci, ale popsaná jako *campus*? Trojpolní systém je náročný na kvalitu a účinnost nástrojů, zejména na běžnější dostupnost nástrojů železných a také na kvalitnější tažnou sílu a pokud možno i na dokonalejší záprah. Alespoň všude, kde již můžeme trojpolí bezpečně doložit, tyto jevy vystupují zpravidla pospolu. Nic takového však nemůžeme tak časně prokázat nejen na Levém Hradci, ale hlavně ani v celých Čechách. Naše pochybnosti dále stoupnou, položíme-li si otázku, zda Ostojuv *campus* skutečně ležel na třech různých oddělených místech.

Asi v polovině padesátých let, v době archeologického výzkumu Levého Hradce, zjišťoval spíše jen pro zajímavost archeolog Ivan Borkovský mezi svými nejstaršími dělníky přesné umístění oněch tří názvů poloh známých z únětické listiny. Všichni, jichž se vyptával, bez zaváhání uměli dosud přímo v terénu ukázat a jmenovat ta tři místa. Ivan Borkovský tuto skutečnost příležitostně zmiňoval spíše jako podivuhodný případ dlouhodobě setrvačné tradice, ale významu umístění těchto poloh nevěnoval již pozornost a ani nikde přesněji nezaznamenal, kde ty tři polohy leží. Bylo to pro něj přirozeně již vedlejší zjištění, mimo jádro jeho levohradeckého zájmu. A tak bylo třeba zjišťovat znova, za horších podmínek, neboť generace nejstarších Borkovského archeologických dělníků již nežila. Anketa prováděná po přirozených vesnických shromaždištích, jakými byli a ještě dosud někde jsou místní obchody, kde lidé čekají na dovoz zboží, hlavně čerstvého chleba, potom mezi staršími obyvateli i podvečer opakovaně

v hostinci, nikam nevedla. Vzpomínka jednotlivců i paměť kolektivní se vytratily.

Ta informace o místech tří jmenovaných poloh však v sobě skrývá řešení jednoho z důležitých problémů českých agrárních dějin a odtud vede cesta až k širším sociálním a ekonomickým souvislostem hluboké vrcholně středověké transformace, která proměnila Ostojoy Čechy archaické v Čechy pozvolna směřující do nového věku. A tak hledání vytrvale pokračovalo.

Poloha „Hriunatecz“ nečinila obtíže. Dnes se jmenuje to místo zjednodušeně Řivnác a je to dobře známý, neboť výrazný protáhlý skalnatý hřbet položený nad vltavským údolím tak, že to může připomínat hřívu koně. Je možné, že ho naši předkové již před 12. stoletím jmenovali tímto metaforickým názvem vzhledem k jeho podobě. Zní to sice trochu fantasticky, ale proč ne, vždyť i kronikáři Kosmovi hřbet Pražského hradu připomněl zvířecí motiv – „delfína, mořského vepře“.

„Kolasoy“ se nyní jmenuje Kolačov a je to malý vršíček hned vedle Řivnáče. Vzpomenul si na to místo po mnoha nezdarech jen šťastnou náhodou zjištěný kdysi nejmladší levohradecký archeologický dělník, který tu polohu znal jako místo, kam chodil s ostatními dětmi sánkovat. A konečně „Suadow“ je, jak nyní víme, poloha Svádov, ležící ještě dále k jihu a jihovýchodu. Svádovská poloha byla již v Žalově zcela zapomenuta a jejímu topografickému určení pomohlo až rozšíření průzkumu mezi nejstarší sedláky v sousedních Úněticích. Zde se dokonce podařilo nalézt starého pána, jehož rod na svádovské ploše, přesahující do dnešního únětického katastru, hospodařil až do scelování pozemků v padesátých letech. Jeho podrobné údaje potvrdily bezprostřední sousedství Svádova s Kolačovem. *Campus* Ostojuv tedy v žádném případě netvořily tři pozemky na třech různých místech, ale byla to jedna velká souvislá plocha na místě jediném. Byl to tedy alespoň jeden pozemek rozdělený na tři díly? Ani to bezpečně z textu listiny nevyplývá!

Campus také, jak již víme, neležel přímo na těch třech jmenovaných polohách, což by bylo trochu daleko a v případě Řivnáče by to bylo dokonce nevýhodné, ale rozkládal se *iuxta*, tedy „poblíž“ těch míst, nejspíše na rovinách při západním a jižním okraji levohradeckého předhradí, kde teď sídlil Ostoje, asi tak ve vzdálenosti 500–800 metrů (možná i trochu víc) od jeho okraje. I v tomto minimálním vymezení to byla velmi rozsáhlá plocha.

Zvážíme-li nyní vše, co dosud víme o obsahu listiny a o místní geografické situaci, můžeme se domnívat mnohem důvodněji, že

onen proslulý popis Ostojova pozemku označovaného jako *campus*, neobsahuje žádný výklad o závazném rozdělení pozemku na tři rotačně obhospodařované díly, ale konstatuje pouze prosté umístění a rozlohu tohoto velkého pozemku, táhnoucího se poblíž tří těsně sousedních poloh se třemi pomístními jmény. Abychom však mohli definitivně zamítnout Ostojovo trojpolní hospodaření, musíme se ještě pokusit vysvětlit, co znamená slovo *campus* a s jakým jiným systémem obdělávání polí by mohl na Levém Hradci a v Úněticích souviset.

Prostý překlad termínu *campus* = „pole“ se ukázal jako málo užitečný a musíme se pokusit spíše o jeho výklad. Také nesmíme setrvat u pouhé jedné jediné zmínky, protože to umožňuje značnou libovůli výkladu, ale musíme přihlédnout ke všem zmínkám o termínu *campus* v pravých listinách datovaných do 12. století i v problematických listinách mladších, které se alespoň do 12. století hlásí. A zvláště musíme věnovat pozornost celé struktuře údajů v únětické listině a nikoliv jen jednomu jejímu řádku, na jehož izolovaném svědectví vzniklo dosud obecněji rozšířené přesvědčení o existenci Ostojova trojpolí již v první polovině 12. století.

Pastýř se psem, který má na krku ostnatý obojek chránící při střetnutí s vlky. Brněnská právní kniha založená po roce 1331, ale miniatury jsou svým slohem starší, patrně z 12. století

Překlad *campus* = „pole“ je opravdu možný, ale je to jen jedna z více možností. Významový rozsah termínu *campus* je totiž neobyčejně velký. Může dokonce i přesahovat výhradně zemědělskou oblast. Známe je například ve smyslu roviny, bitevního pole, nebo i pole sněmovního, dále pozemku k chovu koní, pastviny a bohužel až z konce 15. století je zachován český ekvivalent „chrastina“. Jakkoliv se tento význam může zdát vzdálený, není bez smyslu pro Ostojovu levohradeckou situaci.

V únětické listině *campus* = „pole“ znamenat nemůže. V celé listině, na Levém Hradci i přímo v Úněticích, se *campus* vyskytuje vedle termínu *ager*, to jest vedle oraného pole, a odlišuje se dokonce zřetelně i od luk označených latinským termínem *pratium*. Objevuje se jako pozemek související sice se zemědělstvím, ale jako pozemek zřejmě jiné kvality, jiného druhu než vlastní orné pole nebo louka. A co více, v naprosté většině je uváděn ve vztahu k lesu jako třeba *silva Scala cum campo*, tedy „les Skála s...“ – s čím vlastně? Znovu si připomeňme pozdní, ale zřetelný význam „chrastina“. *Campus* zřejmě s lesním prostředím nějak souvisí. Zkratka *campus* je asi s velkou pravděpodobností ona zvláštní zóna při lese, zarůstající výmladky a náletem různých stromů, keřů, bříz, plocha, která se právě neoře, plocha, která se pomalu mění v les, ale nikdy se v něj nestačí proměnit. Plocha kdysi obdělaná, nyní delší dobu odpočívající, čili jak víme z etnografických analogií – příloh. Je to území spásané dobyt看em, a v tom smyslu je to i pastvina, i když do žírné pastvy má daleko. Občas tradovaný názor, že *campus* je jenom bohatá pastvina v údolní nivě řek a potoků, zde zcela neobstojí. Na Levém Hradci i v Úněticích *campus* bezpečně ležel vysoko nad nivou Vltavy a Slatinice. Údolní niva v době Ostojově, jak ukázaly paleobotanické výzkumy, byla všechno jiné než domnělá lučinatá, víceméně otevřená krajina. Lučinatým územím se stala až na prahu novověku a je to až její terciární vývojové stadium, vytvořené dlouhodobou činností lidí, následnými změnami vodního režimu a poté i postupnými proměnami prvotní přirozené vegetace. Promítat toto novodobé stadium zpět do raného středověku nedovolují stále podrobnější zjištění geobotaniků a paleobotaniků.

Campus – „příloh“ je plocha sice vydělená z lesa, ale tam, kde příloh odpočíval déle, nebo v okrajových částech vlastního lesa, na styku obou pozemků, nacházel Ostoj asi chrastí i stromy poněkud silnější, než jsou sotva vyrostlé semenáčky a zdatnější výmladky. I to se hodilo do systému celého Ostojova hospodaření. Byl to

totiž výhodný zdroj palivového dřeva. Útočit sekerou, a jak víme, bez pily na mohutné původní stromy, aby bylo možno získat palivo, bylo pracovně, to jest energeticky, nevýhodné nebo jen málo výhodné.

Příloha byla nepochybně i plocha, na jejíž části se mohou příležitostně objevit různá políčka, a je to tedy jistá pozemková rezerva. Ale v zásadě je to především plocha, na níž se pozvolna a samovolně obnovuje úrodnost a její část bude opět proměněna v pole, až plodnost polí, která měl Ostoj na Levém Hradci, ochabne. To ovšem ještě nějaký čas potrvá.

Obdělávaná část Ostojových pozemků, orné pole, leželo v době sepisování listiny na Levém Hradci, přesněji na jeho předhradí. Pokusme se alespoň přibližně odhadnout, jak asi mohlo takové pole žít Ostoje a jeho rodinu. Plochu předhradí známe, je to přibližně 280 arů. Část této plochy zaujaly objekty usedlosti se zahradou, humno a určitá část plochy mohla být i nevhodná k přeměně na pole. Plošný rozsah průměrného jádra běžné raně středověké usedlosti neznáme. Ale podle povrchového průzkumu i archeologického výzkumu známe výměry z konce 13. století, tedy z období časného vrcholného středověku. Jsou dosti rozkolísané a mohou přesáhnout i deset arů. Pokud bychom použili alespoň orientačně průměrnou výměru dvora usedlosti a její zahrady v tomto pokročilejším období a přičetli k tomu ještě nějakou plochu pro humno a odhadli plochu špatně obdělávanou, zbývalo by Ostojovi pro pole na levohradeckém předhradí kolem 250 arů, možná i trochu více. Při sklizni asi 6 metrických centů z hektaru by tedy Ostoj získal ročně v průměru asi 15 metrických centů zrna. Při výnosu 7 q by sklídl 17–18 q obilí. To na předhradí, kde ležela ornice, do níž se navíc mísily zbytky starší kulturní vrstvy nasycené někdejšími životními odpady s bohatě zastoupenými všemi základními minerálními živinami, je docela dobře možné. A kdybychom v obzvlášť příznivém období připustili zisk 8 q z hektaru, ale to už je asi skutečně méně reálný případ, pak by Ostoj měl k dispozici kolem 20 q zrna. Při minimálním průměrném výnosu kolem 1 : 3, neboť v běžný vyšší výnos (i když je někdy udáván) příliš doufat nemůžeme, by musel Ostoj oddělit na příští setbu 5–6 q, tj. asi dva metrické centy zrna na jeden hektar. Zbývalo by mu tedy asi deset až 12/13 q pro další potřebu, kdyby ovšem nemusel část obilí proměnit na každoroční odvod, neboť jak víme z textu únětické listiny, musel vždy o sv. Martinu odvést 12 stříbrných denárů. Uživil by tedy z tohoto optimálního nezkrá-

Pšenice byla základní obilninou a hlavní složkou cereální stravy zejména v úrodnějších částech raně středověkých Čech. Herbář P. O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

ceného zbytku 5–6 průměrných osob. Pokud by výsevek na jeho pole mohl být poněkud nižší než 2 q/ha, zbývalo by mu o něco více. Jestliže mezi vyživovanými osobami byly i děti, potom by měl, ale jen po určitou dobu, ještě poněkud větší přebytek, neboť děti spotřebovávají alespoň po část života méně. Tyto odhady jsou však opravdu jen modelové a jsou založeny na energetické bilanci průměrných jedinců. Základem odhadu je přitom představa, že při 90 procentech krytí energetické bilance průměrného jedince cereáliemi je zapotřebí k jeho výživě asi 200 kg obilí ročně.

Buď jak buď, ať už jsou dosavadní zjištění a výchozí předpoklady pro odhad více či méně správné – to ukáže snad ještě někdy v budoucnu další výzkum – vyplývá již z této modelové situace

Hrachem bylo možno ve středověku uhrázovat část potřeby bílkovin. Přes tuto významnou funkci ve výživě ulpělo na hrachu většího znamení sociální podřadnosti. Herbář P. O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

několik znepokojivých úvah. Při výše nastíněném modelu bez výše zmíněných různých vylepšení a při nutnosti proměnit část obilí na denáry a ty pak odevzdat by Ostojova energetická bilance byla dost napjatá. Buď by jeho rodina musela být poněkud menší, než jsme se původně domnívali, snad jen tři až čtyři lidé, nebo představa 90-procentního krytí potravy cereáliemi je číslo příliš vysoké a jistou roli při výživě hrál i různý sběr náhradních potravin, případně rybolov, jenž nebyl asi tak přísně vyhrazeným a střeženým knížecím regálem jako lov velkých zvířat. Možná i lov drobných živočichů na pozemcích užívaných Ostojem byl určitým nadlepšením, zejména pro příjem živočišných bílkovin. A konečně musíme uvážit, že i samotný příloh, tedy *campus*, není jen pasivním opuštěným pozemkem. Umožňoval existenci stáda dobytka, a zvláště to mohlo hrát značnou roli při získávání finančních prostředků na dávku odváděnou do Únětic a vylepšovalo možnosti obživy. Před

zimním obdobím, během něhož bylo třeba dobytek dosti namáhat, docházelo také k redukci stáda, z části pro vlastní potřebu a z části asi i k získávání prostředků na odvod. Dvanáct denárů nemuselo tedy nutně pocházet jen z produkce obilí. A konec konců i malá část rozlehlého přílohu mohla být podle potřeby a možností proměňována příležitostně na políčko, jaksi mimo hlavní linii dlouhodobějšího střídání.

Jádrem Ostojova hospodaření tedy bylo v době sepisování listiny stálé, po několik roků obdělávané pole a potom příloh využívaný k pastvě a podle potřeby snad i k dočasnému obdělávání doplňkových ploch, dříve než se jeho role definitivně vymění s někdejšími plem. Fragmentární prameny, písemné i archeologické, nás zatím nechávají v mnoha směrech a detailech v nejistotách. Modelový přístup, k němuž jsme nuceni se obracet, může být onou proslulou šedí, a to, co se opravdu, ale sotva postižitelně odehrávalo na pozemcích Ostojových, pak oním známým „stromem zeleným“, pro nás však těžko nebo jen zkrlesně spatřitelným.

Jedno však je možno považovat za jisté. Ostoj nehospodařil na polích s pravidelnou trojpolní rotací, tedy systémem trojpolním. Neměl k tomu nejmenších důvodů ani předpokladů v celé ekonomické a sídelní struktuře. Jeho energetická bilance, jak jsme viděli, byla pravděpodobně napjatá, ale trojpolí samo o sobě by mu nepřineslo zlepšení. Výnosy v rámci tohoto systému byly dokonce menší, nebo stejné, ve srovnání se systémy staršími, ale za většího vkladu práce a za nasazení kvalitnějších nástrojů, jaké máme doloženy až později. Výhodné bylo trojpolí především a jedinečným tím, že umožňovalo obdělávat současně větší část dostupné půdy, zkrátit dobu jejího odpočinku, a tak pomoci zajistit výživu v době, kdy se začal projevovat její nedostatek.

Ta doba je však ještě v časech Ostojových daleko. Ostoj a jeho vrstevníci, a to i ve středu Čech, ještě skutečnou nouzi o půdu neměli. Chybělo jim však mnohé z toho, co je potřebné pro produktivní existenci trojpolí. A neexistovaly ani širší společenské, ani ekonomické podmínky pro nutnost jeho využívání. Na Levém Hradeci i v Únětčích.

A tak levohradecký Ostoj, i když bychom mu to přáli, nebyl průkopníkem nových pracovních postupů a nijak asi organizací svého hospodaření nepřesáhl zvyklosti raného středověku.

Povšimli jsme si již vícekrát, že mnoho věcí a jevů, které obvykle nevnímáme historicky, má přesto svou nenápadnou a jen pozvolna ubíhající, spíše tušenou než doložitelnou historii, jako

třeba pohled na nebeskou klenbu. Teď víme, že i jev tak těžko uchopitelný, jako je lidská mentalita, projevující se třeba vztahem k polím, má své proměny v čase. Sotva mohl Ostoj pohlížet na pole stejnýma očima jako sedláci v 18. a 19. století, o nichž jsme lépe informováni, a sotva mohl pohled na ně vzbuzovat u něj podobné pocity. Byla to zcela odlišná pole, obhospodařovaná zcela jiným způsobem, s jinou mírou námahy a s jiným výsledkem i s rozdílným pocitem jistoty. Jihočeský Kojan a jemu podobní sedláci již asi nepocítili tváří v tvář svým polím strach z naprostého hladu, nejvýše obavy o výši výnosu za svou námahu v mimořádně nepříznivých letech. Ostojovi byl strach z neúrody a hladu stálým druhem, který přebýval spolu s ním trvale pod doškovou střechou jeho domu a doprovázel jeho každý krok na pole.

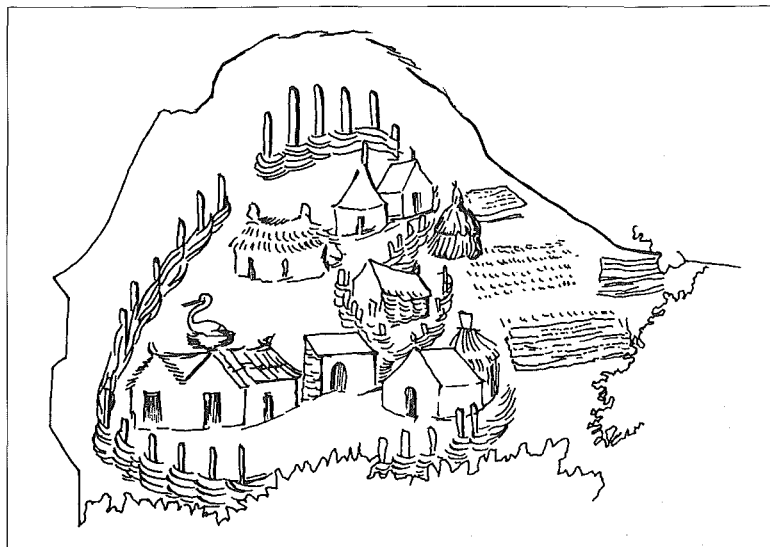
6 Ves Zbyhněvova

STŘEDOVĚKÉ ÚNĚTICE BYLY ZA ČASU OSTOJOVA života vsi v mnoha směrech průměrnou, ale některými svými rysy dobový průměr přece jen přesahovaly. Existovaly poněkud dříve, než zde Zbyhněv založil ze svého dědictví kostelní statek. Byly zřejmě tenkrát rozděleny mezi více majitelů, protože Zbyhněv ke svému dědictví ještě navíc různé polnosti přikupoval. Držba jedné vsi více majiteli nebyla po celý středověk nic neobvyklého. Zda se Zbyhněvovi podařilo shromáždit veškerá pole a usedlosti patřící ke vsi a podřídit kostelu všechny v Úněticích osedlé lidi, bezpečně nevíme. Listina se zabývá samozřejmě jen jeho vlastním, nyní již kostelním vlastnictvím a o majetku jiném, pokud zde ještě byl, přirozeně mlčí. Shromáždění všeho, co patřilo k Úněticím pod jednu svrchovanost, vyloučeno není, ale i kdyby tomu tak nebylo, majetek církevní by zde od doby založení Zbyhněvova zcela dominoval a spolu s nově vystavěným románským kostelem by stejně udával charakter celé vesnici.

Průměrně velká raně středověká vesnice čítala v Čechách něco kolem deseti usedlostí, ale existovaly i samoty a jednotky mnohem menší než průměrné, ale na druhé straně dosahoval výjimečně počet osedlých v některých vsích i čísla většího. To však nebyl zřejmě případ Únětic.

Jak Únětice asi v první polovině 12. století vypadaly a kde přesně ležely, můžeme odhadnout jen s velkými potížemi, protože o podobě raně středověké vsi nás příliš neinformují ani prameny písemné, ani prameny archeologické. Také dnešní zástavba v Úněticích i jinde nám neposkytuje žádnou velkou pomoc v našich úvahách a spíše nám v naší pouti za poznáním překáží. Za přispění povrchového průzkumu se v současné době poněkud poodhrnul závoj našich nejistot. Bohužel zatím jen docela nepatrně.

V některých rovinatých územích nebo tam, kde je dost místa k rozložení jednotlivých usedlostí, zjišťujeme v raně středověkých, zvláště východních Čechách vesnice dvojího půdorysného uspořádání: vesnice, které můžeme pomocně označit jako rozptýlené,

Pohled na malou středověkou vesnici ohrazenou pleteným plotem se zachovanými archaickými středověkými prvky. Podle rukopisu „Cesty rytíře Mandevilly“, Čechy před 1420 (kresba podle rukopisu v Britské knihovně, Londýn)

a vesnice kompaktní. Pokud je zatím známo, jádrem rozptýlené raně středověké vesnice mohl být románský kostel a jednotlivé usedlosti byly potom rozloženy většinou na dohled od něj tak, aby kostel s velmožským dvorcem při něm byl dostupný v rozumném čase, tak během 10–15 minut. Každá usedlost mohla mít své polnosti nebo alespoň jejich část ve svém bezprostředním sousedství, měla svůj vlastní dobrý přístup k vodě, někdy dokonce i svůj vlastní pramen. Takové vsi mohly samozřejmě existovat i bez bezprostředního kostelního těžiště. Druhým typem raně středověké vsi je ves, jejíž půdorys zatím spíše z nouze označujeme jako kompaktní. Na dnešním povrchu, nejčastěji na orném poli, se taková vesnice projevuje jako plošně omezený, nepravidelně hustý shluk vyoraných střepů, někdy i s místně probarvenou, pluhem obrácenou tmavší ornici. Také takovýto shluk, někdy značných rozměrů, obvykle leží v blízkosti vodního zdroje. Na rozdíl od prvního typu zaujímá tedy víceméně souvislou plochu. Označení jako kompaktní typ je ovšem jen označením z nouze. Jaké vnitřní půdorysné uspořádání v sobě skutečně skrývají takové plochy, zatím nevíme. Shlukové těsné uspořádání jednotlivých usedlostí oddělených splé-

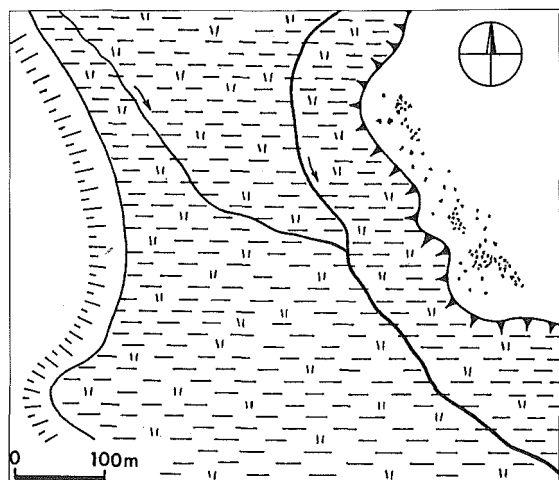
taným plotem? Nebo občas zástavbu s přirozenou, nevelkou oválnou návší? Povrchové známky nejsou příliš výmluvné a pohlédneme-li na vyobrazení vesnice v rukopise Mandevillových cest, na kresbu pletených, hlínou omazaných domů, na jednoduché dřevěné přístřešky a na tu a tam stojící prosté stohy nebo dokonalejší oborohy, jsme na rozpacích, co z toho by byl vůbec schopen zachytit i velmi pečlivě vedený plošný archeologický výzkum.

Situace v Úněticích však nevyhovuje ani jednomu z obou uvedených typů. Tato vesnice dnes neleží na rovině, ale je rozložena nepravidelně po dosti strmých svazích hlubšího údolí a hustá kamenná zástavba a četné komunikace téměř znemožňují povrchový průzkum. Snad je možné jen jakési negativní určení, to jest zjištění, kde raně středověké jádro Únětic patrně nestálo. Obkroužíme-li dnešní Únětice povrchovým průzkumem a prohlédneme-li všechny plochy nad hranou údolí, nenalezneme nikde raně středověký střep. Všude na sever a částečně na západ od vsi se však setkáváme se zlomky pravěkými, což potvrdily i opakované povrchové sběry. Tudy zřejmě cesta poznání nevede a nezbývá než sestoupit níže do dnešního jádra vsi. A tady, uprostřed hustě zastavěné plochy, možnosti archeologie v podstatě končí. Žádný výkop pro základy kůlny nebo vodovodní přípojku, žádná jáma pro stromek nebo dokonce zrytý záhon zatím neposkytují ani jediný raně středověký zlomek keramiky. A přece tu někde musejí být. Jak rád by archeolog v zoufalství parafrázoval známý výkřik Richarda III.: „Království – za hrst obyčejných střepů!“ Ale naše ruce jsou dosud prázdné.

A tak jediné, co lze v této chvíli ještě zkusit, je jen povšechný odhad možností, jaké poskytuje hodnocení geomorfologické a hydrologické situace, za přispění některých úvah kulturně antropologických. Románský kostel nemohl asi Zbyhněv stavět přímo v jádře již existující vsi. Kostelu také v jistém smyslu příslušela dominantní poloha a skutečně i dnes stojí tato stavba výše ve svahu, blíže k horní hraně údolí. Vlastní sídliště se tedy nejspíše rozkládalo v poloze nižší, níže v údolí. Kostel byl také nejspíše postaven poněkud stranou od již stojících domů a nikoliv mezi nimi. Při volbě místa pro sídliště přichází v první řadě v úvahu blízkost vody. Sotva asi tedy stály jednotlivé usedlosti příliš vysoko nad dnem údolí a navíc na dosti strmém svahu. Jistou váhu při volbě místa mělo vždy i slunce. Bydlení bylo nepochybně příjemnější na severní straně údolí, jehož svah byl přivrácen ke slunečnému jihu. Takové umístění níže severní údolní hrany poskytova-

lo také úkryt před nepohodou zimních větrů. Jistou obtíž pro plošný rozvoj vsi však představovala nevelká šíře spodní části údolí. Pro náš pokus o odhad však je jeho malá šíře výhodou. Sledujeme-li pozorně oba břehy Slatinice, dnes Únětického potoka, zjistíme, že údolní terasa jeho jižního břehu je dosti vysoká a přístup k vodě obtížný, což je pro osídlení nevýhodné. Naopak na straně opačné, na břehu severním, kde je výše umístěn i kostel, přes všechny mladší stavební změny a zemní úpravy pozorujeme ještě stále malé potrhane zbytky nízké údolní terasy, vysoké však natolik, aby poskytovala ochranu před hladinou jarních záplav i před letními přívaly. Zde někde je snad asi místo, kde nejspíše mohlo stát několik jednoduchých domů, spíše chatrčí s pár kůlnami, stohy a s kouskem zahrady. O nějaké zahradě se hovoří i v listině; nepatřila asi nikomu z poddaných, ale zmínka o ní je svědectvím, že údolí bylo využíváno.

Úzký protáhlý prostor mezi okrajem potoční terasy a prvním náběhem svahu údolí napovídá něco i o možném tvaru vsi. Raně středověké Únětice, milované místo kanovníka Zbyhněva a nepřítel asi oblíbené nevolníkem Ostojem, nebyly ani rozptýlenou vsí, ani neležely v místech, kde by mohl vyrůst nějaký shluk nebo se vytvořit nějaký elementární návesní útvar, protože na jedno ani na druhé zde prostě nebylo dost místa ani ostatní přirozené podmínky. Zbyhněvovy Únětice byly zřejmě vesnicí, kterou bychom mohli označit za „řádkovou potoční ves“, nebo jak se někdy zjed-

Příklad raně středověkého sídla terasového typu: Běhařov, okr. Klatovy. Do zamokřené nivy, v níž se stékají dva potoky, je vysunuta mírně zvýšená, někdy však i několik metrů vysoká terasová plošina, při jejímž okraji (tedy co nejbliže zdroji vody) zjišťují archeologové povrchové stopy starého osídlení (vyznačeno tečkováním)

Usedlost obklopená „pleteným plotem“ v údolí řeky Turje na Podkarpatské Rusi. Podobný plot obkružoval pravděpodobně Ostojovu usedlost na předhradí Levého Hradce i usedlosti v Únětících; neznámý fotograf, dvacátá až třicátá léta 20. století

nodušeně říká, za „terasové sídliště“. Je to nejjednodušší a asi nejběžnější typ raně středověkého zemědělského sídliště nejen v Čechách, ale i v celé střední Evropě.

Nejvýznamnějším stavebním objektem v Únětících podobně jako v nemnoha jiných raně středověkých vsích byl od první poloviny 12. století nepochybně kamenný kostel. Dřevěné kostelní stavby z období raného i vrcholného středověku, jejichž existenci dlouho většina badatelů pro podstatnou část střední Evropy a pro Čechy zvláště popírala, již nejsou dnes tak neobvyklé. Jisté však také je, že jsou to ve středoevropských poměrech často jen provizoria předcházející pozdější stavbu důkladnější. Z celého záměru Zbyhněvova, z jeho vyjádření o zachování řady dvou kanovníků až do konce světa, i ze snahy postihnout klatbou toho, kdo by se opovážil kostel poškodit, cítíme, že Zbyhněv měl na mysli dílo trvalejší a že dal vybudovat pravděpodobně kostel kamenný. Kámen, snadno opracovatelná opuka, tak typická pro středočeské románské kostelíky, byl v okolí Únětíc běžně dostupný. Stačí se rozhlédnout po stavbách s opadávajícími fasádami v jádře vsi a nahlédnout do podrobné geologické mapy.

Dnešní kostel zasvěcený Panně Marii, tedy stejně jako kdysi kostel Zbyhněvův, nám mnoho informací o původní románské stavbě neposkytuje. Snad jen tolik je z historických zkušeností jisté, že stavba Zbyhněvova ležela přibližně na stejném místě jako kostel dnešní. Ale dnešní barokní stavba, jak se ve své poněkud nadměrné velikosti tyčí nad současnou vsí, nemá jinak s románským předchůdcem mnoho společného. Žádná prasklina v omítce po spárách oddělujících zbytky původní románské stavby od pozděně barokních přístaveb nebo zadržek, žádný výběh zbytku románského kvádríkového zdiva do podkrovní se nepodařilo stavebním povrchovým průzkumem odhalit. Nic zatím nedovoluje pomýšlet na to, že by v současných barokních zdech kostela mohla být zahrnuta alespoň část souvislé románské zdi, jak se to občas stává. Zbytky Zbyhněvova kostela asi leží, podobně jako to již archeologové zjistili mnohokrát, někde pod podlahou současné stavby, ale ne jeden použitelný kámen z původní zmizelé stavby asi nalezl své druhotné místo ve zdech dnešního kostela.

Jedině archeologický výzkum by mohl určit jeho původní podobu. Zatím ji neznáme a asi ještě dlouho nebudeme moci poznat. Kdyby svůj kostel dal Zbyhněv stavět v průběhu druhé poloviny 12. století nebo někdy na počátku 13. století, bez většího váhání bychom mohli předpokládat, že byl s vysokou pravděpodobností obdélníkovitého půdorysu, a bez větších obav bychom vyloučili stavbu centrální dispozice, především rotundu. Ve vzorku 150 náhodně vybraných románských staveb, datovaných od poloviny 12. století a výše, dosáhl podíl venkovských kostelíků s obdélníkovitou lodí kolem 94 procent, jen asi pouhých šest procent tvořily centrály. Pravděpodobnost výskytu obdélníkovitého půdorysu je tedy velmi vysoká, blíží se až statistické jistotě. Jinak je tomu ovšem v období před polovinou 12. století, tedy v době, kdy stavěl Zbyhněv. Možnosti statistického odhadu jsou pro toto období značně sníženy. Především počet známých staveb, podle jejichž podoby bychom se mohli odvážit odhadu, je velmi nízký a datování spíše orientační, někdy i kontroverzní. Necelé čtyři desítky, a těžko říci, zda vůbec všechny stavební objekty, které z tohoto období připadají v úvahu, můžeme vzít v úvahu právem. Třeba již kvůli tomu méně jistému datování nebo obtížnému sociálnímu zařazení. Z nich přibližně třetinu tvoří rotundy. Obdélný půdorys hlavní lodi tedy i zde převažuje, ale z hlediska statistických pravidel je to základ k odhadu dosti chatrný. I přes tuto nejistotu musíme dát nejspíše přednost svatyni s obdélnou lodí, s půlkruhovou

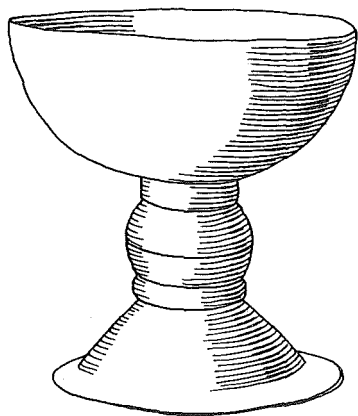
apsidou na východě a s hranolovou věží (nebo bez ní) na západě. Obdélná stavba je stavebně technicky mnohem méně náročná než rotunda a mnohem lépe vyhovovala dobovým potřebám. Kanovník Zbyhněv jako zakladatel mohl v obdélné lodi snáze vybudovat jednoduchou zvýšenou tribunu, z níž mohl sledovat bohoslužby on sám nebo jeho hosté, a tak se skutečně i společensky vydělit od ostatních lidí, od poddaných. Množství tribunových kostelů ve 12. století stále vzrůstalo a je tedy přece jen pravděpodobnější, že i Zbyhněv postavil v Úněticích takový kostel.

Nárok na prestižní užívání „svého“ kostela vyjádřil Zbyhněv ještě jiným způsobem. Zřetelně nás o tom zpravuje sama listina a zároveň se dozvídáme něco o vnitřním vybavení chrámu. Jako zakladatel kostela projevil Zbyhněv přání, aby v něm byl pohřben, a jak vyplývá ze zápisu, mělo to být nejspíš někde poblíž místa, kde se křtilo, snad poblíž křtiteľnice. Z toho, co víme o umístění křtiteľnic, i z toho, co čteme v listině, můžeme soudit, že hrobová jáma pro Zbyhněva měla být vykopána někde poblíž oltáře. Bylo to závažné přání. V raném středověku žila velmi silná představa, že pro spásu a pokoj duše je dobré být pochován v kostele, a to co možná nejbližší oltáři, tedy místu, kde se uchovávají ostatky světců. Takový výjimečný způsob pohřbu se nazývá *ad sanctos*, tedy „ke světcům“. Původně byl dostupný pro všechny významné osoby, jejichž privilegované společenské postavení a vztah ke kostelu to dovolovaly. Klasickým příkladem je třeba pohřebiště nejstarších Přemyslovců ve východní části svatojirské baziliky na Pražském hradě. Církev takové pohřbívání trpěla a přes různá omezení nároků světských osob na hrob v kostele, která se čas od času v evropském prostředí objevovala, se tento způsob výjimečného uložení mrtvých udržel až hluboko do novověku. Přání Zbyhněvovo bylo však možno splnit velmi snadno, neboť byl osobou duchovní.

Ze zápisu o místě pohřbu Zbyhněvově se tedy dozvídáme něco o tom, jak byl kostel vybaven, aby se v něm mohlo křtít. Měl-li Ostoj děti, a to je více než pravděpodobné, stál spolu se svou rodinou a kmotry nejspíše o nějakém velkém svátku, na Velikonoce nebo na svátky svatodušní, se svým potomkem v náručí snad již u nevelké kamenné mísy umístěné na silné noze a čekal na vykonání obřadu. A pokud by v kostele nebyla křtiteľnice a křestní vodu únětičtí kanovníci přechovávali podle předpisu v nějaké jiné, k ničemu jinému nepoužívané nádobě, stála skupinka Ostojových lidí poblíž jiného zařízení, které je v listině výslovně ozna-

čeno jako *fovea* čili odtoková jáma, kde se vylévá svěcená voda, nebo přihlédneme-li ke svědectví ve víceméně současném *Homiliáři opatovickém*, i voda, v níž si kněz umývá ruce. O křtu jiným způsobem, ponořením nemluvněte, si rozhodnout netroufám, ale naprosto ho vyloučit nelze.

Homiliář opatovický, známá příručka pro faráře, sepsaná za doby života Ostojova, v níž jsou shromážděny sváteční promluvy i předpisy o církevních trestech, nás informuje i o dalším vybavení kostelů a o poměrech při bohoslužebném výkonu. Z textu homiliáře vyplývá, že mnohé z liturgických předpisů nebyly asi všude plně a přesně dodržovány. Tak třeba knězi se přikazovalo, aby mši nezpíval (přímo je použito latinského slovesa *cantare*, jež doslovně znamená „zpívati“) bez řádného bohoslužebného oděvu, jehož podstatnými částmi byla alba a kasule. Může to znamenat, že v Čechách se ještě místy dělo i jinak. Ještě překvapivější je příkaz, aby nikdo nepoužíval skleněného nebo dřevěného kalicha. Nejběžnějším materiálem, z něhož mohl být zhotoven kalich, zejména ve vesnických kostelech, byl bronz, měď potažené cínem. Jak takový kalich ve 12. století vypadal, naznačuje dobře nálezy mešní soupravy, kalicha a pateny, v hrobě kněze na třetím nádvoří Pražského hradu. Z ostatních předmětů, které patří k vybavení kostela, se mluví ještě o pyxidě čili schránce k přechovávání hostií, o pokrytí oltáře a o řadě knih. O evangeliáři, misálu, antifonáři... Všechno to má být v dobrém stavu a uloženo na čistém místě. I to je z hlediska denního života na venkovské faře pozoruhodné

Románský kalich nalezený v hrobě na třetím nádvoří Pražského hradu spolu s patenou, 12. století. Kalich má být zhotoven z ušlechtilého materiálu a bronz nebo měď potažené cínem jsou poslední přijatelnou možností, jak zjistil nový průzkum J. Frolíka. Kalichy ze skla, keramiky nebo dokonce ze dřeva jsou pro liturgické účely nepřijatelné

doporučení, stejně jako zákaz navštěvovat krčmu, nepožadovat odměnu za křest, zpověď, poslední útěchu a pohřeb, i zákaz dávat cokoli z vybavení kostela do zástavy nebo užívat zbraně. Zvlášť tento naposledy uvedený zákaz, jakkoliv se může zdát podivný, měl v neklidných dobách raného středověku jistě své opodstatnění. Vždyť k roku 1124, tedy přibližně v době, kdy hospodařil Ostoj a kanovník Zbyhněv zaopatřoval svůj únětický kostel, vypráví kronikář Kosmas o knězi ozbrojeném lukem a šípy, který se dostal poblíž hradu Hlohova do šarvátky s lupiči a vyvázl z ní jen díky své bojové obratnosti.

Poblíž Prahy však jistě byly poměry méně dramatické a pod bdělým okem Zbyhněvovým více spořádané. Ale těžko můžeme předpokládat, že všude byly plně a naprosto respektovány všechny kanonické směrnice a že všechny venkovské kostely byly naprosto dokonale vybaveny vším potřebným. Pro Zbyhněva, jenž byl členem kapituly na Pražském hradě, která byla jedním z významných středisek vzdělanosti, však opatření liturgických potřeb včetně knih představovalo asi menší problém než pro různé zakladatele z řad světských velmožů.

Bezprostřední okolí kostela označují latinské raně středověké prameny jako *atrium*. Do *atria*, jak si ho představujeme podle římské tradice, tedy jako obestavěný, architektonicky ztvárněný dvůr před vstupem do kostela, má tento prostor daleko i v západní Evropě, kde nasycení římskoprovinciální stavební kulturou bylo mnohem silnější, než tomu bylo v Čechách. Tam i v Čechách to byl na venkově pouhý kus posvátné půdy v okolí chrámové stavby, spravovaný knězem. Jako zvláštní pozemek vyžadovalo i *atrium* ohrazení a latinské prameny mluví zřetelně o plotě. Měl hlavně zabránit volnému pohybu dobytka a chránit tento posvátný prostor před znečištěním, to jest znesvěcením. Část *atria* zaujímal hřbitov a značná část zůstávala dlouho prázdná, až do doby, kdy stálé pohřbívání v omezeném prostoru zmenšilo nebo zcela zaplnilo volnou plochu. Funkce *atria* v zemědělském a nepřítliš do hloubky christianizovaném prostředí přesahovala do jisté míry jen úzce církevní obzor. V jistém smyslu bylo atrium komunikačním bodem širšího dosahu a významu, než jaký měl třeba pro ženy na vsi pramen nebo společná studna.

Od hlubokého středověku sloužilo *atrium* k shromažďování účastníků mše a je možné, že u menších venkovských kostelů v něm venku zůstávala i část obyvatel, na niž se při mši nedostalo místa uvnitř. Asi nebylo vždy klidným místem. Setkávali se zde

lidé z celé farnosti, ze vzdálenějších vesnic a samot, přicházeli sem i pastýři, o jejichž účast na mši se měl podle předpisů postarat správce farnosti. V Úněticích nemusíme samozřejmě přímo myslet na pastýře, ale v kanonických předpisech tato skupina obyvatel zastupuje vlastně všechny poddané, kteří žili trvale nebo sezónně na samotách mimo vsi. Ti všichni se navzájem nemohli stýkat dennodenně, někteří se možná neviděli delší čas a měli si tedy rozhodně co vyprávět, poptávali se na novinky ze vzdálenějších míst, ledacos bylo třeba i dohodnout, co zasahovalo do sféry hospodaření: prodeje, výměny, výpomoci.

Neděle nebyla v raně christianizované archaické společnosti jen dnem naprosto svátečním. Z důvodů praktických to byl zprvu často i den tržní, což podle Brunovy legendy neobyčejně pobouřilo biskupa Vojtěcha Slavníkovce, když se roku 992 vracel do Čech z dobrovolného exilu v Římě. Tento praktický, a proto asi i houževnatě udržovaný zvyk zakázal až necelých sto let před dobou života Ostojova v první polovině 11. století kníže Břetislav I. Ale zřejmě ani po jeho zákazu asi nezanikly zcela ekonomické funkce nedělních setkání, i když podobu trhu již neměly.

Archaická venkovská společnost se bez určitých míst, kde se lidé pravidelně setkávali, nemohla tak docela obejít, neboť síť skutečných tržních bodů nebyla příliš hustá, vzdálenosti mezi nimi značné a časové intervaly těchto ekonomických střetnutí dosti dlouhé. Nedělní setkání sousedů a dalších sedláků z okolí v *atriu* kostela byl patrně také jeden ze způsobů, jimiž se pozvolna prolamovala izolace jednotlivých sídelních jednotek. Nechybělo při tom asi ani trochu zábavy. Několik století zpět do minulosti od doby Ostojovy, ale i potom, stále znova a znova nacházíme v církevních předpisech zákazy veselého zpěvu a tance dívek v *atriu*. I kdyby autoři tyto zákazy stále jen mechanicky opisovali, sama potřeba znova a znova věci opakovat a připomínat alespoň část skutečnosti jistě odráží.

Tanec při kostele měl hluboké zdroje a kořeny sahající až do ritů doby předkřesťanské. Snad proto chovala církev k tanečnímu projevu lidových vrstev značnou nedůvěru a považovala ho za pravý opak křesťanské ctnosti a samozřejmě čistoty, za příležitost k hříchu. Výrok sv. Augustina, že by bylo lépe dělat celou neděli seno než tancovat, je příznačné hodnocení, neboť práce v neděli byla zcela zavrženíhodná. Ale církev nemohla tanec naráz vykořenit a vykázat z posvátných míst, a tak podobně jako i u jiných jevů přistoupila k jeho přizpůsobování vlastním cílům a následnému

pozvolnému omezování. Trpěla tanec při určitých příležitostech, třeba při přenášení ostatků, výjimečně kolem náhrobků světců a při významných svátcích. Zpěvy a tance „dábelské“ vystřídal postupně tanec za zbožným účelem, ale i ten byl stále omezován a vytlačován. Nepovedlo se to nikdy docela a ještě dnes nacházíme záblesk oněch starých časů v sále venkovské hospody, kde nedaleko kostela vyhrává k tanci kapela při velikonoční, pouťové nebo posvícenské zábavě i po pohřbech.

V Čechách první poloviny 12. století nemusíme uvažovat o tanci v kostele nebo v jeho okolí, v *atriu*, ani o nějakých jiných zbytecích pohanského jednání při svatyni. Celou věc, pokud k nějakému neklidu nebo světskému jednání v okolí kostela docházelo, můžeme vysvětlit mnohem přirozenějším způsobem. Vraťme se proto asi o více než půl století zpět, někam těsně do doby před druhou světovou válkou. Vraťme se zpět do úrodné polabské roviny, na Pardubicko.

Nad zrajícími lány obilí září ranní obloha. Blíží se čas žní, po neděli vyjdou první sekáči do pole. K mikulovickému kostelu, v základech možná ještě románskému, ovládajícímu z návrší okolní kraj, se scházejí lidé. Přicházejí z Dražkovic, Mikulovic, Blata, z Křemínku, Ostřešan, někteří i z větší dálky. Je vedro, ale muži jsou v tmavých šatech a mnozí mají důstojné klobouky. Starostlivě pohlížejí na oblohu. Ženy jsou oblečeny pestřeji, ale stále ještě velmi střízlivě, na hlavách nažehlené stříbřité sváteční šátky. Zastavují se na hrobech, zatímco muži postávají a rozmlouvají v hloučcích na široké cestě vedoucí hřbitovem ke dveřím kostela, posledního to zbytku někdejšího prostornějšího *atria*. Blíže ke kostelu, u jeho zdi na nejčestnějších místech při této cestě, jsou jeden nebo dva hroby bývalých kněží, kteří zde dříve spravovali farnost. Jejich počátek je v staré raně středověké myšlence pohřbu *ad sanctos*. Občas je slyšet hlasitější řeč, výjimečně i tlumený smích. Za nízkou zdí hřbitova je nevelký palouk spásaný husami. Zde se shromažďuje mládež, která se ještě neúčastní komunikace dospělých. Mládenci na sebe pokřikují, část děvčat stranou pozpěvuje a dvě tři dívky neudrží nohy a tančí jakési jednoduché kolečko. Na druhé straně cesty, opodál od brány hřbitova, hraje kdosi na harmoniku. Není to žebrák, ale zdá se, že ani plnoprávný člen vesnické komunity. A nad tím vším zazní náhle druhé hluboké zvonění.

Za hodinu se všichni rozecházejí. Někteří spěchají, jiní ještě postávají, dojednávají se poslední věci a probírá se to, co právě

Jeden ze starších dochovaných evropských zvonů, zhotovený kovářským svářením silného železného plechu. Kolín nad Rýnem, původně v kostele sv. Cecílie, raný středověk

před chvílí ohlásil farář z kazatelny. Ohláška svatby a potom svolení k nutné práci o žních pro příští neděli. Všude je nyní více halasu, harmonika zní výrazněji a za branou při cestě stojí obecní sluha z Mikulovic a jeho shrbený protějšek z Dražkovic. Rychle oznamují, co nestačili vybubnovat v předcházejících dnech a opakují již oznámené. Také poslední vzdálená vzpomínka na staré atrium s nevítaným, ale dlouho trpěným projednáváním a usnášením společenských světských záležitostí.

Znovu se nese z věže hlas zvonu. Zní v poledne a znovu za soumraku. Zda se takto ozýval i ze Zbyhněvova únětického kostela, nevíme. Víme však, že v naprosté většině raně středověkých vsí, v nichž nestál kostel, neoznamoval čas a jeho rytmus zvuk zvonu, ale tak jako od nepaměti pouť slunce.

Pokud však v Únětčích při kostele zvon byl, bezpochyby měl kromě elementárního dělení času, svolávání k bohoslužbě a uzavírání dne ještě některé další speciální funkce. Oznamoval ohrožení a vyzváněl proti bouřkovým mrakům. Zvonění proti nebezpečným mrakům znají písemné prameny v raném středověku z celé Evropy a houževnatě se udrželo na mnoha místech až do nedávné doby, ba až na samý práh naší současnosti, i když jeho hodnocení z hlediska pravověrnosti bylo vždy poněkud rozporné. Zbožný, chvályhodný počín, nebo dábelská pověra? Snad neopustíme příliš realitu, když připomeneme, že takové zvonění je vlastně obdobou ochrany pomocí hluku proti zlým silám, jak je známe z řady archaických společností, ba dokonce i z raného středověku jako pronásledovanou pověru.

Pověru, která byla časem poněkud zmodernizována a „zracionalizována“ představou, že zvuk zvonu bouřková mračna rozráží. S takovým „fyzikálním“ vysvětlením se bylo možno setkat koncem padesátých let minulého století i v hluboce zbožné podtatranské obci Ždiaru, kde pokaždé při nakupení hrozivých temných mraků za bělavými hroty Havrana a Vidly, nebo od prvního záblesku a ozvěnou prodlužovaného zahučení hromu za Bujačím, třeba uprostřed noci, se vytrvale ozýval chvílemi se zajíkáající farní zvon i jeho stále se vracející ozvěny.

V době Ostojevě, pokud se ovšem proti bouřce zvonilo, však jádrem představy o ochranném účinku zvuku zvonu byla spíše důvěra ve skutečnost, že je to hlas nástroje posvěceného, prosícího o ochranu, shovívavost a slitování Boží...

7 Hospodářství únětické

92

LEGENDA
O OSTOJOVI

ZBYHNĚVOVA LISTINA NEUVÁDÍ SICE V ÚNĚTICÍCH výslovně hospodářský dvůr, ale přece jen je v ní řada náznaků, které nás nutí vážně uvažovat o jeho existenci. Vede nás k tomu především množství čeledi, která je v ní uvedena. Bohužel nevíme s jistotou, zda jednotlivé v listině vyjmenované osoby nebo celé rodiny hospodařily individuálně na svém a zároveň měly své povinnosti k hospodářství obou kanovníků, nebo zda žily přímo při kostelním statku. Tato druhá možnost je mnohem pravděpodobnější. Nejsou u nich totiž vyjmenovány žádné povinnosti, jako třeba u Ostoje. Zřejmě se předpokládalo, že jsou trvale k dispozici pro jakoukoliv práci. Také Ostoj, když přicházel se svými lidmi do Únětic, aby splnil uloženou povinnost roboty při senoseči a žních, musel zamířit někam, kde by se mu dostalo příkazů, kde by někdo organizoval jeho práci, případně kde by od něj na martinšský svátek někdo převzal předepsaných 12 denárů. Ze širších historických analogií víme, že takovými organizačními centry byly v období raného středověku i později hospodářské dvory.

Co však činí naše dohady téměř jistotou, je poměrně značné vybavení kostelního majetku domácími zvířaty, které bylo nutno někde soustřeďovat a chovat. Zbyhněv ve svém darování vyjmenovává kobyly, dokonce s hřebcem, voly a krávy, svině se selaty, husy, slepice a pak ještě něco, co vzbuzuje náš údiv – pávy s pávicemi, tedy něco, co bylo málo užitečné, co sloužilo k okrase a reprezentaci, k potěšení majitele. Pohlédneme-li na závěr listiny a Zbyhněvovo téměř něžné, intimní označení vesnice jako *locellum meum* – „mé místečko“, jako bychom zachytili první nezřetelný závan čehosi vzdáleného protorenesančního, co dostane pevnější obrys až o dvě stovky let později v proslulé Petrarkově kresbě pramene v jeho letním sídle poblíž Avignonu, představeném jako nejmilejší zaalpské místo básníkovu.

Také kanovníci Ráz a Bezděd museli někde se svými rodinami přebývat. Jistě ne daleko od kostela. Možná mimo takový dvůr, ale možná že i při něm nebo v něm. Z poněkud pozdější doby známe

pozoruhodné nepřímé analogie. Mnozí příslušníci vrstvy drobných držitelů vsí sídlili ve dvorech, nikoliv vždy na tvrzcích, a zejména ti nejméně majetní se přímo účastnili organizace zemědělské výroby a nezřídka sami museli přiložit ruku k dílu. Čím by se od nich lišili naši dva kanovníci? Nemějme o nich nějakou ideální představu jako o vysoce vzdělaných, kultivovaných lidech, vydělených z běžných životních povinností a starostí. Vždyť ještě koncem šedesátých let 11. století, jak zaznamenal Kosmas, v kapitule, jejíž sídlo bylo přímo na Pražském hradě, byli před reformou probošta Marka mnozí kanovníci „nevzdělaní, neučení, sloužící na kůru ve světském oděvu“ a poněkud literátsky o nich s despektem poznamenal, že to byli „bezhlavci a potvorní kentaurové“. Markova reforma, zprvu asi velmi přísná, sahající až po společný majetek včetně společného stravování, se však za čas stejně rozpadla. Všichni, jichž se týkala, měli totiž stále ještě své rodiny tak jako únětičtí Ráž a Bezděd.

Podoba hospodářského dvora ve 12. století nám zůstává v detailech utajena. Pro celé Čechy nemáme žádných podrobnějších písemných zpráv a také zde chybějí bezpečné prameny archeologické. Představu, jak takový dvůr mohl v raném středověku vypadat, musíme opět vytvářet s pomocí pramenů nepřímých. Vycházíme přitom z předpokladu, že se vnější podobou a svými jednotlivými objekty nemohl takový dvůr příliš lišit od jednoduchých venkovských sídel raně středověkých velmožů a že nebyl výstavnější než běžné hospodářské dvory ve 14. století, o nichž máme přece jen více písemných zpráv. A něco již také známe z povrchových průzkumů, archeologických výzkumů a z nouze prozatím i z retrogresivního pohledu na mapy stabilního katastru z první poloviny 19. století.

Plošný rozměr takového hospodářského dvora je možno odhadnout asi na 80 x 40 m. Význačným prvkem jejich situace jistě bylo pevné ohrazení. Nemůžeme samozřejmě pomýšlet na opevnění, neboť ani pozdější dvory ho neměly, ale ohrazení kůlovou palisádou nebo štípanými plochými břevny nahoře zahrocenými, jakási ohrada s pevnou dřevěnou branou, jak to ukazují i různé prameny ikonografické, je zajisté dobře představitelná. Nelze vyloučit ani jednoduchý suchý příkop, který by měl bránit spíše přívalům vody stékajícíím po svahu údolí než nějakému napadení. Uvnitř můžeme zcela jistě očekávat po obvodu objektu rozložené hospodářské budovy: stáj pro koně, chlév pro hovězí dobytek, někde poblíž hnojiště, dále chlívký pro brav, možná ovčinec, neboť ovce,

i když se jí asi moc nedařilo v stále ještě dost uzavřené krajině, byla přece jen nejuniverzálnějším zvířetem po celý středověk. Kdesi stranou stály možná pletené kurníky a chlívky pro drůbež a různé kůlny sloužící jako úkryt pro nářadí a pracovní inventář. Lehké přístřešky možná i zde zastoupily pevnější stodolu pro uložení slámy a sena, které se výslovně v listině připomíná. Chov dobytka na větším statku zásobu sena nezbytně vyžadoval. Někde blíže středu, podobně jako asi i v pozdějších hospodářských dvo-rech, stála nejspíše skutečná sýpka, neboť na takovém dvoře asi již nestačily obilní jámy. Sýpka byla nejspíše roubená, podobně jako byly dřevěné i ostatní stavby, a její určitá izolace, vydělení v rámci stavebního komplexu, byla nezbytností z důvodu požární bezpečnosti. K témuž přispívalo také omazání jejích stěn hliněnou lepenicí i vrstva mazanice na její roubené valené klenbě a lehká, při požáru snadno shoditelná stříška. To vše je známo z dobrých etnografických analogií.

Zda tu bylo také obydlí pro asi dvě desítky lidí, je nejisté. Část čeledi sídlila patrně mimo vlastní prostor dvora ve vsi, ale alespoň někdo z čeledi zde přebývat mohl. Nejspíš v nějakém dřevěném jednoprostorovém domě. Pokud zde sídlili oba kanovníci se svými rodinami, jejich obydlí mohlo být výstavnější a snad se při jeho výstavbě uplatnil více i kámen. Totéž platí o Zbyhněvově domě, jestliže ho zde pro sebe dal postavit. Je to však téměř jisté. Nejspíše by připomínal jednoduchý románský dům z opukových kvádrů, takový, jaký mohl znát možná z Pražského hradu a jaké se začaly objevovat v pražském podhradí, a jak se zdá podle objevu nevelké stopy románské kvádrkové stavby dvora v Čimicích, možná i na sídlech dalších velmožů v blízkém okolí pražské podhradní aglomerace.

Umístění dvora v Úněticích nemůžeme zatím přesně určit, ale některé plochy, kde by mohl stát, můžeme jako nevhodné vyloučit. Běžné usedlosti, a tím spíše hospodářský dvůr, nemohly existovat bez přijatelného přístupu k vodnímu zdroji. Nepřipadá tedy v úvahu umístění na rovinách nad hranou údolí. S překvapením zjišťujeme, že neležel ani západně od kostela na dvou oválných plochách vykrojených z mírného svahu hlubokými stržemi, nebo snad původně úvozy, ačkoliv pro umístění hospodářského dvora jsou to plochy na první pohled velice výhodné. Ale na jejich povrchu se nepodařilo nalézt ani jeden raně středověký keramický zlo-mek. Zato zde všude leželo slušné množství střepů pravěkých. Představy raně středověkých obyvatel Únětic o tom, co je pro ně

výhodné a co nikoliv, byly zřejmě dost odlišné od představ nás, současných archeologů.

Snad se zásadně nezmýlíme, vyjdeme-li při lokalizaci tohoto důležitého hospodářského objektu z polohy kostela. Obydlí kanovníků, kteří o kostel pečovali, nemohlo stát daleko od něj, jak to nařizují kanonické předpisy, stejně jako zase asi nebyl od sídla kanovníků příliš vzdálen samotný dvůr. Pamětlivi problémů a záłudností, jaké skýtá promítání novodobých jevů zpět do minulosti, pokusili jsme se hospodářský dvůr lokalizovat raději archeologickými metodami, přímým povrchovým sběrem, a hledat ho všude, kde to jen trochu bylo možné. Neuspěli jsme. Nezbyvá tedy než prostě vyhlédnout z terasy na jižní straně bývalého hřbitova při kostele a pohlédnout směrem do údolí k někdejší říčce Slatinici nebo též Slativnici. Přímo na jih pod terasou leží dnes rozsáhlý barokní hospodářský objekt, později mnohokrát přeměňovaného a přestavovaného velkého církevního statku. Kontinuita místa je přesně to, co církev vždy respektovala. Umístění Zbyhněvova dvora sem je zcela logické, vyhovující i z hlediska geomorfologické situace, ale bohužel zatím archeologii zcela nepřístupné.

Kostel tedy stál nejvýše nad celým sídlištěm, které kdysi Zbyhněv tak půvabně nazval svým „místečkem“. Z kostela se vládlo světu duchovnímu, a to světu živých i mrtvých. Těsně při něm, trochu níže a trochu stranou na potoční terase, na níž stály i chatrče čeledě, se rozkládal hospodářský dvůr a obydlí kanovníků. Odtud zase vycházelo ovládnání ekonomické.

K únětickému statku náležel i mlýn na potoce Slatinici. Je to první vodní mlýn v Čechách, který máme na vsi bezpečně doložen a jehož existence právě v Úněticích je dobře pochopitelná. Pro skupinu lidí pracujících na kostelním statku ani pro jejich majitele nebylo již praktické, aby každá jednotlivá rodina semílala své obilí na vlastním ručním kamenném rotačním mlýnku, nehledě na další možné zájemce o mletí z blízkého okolí. Konečně mletí pro sedláky z nejbližšího okolí bylo nejspíše i zdrojem určitého příjmu pro uživatele únětického statku, pro Ráže a Bezděda.

Kde mlýn stál a jak vypadal, o tom ovšem nemůžeme vůbec nic jistého říci, neboť povrchový průzkum v nivě a na březích Slatinice nepřinesl žádné přímé poznatky, ale něco přece jen můžeme z místní situace s jistou pravděpodobností odvodit. Vodní tok, na němž mlýn stál, má celkem malý spád a proud, a byl tedy málo vhodný pro mlýn s vertikálním kolem na spodní i svrchní vodu. A tak v některém z užších míst, nejspíše přímo ve vsi nebo v její

těsné blízkosti, muselo dojít k přehrazení potoka a vytvoření jednoduché zdrže. V technických možnostech obyvatel vesnice asi nebylo vybudovat příliš vysoké zařízení a kopání velkých náhonů a odtoků také asi nepřicházelo v úvahu. Větší přepad vody nebyl zde v rovinatém údolí možný, a proto opravdu nemůžeme počítat s vertikálním kolem na svrchní vodu. Mlýny s vertikálním kolem navíc potřebují složité převodové, tzv. palečnicové soukolí, které by převedlo rotační pohyb vertikálně postaveného vodního kola na vodorovný pohyb ležících mlýnských kamenů. V Úněticích proto nejspíše stál typologicky nejstarší typ mechanického mlýna, roztáčeného vodorovně ležícím kolem, pro jehož pohon postačí menší, ale přesně na lopatky kola usměrněný proud vody. To lze snadno zajistit dřevěným korýtkem nebo dřevěnou trubicí, nebo alespoň trubicovou tryskou. U takového mlýna je malé vodní kolo ve spodní části stavby vodorovně upevněno do ložiska a přímo na lopatky přitéká soustředěný úzký proud vody. Z kola vystupuje vzhůru do nízkého patra malé mlýnice svislá osa procházející podlahou. Nahoře je na ni volně navlečen spodní mlecí kámen a kámen druhý, svrchní běhoun, je upevněn tak, aby jím mohla osa otáčet. Otáčky spodního pohonného lopatkového kola přímo sleduje i běh svrchního mlýnského kamene. Není zapotřebí vůbec žádného převodového ústrojí. Jediným regulačním zařízením je toliko kolík nebo klapka na ucpávání přívodu vody na kolo a zdvih horního kamene. A mlecí kameny? Ty se prakticky nelišily od zatím běžně užívaných starých ručních žernovů.

Takovýto typologicky starobylý typ mlýna odhalil tu a tam po Evropě archeologický výzkum. Nejlepší raně středověké příklady jsou známy z Anglie a podobné zařízení z 13. století se nalezlo i v drtírně zlata poblíž Písku. Obdobné mlýnky pracovaly do nedávné doby v jihovýchodní Evropě a nebyly to mlýny příliš účinné. Výkonem se mnoho nelišily od mlýnků ručních. V Úněticích jistě nebyl tento mlýn v provozu trvale, ale jen v krátkých obdobích nadbytku vody. Ještě novověký pramen, tereziánský katastr z první poloviny 18. století, uvádí v nedalekém Suchdole nebo ve Statenicích mlýn na nestálé, dešťové vodě, což naznačuje, že se zřejmě mlelo nepravidelně, pouze v určitých příhodných obdobích.

Ale jakkoliv byla účinnost tohoto jednoduchého mlýna omezena, přece měl jednu významnou výhodu – nespotřeboval lidskou sílu, a tím i její energii, naopak do hospodářského mikrosystému v Úněticích určitou energii navíc transformoval. Byl prvním článkem na dlouhé cestě hospodářského rozvoje, v jehož

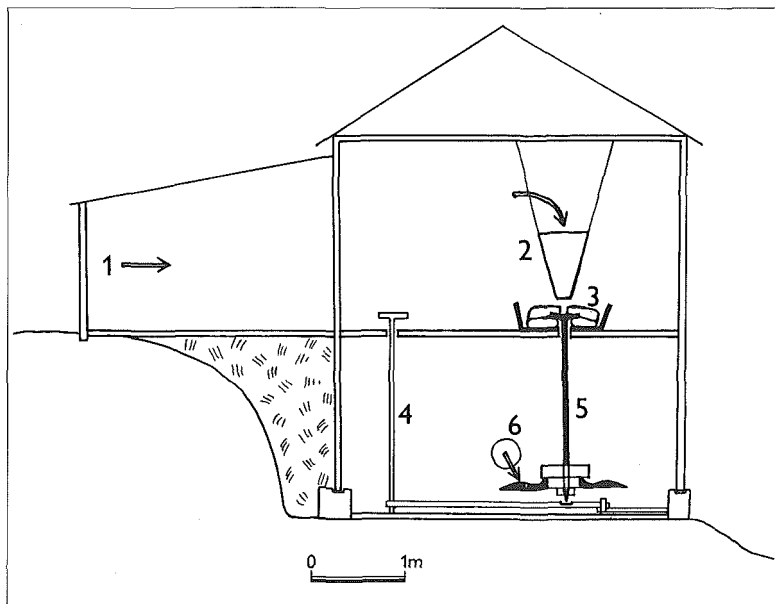

Schéma mlýna s vodorovně ležícím kolem – zjednodušeno podle nejlépe prozkoumaného raně středověkého objektu v Tamworth (Velká Británie): 1 – vstup, 2 – násyp, 3 – složení žernovů, 4 – regulace, 5 – osa kola, 6 – přítok vody na lopatky

základech je přítok stále většího množství energie do celého životního a ekonomického cyklu, energie jiné, než je ta, kterou transformují pouze lidské svaly, ten prvotní a nejpodivuhodnější generátor na světě.

Mlýn na vsi znamenal i počátek pomalé proměny mentality vesnických obyvatel. Je to totiž ve vesnickém prostředí první příklad složitějšího mechanismu, využívajícího celý komplex přírodních sil a zákonů, jaký dosud neměl na vsi obdoby. Stručně řečeno je to jeden z prvních složitějších strojů, s nímž se sedlák užívající dosud nástrojů, které jako by byly jen prodloužením nebo zlepšením jeho ruky, bezprostředně seznámil.

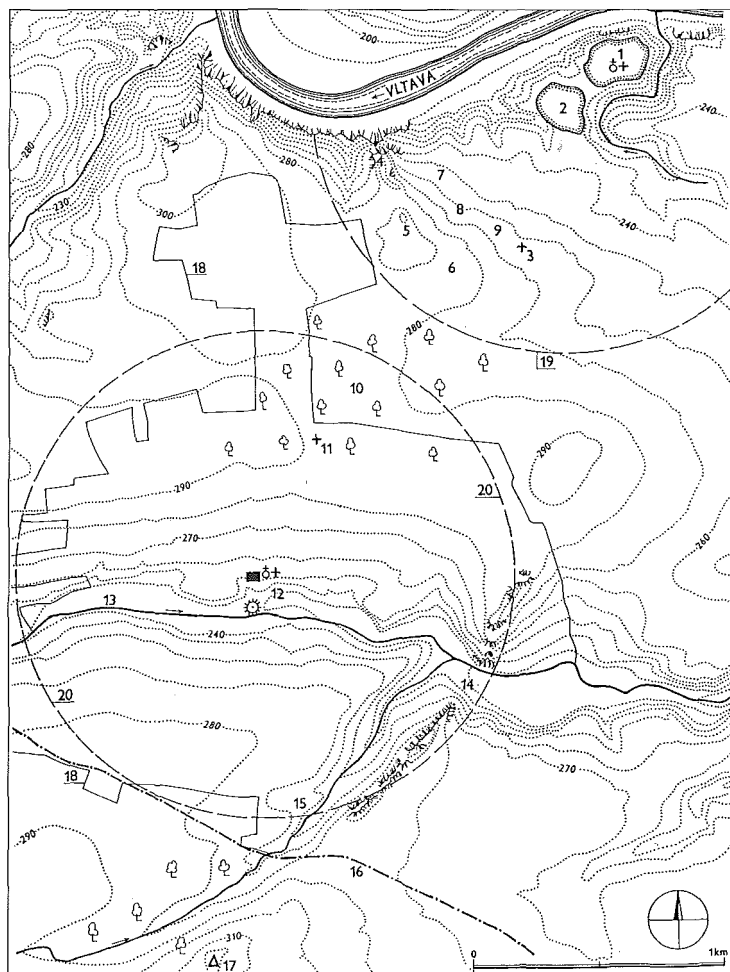
Nepochybně znal únětický mlýn i Ostoj. Těžko uvěřit, že by ho prostá lidská zvědavost nedovedla k jeho dveřím a že by se alespoň někdy nepodíval, jak mlýn pracuje. Zda však také ve vhodný čas dovážel do mlýna své zrno, není už tak jisté. Používal-li dosud tak jako jeho předkové staletí před ním ruční rotační mlýnek složený ze dvou okrouhlých kamenů o průměru tak kolem 50 cm, neviděl asi důvod, proč by měl nyní činit jinak a ještě nějak hradit práci

mlynáře, a to tím spíše, že kvalita mouky z jeho žernovu a z únětického mlýna se ještě asi moc nelišily. Obojí připomínalo dosti hrubou mouku s příměsí nedokonale vymletých částic a ruční prosévání bylo třeba opakovat, aby bylo možno upéci lepší pečivo. Konečně soudili tak i později další sedláci, a to ještě v době, kdy vodní mlýny doplněné o zařízení k prosévání produkovaly prokazatelně lepší mouku, než jaká vycházela z domácích mlýnků, a museli být k mletí v panském mlýně donucováni.

Uvažujeme-li o tom, proč asi Ostoj odmítal mlít své obilí v přece jen vzdáleném mlýně, musíme se znovu zamyslet nad jeho energetickou bilancí. Ponechme stranou cestu s obilím do mlýna a zpět, představující určitou ztrátu, úměrnou času a vynaložené námaze. Ale zanechání části obilí ve mlýně jako protihodnotu za semletí, což byl obvyklý způsob úhrady služeb mlynáři ještě hluboko v novověku, představuje vážnější energetickou ztrátu. Při celkové poněkud napjaté bilanci pro Ostoje jako jednotlivce nebyl asi mlýn v Úněticích žádnou výhodou. Ostoj asi stále ještě více spoléhal na sílu svých svalů, podobně jako v první polovině 12. století většina sedláků v Čechách. Dobře však mohl sloužit mlýn všude tam, kde se přece jen soustřeďovala určitá větší produkce obilí a kde bylo zároveň i větší množství lidí, kteří ho potřebovali ke své výživě, tak jako tomu bylo při dvoře únětickém.

Nedílnou součástí každého zemědělského sídliště je jeho plužina. Jedno bez druhého nemůže existovat. Jsou to všechna pole, luka, pastviny a cesty mezi nimi a k nim, a to vše spolu s vlastním sídlištěm, lesem, mokřinami a jinými neobděláatelnými pozemky tvoří vlastní hospodářské území neboli, jak dnes říkáme, katastr vsí. Plužinu a celý katastr vsí v době Ostojově a jeho vymezení si nemůžeme ovšem představovat tak jako dnes nebo před několika desítkami let. Žádné velké souvislé hony, ani ucelené tratě rozdělené mnoha mezemi na pestrý koberec většinou protáhlých obdělákových políček i rozlehlých lánů. Únětická pole, na nichž robotoval Ostoj, stejně jako pole v mnoha raně středověkých vsích měla zcela jiné uspořádání. Nikomu z historických geografů ani žádnému archeologovi se zatím u nás nepodařilo nalézt zřetelný kus raně středověké fosilní plužiny a v Čechách je na takový nález jen nepatrná naděje. Jistou představu o vzhledu raně středověké plužiny si však přece jen můžeme utvořit.

Výchozím bodem všech úvah o její podobě je pro nás hlavní zemědělský nástroj, plazové rádllo, nebo ještě jednodušší oradlo, prostý hák. Předpokládá se, že jeho dvě základní vlastnosti pře-

Rozsah a podoba území hospodářského zájmu kanovníka Zbyhněva podle lokalit v tzv. únětické listině a archeologického povrchového průzkumu: 1 - akropole Levého Hradce, 2 - předhradí Levého Hradce, kde byly Ostojova usedlost a jeho pole, 3 - kostrové pohřebiště v okolí žalovské cihelny, 4 - „Hriunatecz“, 5 - „Colasoy“, 6 - „Swadow“, 7 - „iuxta Hriunatecz“, 8 - „iuxta Colasoy“, 9 - „iuxta Swadow“, 10 - Rouen (Roveň), 11 - únětické raně středověké kostrové pohřebiště, 12 - Únětice s románským kostelem, dvorem a mlýnem, 13 - říčka Slatyvnice (Únětický potok), 14 - *Bridce rupis aspiciens aliam rupem* (skála čnící proti skále, dnes průraz Únětického potoka Kozími hřbety), 15 - Calysce (Kaliště), 16 - pravděpodobný směr „magna via“, 17 - plocha lesa a přílohu zvaných „Scala“ (kóta Skalka/Skála), 18 - hranice únětického katastru, 19 - obvod energeticky nejvýhodnější hospodářské plochy o dostupnosti 1 km, 20 - jádro „katastru“ Zbyhněvových Únětic

durčují tvar pole a tím do jisté míry složení celé plužiny. Účinnost rádla, jeho hloubkový záběr, ať se Ostoj nebo jemu podobní sedláci snažili sebevíce, je jen malá; půdu neobrací, ale jen ji rozhrnuje kolem mělkého středu rýhy. Zároveň je to nástroj velmi lehký, a proto i snadno ovladatelný. Docela dobře si umíme představit Ostoje, jak kráčí na pole, rádlo přehozeno přes rameno, a před sebou žene párek tahounů, nejspíše volků, neboť kůň se jednak do rádla nezapřáhá a jednak ho asi sotva mohl vlastnit. Ve srovnání s pluhem také rádlo dobře manévruje. Oradlu těchto vlastností odpovídá nejlépe čtvercový nebo přibližně čtvercový tvar pole. Orba jedním směrem, jako to bylo v pozdějších stoletích možné u pluhu, při práci s rádlem nestačí. Jednosměrná orba rádlem by zpracovala pozemek zcela většinou nedostatečně, a proto se oralo ve dvou směrech na sebe kolmých, křížem. Časté obracení lehkého oradla nečinilo vůbec žádné obtíže, jaké se vyskytují později při práci s těžkým, dlouhým a neobratným pluhem.

Druhým prvkem, který předurčil obraz únětické plužiny i dalších podobných vsí, byl stále ještě relativní dostatek půdy a přítomnost lesa. Zatímco vrcholně středověké plužiny připomínaly od 13. století jakousi tapisérii se zvýrazněnou podélnou osnou, plužiny raně středověké, a tedy i prvotní plužina únětická, vyvolávaly dojem nepravidelné kostkové mozaiky, kde jednotlivé nespojité skupiny čtvercovitých parcel byly od sebe odděleny často lesem, pozvolna zarůstajícími plochami přílohu, někdy i lukami. Prostředkem tohoto abstraktního obrazu se táhla v Úněticích i v řadě dalších vsí stuha proměnlivé světlé zeleně lužního porostu v okolí potoka. Celá plužina únětická, pokud ji tvořily jen ty pozemky, které patřily Zbyhněvovi, měla podle zápisu v listině 27 polí; pokud ale byli ve vsi usazeni ještě další obyvatelé nepodléhající Zbyhněvovi, musíme počítat asi tak se 40 parcelami.

Tvar a velikost katastru každé vesnice jsou závislé na mnoha vzájemně se ovlivňujících faktorech: na hospodářském systému a z něho vyplývající detailní sestavě polí, na zastoupení nezemědělských kultur a porostů, jako jsou les, mokřiny, skalnatá území porostlá špatně využitelnou vegetací, na geomorfologii terénu, kvalitě půdy, na různých překážkách lidské činnosti, jako jsou skály, strže, na hydrologických poměrech a mnoha dalších, velmi variabilních faktorech. Nemalý vliv na velikost katastru a jeho členění vykonával i tlak demografický, tedy skutečnost, kolik lidí se na dané ploše muselo uživit. V neposlední řadě velikost a tvar původních katastrů spoluurčovaly zřetеле energetické. Zkratka za

určitou vzdáleností od vsí se již nevyplácelo hospodařit. Je to obecné tvrzení platné i dnes. Spotřeba lidské i zvířecí energie, časové nároky, vytrvalé větší opotřebování dopravních prostředků, to vše snižovalo možný zisk. Lidé raného středověku byli schopni tuto hranici přibližně poznat pomocí z generace na generaci předávaných zkušeností s přírodními podmínkami ve svém okolí. Vážná mylka, špatný odhad oné, zprvu jen imaginární hranice, mohly vést k vážným hospodářským škodám.

Teprve později, nejspíš až od 13. století, vstoupil do formování katastru silný prvek právní, projevující se vytyčováním relativně přesných liniových hranic, a tato tendence stále zesilovala směrem k novověku. Raný středověk nic takového neznal. Liniová hranice mezi vesnicemi a jejich polnostmi byla věcí téměř neznámou. Snad jen vodní tok nebo hřbet rozvodí vzdáleně připomínal linii. Ale jinak byla hranice zpravidla jen pásem lesní země nikoho.

S rozvojem technických možností ve vrcholném středověku a později docházelo k deformování „ideálně“ vhodných tvarů, katastrů, protože k jádru katastru mohou koupí nebo zmenšováním lesní pokrývky přibývat pozemky další, a stejně tak mohou být jiné pozemky odtrhovány prodejem, darováním, jiné zase naopak dodatečně připojovány z opuštěných katastrů zaniklých vsí. Pohlédneme-li na nejstarší přesně měřené katastrální mapy z první poloviny 19. století, vidíme změl neuvěřitelně rozmanitých obrazců, ale podrobnou analýzou rozdělení pozemků nebo katastrálních hranic je občas možno z té změti vydělit alespoň přibližný původní tvar katastru, nebo alespoň odhadnout jeho nejstarší podobu.

To bohužel nelze provést v případě Únětic. Novodobý katastr je zde tak výrazně deformován, zejména ve své severní části, že je na první pohled patrné, že máme před sebou druhotný útvar. A tak zbývá opět Zbyhněvova listina, abychom se z ní pokusili vyčíst něco o tom, jak mohl raně středověký katastr vypadat. Neposkytuje nám mnoho jistoty, a přitom patří k tomu nejlepšímu, co vůbec český listinný materiál nabízí. Obsahuje množství orientačních bodů, ale jejich promítnutí do dnešní situace je většinou nemožné.

Daří se to bezpečně jen ve dvou případech. Jako hranice jedné části únětického statku, a to lesa Chvatími, je uváděna *magna via, que vadit Pragam*, tedy „velká cesta, která směřuje ku Praze“. S jistou pravděpodobností je to cesta ze severních a severozápadních Čech, přecházející přes dnešní Slaný do blízkosti někdejšího hradiště Budeč a odtud přes nynější Černý Vůl směřující kolem

jižního konce Kozích hřbetů dál na jihovýchod kolem lesa Skála (kóta 324 m poblíž Horoměřic) co nejpříměji do pražské kotliny k Pražskému hradu, k jeho podhradí s tržištěm zemského významu. Druhý orientační bod leží na opačném, tj. na severním konci skalnatých Kozích hřbetů. Je to již zmíněná *Bridge rupis* nad průlomem Slatinice Kozími hřbety. Zde ční skála proti jiné skále a jak již víme, je to jediné možné místo takto charakterizovatelné v okolí Únětic. Další plocha, kterou bychom mohli identifikovat, je *Calysce* – „Kaliště“, snad vlhké údolí pod Kozími hřbety, probíhající právě mezi oběma jmenovanými místy. Pro stanovení podoby a hranic celého katastru je to málo. Ale přece jen se něco dozvídáme. Že totiž místa vzdálená asi 1,1–1,6 km od jádra Únětic a ještě k tomu za vodou bezpečně k Úněticím patřila. Ale jinak je celkový dojem nejistý. Kdesi v okolí Únětic, v jejich prvotním katastrálním území, ležely ještě lesní pozemky, přílohy, nepravidelně rozhozené bloky polních kultur a rozptýlené menší přirozené luční porosty. Vymezení katastru tenkrát nebylo ještě příliš pevné ani určité, zvláště v místech vzdálenějších od jádra vsi. Spíš zvyk než právní akt udržoval povědomí o hranicích.

Svědectví listiny Václava I. z roku 1233, do níž je darování Zbyhněvovo vloženo, je výmluvné. V roce 1233 byl již původní majetek kostela únětického rozchvácen a prvotní katastr rozrušen. Nic nepomohlo Zbyhněvovi jeho prokletí všech, kteří by jeho milému „místečku“ chtěli ublížit, nic nepomohlo jeho svěřením do knížecí ochrany. Asi století po Zbyhněvově zakladatelském aktu skupina velmožů z příkazu krále musela osobně obejít nebo objet okolí Únětic a znovu vymezit hranice jeho katastru. Tentokrát to však asi učinila již přesně a zřetelně, pomocí jakýchsi mezníků, snad kamenů, záseků do stromů, snad pomocí kůlů, nebo poddaní museli navrstvit kamenné mohylky. Všechny tyto způsoby označování hranic jsou v období středověku známy. Vytyčení bylo asi již důkladnější, protože i doba již byla jiná, odlišná od poněkud nejistých časů Zbyhněvových a Ostojevých. Volné půdy v jádru země nebylo již nazbyt, zvláště té dobré, a význam přesnějších a stabilizovaných hranic majetku tedy nabýval zákonitě na významu.

8 Dny práce

MEZI MNOHA TISÍCI MINIATURNÍCH MALEB ukrytých v rukopisných kodexech proslulé Národní knihovny v Paříži nalezneme zcela ojedinělé vyobrazení počátku pracovního dne sedláka. Obvykle bývá pojmenováno jako „Svítání“ a vytvořil je pařížský iluminátor někdy mezi léty 1400–1402. Na nebe malované neklidnými tahy štětce, vytvářejícími tříšť barevných skvrn, přilétá bohyně červánků Éós a přináší lidem denní světlo. Dole na zemi je vyobrazen vesnický dům a lidská postava. Miniatura je dobře známa dějepiscům umění, neboť způsob malby nebe nad hradbou lesa i nad zemí je pravděpodobně prvním, daleko předimpresionistickým pokusem o vyjádření jitrní nálady vyvolané světelnou proměnou oblohy. Nás, kteří hledáme stopy každodenního života, neméně přitahuje pozemská část ranní scény.

Před poněkud schematicky načrtnutým domem stojí sedlák. Po dvoře již běhá drůbež a na hřadu za jeho zády vítá úsvit kohout. Muž si upravuje svrchní oděv, jako by se chtěl ochránit před ranním chladem, a mírně zakloněn dělá to, co dělaly dlouhé generace sedláků před ním, včetně levohradeckého Ostoje, a generace

Sedlákovo ráno – výřez z vyobrazení scény, na níž Éós, bohyně červánků přináší lidem světlo. Sedlák vychází z domu a pohlíží na nebe, aby odhadl počasí, s nímž se bude muset v nastávajících dni vyrovnat; kresba podle francouzského rukopisu (detail); po roce 1400

jeho druhů po něm. Vzhlíží k nebi a pokouší se nejspíše odhadnout počasí, jaké bude provázet jeho práci na poli po celý nastávající den. Zatím uvnitř ještě do šera ponořeného domu začíná pro jeho ženu den křísením několika doutnajících uhlíků, které přechaly noc v popelu ohniště. Škoda, že také tento počátek dne již na vyobrazení nenacházíme. Pohledy do interiéru středověkého vesnického domu jsou v Evropě vzácné a spočítali bychom je na prstech jedné ruky a ještě by možná zbylo.

Již v samém začátku dne je obsažen náznak základu dělby práce v zemědělské rodině. Ostoj se věnuje hlavně, i když ne výhradně, pracím venku na poli, jeho ženě, pokud nemusí „do pole“, patří více dům. Usilovná společná práce obou, nic jiného než práce, udržovala existenci malého elementárního ekonomického systému, jakým byla Ostojova rodina a jeho usedlost, při životě a v příznivém případě zajistila jeho reprodukci a kontinuitu v čase.

Práce Ostojových svalů, pilné ruce jeho rodiny a síla Ostojova dobytka usměrňovaly tok energie malým, dosti izolovaným systémem, jaký představovala levohradecká usedlost. Pohlédněme na tento systém trochu blíž, i když to nebude snadné. Tok energie každým živým systémem je základní podmínkou jeho existence a přetrvání. Jediná energie, která do systému, jakým byla Ostojova usedlost, vstupovala, byla sice nevyčerpatelná, ale velice rozptýlená energie slunečního záření. Měl ji k dispozici přímo ze slunce a potom nashromážděnou ve dvou hlavních zásobnících: jednak v lese, tedy v podobě dřeva, jež využíval k výrobě základních potřeb a k topení, jednak v půdě, kde řada „pracujících“ organismů, o jejichž existenci neměl samozřejmě ani tušení, pilně uvolňuje, shromažďuje a mobilizuje rostlinám přístupné minerální živiny.

Základem toku energie Ostojovým životním systémem byla energie potravní, získávaná fotosyntézou zelených rostlin, především obilí, tedy přeměnou energie sluneční v energii chemickou. V menší míře Ostojova rodina užívala i potravní energii shromážděnou z rostlinné hmoty domácími zvířaty, která jsou schopna využít i ty části vegetace, které jsou trávicímu traktu člověka zcela nebo těžko přístupné. Pro výživu byl tento druh potravní energie získávaný z tuků a bílkovin zvířecího těla nezbytný, ale byl jen doplňkový, druhotný, neboť energetický koncentrační krok od rostliny ke zvířeti je delší, a tedy zákonitě méně výhodný, i když takto získaný koncentrát má „ušlechtilejší“ charakter.

Energetický systém Ostojovy usedlosti byl v principu velmi účinný. Energie do systému vložená lidskou prací se neobyčejně zhod-

notila. Odhaduje se, že na jednu jednotku vloženou do systému především prostřednictvím námahy Ostojovy rodiny a jeho zvířat by teoreticky bylo možno získat desetinásobek i více nové potravní energie, na rozdíl od zemědělství současného, které naopak vyžaduje někdy i přes deset jednotek energetického dodatku, třeba v naftě nebo uhlí, na získání jedné jednotky potravní energie. Problémem Ostojova výrobního systému, přes všechnu jeho potenciální energetickou účinnost, byl však jen malý kvantitativní výtěžek jeho snažení. Výnosy zrna, jak víme, byly nevelké a hlavně nestálé. Nízká úroveň techniky totiž nepřekonatelně bránila realizovat teoreticky možné přirozené energetické vlastnosti jeho systému.

Vzhledem k nižším výnosům to byl systém neobyčejně zranitelný. Závisel-li do značné míry na přímém příkonu energie slunečního záření, závisel tedy v podstatě na rozmarech počasí, na jeho krátkých i dlouhodobějších výkyvech. Podle etnoenergetických výzkumů mohlo kolísání výnosu přesáhnout i přes 25 procent, a to je hodně. V případě malého negativního výkyvu, ale ještě přijatelného, se Ostojovo zemědělství bez možnosti jakéhokoliv exogenního energetického dodatku změnilo v systém jen přežívající. Co nastalo v případě výkyvu většího, nebo při opakování „bídných roků“, si můžeme snadno domyslet. Kladný výkyv ovšem naopak přinášel možnosti rozšíření systému, zvětšení toku energie, tedy víc potravy. A protože, jak víme, základním transformátorem energie v raném středověku bylo lidské tělo, lidské svaly, znamenalo to v první řadě možnost reprodukce, zvětšení rodiny. Každý pár rukou, který v rodině dorostl do doby, kdy je schopen sám se uživit vlastní prací, umožnil další rozšíření systému, obdělání dalšího kusu půdy, a tedy další možnost růstu...

Přebytek potravní energie se může promítnout i do zlepšení technologie, například do opatření železných nástrojů, které jsou velkým koncentrátem energie a napomáhají tedy další prosperitě systému. A konečně v menší míře se může přebytek realizovat ve zvětšení stáda dobytka. Opravdu však jen v míře menší, neboť ani Ostoj, ani jeho žena nebyli zcela jistě tak pošetilí, aby při přiblížení se pastevnímu limitu úživnosti zkrmovali zrní, jako to činíme dnes my, nebo aby namáhavě klučili nové plochy, proměňovali je na louky a pastviny, těžce je bránili před návratem lesa, když z pěstování a výnosu obilí měli větší a rychlejší energetický zisk.

Realizace jakéhokoliv energetického přebytku vyžadovala ovšem i v relativně příznivých dobách mnoho až krutě tvrdé práce. Jak moc tvrdé, vypovídá samo slovo „práce“. Podle lingvistických

výzkumů ještě několik století po době, v níž žil Ostoj, bylo slovo „práce“ synonymem pro nouzi, bídu, lidské trápení a dodnes podle mínění lingvistů zůstala stopa po tomto hodnocení v slově „pracný“, označující činnost, která stojí člověka příliš velké úsilí.

Ostojovu práci v klínu přírody si v žádném případě nesmíme ani trochu idealizovat, i když život na polích a ve dvoře usedlosti, uprostřed lesa, může dnes, kdy ubývá přírodních hodnot z našeho života, leckoho přitahovat. Kromě nesmírné námahy a nejistého živobytí vtiskovala v raném středověku zemědělská práce člověku i pečeť společenské méněcennosti. Biblické starozákonní vyprávění o hříchu a pádu prvních lidí Adama a Evy učinilo ze zemědělské práce trest a prokletí za první hřích a ani pozdější prohlášení apoštola Pavla, že kdo nechce pracovat, ať nejí, nikdy zcela starozákonní pojetí nepřemohlo. Práce v Pavlově pojetí sice již není trestem, je spíše údělem a posláním, ale ve společnosti rozdělené na ty, kteří se modlí, a ty, kteří bojují, to pro Ostoje, který patřil k těm, kteří pracují, neznamenal nic zvláště dobrého. Jeho posláním totiž zůstávalo v potu tváře pracovat a žít nejen sebe, ale i zbývající dvě společenské skupiny, jejichž poměr k zemědělské práci nebyl kladný. Pro ty, kteří se modlí, i když mnozí z nich tvrdě pracovali, byla práce spíše aktem duchovní sebevýchovy nebo prostředkem jak získat prostor a čas k duchovnímu poslání, a nikoliv nezbytnou podmínkou existence, neboť je pomáhaly žít stovky lidí, jako byl Ostoj. Ne náhodou zní část hesla benediktinů, prvního raně středověkého řádu, *Ora et labora!* – „Modli se a pracuj!“, právě tak, jak zní, a ne naopak. Vládnoucí vrstvy, družiny bojovníků, pak prací, obzvláště prací zemědělskou, zcela pohrdaly, i když ji zvláště v době, kdy se snažily upevnit svou pozemkovou držbu nebo vytvářet a rozšiřovat své vlastní soukromé mocenské domény, důrazně organizovaly ve svůj prospěch.

Rozdělení prací mezi Ostojem a jeho ženou, případně jejich dětmi, mělo svůj řád. Byl to řád, v jehož základech ležel biologický rozdíl mezi ženou a mužem, a to nejen z hlediska zajištění potomstva, ale i z hlediska fyzické síly. Je to přirozené v době, kdy přežití závisí do značné míry na síle svalů, odolnosti a pracovní schopnosti jedince. Ve dvojici muž – žena je silnější muž, a to mu zaručuje dominantní postavení ve středověké zemědělské rodině. Rozdělení činností na část, která probíhá převážně v usedlosti, v domě, kde práce je lehčí, a na část fyzicky náročnější, ve volné krajině, na poli a v lese, často navíc za nepříznivého počasí, má tedy svou logiku.

Dům a dvůr ovšem nepatřil bezvýhradně ženě, stejně jako Ostojovi nepatřila bezvýhradně pole. V mnoha archaických primitivních systémech záleží úspěšnost hospodaření více než jinde na vzájemném doplňování a souhře v práci, na oboustranné spolupráci. Její míra a způsob se měnily s průběhem roku; jinou dobu měla v době vegetačního klidu a jinak vypadala v době vypjatých sezónních prací, jako je senoseč a hlavně žně. Nemáme přímých pramenů, které by nám bezpečně a jednoznačně dovolily popsat rozdělení prací v domácnosti, a etnografové nabízejí řadu variant, mezi nimiž je těžké jednoznačně volit. Vždyť například i u tak náročné práce, jako je péče o hovězí dobytek, se dosud setkáváme s případy, kdy starost o něj je svěřena převážně ženě, a jindy zase téměř výhradně muži. Nezbyvá tedy než se pokusit, jako již vícekrát, o jakýsi zdůvodněný odhad, hypotézu.

Ostoj nejspíše opravdu pobýval většinu pracovního času mimo usedlost. Ihned po skončení zimy, v jarním přípravném období, nebo v časném podzimním období, trávil čas zpracováváním půdy. Malý výkon rádla a špatně zapřaženého dobytka ho nutil této životně důležité činnosti věnovat veškerý čas od rána do podvečera a je možné, že i v této době přicházela alespoň na část dne na pomoc jeho žena nebo další členové rodiny, kteří toho byli schopni. V době Ostojově nejsou ještě užívány výkonné brány se železnými hřeby, a tak rozbíjení hrud a čištění pozemku od různých kořenů a plevelné vegetace, dále sbírání kamenů, při setbě pak částečné zakrývání zrna vyžadovalo značné množství přímé ruční práce, rozhodně více, než mohly stačit Ostojovy jedny ruce, byť sebesilnější. Poněkud klidnější dobou pro Ostoje bylo období mezi setbou a senosečí. Je to doba, kdy je možno věnovat více pozornosti dobytku, sadu, čištění přílohu, opravám stavení, plotů a ochraně polí. Vzácně se dokonce v době před nejnáročnějšími pracemi setkáváme v kalendářních obrazech s postavou muže nesoucího přes rameno rádlo. Orba mimo jarní a podzimní období se může zdát dosti podivnou věcí, možná i chybou v seřazení kalendáře a jeho měsíčních vyobrazení. Ale není tomu tak. Právě doba před senosečí na mnoha místech umožňovala přeorávku úhoru či části přílohu, který bude později nějak využit. Zlepšuje to fyzikální vlastnosti půdy a ničí, nebo alespoň zeslabuje plevelný pokryv. Je to náročné, ale nesmírně užitečné. A to je práce pro Ostoje, takže si zase moc neodpočine.

Senoseč, o níž se dozvídáme z únětické listiny, je prvním vypjatým pracovním vrcholem, a navíc v té době prakticky celou Osto-

Mimo dům a dvůr vystupuje významně ženská práce dnes i v minulosti o senoseči. Lehké široké dřevěné vidle sloužící k obracení, shrnování, kopení, pohrabování i nakládání sena na vůz se udržely až do 20. století a jsou výtečným příkladem praktičnosti dřevěných, doma zhotovitelných nástrojů. – Pohrabování zbytků sena, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942

jovu rodinu zdržela povinnost pomáhat při dvoře v Úněticích. Znovu je tedy Ostoj po celý den mimo usedlost a znovu s ním nebo za ním přichází žena i větší děti, neboť doba sen je krátká, počasí ne vždy stálé a alespoň omezená zásoba sušeného krmiva narovnaná pod stříškou oborohu nebo ve vysokém kuželovitém stohu je jednou z podmínek přežití hospodářského systému.

A není-li v oborohu dostatek sena, nezbyvá než osekávat, vázat do otepí a sušit mladé letní výhony listnatých stromů.

Ještě naléhavější je potřeba úzké spolupráce muže a ženy ve žních, ve vrcholné části zemědělského cyklu, kdy je to životně nejdůležitější. Doba zrání a zralosti obilí uprostřed léta je velmi krátká, špatné načasování a opožděné vykonání prací v nejistém počasí může znamenat takové ztráty, že koncem zimy a v časném jaře příštího roku jsou ohroženi všichni. Znovu se jistě hlásily a Ostoje zdržovaly nároky únětického dvora na výpomoc. Přirozeně, že v této době tráví Ostoje veškerý svůj pracovní čas především na poli mimo usedlost, znovu přichází na pole žena se všemi schopnými členy rodiny. V této kritické době jako by se zastavila většina ostatních domácích prací, kromě těch vitálně nejdůležitějších, jako jsou příprava stravy a péče o malé děti, ostatně nikterak přepjatá. Teprve po žních se jejich povinnosti opět poněkud rozdělují nebo spojují jiným způsobem. Ostoje setrvává více ve své usedlosti jen krátkou dobu při zpracování žatvy a ukládání jejího výtěžku. Znovu se potom vrací na pole k podzimní orbě, možná i k setbě ozimu, který kýtlá sice naději na větší výtěžek, ale menší jistotu jeho skutečné realizace. V této době rovněž jeho žena po skončení prací v domě přechází podle potřeby za ním nebo se věnuje zpracování textilních rostlin.

Ale den se krátí a zbývá ještě připravit vše na zimu. Pro Ostoje to znamenalo opatření zásoby paliva, sekání větví a kácení stromů. To zejména, pokud se chystal zvětšit rozsah polí na úkor lesa nebo čistit přílohy. Práce v lese mohla sice trvat podle potřeby přes celou zimu a kalendářní vyobrazení ve středověkých rukopisech to naznačují, ale v zimním období se také Ostoje zdržoval více doma. Byl to pro něj čas oprav a výroby náradí i jiných domácích potřeb, čas většího klidu, odpočinku.

Rada badatelů, mezi nimi i G. V. Childe, naznačuje, že právě sezónnost prací v evropském klimatu, zemědělství založené na obilí, a tedy na jedné pracovním vypjaté sklizni, spíše než systémy s několika víceméně bezproblémově se opakujícími ročními sklizněmi, byly zdrojem určitého společenského dynamismu. Kromě jiného i proto, že doba odpočinku, určitého klidu, znamenala i možnost hodnocení, rozvažování, srovnávání výsledků bezděčných i uvědomělých „experimentů“ podle vzorce omyl – odmítnutí, úspěch – opakování. Ostoje samozřejmě nebyl „vynálezcem“ v našem slova smyslu, naopak jako částka archaické společnosti byl jistě on sám i jemu podobní druzi spíše konzervativní, neboť

jakákoliv změna, odchylka od vyzkoušených vzorců jednání se při životě na hranicích možností mohla ukázat nebezpečná, zničující. Ale různá drobná zlepšení svého údělu, na něž tu a tam sedláci přicházeli při své dřině, si mohl v zimním čase v klidu rozvážit. Nebo si prostě jen trochu odpočinout.

Podle etnografických zjištění po většinu roku Ostojův skutečný pracovní den, s výjimkou nedělí a dnů svátečních, kterých naštěstí bylo více než dnes, mohl trvat 14–16 hodin; vzhůru byl tak 18–20 hodin, to znamená, že v době největšího pracovního zatížení spal pouze kolem čtyř hodin a většinou jen asi šest hodin. Teprve v zimě pracoval asi 12 hodin, spal přibližně osm až deset hodin a mezi prací a spánkem se teprve v zimě objevila nevelká mezera dvou až čtyř hodin „volného“ času, kdy se mohl běžněji věnovat osobním a rodinným záležitostem, rozmýšlení, rozprávění, častější komunikaci s jinými lidmi, což vše rozšiřovalo jeho osobní obzor. Snad ani nějaká hra nechyběla v jeho životě.

O detailním rozdělení Ostojova pracovního dne nic nevíme, ale za úvahu stojí skutečnost, že rozdělení dne sedláků na mnoha místech Evropy se shoduje, i když samozřejmě se i liší vlivem geografických faktorů, období roku, i hospodářského systému. V zásadě platí, že muž vstává v létě do práce za úsvitu, nají se a obstará dobytek, nebo naopak se nejdříve postará o dobytek, potom zapřáhá a brzo vyjíždí na pole. V čase dostatku dostává s sebou na přilepšení trochu jídla, ve středověku kus chleba a sýr. Po poledni se jen někdy vrací domů na oběd; v nejexponovanějších pracovních obdobích sní své jídlo na poli. Po kratším odpočinku, ale bez velkého prodlévání v práci pokračuje až do doby před západem slunce, kdy se vrací co nejkratší cestou zpět domů. Čeká ho vypřahání, opět péče o dobytek, poslední jídlo dne, nejnnutnější osobní péče a někdy tak ještě hodinka volna, než mu únava zavře oči. V zimě je běh pracovního dne zkrácen a návrat domů v poledne nezbytný. Kalendářní obrazy napovídají, proč tomu tak je. V mnoha kalendářních cyklech bývá v jednom ze zimních měsíců vymalován muž, který si hřeje u ohně prokřehlé nohy, nebo dokonce suší botu.

Stejně jako Ostojovu práci by bylo možno charakterizovat i pracovní úsilí jeho nám blíže neznámé ženy a členů jeho rodiny. I když práce Ostojova se může zdát prací rozhodující, nemůžeme celý problém života a práce raně středověké zemědělské rodiny vidět takto zjednodušeně. Spolu s etnografy musíme odmítnout i přímočaré a zjednodušené rovnice muž = pole, žena = dům, muž

= práce produktivní, žena = činnosti neproduktivní, muž = práce těžká, žena = práce lehká, muž = vnější vztahy a majetek, žena = domácnost a potomstvo. Již dříve jsme naznačili, že před každé slovo ve výše uvedených dvojicích je zapotřebí předsunout ještě slovo „převážně“ a z líčení Ostojovy pracovní činnosti na základě kalendářních obrazů i zjištění etnografů lze vyčíst, že podíl činnosti obou částí manželského páru musel být a také nutně byl i v Ostojově době komplementární.

Práce obou partnerů se zejména v těžkých podmínkách musela doplňovat a prolínat. Představa, že žena byla vázána pouze na dům, dvůr, domácnost a na nenápadnou a lehčí práci doma, je mylná. I v době pozdější, v mnohem přijatelnějších podmínkách, si mohla dovolit zůstat trvale v usedlosti pouze selka na velkém bohatém statku, obklopená zástupem děveček, a nikdy nikdo jiný. Postavení venkovských žen v období raného středověku, které musely zastat notný díl práce mimo usedlost i v domě, bylo těžké a z této skutečnosti vyplývalo i hodnocení kvalit ženy.

V oceňování role ženy v zemědělském prostředí, a tím spíše v době Ostojově a v podmínkách jeho hospodaření, platily jako základní hodnoty především ženina pracovní schopnost, zdatnost, a tedy i zdraví. Jestliže bylo možno v podmínkách zemědělského systému pracujícího někdy poblíž hranic možností překonat pomocí sousedské nebo příbuzenské výpomoci krátkodobá vyřazení z práce, jako byly porod, menší nemoc nebo úraz, pak dlouhodobá nemoc, nebo dokonce snížená pracovní schopnost by znamenala pro Ostoje skutečnou pohromu. Místo dlouhého výkladu o hodnotě ženy naslouchejme pozorně několika slovenským příslovím:

Krása na tanieri nekrája sa.

Prvé zdravie, druhá krása, tretie veno.

Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli mezi žneci.

V těchto třech příslovích je pravděpodobně obsaženo vše podstatné.

V malém systému, jaký představovala Ostojova rodina, měla určitou funkci i činnost dětí. V podstatě jsou v archaické zemědělské rodině děti, pokud se je podaří dochovat do produktivního věku, budoucími pracovníky a vše směřuje v jejich výchově k tomu, aby se uměly postarat samy o sebe. Do doby, než dorostou, jsou však zátěží. Zatím nevíme sice skoro nic o psychologii rodičovství v těchto dávných dobách, ale jsou-li mateřské a vůbec rodičovské city hlubším geneticky daným instinktem, pak nic

nebrání tomu předpokládat, že rodiče měli své děti právě tak rádi jako lidé v dobách pozdějších, tedy jako většinou i dnes. Nicméně realita života na hranicích možnosti uživení přinášela některé temné, v hloubce minulosti vyrostlé regulační mechanismy, praktikování infanticidy čili zabíjení novorozenců a mladších dětí. Ovšem od okamžiku, kdy křesťanské učení přiznává dítěti duši právě tak jako dospělému, stává se infanticida zlořečeným hříchem, postupně ustupuje pod církevním tlakem a modifikuje se v kritických případech spíše v „odkládání“ dětí nebo jejich předávání, ale nikdy zcela nemizí. Zpovědní zrcadla, vizitační písemnosti a kanonické předpisy uvádějí po celý raný středověk spoustu přímých i zastřených dotazů a záповědí dotýkajících se infanticidy a jejich výpověď je zřetelná. Jeden příklad z dobového textu za všechny, a to z rukopisu z konce 11. století, známého pod zkráceným názvem *Summa de judiciis omnium peccatorum et imprimis de homicidio*, čili jakýsi souhrn o trestech hříšníků, především těch, kteří někoho zabijí. V kapitole první v článku č. 24 čteme: „Jestliže matka o své vůli zabije svého syna, ať je trestána patnácti léty (pokání), jestliže je chudá a zabila ho pro obtíže s živěním, ať je trestána po sedm let.“ A to je jen jedna věta, ale výmluvná, z neobyčejného množství často až detailně pojatých variant důvodů usmrcení dítěte, nejednou zakrývaných zalehnutím, nemluvě o stejně početné praxi vyhánění plodů, zmíněné v *Homiliáři opatovickém*, jehož vliv se, jak víme, uplatnil v Čechách přibližně za doby Ostojovy.

Když kulturní historičky Danielle Bidonová a Monique Clossonová psaly svou pozoruhodnou knížku *Dítě ve stínu katedrál*, označily dítě jako velkého „Nepřítomného“ v historii. Vlivem použité metody, založené převážně na analýze vyobrazení ze starých rukopisů, samy pomohly vrhnout světlo na denní život dětí alespoň ve vrstvách aristokratických a měšťanských. Ale děti na vesnici a v raném středověku, v čase života rodiny Ostojovy? Jak málo víme o rodičích a což teprve o dětech. Tušíme, že jejich zapojení do světa dospělých bylo postupným zapojováním do světa práce. Zprvu jen víceméně negativním způsobem, tak aby jejich existence rodičům v práci nepřekážela. Děti jsou v raném věku jen pasivním doprovodem činnosti rodičů, někdy dokonce následují rodiče na pole imobilizovány zavinováním na prkénko. Nepochybně poněkud později musí být kladen důraz na výchovu k poslušnosti. Potom přistoupí automaticky tlak na odpovědnost, projevující se především tak, že starší děti se starají o mladší sou-

rozence a uvolňují ruce rodičům, především matce. Současně přibývá i aktivity spojené s obživou, pomoc při lehčích zemědělských pracích a pastvě, jak na ně postupně dítě stačí, přičemž s roky blížeícími se časně dospělosti se úkoly chlapců a děvčat stále více liší. Chlapci vypomáhají otci na poli, v lese, u dobytka a s udržováním usedlosti, dívky napodobují činnost matky. Předení, drubež, potraviny, oděvy, ženské práce na poli, hlavně kolem lnu, kromě toho pohlídání mladších sourozenců, to je v zemědělské společnosti svět dívek. Na prahu dospělosti pak stojí jedinec, který se umí postarat sám o sebe, je schopný i určité solidarity, bez níž je existence v archaické zemědělské společnosti nemožná.

Pasáž z románu Louise Hémona *Marie Chapdelainová*, pojednávající o kolonistech dobývajících kanadskou půdu, shrnuje a ilustruje mnohé s pozoruhodnou jasností: „... rozprávěl nyní s muži, kterým se rovnal, ne-li svými čtrnácti lety, tedy svými širokými rameny a svou znalostí zemědělské práce. Před osmi lety začal dohlížet na zvířata a dovážet každodenně do domu nezbytnou zásobu dříví na malých saních. Trochu později se naučil silně křičet: hoj, hoj na krávy s hubenými zadky a hyje, čehý při orání s koňmi; uměl držet vidle na seno a stavět ploty z kůlů. Po dva roky již vládl sekerou a kosou po boku svého otce, řídil velké saně na dříví po tvrdém sněhu, samostatně zaséval a sekal obilí tak, že nikdo mu již neupíral práva vyjádřit svobodně svůj náhled...“ Končící bezstarostné dětství označuje objevení druhých zubů, o dospělosti pak vypovídá pracovní zdatnost.

Kromě elementárního získávání vědomostí o světě, spojeného se zimní večerní prodlevou po práci, ono známé předávání tradice a zkušeností vyprávěním při životodárném ohni, kromě pozdějšího, někdy zčásti protichůdného poučení v kostele, je to především nápodoba otce a matky, která je jedinou a nejučinnější školou dětí sedláků, a to nejen v raném středověku.

Efektivnost Ostojovy práce závisela na vybavení jeho usedlosti dostatečným množstvím pokud možno kvalitního náradí. V praxi to znamenalo opatřit si alespoň základní železné nástroje, tedy vlastnit nezbytné minimum železa. Opravdu jen minimum nezbytné. I s jeho opatřením měl Ostoj jistě nesnáze, neboť cyklus výroby železného nástroje, začínající vytěžením většinou povrchově dostupné, na železo méně bohaté rudy a končící uchopením hotového nástroje, byl dlouhý a komplikovaný. Po vytěžení kdesi daleko od Ostojovy usedlosti musela být ruda vytríděna, dopravena do železářské dílny, drcena, předem pražena, vsazena do malé vtesa-

né nebo šachtové pece, nebo jen do jednoduché redukční jámové výhně a zde v žáru vytavena. Základní železná houbovitá hmota, v níž bylo většinou více strusky než železa, se dalším vyhříváním a vyloukáním homogenizovala a ze železné houby se připravovaly lupy, jakési bochníky již koncentrovanějšího železa, vážící tak 2–3, nejvýše 6 kg. Ty se musely dostat ke kováři, zde byly dále znova za tepla čištěny a přetvářeny v jednotlivé železné nástroje, které pak jako předmět směny nastoupily cestu k uživatelům – zemědělcům. Těžko si představit, že všichni lidé, svým způsobem specialisté, na celé té dlouhé pouti železa od kutiště rudy až do Ostojovy usedlosti byli zároveň v plné míře i producenty potravin. Naopak, jejich životní potřeby, úměrné tomu, co od nich Ostoj získal, včetně určitého zisku, musel uhradit jedině ze své nevelké zemědělské produkce. Snadno chápeme, že železné nástroje Ostoj pečlivě opatroval a že jich neměl mnoho, což mu ovšem zase bránilo zlepšovat nebo rozšiřovat jeho vlastní produkci.

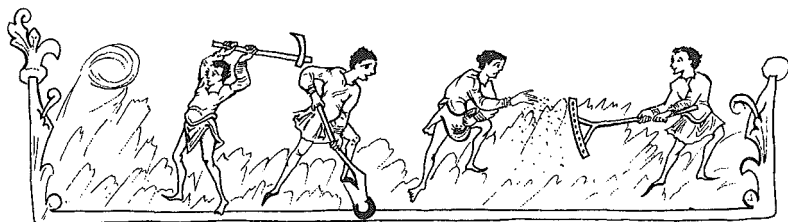
Pohlédneme-li zpět na dlouhý vývoj nástrojů používaných na poli od doby kamenné přes dobu bronzovou, přes období halštatu a keltský latén, zjistíme, že jsou to především dva nástroje, které jsou pro zemědělce základní a nezbytné. Je to na prvním místě univerzální sekera, umožňující mýtit les, stavět obydlí a zhotovovat ostatní základní dřevěné nástroje, a potom srp, který urychluje práci v kritickém žňovém období. Zcela určitě železné srpy existovaly v každé raně středověké usedlosti, tedy i v Ostojově, i když mezi archeologickými nálezy ze sídlišť nebývají srpy nijak časté. Ostoj a podobně i ostatní zemědělci totiž pečlivě opatrovali a schraňovali každý zlomek železa, každý poškozený nebo opotřeбенý železný nástroj, neboť kterýkoliv venkovský kovář byl schopen opravit, překovat nebo kovářským svařením, tzv. paketováním, zhotovit znovu potřebný nástroj. Bylo to o mnoho levnější než shánět nástroj nový.

Kus železa užíval Ostoj i na plazovém rádle, jehož radlice byla nepochybně železná. Železnou radlici jednoduché oradlo ke své funkci nutně nepotřebuje, postačí třeba, aby rýl prostého háku z tvrdého dřeva byl zahrocen a opálen ohněm. Kromě toho jsou v Evropě známa i plazová rádlá s dřevěnou trojúhelníkovitou radlicí, ale jsou určena pro lehké písčité půdy, jaké v okolí Levého Hradce nenajdeme. Ostoj na dobré, ale ne zcela lehké půdě, navíc čas od času získávané ze zarostlého přílohu, musel mít rádlo opatřené železnou radlicí a možná i předsazeným nožem, krojidlem, rozřezávajícím půdu před malou radličkou, obvykle asi tak 15,

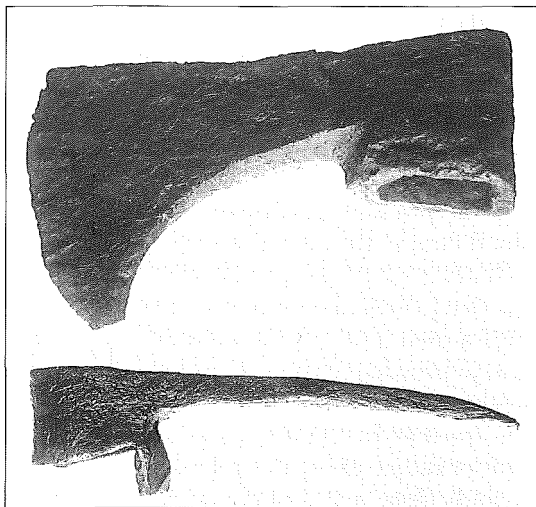
někdy přes 20 centimetrů velkou. Malé širší radličky odpovídají lépe nárokům na orbu pozemku, který je již obděláván, zatímco radličky poněkud delší, spíše úzké, se hodí více k rozrušování ulehlého, plevelnou vegetací a trávou krytého povrchu. Zda měl Ostoj obě radlice, nevíme, ve srovnání s dobrou sekerou je zapotřebí na zhotovení radlice mnohem méně železa a také technologické zpracování radlice je ve srovnání se sekerou na nižší úrovni, a tak to možné je. Naproti tomu krojidlo, doložené sice již v době velkomoravské, není zatím známo z Čech ani z mladší fáze raného středověku, kdy na Levém Hradci orál Ostoj. Vzhledem k tomu, že je to značný kus železa, mnohem větší a těžší, i když opět technologicky jednodušší než běžná sekera, je pravděpodobné, že nebylo snadné si ho opatřit. Navíc bylo dosti masivní krojidlo i vítanou surovinou pro zpracování, a tak možnost archeologického nálezu je malá; v Čechách těžké krojidlo zatím známe až od 13. století.

Ruční práce při zúrodnění půdy docela nezmizela z polí v raném středověku nikdy. Nejen při znovuvzdělání přílohu, ale především v první fázi zúrodnění lesu odňaté půdy byla užitečná kromě sekery i těžší motyka zvaná klučovnice. Ze stejných důvodů jako u krojidla jsou její nálezy vzácné. Známe takovou motyku z nálezu z 8. století z Brankovic u Vyškova a potom až z 13. století ze Semonice u Jaroměře. Ale v miniaturní malbě v celé Evropě, všude, kde je z období raného středověku zobrazena ruční práce na poli, ji zaznamenáváme. Stejně tak i rýč, který je ovšem dřevěný a kovaný jenom po obou okrajích listu.

Nicméně obraťme se ještě jednou k již citovanému Hémonovu románu o Marii Chapdelainové, abychom pochopili, že i levohradecký Ostoj, pokud by rozšiřoval svá pole na úkor lesa, a s ním

Těžká ruční práce při zpracování přílohu, vedle orby rádlém taženým dobytkem, nezmizela nikdy z polí raného středověku. Vykopávání drnů a výmladků těžkou motykou zvanou klučovnice, rytí půdy, rozsévání zrna a jeho zahrabávání hráběmi; podle kalendářního obrazu v anglosaském rukopisu z první poloviny 11. století – práce v měsíci březnu (Britská knihovna, Londýn)

Dva z několika málo železných nástrojů potřebných ke zdárnému provozu zemědělské usedlosti (kromě srpů, kosa, nože a snad i nebozezu) – sekera a těžká motyka zvaná „klučovnice“. Tyto oba nástroje otevírají les pro polní hospodaření a brání jeho přirozenému návratu v raném středověku i později. Nález ze Semonic, okr. Náchod, z menší zemědělsky orientované tvrzky, konec 13.–počátek 14. století

mnoho zemědělců dobývajících ve 12. století novou půdu z původního českého pralesa, mohl kromě sekery vystačit především se svými rukama a jednoduchou pákou. „Prostor, kde pracovali ráno, byl ještě poset pařezy... Légaré a Esdras se vrhli na nejmenší a měli k té práci jen své sekery a silné dřevěné páky. Odsekali sekerou kořeny, které se plazily po povrchu země, pak zabořili páku pod spodní část kmene a tlačili vši silou opírajíce se hrudí o dřevěnou tyč... Edwige Légaré se pustil do pařezu sám; opíral jednu ruku o kmen a druhou chytil kořen asi tak, jako by chytil při zápase nohu obrovského protivníka, a rval se s netečností lesa i půdy...“

Kromě toho Ostojovi zbýval v záloze ještě jeden pomocník – oheň. Pařezy značně vyšší než dnes ponechal nějaký čas na místě a spálil všechno křoví, dřevo a klestí, které se nedalo jinak zužitkovat. Etnografové znají i případy, kdy pařezy zůstávají na lesním poli až do přirozeného vyhnití a obratné rádko, mnohem obratnější než pluh otce Chapdelaina se jim při orbě snadno vyhýbalo. Nevadily ani při práci s krátkou, rovnou, na půl metru dlouhou masivní kosou, ani při žatvě přibližně parabolicky vyklenutým srpem. Ostří takového srpů, výhradního žatevního nástroje v raném středověku, bylo zoubkované, uzpůsobené k odřezávání hrstí stébel v horní části blíže klasům. Byl to nástroj pro daný účel neobyčejně dobře přizpůsobený. Nejen že oproti jiným způso-

bům oddělování klasů od stébel neobyčejně zrychloval sklizeň klasů, ale oproti práci s jednoduchou kosou bez hrabice umožňoval hrstování a tím šetrnější zacházení se skromnou úrodou.

Velký význam z hlediska efektivnosti práce měla i kvalita Ostojových nástrojů. Ta byla dosti různorodá a záleželo na tom, zda nástroj pocházel z blízké dílny vesnického kováře, který praktikoval jen základní jednoduché technologické postupy a jehož kovářna měla spíše opravárenský charakter, nebo zda nástroje přišly do jeho rukou prostřednictvím nějakého obchodního střediska, kde své dílo uplatnili lepší specialisté, pracující pro širší okruh odběratelů prostřednictvím prvotního trhu. V případě Ostojově jsme samozřejmě ochotni připustit, že alespoň sekera, kterou se Ostoj musel zdatně ohánět, měla svůj původ na tržišti v podhradí Pražského hradu, ale jinak se Ostoj i jiní sedláci museli spokojit nejjednoduššími výrobky, které měly jen nauhličené, zakalené a potom mírně popouštěné břity. Železné nástroje, skládané z kvalitního materiálu, u nichž se do břitu vkládala nebo na nějž se zvnějšku navářela ocelová lamela, musíme počítat spíše k vzác-

K práci na zahradě i na poli sloužil dřevěný, na okraji železným plechem kovaný rýč. Podle Velislavovy bible; kolem poloviny 14. století

nějším a souvisely s řemeslem soustředěným kolem podhradí a později ve městech.

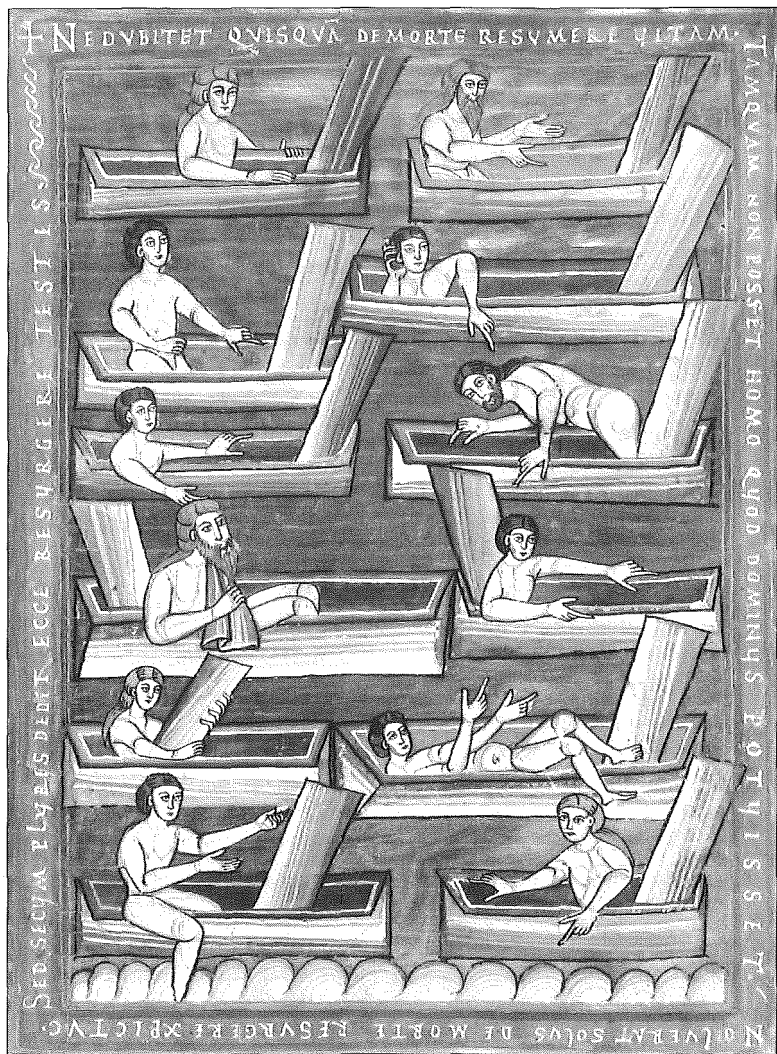
Až možná na nebozez a několik málo drobností potřebných v domácnosti, jako jsou nože, pružinové nůžky, používané též pro stříž ovčí, a snad hrot potřebný k šití, který se zdráháme nazvat jehlou, měl Ostoj téměř všechno ostatní nářadí a zařízení zhotoveno ze dřeva. Podávky, hrábě, hnojné vidle, téměř celé rádlo, snad vůz, smyk, palici, různá koryta, pletené koše, ošatky, rukojeti od železných nástrojů, nářadí k mlácení obilí, proutěné koště, různé dlabané nebo bednářsky sesazované nádoby, zkrátka cokoliv. A také až na několik drobností z kosti a parohu a na keramiku vypálenou z hlíny, která ležela všude okolo, ruční mlýnky a pár brouseků, jejichž vhodný kámen bylo třeba často dopravit i z větší vzdálenosti. Známe i případy, kdy transport kamenné suroviny na žernov nebo brousek přesáhl i 30 kilometrů.

9 Práce a čas

NEÚPROSNÉ STŘÍDÁNÍ A OPAKOVÁNÍ ROČNÍCH DOB formovalo Ostojův celoroční pracovní cyklus a práce, jíž byl Ostoj cele pohlacen, aby uhájil své skrovné živobyetí, zákonitě ovlivňovala jeho vnímání, chápání a hodnocení času.

Po celý středověk žila vedle sebe dvě pojetí času. Čas cyklický, založený na pravidelném opakování a návratu přírodních jevů, čas bez konce, ale s okamžikem obnovy, a čas lineární, pojímáný jako souvislá linie okamžiků, spějících od stvoření světa, přes krátké rozhodující působení Krista na zemi, až ke konci posledního soudu, tedy čas konečný. Cyklické chápání času bývá přisuzováno zemědělskému prostředí a pojetí lineární je připisováno světu církve. Je to čas učených teologů za zdmi klášterů, čas zvěstování spásy a zatracení, šířený mezi zemědělci misii a promluvami v chrámu, později v zesvětlil podobě i čas příčinlivě a pilně pracujících a obchodujících měšťanů, čas zisku, který jim ve dny trhů nenávratně a rychle utíkal přímo pod rukama k okamžiku, kdy zvuk orloje nebo úder na zvon ohlašoval konec prodeje.

V žádném z uvedených prostředí však ten či onen čas neovládá celý život. Čas klášterů je přece rozdělen na hodinky a ty, i jejich duchovní náplň, se v kratších či delších cyklech vracejí. Také na půdě patřící klášterní vrchnosti vládne čas cyklický a odvody dávek, které klášter přijímal, byly podřízeny tomuto času. Konečně celý liturgický rok je více či méně přizpůsoben prastarému rytmu času cyklického, agrárního. Z času cyklického se nikdy docela nevymklo ani město, neboť nikdo na této zemi se nemůže zcela osvobodit z cykličnosti času vesmírného, astronomického. A naopak, i kdyby Ostoj neslyšel nic o stvoření, Kristovi a Posledním soudu, což bylo samozřejmě v jeho době nemožné, určitou, byť krátkodobou linearitu běhu času by si stejně musel na základě některých přírodních jevů uvědomovat a akceptovat ji. Stromy v pralese za jeho polí rostou od semenáčku, mohutní a posléze, pokud jejich existenci neukončí sekera, padnou a rozpadnou se na troud a prach. Ze semen každého z nich sice vyrostou a pokračují

Zmrtvýchvstání o soudném dni. Vyobrazení konečného bodu na časové ose; symbol lineárně chápaného času směřujícího od stvoření světa k jeho poslednímu dni. Kodex vyšehradský, 1085

čují další stromy, ale jeden a tentýž jedinec se znovu neopakuje, nenávratně se z tohoto světa ztratí. Jeho čas lineárně uplývá. Podobně je tomu i s životem každého jednotlivého člověka.

Ve světě Ostojově, podobně jako v životě všech raně středověkých zemědělců, čas cyklický však naprosto převládal a byl časem zcela určujícím. Jeho charakteristickým rysem je opakování, návrat, obnova stále víceméně stejných událostí a jevů a jeho podstatou je samozřejmě vesmírný, astronomický řád. Ostoj cykličnost času vnímal v mnoha podobách a jeho představa o něm byla složena z více vrstev. První z nich byla vrstva klimatická. Jako zemědělec si až příliš dobře uvědomoval svou vázanost na dobré počasí v příznivých částech roku.

Stálé střídání dob, kdy mohl pracovat a budovat svou životní jistotu na poli, tedy od časného jara až po příznivější období podzimu, s dobou zimní, kterou musel v podstatě jen nějak přežít, dělilo jeho roky. Něco z tohoto starého binárního přístupu k dělení zachovala snad i slova užívaná k označování ročních dob. Zima s podzimem, tedy dobou blízkou zimě, tvoří jeden celek a léto s podletím celek druhý. Název podletí je sice doložen až z pozdního středověku, ale na určitou podvojnost dělení roku, na část zemědělci příznivou a nepříznivou, jak upozorňují lingvisté, by mohla ukazovat i určitá stabilita v užívání názvu léto a zima, zatímco pojmenování jara a podzimu je kolísavé. Z evropské folklorní tradice známe zápas zimy s létem, v Čechách se například v předvelikonočním čase vynáší Smrt-Zima a přináší se rovnou Léto, což vše se děje v jarním období!

Stejně na představu o čase působilo i opakování biologických událostí ve světě zvířecím, zvláště těch nejnápadnějších, jako je ekonomicky i životně důležitá doba březosti zvířat, nebo hlučné páření jelení zvěře, které probíhalo tenkrát třeba jen pár desítek metrů od vrat Ostojovy usedlosti. Obě tyto události ze světa zvířat máme připomenuty v názvech třetího a desátého měsíce.

Důležitou vrstvu chápání času tvořil pro raně středověkého zemědělce i přírodní vegetační cyklus a ten rovněž zachoval svoji stopu v pojmenování částí roku. Každoročně se opakující nejvýznamnější část zemědělského pracovního cyklu, žně, zanechaly stopu v pojmenování měsíce srpna, a to podle jednoho z důležitých zemědělských nástrojů. Konečně dobu, kdy se blíží nepříznivé časy vzbuzující obavy, označovalo každoroční opadání listů ze stromů; tato proměna musela být v oněch časech mnohem působivější, než jak ji známe dnes, protože Ostoj obýval jen nevelký a nepříliš pevně vydobytý ostrůvek kulturní půdy, obklopený velkým listnatým lesem. Pojmenování listopad je známo téměř ze všech slovanských jazyků, jen jeho umístění

v čase trochu kolísá v závislosti na zeměpisných faktorech, tedy i klimatu.

Z pozorování mnoha generací svých předchůdců, i z pozorování vlastních, získal Ostoj elementární představy o vzájemné závislosti biologických jevů, které ho obklopovaly, a jevů astronomických. Práce Ostojova se pohybovala za normálních okolností ve střídání proměnlivé doby světla a tmy a tato dvojice tvořila jeho den. Zdá se, že počátkem dne jako časového úseku byl pro Ostoje ranní úsvit. To konstatování se nám může zdát banální, všichni s ním vlastně počítáme, ale není vůbec samozřejmé. V téže době židovskému obchodníkovi, usazenému v nedalekém pražském podhradí, neohlašoval počátek dalšího dne za úsvitu probuzený kohout a na jaře ranní zpěv ptáků jako Ostojovi, ale jeho nový den, zvláště sváteční, začínal první večerní hvězdou.

Pracovní den Ostojův byl ve srovnání s naším dnem mnohem celistvější, protože dělení dne určoval jen běh slunce. Jeho přibližné vrcholení dělilo den zhruba na dvě časové jednotky, vyjádřeno dnešními slovy na „dopoledne“ a „odpoledne“. Jak nazýval tyto dvě denní části Ostoj, nevíme, ale s velkou pravděpodobností se jimi řídil a v středoevropském prostoru se s tímto dělením času v zemědělském prostředí setkáváme všeobecně až tak hluboko, kam jen vůbec stačíme dohlédnout. Astronomická pozorování přispěla i k dalšímu dělení času na větší úseky. Byly to nepochybně fáze měsíce, které poskytovaly další časovou jednotku delšího trvání, a hlavně zřetelně upevňovaly představu o cykličnosti času, ale jejich význam pro přímou praktickou zemědělskou činnost Ostojovu i jejich nepřímý vliv prostřednictvím sféry zemědělských obřadů nebyl, ve srovnání se sluncem, tak významný. Čas odvozený z pohybu slunce byl v době Ostojově časem určujícím.

V životě Ostojově se jeho běh nejzřetelněji projevoval krácením a prodlužováním světla a tmy a důležité okamžiky tohoto nezvratného cyklu, rovnodennosti a slunovraty, zvláště pak slunovrat zimní, okamžik, kdy život začíná pomalu vítězit nad smrtí, a rovnodennost jarní, kdy toto vítězství je dokonáno, byly známy v zemědělském světě od pravěku. V době Ostojově byly již tyto kritické dny adaptovány pro potřeby církve a není náhodné, že poblíž alespoň některých z nich nacházíme i důležité okamžiky křesťanského liturgického cyklu: k zimnímu slunovratu se poněkud volně přiřazovaly Vánoce s narozením Krista, několik dní za jarní rovnodenností, tedy 25. března, je Zvěstování Panny Marie, kterýžto den byl označován jako začátek pozemské pouti Kristovy, a na jarní

rovnodennosti jsou závislé i svátky obnoveného života, Velikonoce. Poblíž letního slunovratu nalézáme svátek nejvýznamnějšího křesťanského světce, současníka Kristova a jeho křtitele, proroka Jana.

Jen rovnodennost podzimní nenalezla odpovídající významné církevní vyjádření. Dostí nezřetelně se až do pozdního středověku rýsuje v širokém časovém intervalu kolem tohoto bodu jakési uzavření zemědělského pracovního cyklu podzimními „hody“, zvykem patrně starého původu, trpěným církví a doznávajícím až někde k polovině října a někde i později.

Vpádem do vnímání a prožívání cyklického času, který byl Ostojovi vlastní, bylo pro zemědělce dělení na týdny se sedmým dnem odpočinku, dělení nezávislé na astronomickém a přírodním řádu, a proto možná i těžko pochopitelné a z jeho hlediska poněkud nepřirozené. Je to dělení času založené na výkladu stvoření světa, zaznamenaném ve starozákonní knize *Genesis*. Sedmý den odpočinku požadovala v době Ostojově církev již zcela zásadně, podobně jako tenkrát vyžadovala plnění dvou dalších základních úkonů, při vstupu do života přijetí křtu a při jeho konci křesťanský, církví uznávaný způsob pohřbu. Zřetelným odrazem závažnosti požadavku nedělního klidu i nesnázi s jeho prosazováním je i poučná a zřejmě odstrašující příhoda, zaznamenaná ve václavské, tzv. *Vavřincově legendě* z poloviny 11. století. Její autor vypráví o ženě, která z nedostatku času překročila tento příkaz; v okamžiku, kdy zahájila v neděli sklizeň a uchopila hrst stébel prosa, okamžitě byla potrestána ochrnutím ruky, které nepominulo, dokud svůj hřích před Bohem neusmířila. Neboť „neděle je dnem božím a celá patří výhradně Bohu“ a nikomu a ničemu jinému. Sedlák, který na to zapomíná, jak výstižně poznamenal přední znalec života středověkých sedláků, francouzský historik Georges Duby, má vědět, „že nad jeho hlavou visí hněv nebes“.

Vnímání a užívání času v době Ostojově, a zvláště mezi zemědělci, mělo své zvláštnosti, které bychom mohli shrnout do několika základních konstatování. Ostoj a zemědělci raného středověku neznali žádné kratší časové jednotky, neznali ani přístroj, jímž by je odměřovali, a hrubý kalendář nosili ve své hlavě, a hlavně ho nacházeli kolem sebe. Noc a den, rok pouze pomocně dělený podle měsíce na jednotlivé delší úseky, sedmidenní týdny s jedním dnem oddechu. Kratší časové jednotky, hodiny, minuty, sekundy, jsou až „darem“ vrcholného středověku a novověku. Čím je časová jednotka kratší, tím je mladší, konstatují filologové. A tím více se s ní vkrádá do lidského života a práce spěch.

Osekávání větví a příprava zásoby paliva v klidnějších částech ročního pracovního cyklu; podle rukopisu označovaného obvykle jako Diurnale cisterciense, zvané Osecké, nyní kláštera Maria Stern v Lužici. Vyobrazení měsíce března; 14. století

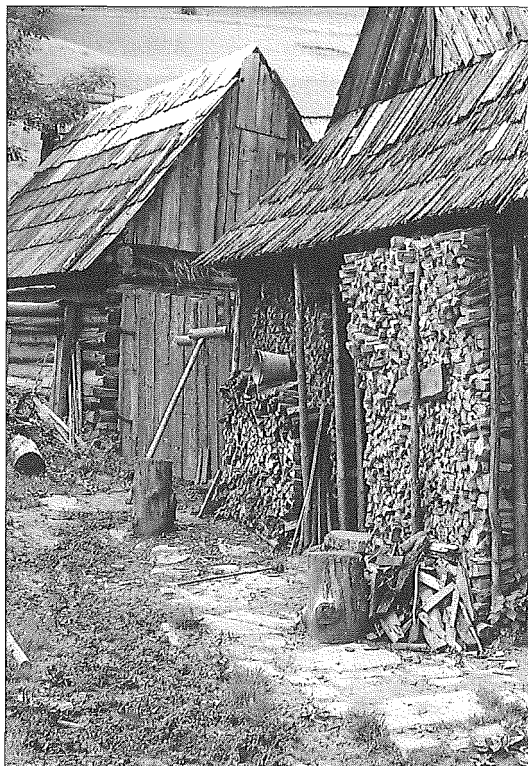
Kromě již připomenutého nezbytného vypětí v několika málo kritických úsecích zemědělského cyklu plynul čas Ostojův pomaleji ve shodě s dlouhými časovými jednotkami. To byla první vlastnost času raně středověkých zemědělců. Druhou jeho odlišnou vlastností, ve srovnání s naší dobou, byla i jeho neurčitost. Tak již světlá část dne je co do délky proměnná, v létě delší než v zimě. Pro označování delších období v zemědělském prostředí jsou charakteristické výroky jako „před seny“, „po žních“. Co lépe charakterizuje chápání času a jeho souvislost s pracovním cyklem než právě tato neurčitá označení. Jsou tak vrostlá do života zemědělců, a tak setrvačná, že se udržela i ve světě sekund a jejich zlomků a ve vztahu k zemědělským plodinám, o jejichž existenci neměl Ostoj nejmenšího tušení. Ještě dnes můžeme zaslechnout zcela běžně výroky jako „před bramborama“, „po bramborách“, „o řepách“.

Základní jednotkou času raně středověkých zemědělců, k níž je vazba na zemědělskou práci a její cykličnost nejzřetelněji vyjádřena, je rok. Jak asi vypadal pracovní rok na vsi v čase Ostojově?

Mnoho pramenů k rekonstrukci nemáme, jen jednotlivé, spíše příležitostné a někdy dost výjimečné zmínky ve vyprávěcích pramenech a potom tzv. kalendářní cykly, vyobrazující zemědělskou práci po jednotlivých měsících. Nacházíme je jako reliéfy na portálech francouzských katedrál i jako malby ve stovkách rukopisů nejrůznější kvality. Často jako doprovod tabulek srovnávajících jednotlivá čtení čtyř různých evangelií určených pro jednotlivé měsíce, nebo vzácněji přímo jako vyobrazení tlumočící představu o čase.

Obrovské množství a obliba těchto měsíčních vyobrazení je i zdrojem řady nesnází při jejich užívání. Jsou především diferencovány geograficky. Plně chápeme, že práce na vinici, její okopávání a ořezávání v jarních měsících, jakož i sběr hroznů počátkem podzimu vstupuje do vyobrazení měsíců třeba v Itálii nebo v teplých regionech Francie jako realita, ale má smysl jako vážné svědectví o ekonomické činnosti třeba v Čechách ve 12. století?

Dostatečná zásoba dřeva narovnaná při stěnách domu zlepšuje jeho tepelné vlastnosti a umožňuje lépe přežít zimní období. Ostož na rozdíl od dnešních hospodářů neměl k dispozici dlouhou, natož cirkulární pilu, a byl proto převážně odkázán na osekávání snadněji zpracovatelných větví, jak naznačují kalendářní obrazy. Dobou opatrování dřeva bylo časné jaro, podzim a zima, vždy v období menšího pracovního vypětí na poli, louce a kolem dobytka; foto autor

Nemáme před sebou jen opakování zavedeného výtvarného klišé, šířeného malířskými dílnami, skriptorii zhotovujícími rukopisy, i pohybem rukopisů samotných nebo jejich malířských vzorů? Není chybou, že jeden a týž pracovní výkon nacházíme vyobrazen ve dvou různých a výjimečně i ve třech různých měsících? A proč existují měsíce, jako je třeba květen, které nejsou v naprosté většině ilustrovány prací nebo činností ve vztahu k zemědělství? Jsou všechny tyto nepravidelnosti odrazem reality nebo chyb? Nejspíše obojího, ale při opatrném užití kalendářních obrazů přece jen pracovní rok na vsi alespoň přibližně rekonstruovat můžeme.

Pracovní rok zemědělce v Čechách nezačínal prvním lednem, ale jeho počátek souvisel se zemědělským chápáním času. Začínal novým zemědělským cyklem a byl trochu neurčitý, podle toho jak se v březnu vyvinulo počasí. Až do vrcholného středověku vedle sebe žilo označování počátku nového roku od 25. března (Zvěstování Krista P. Marii), od 25. prosince (Narození Krista) nebo i od 1. ledna. Toto poslední počítání převládalo až teprve v 15. století. Snad v tom smíme vidět první velký, ale nikdy nedokonaný odvrát středověké společnosti od času agrárního. V měsíci březnu Ostoj oral a zpracovával pole pro setbu jaře, především pšenice a ječme-

Rozsévání zrna z plachetky, nejobvyklejší způsob setby po celý středověk, který přetval až do 20. století. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

ne, možná i prosa, i když příliš jisté to není, protože prosa, výhodné svým vysokým reprodukčním koeficientem, dává dobré výnosy na lehčích půdách, než měl k dispozici Ostoje. Zrno rozhazováním hrstí rozsával on sám nebo jeho žena z plachetky zavěšené kolem krku nebo z hustě pleteného košíku. Březen byl i dobou rytí a vůbec práce v zahradě i sadu. Ožívání přírody, možnost připravovat novou úrodu, i celkové oteplení znamenalo pro Ostoje novou životní naději, ale příliš snadný měsíc březen pro Ostoje v žádném případě nebyl. Je sice tepleji, ale ještě ne teplo, nový život začíná, ale do doby, kdy vydá plody a užitek, je také ještě daleko; zásoby z minulé sklizně jsou téměř spotřebovány, zvířata i lidé jsou oslabeni zimním strádáním a přitom se musí začít tvrdě pracovat. V březnu podobně jako v předcházejícím měsíci lidé ve větší míře umírají. Přísloví vázaná na březen mají jistě svůj líc ve dni sv. Řehoře (12. března), v onom známém „Na svatého Řehoře, líný sedlák, který neoře“, ale i svůj rub, ve starém slovenském „Ide Marec, poberaj sa starec“ – rozuměj, do hrobu.

Pokud nebyl březen příznivý, zejména pokud byl příliš vlhký, protáhla se orba a zpracování polí i do dubna („Marcový prach je zlatý“, „Keď brezeň orie, duben odpočívá“). Práce na vinohradu pro Ostoje nepřipadala v úvahu, a tak jeho dubnové snažení charakterizovaly spíše další činnosti vyobrazované v kalendáriích, jako je vysekávání lesa, asi úprava přílohu a těžší práce v sadu a v zahradě.

Duben byl a také dosud je první dobou, kdy znovu přichází v úvahu alespoň nepříliš vydatná první pastva pro hovězí dobytek a hlavně ovce. I když si budeme stále a stále vědomi, že ovci se v uzavřené lesní krajině moc nedaří, přece alespoň v minimálním a nezbytném množství doplňuje převážně autarkní systém. Vlnu na oděv a ovčí rouno na kožich raně středověký zemědělec nezbytně potřeboval i ve střední, klimaticky příznivější části Čech, stejně jako musel mít Ostoje z přibližně týchž důvodů někde políčko se lnem a alespoň čas od času někde na dobré půdě i konopí.

Do jisté míry pro nás zůstává záhadou pracovní činnost v květnu. Kalendářní obrazy zde opouštějí pracovní cyklus a místo zemědělské tematiky se objevují nejrůznější náměty, mezi nimiž nechybějí ani scény milenecké, různé motivy související s významem vegetace, květů (což se občas objevuje již u dubna), a zcela výjimečně se setkáváme i s motivem hnízdění ptáků. Etnografické prameny však naznačují, že celá doba května, až do sena, je dobou domácích zvířat, počínaje hovězím dobytkem a husami

konče; slepice bližší svým divokým předchůdcům mají již za sebou první, a to hromadnou snůšku, a bylo třeba se starat o vysezená odrůstající kuřata. Naprosto výjimečně se dozvídáme rovněž o přeorávce odpočívající půdy. Následující červen je měsícem trávy, sušení sena, které se mohlo protáhnout až do července a plynule navázat na žně kolem poloviny července. Ale ještě před tím, jak vidíme z mladších dokladů, čekala stříž ovcí.

Zatímco červen bývá symbolizován mužem s travní kosou, červenec dává na nevelké ploše miniatur časně vyniknout srpnu, s velkými až přezvětšenými zuby na ostří, jímž se ohání žnec i žnečka, levou rukou hrstující stébla a pravou rukou odřezávající klasy a zanechávající vysoké strniště. Pokročilý červenec již někde žatvu umožňuje. Krátké snopy byly pak ukládány do stohu nebo oborohu.

Samozřejmě i sklizeň se protahuje do srpna, za hranice dané rámcem částí kalendářních obrazů. Práce v srpnu spočívala též v úpravě sklizně, v mlácení obilí na humně. Způsoby výmlatu, jaké zobrazují kalendářní obrazy, uváděné ve vztahu k českému

Žatva obilí srpem s charakteristickým hrstováním a odřezáváním stébel ve větší výšce. Kosa s širším listem, opatřená ovšem „hrabici“, se při žatvě obilí uplatňovala stále více až od pozdního středověku. Ve vrcholném středověku kosa bez „hrabice“ sloužila jako trávníce a její předchůdkyně, neobyčejně masivní krátká kosa měla nezastupitelnou funkci například při čištění lesního pozemku nebo obnově zarůstajícího přílohu; sotva se bez ní mohl Ostoj obejít. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

Vedle ukládání snopů obilí do oborohu, vyskytuje se i přechodné uložení do „košatiny“ – zde pomocí podávacích vidlí zhotovených úpravou samorostové vidlice. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

129
PRÁCE
A ČAS

prostředí, pocházejí až z vrcholného středověku a vyobrazují mlatce s dobře známým dvojdílným cepem. S ním ovšem nemůžeme na Levém Hradci počítat ve 12. století a v úvahu zde přicházejí různé primitivnější způsoby výmlatu. Z evropské etnografie jich známe několik. Patří sem vytloukání klasů svazkem dlouhých pružných tenkých prutů nebo tlučení holí; z používání nalomené hole se možná vyvinul i pozdější dvojdílný cep. V jedné z velkých proudových vitrín pařížského *Musée National des Arts et Traditions Populaires* leží dlouhý houževnatý lískový prut, asi v jedné třetině ohnutý, jakoby zlomený. Vlákna dřeva jsou zde překroucená a trochu roztržena od pohybu stále opakované krouživé smyčky, kterou známe z práce cepem. Vyšlapávání zrna dobyt看em na hromadách rozprostřených snopů, o němž se občas také uvažuje, nepřipadá asi na Levém Hradci v úvahu. Ztráty u takového hrubého pracovního postupu by byly značné a při poklesu beztak již nižších průměrných výnosů by si je Ostož nemohl vůbec dovolit. S výtěžkem celoroční dřiny bylo třeba zacházet opatrněji.

Srpnový vítr dokončil celou sklizeň. Dřevěnou lopatou nebo jiným způsobem rozhodil Ostož zrna ve větru, který odvál plevy.

Vytloukání zrna z klasů holí patří k nejjednodušším způsobům výmlatu obilí; není vyloučeno (a etnografické nálezy to naznačují), že zlomený syrový prut držíci nějaký čas pohromadě dřevními a lýkovými vlákny, je vlastně primitivní a zárodečnou formou cepu. Podle lombardského rukopisu z konce 14. století

K výmlatu obilí posloužil na různých místech Evropy též svazek dlouhých pružných prutů. Podle lombardského rukopisu z konce 14. století

Pokud pěstoval proso, vytloukal jeho laty v dřevěné stoupě a měl-li v tom či onom roce na svém poli i len, potom první podzimní vítr rozfoukával i přelámané pazdeří ze stonků po jeho dvoře.

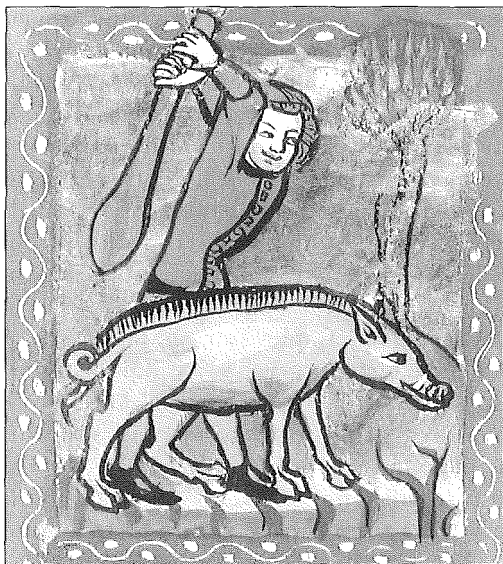
Obrázky září exponují znovu pro náš účel nepoužitelnou práci na vinici, vinobraní, vyskytne se ještě výmlat obilí, ale to, co nás nejvíce zajímá, je znovu postava rozsévače. Aby se mohlo sít, musí se i orat, a zářím tedy vstupujeme do podzimních prací začínajících přípravou půdy a setím ozimů, hlavně žita. Žito bylo samozřejmě známo, ale zda ho Ostoj opravdu vyséval, nedovedeme bezpečně určit. A tak je možné, že září a část října byly věnovány vyčištění přílohu a první orbě nových ploch, které pak odpočívaly do jara příštího roku, kdy se přeorávaly. Znovu se zvětšovala Osto-

jova pozornost dobytku, redukovalo se stádo před zimou, zprvu nejspíš odprodejem, později začínají porážky. V listopadu pak se prodlužuje pobyt hospodáře a členů jeho rodiny v lese. V tom pozdním čase se seká dřevo na zimu a když byl příznivý rok a lesy byly plné žaludů a bukvic, měl Ostoj možnost pořádně vykrmit vepře. Miniatury zachycují pasáky vepřů, jak holemi srážejí ze stromů žaludy, které dole hltají štětinatí vepři na dlouhých nohách, příliš se nelišící od svých lesních divokých druhů. Listopadem se uzavíral zemědělcův produkční rok a miniatury kalendárií to zřetelně odrážejí.

Tři zimní měsíce, prosinec, leden a únor, jsou charakteristické tím, že jejich motivy v kalendářních obrazech vystupují dosti promíšeně. Ve všech třech měsících nalézáme vyobrazení, která vypovídají o skončení pracovního vypětí, přerušení výrobního cyklu, o době odpočinku. Muž či žena sedí u ohně, ohřívají se, suší si obuv, protože i v tomto čase plískanic je třeba vycházet z domu a obstarat dobytek, který tráví zimu venku, v ohradě, případně

Jedna z podzimních prací v lese – srážení žaludů (pokud je úrodný rok) a pasení vepřů v lese v období před zabíjačkou. Dodnes platí v lidovém prostředí představa, že výkrm hrachem nebo žaludy před zabíjačkou má vliv na množství a křehkost slaniny. Podle rukopisu obvykle označovaného jako Diurnale cisterciense, zv. Osecké, nyní kláštera Maria Stern v Lužici. Vyobrazení měsíce listopadu; 14. století

Začátek zabíjačky vepře. Podle pramene obvykle zvaného Kalendarium oseké (někdy též Diurnale), nyní z kláštera Maria Stern v Lužici. Měsíce listopad až zde uvedený únor jsou běžnými měsíci zabíjaček; 14. století

pod lehkým přístřeškem, nebo doplnit zásobu dřeva. Opakuje se motiv zabíjačky vepře. Doba odpočinku, doba drobné práce uvnitř stavení, je nejvlastnější charakteristikou prosince až února. Folklorní prameny mnohokrát v této době připomínají spánek a české přísloví „Zima matka, vyspíš se do hladka“ to pregnantně vyjadřuje. Snad jen v příznivějších letech je možno v únoru vyjít na zahradu a zrýt kus země, ale nový rok zemědělcův přichází znovu až s březnem, kdy kruh času se uzavírá i otvírá zároveň.

V jednom z rukopisů Württemberské zemské knihovny ve Stuttgartu, datovaném přibližně do přelomu 12. a 13. století, nacházíme vyobrazení času jako tří soustředných kruhů, a toto vyobrazení obsahuje v hrubých rysech vše, co jsme se zde snažili rekonstruovat. V prostředním kruhu jsou namalována hlavní nebeská tělesa, slunce a měsíc, v kruhu druhém je umístěno dvanáct znamení souhvězdí zvěrokruhu a v kruhu třetím jsou znázorněny hlavní činnosti zemědělského výrobního cyklu závislé na astronomických událostech. A celý ten kruh času pomáhá stále otáčet cosi jako foukání větru...

Již na samém počátku našeho vyprávění jsme si povšimli, jak špatně a zmateně asi Ostoj chápal současné události. Z úvah o cyklickém čase vyplývá i závěr, že obdobně zkrlesleně musel

rozumět i událostem minulým. Cyklické opakování, stálý návrat k počátku, vede podle Mircea Eliada nutně k ničení nebo k deformaci historického myšlení, které se může v reálné podobě uskutečňovat jen v lineárním čase, na časové ose. Čas cyklický, agrární, vede zákonitě k vrstvení událostí do paměti, především do paměti kolektivní, často ve zmytizované zkreslené podobě. Jakými cestami a jak rychle takovýto proces může probíhat mezi sedláky raného středověku, dokládá příběh, který Mircea Eliade uvádí z rumunské vesnice v oblasti Marmaroše (Maramures). Vyprávění je prosté a vrhá paprsek světla i na Ostojovo chápání minulosti, na jeho historickou paměť a vůbec na jeho mentalitu.

Před mnoha lety byl podle vyprávění sedláků ženich jedné dívky krátce před svatbou ze žárlivosti svržen vílou do propasti. Byl nalezen, donesen nevěstě a ta nad ním naříkala. Alespoň tak si to mezi sebou lidé vykládali. Když později etnograf a folklorista C. Brailoi pátral po jádru a čase události, zjistil zcela jinou skutečnost. Neštěstí se nestalo před „mnoha lety“, ale asi tak před 40 roky a přímí účastníci události dosud žili. Ženicha nesvrhla víla, ale neopatrně uklouzl, nezemřel také ihned, ale později, a nad jeho mrtvolou nevěsta, která také ještě v době etnografického výzkumu žila, spolu s jinými ženami působila jako plačka. Všichni přímí účastníci, kteří ještě žili, však věřili více mýtu a realitu dokonce odmítali s tím, že nevěsta si nemůže nic pamatovat, protože ze žalu ztratila rozum, i když to byla dosud čilá postarší žena.

Je tedy docela dobře možné, že Ostoj, zajat během přírody a jejího cyklického času, vyprávěl při ohni zimního večera nejednu příhodu, kterou zažil „před mnoha lety“ jako mladý muž, zcela jinak, než jak se skutečně udála, a že snad tomu svému vyprávění, podobně jako jiní jeho vrstevníci, věřil více než tomu, co skutečně prožil.

Svět mýtu je silný a cesty historie mohou být a také jsou neuvěřitelně spletité.

10 Život v domě

134

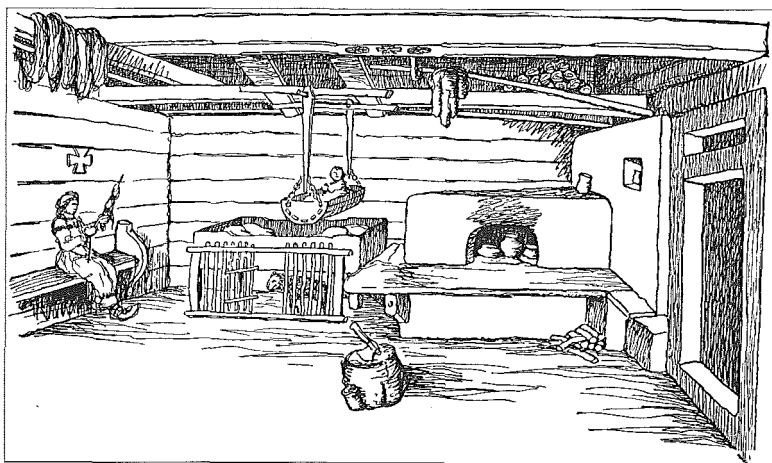
LEGENDA
O OSTOJOVI

TAK JAKO NA POLI PŘEVAŽOVALA PRÁCE OSTOJOVA, dům a dvůr usedlosti na Levém Hradci patřily spíše pilným rukám Ostojovy ženy. Znova a znova musíme litovat, že neznáme její jméno, ale neudivuje nás to. Doba raného středověku byla dobou téměř výhradně mužského majetkoprávního jednání, a tedy mužské dominance. Listujeme-li ve vyprávěcích pramenech, jako jsou kroniky, i v listinách, setkáváme se převážně s mužskými jmény. Ze ženských starých domácích jmen nalézáme hlavně jména žen vysoce nebo výše postavených, jako byly třeba knížecí dcera Doubravka, kněžna Ludmila, abatyše Mlada, ženy velmožů Střezislava a Svatava, nebo Božetěcha, manželka kanovníka Kosmy. Ale jména vesnických žen jsou zachycena jen velmi vzácně. Snad sem patří Božena, zcela jistě byla na venkově užívána Milena nebo Milonka a Bratromila, jak dosvědčuje přímo únětická listina, ale o mnoha dalších jménech, která by připadala v úvahu, ani neumíme s jistotou říci, zda jsou mužská nebo ženská.

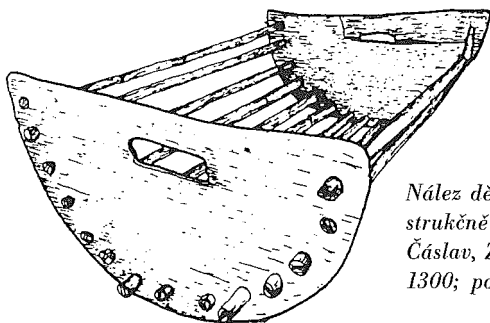
Jeden ze zajímavých pramenů z první třetiny 13. století, zachycující ovšem množství starších jmen, je znám pod názvem *Nekrologium kláštera v Podlažicích*. Ženská jména, která jsou zde zapsána, nepatří asi ženám prostým, neboť nekrologium nejspíše zaznamenává pro potřeby zádušní liturgie jména takových osob, které byly dobrodinci kláštera, tedy osob, které klášteru něco věnovaly. Ale některá jména známá z venkovského prostředí se opakují i v nekrologiu a je tedy celkem málo pravděpodobné, že by ta jména byla striktně sociálně rozvrstvena, nebo snad dokonce předurčena. A tak seznam jmen z podlažického nekrologia nám dává možnost zamyslet se i nad možným jménem Ostojovy ženy. Byla to snad Vratislava, Vojtěcha, Blažna, Třebava, Vlastěna, Lubava nebo Hněvka? Náleželo jí některé jméno související s přírodní realitou jako Jelena, Květava, Vlkava, Důbrava, Zořena, nebo snad jméno odvozené ze starých svazků rodinných jako třeba Bratruše, Bratřice, případně jméno vyjadřující vazbu na

oblast náboženskou jako Bohuslava nebo Bohuna? Nevíme a nikdy to bohužel vědět nebudeme.

Snad by se mohlo zdát, že hledání jména Ostojovy ženy a vůbec žen v raném středověku je jeden z mnoha historických pseudoproblémů. Není tomu tak, neboť tato starobylá jména jsou sama o sobě dosud málo využívaným pramenem historie a navíc nás ještě i dnes spojují s minulostí. Samozřejmě, že na naši dnešní každodenní pouti za běžnými záležitostmi se asi sotva setkáme s Pluhavou, Černicí, Kvašenou, Ctěnou, Hodavou, Přemilou, Žizňavou, ale kolik potkáváme denně Jan, Petrušek, Radoslav, Václav nebo nyní spíše Vendulek, Dobroslav a Drahoslav? A kromě toho – historie lidské každodennosti má svou zvláštní emotivní stránku. Je podivuhodnou vlastností lidské psychiky, že jevy, osobnosti a události, které dovedeme pojmenovat, a v tom je i cosi archaicky magického, jsou nám jaksí bližší. Proto jméno Ostojovy ženy, když nyní překračujeme práh domu, v němž hospodařila, nám bude možná dost chybět a svět za tím prahem se nám bude možná zdát trochu cizejší než svět polí, o nichž víme, že je v potu tváře vzdělával sedlák jménem Ostoj.

Pohled do roubené jizby. V rohu pec, u stropu polenice, přes trámeč a bidlo přehozena příze, na trámu zavěšena kolébka, přímo v jizbě špalek na sekání dřeva a pod lůžkem v teple mládě ovce. Jizbu Ostojovu bychom měli předpokládat menší, patrně nižší a nejspíše ještě skromněji vybavenou. Verchovina na Podkarpatské Rusi, kresba neznámého dokumentátora z dvacátých nebo třicátých let 20. století

Nález dětské přenosné kolébky, konstrukčně blízké kolébce z Verchoviny. Čáslav, Žižkovo náměstí, před rokem 1300; podle výzkumu M. Tomáška

Ostojově ženě příslušelo v domě nebo na jeho zápraží několik základních prací, bez nichž by rodina, přes všechno Ostojovo úsilí, nemohla obstát. Pečovala o zásobu vody, o udržování ohně, náležela jí příprava stravy a péče o potraviny, starost o oděv, počínající obhospodařováním a zpracováním textilních rostlin a pokračující dále předením vláken, utkáním plátna, snad i sukna, ušitím oděvu a jeho praním, zkrátka starala se o celkovou hygienu domu. Ostojově ženě patřilo také drobné zvířectvo na dvoře a měla-li dceru, musela tomu všemu naučit také ji, podobně jako Ostoj musel zase připravit na hospodaření syna. Z většiny těchto domácích prací není však zcela vyloučen ani Ostoj. I on se stará o oheň a na něm bylo, aby opatřil dřevo a pomohl s jeho zásobou. Také v přípravě stravy má svůj tradiční díl – ostatně jako sedláci až do dneška. Byl to on, kdo s palicí nebo sekerou v ruce porážel a poté podřezával v zimě vepře a jindy zase ovci. Jistě, nemlel mouku na žernovu, to by ho učinilo směšným v očích současníků, netloukl v dřevěné stoupě proso, leda výjimečně, ale přinášel čas od času z brtí med a sem tam nějakého uloveného drobného živočicha a trojzubou ostí nabodnutou rybu. Nepředl, nešil, asi ani netkal, ale je to on, kdo zoral kus přílohu a kdo snad vysel konopí a len. Máčí, roší, láme a drhne stonky Ostojova žena, ale byl to Ostoj, kdo zhotovil a postavil jednoduchý vertikální proslupový stav. Je to zvláštní, ale kdykoliv Ostoj zasáhne do sféry ženských prací, stojí jakoby na počátku rozmanitých „ženských“ pracovních procesů.

Vysoký práh, přes nějž se vstupovalo do ženského světa levohradeckého domu a potom do jizby, měl svoji vícevrstevnou funkci. Pokud byl dům roubený, pak jeden, možná i dva nejspodnější srubové věnce nepřerušené výřezem dveří, tvořící vlastní práh, zlep-

šovaly stabilitu konstrukce. K překonání takového vysokého prahu, ne pouhého plochého břevna usazeného dole na zemi, jak tomu bylo u ostatních stavebních konstrukcí, sloužily obvykle vně i uvnitř vložené schůdky z přirovnaných kamenů. Tak to alespoň naznačují etnografické příklady. Vlastní bytelné dveře se uzavíraly zevnitř mohutnou závorou a možná i menším dřevěným závorovým zámkem ovladatelným zvnějšku, otvíraným několikazubým hákovým klíčem, asi takovým, jaký známe přímo z Levého Hradce z 9. století. Dveře byly menší a hlavně dosti nízké, takže Ostož, když se po ranním výhledu na oblohu vracel do domu a dále do jizby, se musel hodně skrčit, aby mohl projít zpět. Ranní výhled na oblohu, pohled po dvoře a okolí byl jeho důležitým pracovním zvykem a musel tedy za úsvitu vyjít ven z domu. Neměl totiž výhled z okna v pravém slova smyslu. Malá štěrbina, jakýsi průduch, sloužil tak k přiložení oka a k pozorování jen nejbližšího okolí domu. Ostatně filologové mnohokrát poukázali na hlubší vztah mezi okem a oknem.

Dveře byly tedy hlavním prvkem spojujícím bezpečný prostor uvnitř jizby s nejistým světem vně. Práh tedy představoval nutně i jakousi magickou hranici a řada pověr a úsloví to vzdáleně naznačuje. Nežřídká v nich dokonce práh zastupuje celý dům, což svědčí o výjimečnosti tohoto místa. Ještě dnes se také setkáváme ve vztahu k dveřím s různými jevy, jejichž pravý smysl už téměř uniká, třeba s pokřesťanstvým psaním K + M + B nad dveřmi domu, na bráně usedlosti i nad vchodem do chléva, nebo se zavěšováním podkovy „pro štěstí“ na nadpraží, což je prastarý, mnohokrát přeměněný způsob zajišťování domu před vstupem zlých a nebezpečných sil.

Výška prahu měla i své důvody praktické. Zdůrazňovala hranici mezi nečistotou a blátem plochy dvora, osazeného drůbeží a občas i vepří a velkým dobyt看em, a prostorem pro lidi uvnitř. Ne naprosto a úplně, neboť v síni, ba i jizbě najdou v chladném období útulek mláďata domácích zvířat a drůbeže. Vysoký práh umožňoval také lepší překrytí vstupního otvoru dveřmi a zmenšoval tah studeného vzduchu při podlaze. Proč tento drobný detail byl tak důležitý, záhy uvidíme.

Celý šerý interiér jizby byl často naplněn v horní části kouřem. Připomenuli jsme již, že v nízkých prostorách se lépe drželo teplo. Při stavbě jizby se však muselo přihlížet k tomu, aby výška kouře také umožnila život pod jeho hladinou. V jizbě se ostatně všechno točilo kolem kouta, kde doutnal nebo hořel oheň, ať už v otevřeném ohništi, peci, nebo v ohništi, k němuž byla přistavěna pec.

Ještě před několika lety bychom vzhledem k naprostému nedostatku archeologických nálezů z 12. století uvažovali spíše jen o jednoduchém otevřeném ohništi umístěném v rohu, asi vpravo od dveří, které spolu s otvorem prolomeným ve stropě (byli-li jaký) umožňovaly, aby kouř z jizby snáze odcházel. V současné době přibýlo svědectví o možné existenci kamenné nebo hliněné pece s nepatrně předsunutým ohništěm na zemi, ale i ve zvýšené poloze na bloku zeminy. Pec byla samozřejmě mnohem praktičtějším otopným zařízením než prosté ohniště. Udržovala sáláním delší dobu teplo a poskytovala více možností k přípravě stravy. Vedle vaření a opékání jako na otevřeném ohni umožnila i skutečné pečení bez přímého plamene.

Oheň a ohniště nebo pec patří v jizbě k tomu nejdůležitějšímu, co v ní je. Všechno ostatní, co se v jizbě nachází, je pohyblivé. Jen ohniště je vždy pevné, stálé, přímo symbol a vyjádřené přání trvalosti, a při archeologickém výzkumu nalézáme někdy ohniště v mnoha vrstvách nad sebou stále na stejném místě. I ohniště v mluvě symbolů a znaků zastupuje někdy celý dům. Ze Slezska je například znám středověký obřad obnášení novorozence kolem ohně, pronásledovaný samozřejmě církví, a z doby mladší víme o spoustě dalších praktik vztahujících se k ohništi. Svázání ohně s domem a lidskou skupinou v něm bydlící naznačuje v mladší době doložená obava z nepříznivých důsledků zapůjčení ohně k zažehnutí do jiného domu v některé důležité dny. I při velké vzácnosti železa v raném středověku není křesadlo tak naprosto vzácným nálezem a bylo pravděpodobně ve většině domácností.

Kout, v němž se nachází ohniště nebo pec, je koutem ženským, ale za jistých okolností se i v domě Ostojově mění v místo obecnějšího významu, než jen ve specifický pracovní prostor. Proměňuje se v prostor vážné komunikace, vyprávění, v místo spojené se sdělováním lokálních tradic a poučení. Prostor kolem ohně byl a stále ještě je prostorem zvláštním. Je to vůbec první prostor, který si kdysi dávno v nejstarším pravěku člověk přivlastnil. Teplo a neklidná světelná záře ohně vytvořila první bezpečnou víceméně imaginární ochrannou niku uprostřed tmy a vydělila prostor lidský z nekonečného prostoru ohroženého, přírodního. Z toho plynoucí archetypální pocit úcty k ohni, pokud můžeme sledovat, se táhne celou indoevropskou kulturní tradicí. Jistě jí neunikl ani Ostoj, tak jako cosi z ní zachovává a pociťuje řada lidí i dnes, kdy vytápění domova je většinou záležitostí zcela odosobněnou a pouze technickou.

Neméně významnou částí jizby by mohl být kout po úhlopříčce protilehlý ohništi. Badatelé zabývající se slovanskou etnografií ho někdy označují jako „svatý kout“. V novější době zde občas nacházíme uloženy některé vzácnější předměty související s křesťanským kultem. Na policiče jsou to třeba modlitební knížky, Bible, drobné připomínky z poutí, kříž, obrázky svatých. Předpokládá se obvykle, že je to transformace staré předkřesťanské praktiky, kdy ve stejném koutě bylo místo určené k úctě předků, domácích duchů. Nedovedeme si představit, co asi v době ne zcela a úplně překonaných tradic předkřesťanských a ne zcela prosazeného křesťanského myšlení mohl Ostož umístit na stěnu tohoto kouta. Možná již symbol kříže, možná i něco, co připomínalo starší představy o ceně nově sklizené úrody, nějaký pozůstatek dožínkových obřadů. Nevíme, ale za zmínku stojí, že třeba ještě ve čtyřicátých letech 20. století bylo možno v některých statcích na Pardubicku a Chrudimsku nalézt buď v rohu, nebo v čele místnosti nevelkou kytičku klasů a někdy i věnec z poslední sklizně a že v tomto koutě, který se v průběhu novověku nebo snad již v pozdním středověku stal koutem stolovým, s čestným místem hospodáře, se někdy zavěšuje při různých příležitostech i ratolest nebo kytička svěží zeleně, starý a ve svém původním smyslu již nevnímaný symbol nového a stále pokračujícího života...

Mluvíme-li o „svatém koutě“, máme na mysli především povrch stěn, nikoliv samotný prostor a plochu při zemi. Ta musela být využita ryze prakticky, neboť lidé musejí někde sedět, jíst, spát, pracovat a hlavně přežít zimní čas. Život v Ostožově domě, zvláště v zimním období, limitovaly dvě vlastnosti jeho obydlí. Zmíněná již hladina kouře a potom nevelká plošná výměra jizby, v níž zabíralo podstatnou část plochy, někdy až skoro její čtvrtinu, otopné zařízení a potom jakýsi prapůvodní nábytek. Z písemných pramenů 12. století i z archeologických nálezů, a to v celé Evropě, máme jen nepatrné svědectví; většinou nalézáme jen kusy dřevěných artefaktů, které se pouze snažíme interpretovat jako pozůstatky kusů nábytku. A tak se znova musíme obrátit k svědectví jazyka, k ikonografii a k bedlivým pozorováním etnografů.

Hladina kouře nutila lidi zdržovat se a vykonávat různé práce co nejbližší při podlaze, již tvořila udusaná zem. Z raného středověku známe sice i vyložení podlahy v obytné jizbě prkny, ale na akropoli levohradeckého hradiště zjištěná roubená stavba, interpretovaná nyní jen nejistě jako trojdílný srub z raného středověku, náležela sociálně vyššímu, snad družinnému nebo knížecímu

prostředí. V prostých staveních zemědělců takové vybavení nemůžeme předpokládat a nebylo zde běžné ani mnohem později.

Životu při zemi odpovídal i nejjednodušší sedací nábytek. Byly to jednoduché, snadno přemístitelné dřevěné špalky, snad i jakési samorosty s nožičkami, jaké lidé zhotovují dodnes. Sezení a práce na nich nebyla nevýhodná, naopak, posun těžiště co nejvíce k zemi zajišťoval při různých pracích jednoduchými nástroji i větší stabilitu, a tím i zlepšení bezpečnosti při práci. Univerzálním zařízením interiéru raně středověkých domů, a tedy i domu Ostojova, byla pohyblivá lavice, někdy však pevně připojená ke stěně domu. Na ní se přes den sedělo, pracovalo i jedlo a v noci spalo. Není bez zajímavosti, co uvádí Lubor Niederle, že totiž *stol* má původní význam pouhé lavice nebo i lůžka.

Pokud ovšem lavice nestačily pro všechny členy jeho rodiny, nastoupil i jiný způsob úpravy lože. V žádném případě nemůžeme

Spánek na zemi (zde na jakémsi „slamníku“); nějaký způsob uložení ke spánku na zem můžeme předpokládat i v zaalpském vesnickém prostředí alespoň v některých životních situacích. Kresba podle miniatury představuje uložení na zem i v mnohem kultivovanějším sociálním prostředí. Podle francouzské Bible morali-sée, Neapol okolo 1350.

myslet na nějakou postel, i když slovo postel zachovalo něco ze starého způsobu úpravy lůžka – postláním, to jest rozprostřením slámy nebo chvojí přímo na zem, položením rohože, houně nebo nějaké kožešiny. Je to způsob, který se udržel až do 19. století nejen na salaších, ale i v chudších stísněnějších chalupách, zvláště při neočekávaném příchodu nějaké další osoby. Způsob nocování na zemi, na nějakém slamníku, vyplňujícím téměř celou místnost, nám zachovala i miniatura s narozením Krista z rukopisu zhotoveného snad v Neapoli kolem roku 1350. Těsně při zemi se objevuje i další zařízení vhodné ke spaní, jakási dřevěná podložka nebo nízké ležení, zvané podle východoslovenských pramenů *odr*. Také tato zařízení zabírala dost místa a setkáváme se i s etnograficky doloženými případy, že část „mobiiliáře“, zvláště různé podložky, jsou opírány o stěnu nebo vynášeny mimo jizbu.

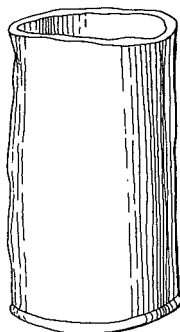
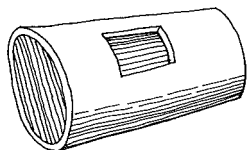
Ale to vše platí jen pro nejhorší zimní dny, protože jakmile se jen trochu přijatelně oteplí, opouštějí alespoň někteří členové Ostojovy rodiny na noc jizbu a přespávají v síni, v létě v různých přístěncích, ve slámě stohu nebo oborohu, i pod širým nebem. Ovšem v zimě, kdy celá rodina musela žít a nocovat v malé jizbě, byla asi její plocha zaplněna spícími tak, že musela celá rodina na lože současně. Polští badatelé soudí, že pouze nemluvňata a nejmenší děti měly v takové situaci trochu lepší podmínky ke spaní. Usínaly v plachtě nebo v jakési „kolébce“, třeba spletené z vrbového proutí a zavěšené nad těly všech spáčů. Její zbytek se snad našel ve starém Wolinu. Nové výzkumy v Čechách, ovšem v městském prostředí, nás seznámily i s praktickou kolébkou možná přenosnou, ale stejně dobře i závěsnou, datovanou do 13. století, a kolébky podobného tvaru a konstrukce se vskutku zavěšovaly v jizbě na Podkarpatské Rusi ještě ve dvacátých letech 20. století.

Dva kusy nábytku, dnes tak běžné, bychom marně hledali uvnitř Ostojova domu – stůl a skříň. Zdá se, že stůl v té době, jak ho známe ze selských světnic dnes a v době nedávné, je asi dílem vrcholného nebo až pozdního středověku, a proto symbolika stolu jako centra usedlosti a prestižního místa pro hospodáře je až mnohem mladšího původu než z doby Ostojovy. Historie stolu je dlouhá a její zákruty v mnohém dosud nerozpletené. V době Ostojově jako „stůl“ sloužila zmíněná již lavice, případně se možná pod jídlo podkládala nějaká dřevěná individuální desková podložka, něco na způsob, jaký etnografové zachytili v 19. století v srbském prostředí. Teprve později, až ve vrcholném středověku, se na

vesnici připomíná stůl, prkno podložené dvěma kozlíky, a to i v prostředí mnohem vyvinutějším, v západní Evropě. Ještě později nalézáme jakýsi kompromis mezi truhlou a stolem, takzvaný „stůl“ skříňový, v době Ostojově ovšem na vsi nejen nedoložený, ale asi i nemožný, i když ve vyšším knížecím prostředí o stolech užívaných k jídlu slyšíme.

S velkou pravděpodobností stála v jizbě nebo v síni Ostojova domu truhla. Byla to dřevěná bedna sesazená ze silnějších štípaných a přitesaných hrubých prken, jednoduše překrytá víkem, jinak pevně neuzavíratelná, nebo byla vydlabaná ze špalku dřeva. Shodou náhod známe i vývojový předstupěň takového zařízení, a to díky archeologickému výzkumu. Ve dvacátých letech minulého století byly objeveny ve zbytcích srubů z 10. století na Pražském hradě kvádrovitě skříňky zapuštěné do země, protože jen tak mohly vůbec držet pohromadě. Byly původně považovány za korýtka pro prasata a z této skutečnosti byl vyvozován nesprávný závěr, že i v nejvyšším sociálním prostředí nezmizelo zvíře z bezprostřední blízkosti člověka a z přímého soužití s ním. Ve skutečnosti podle archeologa Jana Frolíka podrobná revize nálezů z těchto „korýtek“, mezi nimiž nechyběly ani zlomky různých cenností, odhalila prastarou formu ukládání předmětů a zárodek budoucího typu středověkého nábytku. Ze slovanského světa jsou známy i zprávy o ukládání různých věcí, například oděvů, do džberů.

Zcela jistě neměl Ostoj ve svém domě žádnou skříň, o níž slyšíme až ve vrcholném středověku, kupříkladu v *Klaretově slovníku* ze 14. století, kde se nazývá *almařie*, a jak dovozují filologové, tento kus nábytku sloužil k ukládání cennějších věcí. To

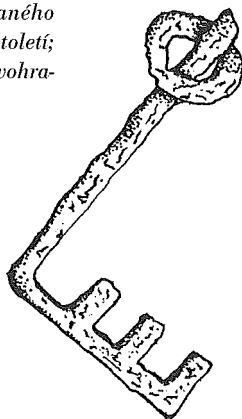

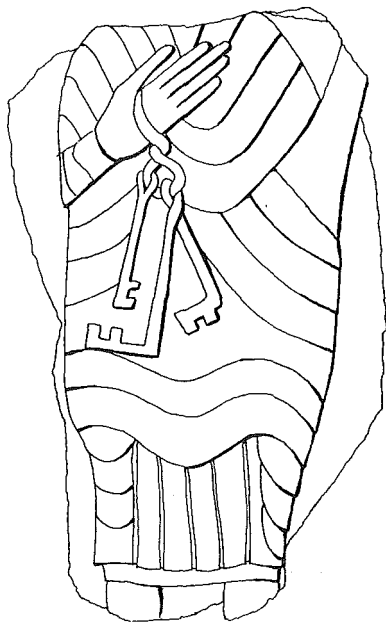
Dlabaný kadlub z Bernartic u Nového Jičína z roku 1696 (délka 133 cm); dlabaný sud z Trhového Štěpánova u Vlašimi z 18. století (výška 131 cm); zvláště snadněji uzavíratelný bernartický kadlub poskytoval relativně dobrou ochranu před napadením zrna hlodavci

v době a situaci Ostojově nepřicházelo vůbec v úvahu. Způsob, jakým Ostojova žena ukládala běžně užívané oděvy a jiné předměty, dostatečně ukazují vyobrazení interiérů v středověkých rukopisech a vzácné fotografie a náčrty etnografů. Všude, kdekoliv máme možnost pohlédnout do vnitřku domu zemědělce, vidíme neobyčejně prosté zařízení. Jedno či více bidel, přes která se přehazují různé textilie a součásti oděvů. Vysunuty vzhůru ke stropu nezabírají oděvy vzácné místo při podlaze, a zvláště v zimním období se tak dobře prohřívají a suší. Jsme v pokušení říci, že pravděpodobně i dobře udí a že zápach, jaký vydávají sedláci podle různých pozdějších vrcholně středověkých a pozdějších znevažujících satir, nemusí tedy pocházet jen od práce s dobyt看em a hnojem. Ale v době Ostojově, kdy celé Čechy byly stále ještě jedna velká vesnice a vyšší životní způsoby byly vyhrazeny jen úzkému okruhu aristokracie kolem knížete, a to ještě podmíněčně, a úzké vrstvě duchovních osob, se ovšem sotva kdo nad tím pozastavil.

Podobně jako oděvy v horní části jizby byly volně po stěnách rozmístěny i další věci, buď zavěšeny ve váčcích, nebo zastrkány, jako třeba nůž, do štěrbin ve stěně. Nůž měl ve vybavení domácnosti zvlášť významnou roli; bez nože nebyla hospodyně hospodyní. Patřil k její nezbytné osobní výbavě. Pozorujeme to i v pozdějších, vrcholně a pozdně středověkých vyobrazeních. Na koženém pásu kolem boků zde mívá žena vedle klíčů od dveří, truhly nebo kazety přivěšen v pochvě i pracovní nůž. Pozůstatky takového

Klíč k dřevěnému závorovému zámku, užívaný od raného středověku až téměř do současnosti. Levý Hradec, 9. století; podle I. Borkovského nálezu u zdi nejstarší brány na levohradeckém předhradí

Plochý pískovcový reliéf, pravděpodobně z hradu Oldříše; nález z Předhradí u Poděbrad. Zlomek postavy sv. Petra se svazkem klíčů, z nichž dva jsou k závorovému dřevěnému zámku; před rokem 1150

pasu s klíči a nožem z doby před rokem 1420 se našly v jedné ze studní zaniklého Sezimova Ústí. Nůž nezbytně potřebuje každá žena k vykonávání řady domácích prací, zejména při přípravě stravy. Jím hospodyně podřezává drůbež, pokud jí neodsekává hlavu sekerou, dělí maso i sýr, krájí zeleninu i plody ze zahrady a sadu a nožem si Ostojova žena jistě vypomáhala při zpracování kůží i zhotovování šatů. Nůž nelze ničím nahradit.

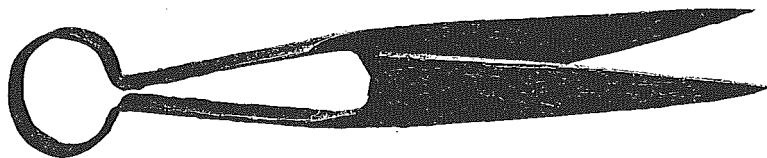
K nemnoha železným předmětům, jimiž žena vládla, patřily i pružinové nůžky, o něž se ovšem dělila se svým mužem. Používaly se nejen ke střížení ovčí, což byla a je práce převážně mužská, ale jejich užití bylo mnohem univerzálnější, například při práci s textilem v přípravě před sešíváním, což na venkově dosud patří mezi dílo ženské, i když pružinové nůžky již z rukou záplatujících a sešívajících ženy zmizely. Z raného středověku je známe též v podstatně menší až miniaturní podobě, a byly proto asi i nástrojem toaletním, potřebným k úpravě vlasů a vousů.

Zvláštní místo přísluší v jizbě i dřevu k živení ohně, zejména v zimě. V nevelkém prostoru jizby se i jeho příruční zásoba stěhuje občas ke stropu. Dva souběžné trámy napříč místností, zvané polenice, někdy dokonce rámuující všechny čtyři stěny, umožňují

odložit dřevo, aby nepřekáželo na podlaze. Na polenice se mohly odložit i další, právě neužívané věci.

Kuchyňské vybavení bylo jednoduché a Ostojova žena denně brala do ruky jen několik málo předmětů. Stále váháme, máme-li zavěsit nad její oheň v koutě jizby kotel. Možná že se výjimečně vyskytl i na vesnici, ale doklady nemáme; v ikonografických pramenech ho nalzáme ve vyšším sociálním prostředí. To, že kovové kotle zatím při archeologických výzkumech vesnic nenacházíme, nemusí ovšem ještě nic znamenat, protože došlo-li k plenění nebo opouštění vesnice, byl jistě cenný kotel, vedle obilí a dobytka, prvním předmětem, který se odnášel. Z oblasti nížinných vesnic na Slovensku známe ze samého konce raného a z počátku vrcholného středověku zbytky hliněných závěsných kotlíků, ale ty jsou dokladem jiné, nomádské kulturní tradice, jaká v Čechách nepřichází v úvahu. Možná, že Ostojova žena znala a užívala jiný jednoduchý způsob, jak si rychle ohřát větší množství vody. Vhodila do větší nádoby, naplněné vodou, několik rozpálených kamenů, což je způsob známý například z polské lidové kultury.

A tak na Levém Hradci, podobně jako i jinde v Čechách v té době, přistavovala nejspíše hospodyně do žhavých uhlíků hliněné hrnce. Neměla jich asi v domácnosti nadbytek, odhaduje se, že tak pět šest kusů. Nic nás nesmí mýlit, že na zemědělských sídlištích archeologové nacházejí všude množství střepů, které jako by svědčily o velkém množství běžně užívaných nádob. Není tomu tak. Střepey nalézané na sídlištích se zde nahromadily až za dlouhou dobu. Je dokonce pravděpodobné, že levohradecká hospodyně musela být na své hrnce velice opatrná. I ony totiž představovaly hodnotu, která musela být uhrazena z výnosu vlastního hospodaření a za něž musela nějak, možná v naturáliích, zaplatit venkovskému poloprofesionálnímu hrnčíři, protože doba, kdy nádoby

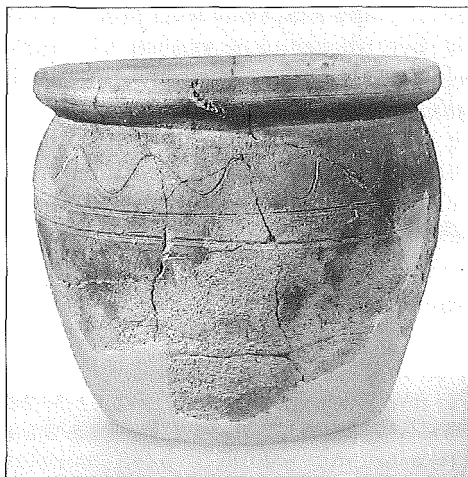

Pružinové nůžky byly užívány po celý středověk a používají se dosud. Již v raném středověku, ale i později, sloužily ke stříhání ovcí; jejich užitná funkce však byla širší (práce s textílem, toaletní užití). Semonice, okr. Náchod, menší zemědělsky orientovaná tvrz, konec 13. a počátek 14. století

v ruce hnětla a „na hromadě“ vypalovala každá žena, byla již po staletí pryč.

O tvarech a vlastnostech mnoha předmětů, kterými byla vybavena Ostojova domácnost, máme zatím jen nepřímá svědectví, ale o hrncích, které stály v ženském koutě poblíž ohniště, víme naopak skoro vše. Ne že bychom drželi v rukách tytéž nádoby, v nichž vařila Ostojova žena a kolem nichž se ke společnému jídlu shromažďovala celá rodina, ale výroba keramiky byla v jednotlivých větších regionech Čech natolik standardní, podléhala natolik konvencím a byla natolik limitována přibližně stejnými dobovými technologickými znalostmi, že je ve 12. století celkem jedno, máme-li před sebou nádobu z předhradí Levého Hradce, nebo z jádra Starého Města v Praze, i když regionální a individuální odlišnosti v složení keramického těsta, i utváření některých detailů, třeba v rytém dekoru samozřejmě pozorujeme.

Základní a univerzální keramickou nádobou byl tenkrát bezuchý hrnec s kalichovitě upraveným okrajem, umožňujícím pravděpodobně položení pokličky, nejspíše ze dřeva. Hrnec měl velmi nízké hrdlo, poměrně širokou výduť umístěnou v horní části nádoby, od níž se tělo hrnce směrem dolů zužovalo až k plochému dnu. Podhrdlí nádoby zdobila jednoduchá vlnovka, různé linie a vrypy. Výška takového hrnce obvykle přesahovala 15 cm, ale jen zřídka dosahovala přes tři decimetry a její obvyklý obsah můžeme odhadnout tak mezi dvěma až pěti litry. Pro vaření byly

Jeden z typů bezuchého hrnce obvyklých v širší pražské oblasti ; funkce těchto nádob byla ve 12. a 13. století značně univerzální, většinou však sloužily k přípravě stravy přistavováním k ohni. Univerzální funkci odpovídá i značný rozptyl jejich obsahu (zpravidla mezi 0,5–3 l)

hrnce s obsahem něco přes dva litry nejvýhodnější a byla-li rodina početnější, mohlo se totéž jídlo vařit ve více hrncích. Zhotovovaly se slepováním z plochých pásků nebo váléčků a obtáčením na pomalém hrncířském kruhu. Jejich střep měl po vypálení šedou barvu, byl tvrdší, hustý, ale stále porézní, bez polevy, což bylo nevýhodné pro přípravu a uchovávání pokrmů. Zdá se, že alespoň pro přechovávání mléka a přípravu mléčných pokrmů musela být vyčleněna zvláštní nádoba, neboť organické zbytky se snadno zachycují v pórech a podléhají nepříjemnému bakteriálnímu rozkladu, který pachem znehodnocuje nádobu. Do péče o takovéto nádoby nepatří jen pozorné vymývání, ale z doby celkem nedávné známe velmi jednoduché a účinné hygienické opatření, jako je

Přenášení zrna v pleteném košíku. Vybavení raně středověké domácnosti si nelze vůbec představit bez velkého podílu nádob a schránek dlabaných ze dřeva a pletených z nejrůznějších organických materiálů, slámy, lubů a prutů, tedy předmětů, které dokázala většina obyvatel venkova sama zhotovit. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

větrání a slunění nádob na kolících plotu. Je pozoruhodné, že v době, kdy se běžně setkáváme s keramickými hrnci, je mísa nebo miska vzácným tvarem a džbán nebo pánev nejsou z Ostojovy doby známy vůbec; jen zřídkka se vyskytne menší hliněná láhev.

Keramické hrnce sloužily především k vaření a všechny ostatní nároky na skladování pevných potravin a přechovávání sypkých hmot snadno uspokojovaly nádoby pletené ze slámy, jež dosahovaly podle polských pozorování velikosti až 30 litrů, ošatky, košíky a nádoby dlabané ze dřeva, nebo dost univerzální džbery, skládané z jednotlivých dužinek, velké přes pět litrů. Ty umožňovaly i relativně delší uchovávání tekutin. Všechny si je mohl zhotovit Ostoj se svou ženou sám, v zimě, aniž musel cokoliv zaplatit, a to byla také nejspíše rozhodující příčina, proč byly dřevěné nádoby v zemědělském prostředí v takové oblibě, že se udržely až do novověku, i když ve vrcholném středověku a potom dlouho dále je již většinou na vsi zhotovovali poloprofesionální bednáři. Na váhu padala jistě i jejich trvanlivost ve srovnání s nádobami hliněnými. Jejich funkce však byla omezena na transport obsahu, skladování a konzumaci.

Život v domě značně ovlivňovalo i jeho osvětlení. Ve dne, zejména v teplejší části roku, vnikalo světlo do jizby otevřenými dveřmi i malými průduchy ve stěnách, ale jinak v něm bylo, jak již víme, po celý rok víceméně šero. Archeologické nálezy zatím nedokládají existenci kahánků, a tak na vesnici ve 12. století nemůžeme počítat s běžným užíváním tuku k osvětlování místností. Svíčka, pokud by ji Ostoj vlastnil, měla spíše obřadní význam a navíc její opatření a užití nebyla asi levnou záležitostí. Ani později běžné štípané louče nemáme zatím nijak doloženy, a tak asi jen mihotavá záře živých plamenů ohně osvětlovala nejbližší okolí ohniště. Ostojova žena byla samozřejmě od dětství zvyklá vykonávat určité práce za šera, zejména ty monotónní, jako bylo předení. V takovém zšeřelém prostoru bylo snad možno opracovávat i dřevo, ale jizba, a to ani v zimě, nebyla jediným a možná hlavním pracovním prostorem. Tím byla plocha u otevřených dveří v síni a potom zápraží, které ve skrovnější podobě plnilo podobnou funkci jako o dvě stovky let později městské podloubí. A možná že bylo i čímsi významnějším.

Bylo nejen místem, kde se pracovalo, ale bylo i místem běžné komunikace, neboť vstup cizí osoby za práh domu nebyl věcí samozřejmou a byl vázán na řadu zákazů, zvyků, akcí a gest, které však dnes již těžko dovedeme přesně rekonstruovat. Současné

bádání dovede již objasnit mnohé z komunikačních gest panovníků a velmožů, ale jistě neméně bohatý rejstřík symbolických akcí raně středověkých sedláků nám zatím a možná provždy zůstane utajen.

11 Každodenní chléb

150
LEGENDA
O OSTOJOVI

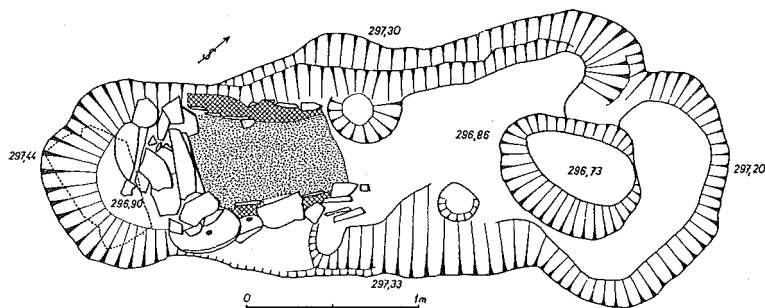
NASYTIT KAŽDÝ DEN VŠECHNY ČLENY RODINY žijící v levohradecké usedlosti nebylo pro Ostojovu ženu snadné. Chápeme, že pokud znala slova základní křesťanské modlitby, prosila v neděli v únětickém kostele vroucně a trochu s obavami nejen o samotný chléb, ale spíše o něco, co může být podle některých badatelů vykládáno jako denní dávka potravin a vůbec dostatečná obživa. Slovo „chléb“ má zde pravděpodobně širší význam než pouze samotného bochníku pečiva. Zajistit obživu vyžadovalo nejen usilovnou práci na poli, ale i nejvyšší šetrnost a obezřetnost v přípravě stravy a uchovávání potravin.

Archeologické ani písemné prameny z raného českého středověku nás samozřejmě neinformují detailně o jídelníčku ani o stravovacích zvyklostech zemědělců, ale přece jen víme dost, abychom se mohli pokusit o pohled na jejich nejběžnější stravu. Víme totiž zcela bezpečně, že při přípravě jídla mohla Ostojova žena spoléhat výhradně jen na to, co se sklídilo na vlastních polích a na zahradě, co odchovala pod střechou a na dvoře usedlosti, případně na to, co bylo možno doplnit sběrem, výjimečně příležitostným lovem a rybolovem. Víme také, jaké nádobí bylo k dispozici, a máme rovněž představu, jaké možnosti pro přípravu stravy poskytuje otevřené ohniště a pec. Můžeme též pomocí etnografického materiálu konkretizovat znalosti o stravě zemědělců v době, kdy ještě nebyly zcela opuštěny starobylé, generacemi uchovávané a předávané stravovací zvyklosti, a dokonce máme k dispozici přece jen nějaké archeologické prameny, rostlinné zbytky, kosti zvířat a zcela výjimečně i zuhelnatělé pozůstatky stravy, které umožňují rekonstrukci, odpovídající alespoň v hrubých rysech dávno minulé skutečnosti. Vyskytují se i kuchařské a stravovací experimenty. Ale i při největší péči je jejich dokumentární hodnota omezená a někdy dokonce bohužel zneužitá zejména v komerčním prostředí, kdy se taková činnost dostává na hranici, leckdy i za hranici profanace.

Denním, stále se opakujícím údělem Ostojovy ženy bylo přistavovat k málo plápolajícímu ohni, spíše k hromadě zhroucených uhlí-

ků několik hrnců a v nich vařit. Mohla také, jak víme, ohřívat vodu pro přípravu pokrmů ponořením rozpáleného kamene do hrnce, což je způsob prastarý a dlouho do novověku užívaný. Nicméně všechny středověké miniatury – možná jako klišé – zobrazují vaření jídla v hrncích přistavených k ohni. Vaření bylo hlavním způsobem přípravy stravy v raném středověku i později, a tento způsob úpravy potravin byl tak základní a běžný, že mnohdy ještě dnes slovo „vaření“ zastupuje celou přípravu stravy. „Vaří“ tedy i hospodyně, která zrovna peče buchty. Nejen peklo, ale i vařilo se v peci, přesněji při jejím ústí. Otevřené ohniště zase umožňuje pečení v popelu i na prohřátých kamenech, dále pražení a konečně opékání na primitivním rožni, na syrovém namočeném prutu. Zcela vzácně je etnograficky doloženo pečení velkých kusů masa, celých ovcí nebo vepřů v jámě vyplněné horkým popelem a dřevěnými řeřavými uhlíky. Snad tento způsob pečení pro společný větší hod zažil několikrát za život i Ostož, téměř jistě o své svatbě.

Volba způsobu přípravy jídla, kromě vaření, které bylo naprosto základní, závisela na Ostožově ženě a ovlivňovala ji řada okolností. V období nejdůležitějších letních polních prací, nebo když bylo třeba se připravit na cestu mimo domov, byly placky pečené na kameni výhodnějším řešením než zdlouhavé roztápění chlebo-

Jámová pec, k jejíž vnější konstrukci kromě místní sprašové hlíny bylo použito plochých kamenů nebo poškozené a již „vymleté“ žernovy. Značná délka celého objektu (téměř 4 m) připouští, že pec nejspíš stála mimo obytný prostor a byla tedy pecí venkovní. Nevelká vnitřní plocha pece (přibližně 80 x 40 cm) napovídá, že pokud by pec sloužila k pečení chleba, potom je třeba opustit představu známých velkých selských pecí a počítat s nevelkými bochničky, jak to naznačuje i miniaturní malba. Větší plochy pecí zjišťujeme až od 13. století. – Bylany, okr. Kutná Hora, raný středověk, 9. století

vé pece, zvláště stála-li mimo jizbu. Současně ještě situaci komplikovala složitá příprava kvasu a zadělávání na chléb. Ale peči placky u ohniště v době, kdy se blíží některý z velkých svátků výročního nebo rodinného cyklu, to by levohradecká hospodyně zcela jistě neudělala. Tehdy roztopila pec, namlela na žernovu zvláště pečlivě mouku, neméně pečlivě ji prosela a nakonec zadělala v dřevěných dlabaných necičkách na něco lepšího, na pečivo zvané snad „koláč“.

Mnohem snadnější byla naopak její role ve dnech církví nařízeného půstu, protože strava Ostojovy rodiny byla natolik jednoduchá a skromná, že nebylo třeba žádné zvláštní újmy ani speciálního postupu při přípravě jídla.

Z produkčních zákonitostí Ostojova hospodaření a z daných obvyklých možností tepelné úpravy potravin vařením vyplývá další charakteristika jeho stravy. Zcela dominovala strava rostlinná, i když sedláci, jak již připomenul Lubor Niederle, nebyli žádní vegetariáni. Naopak instinktivní touha po živočišných bílkovinách pronásledovala asi dospívající příslušníky Ostojovy rodiny právě tak jako jejich vrstevníky o staletí později. Etnografové zaznamenali řadu vzpomínek na to, jak maso bylo uzavíráno, přidělováno hospodyní samotným hospodářem, jsou známy i pokusy odrostlých dětí zmocnit se masa, i tvrdé tresty, které mělo takové jednání za následek.

Rostlinný základ stravy a hlavní způsob úpravy vařením umožnil Ostojově ženě připravit tři základní druhy jídel: kaši, polévku a „noky“. Běžnější než „noky“ byla ovšem polévka a zvláště kaše. Její obecnost v zemědělském prostředí naznačuje i skutečnost, že jen ve slovenštině se pro ni až do nedávné doby zachovalo více než čtyři desítky různých názvů! Připravovala se z mouky, z hrubě drceného „lámaného“ obilí i z celých zrn vařením ve vodě, v lepším případě i v mléce. Užívaly se všechny druhy obilnin, snad s výjimkou žita, které se, pokud stačíme sledovat, více užívalo na pečivo, zejména na chléb. V čase nouze musela stačit na kaši sbíraná semena merlíku a rdesna i drcené žaludy. Doložená je i kaše hrachová, bohatá na bílkoviny, a snad proto vystupuje v písemných prameňech hrách často společně s prosem, které je zase naopak z obilí na bílkoviny nejhudší. Nicméně právě proto je z něj možno připravit výbornou, málo lepivou, rozsypavou kaši, vhodnou i k zapékání. Kaši Ostojova žena vylepšovala nepochybně v slavnostních okamžicích medem, rozvařeným sušeným i čerstvým ovocem ze zahrady i drobným divokým a planým ovocem sbíraným v lese.

Velký význam, mnohem větší než v současné době, měla ve stravování rodiny raně středověkých sedláků sytá polévka. Byla sama o sobě základním samostatným jídlem a podle okolností se jako samostatné jídlo jedla třeba i vícekrát za den. Vařila se z mouky, drobeného chleba a dnešní již méně známá, ale stále ještě vařená hustá chlebová polévka s kmínem, zlepšovaná vejcem, je tím nejlepším příkladem, jak asi taková polévka, kterou se sytil Ostoj, mohla vypadat. I když o srovnatelné chuti nemůžeme moc říci, protože součástí takových starých polévek bylo cokoliv, co bylo právě dostupné, a je proto pravděpodobné, že by nám dnes moc nechutnaly. Řadou francouzských pokusů je prokázáno, že i chuť má své historické proměny a rozdíly mezi současnou a minulou chutí jsou tak značné, že to budí až zklamání různých, dokonce s autentickými středověkými recepty „experimentujících“ zvědavců.

Produkce mléka a tvarohu, s nímž musíme na Levém Hradci počítat, umožnila připravovat i některou z mnoha mléčných polévek. Zvláště oblíbené jsou v lidové stravě kyselé polévky a jejich setrvačnost je tak velká, že s nimi můžeme počítat i v minulosti. Zajisté ne proto, že by je zemědělci měli z nějakých důvodů obzvláště v oblibě, ale proto, že nakyslé suroviny potřebné k jejich přípravě jsou běžným nebo vedlejším produktem mléčného hospodářství. Zbytky kvásku, kyselé mléko, syrovátka a také nálev z kysaného zelí poskytují základ pro přípravu takových polévek. Jejich důležitou součástí je však stále i mouka. Z letopisu opata Jarlocha z druhé poloviny 12. století máme dokonce též nepřímý náznak o existenci masité polévky, ale jak takováto polévka alespoň přibližně vypadala, nevíme. Podle poznatků etnografů to mohl být vývar s kousky masa, do něhož byly zavařeny ještě nějaké produkty rostlinné, třeba kroupy. Doklad je z klášterního prostředí a pro vesnici připadá masitá polévka v úvahu především v době zabíjačky a potom později už jen výjimečně, když se konzumuje vzácné kouřem konzervované uzené maso, nebo něco z drůbeže, nejspíše pouze ve významné sváteční dny.

Také třetí vařený typ pokrmů, „noky“, nebyly asi zcela běžnou stravou. Jejich příprava je pracnější, protože vyžadují semletí kvalitnější mouky, zhotovení těsta a jeho uvaření. Spíše než se zavařováním jednotlivých „noků“ se počítá s dodatečným oddělováním kousků uvařeného těsta z většího kusu a s jejich dalším ochucením, třeba rozvařeným ovocem.

Důležitou složku stravy raně středověkých sedláků představovalo pečivo. Placky z hrubého nekvašeného těsta připravovala Osto-

jova žena asi běžně podle okamžité potřeby. Výroba kvašeného chleba, který je v Čechách doložen nálezem zuhelnatělého zbytku již z 9. století na opevněném sídle zemědělců u Klučova, představovala delší, složitější a časově dosti náročnou proceduru. Podle pozorování etnografů jeho výroba trvala i více než 13 hodin. Umletí většího množství zrna na žernovu představovalo pro Ostojovu ženu dosti namáhavou práci, a to i tehdy, bylo-li zrno řádně proschlé. Po prosetí mouky nalila hospodyně vlažnou vodu do dlabaných chlebových necek a z rozmíchaných zbytků těsta od minulého pečení zde ožil kvas, do něhož přidala část mouky tak, aby dalším rozmícháním vzniklo řídké těsto, které muselo v teple vykynout. Později k němu přidala zbytek přesáté mouky a hrubý zbytek po mletí spotřebovala v kaši nebo v polévce. Těsto nyní důkladně promíchala, a nebylo to nijak snadné. Nakonec promísené těsto v neckách urovnala a necky zakryla třeba ovčí houní, aby v teple vykynulo. Zejména v zimě byla příprava kvašeného

Zadělávání chleba. Na zpracování menšího množství těsta stačily větší, z rozštípnuté a do povrchově upravené klády vydlabané necičky. Na přípravu většího množství chleba bylo zapotřebí ve středověku, podobně jako i později, použít díži složenou z dužin a silné míchací kopisti. Ta sama o sobě dosvědčuje, jak namáhavé bylo pro hospodyni míšení těsta. – Zpracování chlebového těsta, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942

chleba obtížná a je možné, že v největších zimách se kvašený chléb vůbec nedal péci. Zatímco těsto kynulo, musela hospodyně vytopit pec, připravit každodenní jídlo, obstarat ostatní domácí práce, zkrátka příprava kvašeného chleba byla namáhavá a složitá práce navíc. A pokud těsto dobře vykynulo a dva tři bochníky, které vsadila do vytopené a čistě vyhrabané pece, se dobře upekly, jistě si s úlevou oddechla. Řada různých pověrečných úkonů, úsloví a žehnání chleba nepřímě svědčí o tom, jak náročný, složitý a delikátní to byl pracovní proces.

Chléb se vždy pekl do zásoby, byť krátkodobé, a nikdy se nekonzumoval ihned a čerstvý. Způsobů uložení chleba je i z nedávné minulosti známa řada a nejcharakterističtější z těch starobylých je jeho kladení do dostatečně vysoko zavěšené ošatky, aby nebyl kdykoliv dostupný dětem, aby byl zároveň chráněn před hlodavci a aby snadno nenavlhl a neplesnivěl. Chléb nebyl v Ostojových časech jen pouhou přílohou k nějakému jinému jídlu třeba jako topinka, což víme z Kosmy, ale byl i sám o sobě hlavním a samostatným jídlkem; občas doplněn mlékem, sýrem nebo kouskem slaniny byl dokonce jídlkem lepším.

Zda měla levohradecká hospodyně pro bochníčky běžného kvašeného chleba, jak ho přibližně známe i my, nějaké zvláštní pojmenování, nevíme. Ještě pozdější pramen ze 14. a počátku 15. století, popis vánočních zvyků, a tedy i vánočního pečiva, z pera Jana z Holešova, používá poměrně obecné označení „chléb“ i pro zjevně lepší, jemnější obřadní pečivo a zdá se, že „chlebem“ bylo vše, co bylo upečeno z mouky. „Chléb“ v tomto širším smyslu – jako jídlo z mouky – byl tak běžný, že hledání „chleba“ se stalo synonymem pro hledání „obživy“ i pro bojovníky knížecí družiny. Tím nejlepším „chlebem“ v tomto širším pojetí by potom bylo něco, co bychom podle textu Kosmovy kroniky mohli přeložit jako „koláče“, latinsky *placentae*. Jak takové koláče přesně vypadaly, nevíme, pozdější lidová tradice je zná jako obřadní pečivo pro sváteční rodinné i výroční příležitosti; byly to velké okrouhlé silnější placky z lepšího kynutého těsta zdobené medem a celým nebo rozvařeným ovocem.

Obyčejný každodenní chléb a žena hospodyně byly spolu v archaických zemědělských společenstvích navzájem úzce svázané, a to nejenom tím, že příprava chleba byla stále se opakující výlučnou a ne právě lehkou prací ženy. Vzájemná vazba měla hlubší kořeny. Obilné zrno, respektive mouka, z níž prací ženy vzniká pro život nezbytná každodenní skýva a z nějž každoročně

klíčí nový život a opět se nalijí plné klasy, to obojí má více či méně *per analogiam* symbolický vztah k existenciálnímu biologickému poslání ženy. Folklorní sféra není prosta narážek na tuto skutečnost. Vzácnou stopu podobného pohledu na chléb a ženu zachytila koncem osmdesátých let 19. století na středoslovenském Turci za rodinných letních pobytů v Bystrici Alice Masaryková. Výrok „Je to chlebova stvora,“ tam tehdy znamenal, že „je to žena hodnotná, plná a dobrá.“ Taková, jaká je zapotřebí v každé agrární komunitě, velké i malé, archaické i mladší a jakou potřeboval mít ve své usedlosti i Ostoj.

Občas Ostojova žena užívala i poněkud zvláštní, jak se snad právem podle archeologických nálezů hliněných „pražnic“ domníváme, velmi starobylý způsob přípravy jídla – pražení. Pravděpodobně znala pražení naklíčeného hrachu i rozdrcených obilných zrn, čímž vznikl dobře uchovatelný základ jídla ne nepodobný dnešním dobře známým *cereals*. Pražením se připravovalo, jak již napovídá sám název, jídlo označované po celý středověk i později jako „pražma“. Novější badání prokázalo, že jsou to též opražená obilná zrna nebo i celé klasy z tzv. první sklizně, tedy ne zcela dozralá zrna sklizená ve voskové zralosti. Pro levohradeckou rodinu to bylo asi jídlo zvláštní a mnohé nasvědčuje tomu, že mělo ráz až téměř obřadní. Byla to vlastně prvotina, a ta má vzácně shodný význam a vážnost jak v době předkřesťanské, tak podle příkladu biblických textů i později. Bylo to také jídlo připravované v době, kdy staré zásoby obilí byly v nepříznivých letech již vyčerpány a kdy hladoví lidé stáli před nejnáročnějším pracovním obdobím, před žněmi. Bylo to ovšem jídlo úzce sezónní a asi výjimečné, protože žít na úkor sklizně tvrdého zrna, tedy tak trochu na dluh, nebylo žádoucí. Bylo to však jídlo neobvykle hodnotné, protože v té době má klas nejvíce vitamínů a zejména bílkovin. Za pražmu se však považovalo asi i opražené obilí plně zralé.

V hrnci přistaveném do žhoucích uhlíků se objevily občas i kousky masa a vaření bylo nejběžnějším způsobem jeho úpravy. Všeobecně rozšířená představa o pečení masa na rožni nepřipadá pro levohradeckou domácnost příliš v úvahu. Je to způsob zráto-vý a má svůj smysl tam, kde bylo nutno nasytit naráz větší množství lidí a kde bylo do jisté míry možno i plýtvat, tedy ve vyšším sociálním prostředí, v kruhu bojovnických družin, a zcela výjimečně na vsi při velkém společném hodu. Ale v běžné venkovské usedlosti koncem raného středověku i mnohem později bylo maso opravdu vzácností a muselo se jím šetřit.

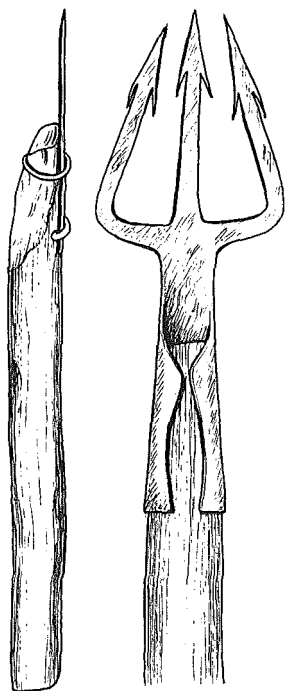
Odhady, kolik asi procent z celkového množství potravin tvořilo maso, se velmi liší. Nechybí nepřesných odhadů počítajících s méně než 10 %, ale setkáváme se i s čísly přesahujícími 20 %. Záleží nejspíše na místních geografických podmínkách, jak kde bylo možno rozvinout „velké“ dobytčářství a chov menšího bravu. Mohlo by se zdát, že v případě levohradeckého Ostoje, vzhledem k rozsáhlému pozemku označenému jako *campus*, mohl být masa relativní dostatek, ale jisté to ani zdaleka není. Nesmíme zapomenout, že Ostoj musel platit každým rokem o sv. Martinu pevnou dávku ve stříbrných denárech, a ty mohl nejspíše získat prodejem alespoň menšího množství dobytka, i to se projevilo v celkové bilanci, třebaže jistě ne kritickým způsobem. Z pozdějších dob máme doklady, že i na bohatších statcích bylo maso celkem vzácné, protože, i když se ho získalo dost, muselo se prodat. Od okamžiku, kdy se začínaly tvořit první velké sídelní aglomerace protoměstského charakteru, byl to postup pochopitelný a jedno takové sídliště s trhem, pražské podhradí, leželo asi dvě hodinky cesty od Ostojova domu.

Nezbytné bílkoviny získávala asi Ostojova rodina mnohem více z hrachu, možná z ryb, dále z mléka, mléčných výrobků a vajec. I zde jsme však na pochybách, protože z mladší doby rovněž známe případy, kdy i na větším statku se vajec zkonsumovalo relativně málo, protože se rovněž dodávala na trh podobně jako dobytek nebo drůbež. A tak známé knedlíky nebo noky s vejci, které na české vsi jako snídaní až koncem středověku zaznamenal vandrující student Johannes Butzbach, asi jako běžné jídlo nepřipadájí v úvahu. Určitě ne ve všední dny.

Maso bylo v Ostojově rodině spíše sezonní záležitostí. Nejméně ho bylo, s výjimkou několika slavnostnějších dnů, v letním období. Jednak jsou v té době k dispozici jiné poživatiny, a to i bílkovinného charakteru, jednak teplé počasí nedovoluje uchovat větší množství masa do zásoby. Snad v té době hospodyně uvařila výjimečně nějaký ten kus drůbeže, pro který nebyl kupec, možná že v té době obohatila stůl nějaká ryba. Ale první doba hojnosti přichází až s podzimem, kdy se tenkrát i dnes redukuje stádo ovcí. Pokud se vše neprodalo, zbylo něco i na lidi pod střechou Ostojova domu. Váha ovce není tak velká a uchování jejího masa v stále chladnějším počasí nečinilo již tak velké potíže.

Druhým obdobím dostatku, ba relativního nadbytku masa, je vždy čas zimní porážky vepřů. Tento konzument všech odpadů, krmen navíc úrodou žaludů a pravidelně pasený v lese, poskytoval

dokonalou zásobu na zimní období. Mráz, sůl a kouř z mírného čadícího ohně umožňují uchovat zásobu masa až do jarních měsíců a někdy i déle, jestliže ovšem hospodyně, nebo dokonce sám Ostoj přísně dbali na obezřetné hospodaření s vyuzeným masem. Také postupně docházející vzájemné sousedské dary při zabíjačce z hospodářství jeho využití i plynulejší příjem konzumovaného množství. Nemáme představu, jak bylo maso děleno a tříděno. Podle studia archeologických nálezů kostí (bohužel však ne z našeho území) se soudí, že raně středověcí zemědělci si uvědomovali rozdílnou kvalitu jednotlivých částí zvířecího těla a zoologové zjišťují oddělování lepšího masa, zvláště šunek, od ostatního výřezu. Ale nic z toho nemůžeme bezpečně vztáhnout na Levý Hradec. Zde se možná spíše uplatnil ten běžnější způsob dělení zaznamenaný etnografy: sekání masa pro úschovu na větší, přibližně anatomické kusy pomocí obyčejné dřevařské sekery a pro přípravu jídla potom další sekání touž sekerou na drobné kousky, bez zvláštního výběru a rozlišování. Tento způsob dobře odpovídá

Příležitostným zdrojem masa byl lov ryb. Nejprostším nástrojem, kromě obratných rukou, byla bodcová ost. Její podobu nemá archeologie prakticky možnost zachytit. Mezi různými železnými hroty, jaké se v nálezovém fondu mohou vyskytnout, ji nelze jednoznačně identifikovat; etnografie poskytuje jedinou možnost jak se o tomto elementárním nástroji dozvědět. Zřetelněji je rybolovná funkce vyjádřena u trojzubé osti, objevující se v raně středověkých nálezích po celém slovanském území; užívala se téměř do současnosti a není vyloučeno, že je tomu tak dodnes. Etnografické doklady ze západního Slovenska z 20. století

i převažující úpravě masa vařením. Lidová kuchyně zná i jiné jednoduché masové pokrmy, jako je masová kaše, tedy něco jako dnešní prejt nebo haše, a pozdější středověké recepty uvádějí drcení masa, a to i s kostmi ve městech v hmoždířích, na vesnici patrně ve stoupě. Spotřebovat se muselo pokud možno vše, i morek z kostí. Nevíme nic o zacházení s krví a vnitřnostmi. Zde zůstáváme na pochybách, protože přímé prameny nejsou pro starší období k dispozici a lidová tradice je nejednotná; zná jejich využití i vyhození. Uvážíme-li však, že systém Ostojovy usedlosti a domácnosti fungoval zvláště v nepříznivých letech na hranicích možností, je pravděpodobné, že si Ostoj poradil i s těmito produkty, které dnes ne jeden sedlák třeba v oblasti Karpat vyhazuje. Všeobecně se však soudí, že s masem se už v době Ostojově nezacházelo tím nejstarobyljším způsobem, to jest jako s jednolitou hmotou určenou k jídlu, ve zcela nediferencovaném celku, a předpokládá se, že se je již záměrně odděloval alespoň tuk a připravovala se jako výhodná zásoba uzená slanina.

Drůbež, ovce, vepři zajišťovali tedy Ostojovu rodinu více či méně masem. Sotva mezi konzumovanými druhy nalezneme významněji zastoupený hovězí dobytek. Ten potřeboval Ostoj k tahu, dodával jeho rodině mléko, umožnil mu získat odprodejem hotové peníze na zaplacení dávek a k nákupu nejnnutnějších potřeb, ale jako zdroj potravin byl v levohradeckém systému velmi nevýhodný. Bylo to příliš mnoho masa najednou, a to ze zvířete, které mohlo poskytovat i jiný užitek, jaký nelze snadno získat z jiných zvířat. A tak se hovězí maso dostalo do hrnce na ohništi Ostojovy ženy jen asi velmi zřídka, snad jednou za kolik let, a to v okamžicích spíše asi kritických. Pro osvětlení takové situace budíž zde dovoleno využít osobní vzpomínky.

Kteréhosi podvečera počátkem padesátých let jsme se se ženou vraceli do Ždiaru z obhlídky starobyle, mnohdy ještě převážně ručně obhospodařovaných polí na osturnánské straně Magury. Někteří izolovanější, okrajová, méně pravidelná pole obkroužená ohradami z tyčí i z různých křovin zde rodila jen nízký, řídký rostoucí oves, zaplevelený divokými nachovými mečiky. Zdrželi jsme se u těchto nádherných svědků minulosti asi déle, než jsme měli, a nyní již téměř za tmy jsme klopýtali po vymleté cestě dolů. Nad rozlehlým Ždiarem sotva probleskovalo několik světél, ale poblíž místa, kde jsme tušili, než rozeznávali stavení, v němž jsme byli ubytováni, bylo zřetelně vidět neobvykle osvětlený, jako tvrz ze čtyř stran obestavěný sousední dvorec. Jindy uzavřená široká

vrata byla pootevřena a v záři, která z nich vycházela, se objevovaly přicházející a odcházející postavy. V tradiční uzavřenosti a při téměř neměnném rytmu prací to byl večer úkaz nevidaný, vzbuzující obavy. Postávali jsme před domem, v němž jsme bydleli, a dohadovali se, co to všechno znamená. Byla již hluboká tma, jaká dovede být jen v horském údolí, když přišel domů náš hospodář. Přinášel zpola naplněný promočený plátěný pytlík. Na dotaz, co se děje, odpověděl, že se sousedovi zranila kráva, museli ji porazit a gazdové i ze vzdálenějšího okolí přicházejí solidárně odkoupit kus dobrého a kus horšího masa, aby se poněkud zmírnila sousedova škoda. A na dotaz, zda je hovězí maso dobré a zda ho kupuje i v obchodě, odpověděl záporně a dodal – že není potřebné!

Hovězí dobytek zajišťoval Ostojově rodině především pravidelný přísun nezbytných živočišných bílkovin. Při nízké kvalitě chovu, při všeobecně špatném stavu dobytka koncem zimy nebylo mléka jistě mnoho, ale rozhodující byla především relativní pravidelnost, přísun alespoň menšího množství koncentrovanějších bílkovin, nezbytný pro vyváženější stravu zejména mladých členů rodiny. V době zvýšené laktace pak chov hovězího dobytka, ale i ovcí umožňoval zhotovení bílkovinných koncentrátů, tvarohu a sýra. Zejména sýr byl neobyčejně důležitý, neboť se jím lze sytit i na cestách a vůbec mimo domov a navíc je ho možno uchovávat alespoň po omezenou dobu jako zásobu bílkovin. To je obzvláště důležité, neboť právě bílkoviny jsou jinak velmi snadno mikrobiálně napadnutelné a zdárné fungování systému Ostojovy usedlosti ohrožovala spolu s nízkou úrovní techniky i nízká úroveň konzervace zásob. Ztráty způsobené kažením bílkovin byly zvláště závažné v málo úrodných letech. K překonávání takových nepříznivých situací zčásti posloužila zejména drůbeží vejce jako jistá, spíše však krátkodobá, ale v období zvýšené nosnosti vítaná zásoba bílkovin. Slepice ovšem v době raného středověku, jak již víme, měly ještě dost geneticky společného s divokými kury a snůška byla v jarním období asi více jednorázově hromadná než plynulá od jara do podzimu jako dnes. Vejce byla tedy spíše krátkodobým vítaným doplňkem, pokud ovšem nemizela na trhu, který se v době Ostojově právě intenzivněji začínal rozvíjet.

Vedle obilí, mléčných výrobků, vajec, ryb a nevelkého množství masa bývá ve výživě raně středověkých zemědělců prisuzován značný význam i zelenině pěstované buď na zahradě – a tu Ostoj jistě měl – nebo na nějakém lepším, pečlivě chráněném políčku

v těsné blízkosti usedlostí. Z přímých pramenů písemných ani archeologických nevíme o zelenině zatím mnoho, z důležitých druhů se dozvídáme o cibuli, z doby o něco pozdější o zelí, předpokládá se mrkev, o jedlou řepu se vedou spory. Zvláště však zelí, které lze snadno a účinně konzervovat kvašením, čímž se ještě biologicky zhodnocuje, hrálo asi jistou úlohu ve výživě raně středověkých zemědělců. Není patrně náhodou, že lidová kuchyně dosud hojně užívá kyselé zelí k přípravě nejen polévek, ale i jako příkrmu, který se nezřídka mění v hlavní a někdy jediné jídlo. Není dokonce vyloučeno, že pod názvem jídla uváděným ve 14. století jako *kysělicě*, tedy kyselice, se již odedávna skrývá více kyselých zakvašených pokrmů, kaše i hustá polévka, a mezi nimi snad i pokrm, k němuž se využívalo i v časech Ostojových vedle zbytků kvásku a obilí i kyselého zelí.

Přes veškerou prostotu jídla měla Ostojova žena řadu možností jak jednoduché pokrmy ochutit. Nevíme, zda pěstovala nějaké koření na zahradě, ale ani to nebylo nutné. Okolní příroda byla dosti bohatá, a tak se asi právem uvažuje o sběru a užití divokého kmínu, kopru, jalovce, luční hořčice. Ještě dnes roste v dosahu někdejšího Ostojova bydliště několik druhů šalvěje, divoký česnek a dobromysl. Obdobnou funkci jako koření měly při ochucování sladkých pokrmů lesní plody, planě rostoucí hrušně a višně, maliny a ostružiny i lískové ořechy. To vše kromě zlepšení chutí jídel dodávalo Ostojově rodině i řadu ochranných látek. Někteří historikové poukazují i na to, že lidé v protoměstských a vznikajících městských útvech, kteří byli odděleni v mnohem větší míře než lidé na vesnici od zdrojů a přísunu těchto přírodních látek, snáze podléhali nemocem a epidemiím, jejichž výskyt je pro hygienicky přetížena raně městská sídliště přímo nevyhnutelný.

Takové starosti Ostoj se svou rodinou mít nemusel. Přísun vitamínů měl dostatečný, vodu, která byla jeho hlavním nápojem, měl čistou, neinfikovanou střevními parazity a choroboplodnými zárodky jako v raně městských aglomeracích, kontakty, při nichž by mohlo dojít k přenosu nemoci, byly nevelké a životní odpad, zdroj mnoha nesnází v rostoucích koncentrovaných sídlištích, spotřebovala jeho zahrada a část polí.

V čase hladu měl pak ještě řadu dalších východisek jak zlepšit svou situaci. Les ho sice neuživil, jak se občas mylně domnívají lidé ještě dnes, ale přiživit se v něm mohl. Kromě zmíněných ovocných pláňat, která byla přirozenou součástí lesního společenstva, a drobného lesního ovoce, hub, ořechů to byly především

olejnaté bukvice a potom žaludy, často a neprávem v úvahách o výživě podceňované, jimiž si mohl Ostoj „přilepšit“.

Vedle medu poskytoval les v jarním období i další sladkost, mízu javoru a břízy, místy užívanou ještě na počátku 20. století. A pokud někdo z Ostojovy rodiny zabloudil v lužním lese při Vltavě k nějaké mělké tůni či ke starému zpola zanesenému meandru, našel zde dobré oříšky, které poskytuje kotvice. Les, ani sebebohatší, však opravdu nemohl žádného raně středověkého zemědělce uživit, ale udržet ho při životě v době nepřízně jistě pomoci mohl a také pomáhal.

V jedné věci byl však Ostoj při zajišťování výživy zcela nesamostatný a závislý na světě mimo sídelní buňku a komoru, kterou obýval. Tou nezbytnou věcí byla sůl. V českých zemích, kde sůl není dostupná a kde do některých míst pronikal obchod solí jen váhavě, uvažují badatelé o různých náhražkách za sůl, třeba o popelu z rostlin, a v souvislosti s tímto řešením bývá zmiňován zejména popel jitrocele, ale to sotva mohlo být řešením trvalým. Ostojova rodina, pokud byla schopna vyprodukovat přebytek vhodný k nabídnutí na trhu, a to zcela jistě musela být, nedostatkem soli zřejmě netrpěla. Obchod se solí proudil téměř v blízkosti levohradecké usedlosti a na tržiště nebylo tak daleko. Konečně ze 17. století je v Balbínových *Miscellaneous* zachována také zmínka o starém nepřilíši vzdáleném, asi však nevydatném slaném prameni v místech dnešního města Slaného, který zanikl.

Spotřeba soli v Ostojově domácnosti ovšem zůstane neznámou. Zjištění etnografů podle mladších písemných pramenů udávají v jednotlivých rodinách jak nízká množství soli (8 kg na sedm osob a rok), tak i hodnoty neobyčejně vysoké (175 kg na sedm osob a rok); ty souvisejí snad s konzervačními produkty, zejména zelí. Pro raný středověk a usedlost Ostojovu bychom se při odhadu měli přiklonit k hodnotám nižším.

Z uzavřeného samozásobitelského systému Ostojovy usedlosti zcela vyrůstal charakter kuchaření a levohradecké kuchyně. Jejím hlavním znakem byla určitá monotónnost a setrvačnost. Kromě změn, které vždy přinášejí velké svátky, opakovala se zřejmě dlouhodobě stále stejná jídla a podstatnější změny byly diktovány roční dobou, tedy přírodním cyklem. Lesní plody je možno sbírat jen v určitém omezeném období, dojivost krav kolísá, slepice také nenesou po celý rok, nová drůbež dorůstá k podzimu, pražmu je možno připravit přede žněmi a dostatek masa bývá na počátku zimy. Jedinou relativně stálou složkou potravy bylo tedy jen zrno

z poslední sklizně. A proto se do nekonečna mnohé opakuje. Ráno stále stejná nebo skoro stejná polévka či kaše a něco podobného ještě jednou, v poledne nebo večer. Z lidové kuchyně je známo každodenní opakování téže snídaně po celou řadu let a dojídaní jídla zbylého od snídaně i přes den. Placky a vzácnější chléb s mlékem nebo sýrem jsou i v době dostatku také stále stejné. Vše, co se do chleba a placek přidávalo v době nouze, neznamenalo zpestření, ale zhoršení stravy. Kaše, polévka, chléb, „noky“ nebo placky... Variace a zlepšení takového základu byly možné převážně jen podle toho, co dávala okolní příroda, zahrádka a dvůr.

Mezi jednotlivými jídly dne se moc nerozlišovalo. Ostoj se svou rodinou jedl asi třikrát denně a podle ročního období, tedy i podle druhu práce a celkového pracovního režimu, si byly bližší buď snídaně s obědem, nebo snídaně s večeří. Po část roku bylo patrně jedno jídlo denně studené, oběd nebo večeře, ale soudě podle lidových zvyklostí, velmi zřídka byla studená snídaně. Na snídani pamatovala Ostojova žena již v předchozím dni večer, když musela namočit obiloviny nebo luštěniny do vody, aby změkly nebo nabobtnaly.

Rádi bychom nahlédli některého zimního dne do plné jízdby na předhradí Levého Hradce a spatřili, jak hospodyně odstavuje z ohně hliněné hrnce s uvařenou kaší nebo polévkou a jak celá rodina jí. Neumíme si to představit moc věrohodně, protože kolem konzumace stravy se v průběhu času navršilo tolik různých vrstev zvyklostí, že je téměř nemožné dobrat se starého způsobu. K jídlu každý používal nejspíše svou osobní dřevěnou, a pokud můžeme soudit podle mladších středověkých nálezů, dosti krátkou lžici. Nůž neměl patrně ani každý dospělý, vidlička nebo vidlice byla tehdy naprosto neznámá. Jen z vyššího prostředí, kde se vařilo v kotli, jsou podle středověkých vyobrazení známy jakési vidlice podobné háky na vytahování větších kusů masa.

Hlavním „příborem“ byly lidské ruce. Do rukou nebo na placuku či krajíc chleba se servírovaly tuhé nebo polotuhé, zejména chladné potraviny. Vzhledem k tomu, že nemůžeme v Ostojově době předpokládat žádný stůl, nemůžeme pomýšlet ani na nějaké společné stolování. Jídlo „po lavicích“ předpokládá víceméně individuální porci, nebo vařilo-li se z praktických důvodů ve více menších hrncích, tedy společnou porci pro menší skupinu lidí. Individuální porce vyžaduje odpovídající nádobu, nejspíše misku, protože talíř byl zcela neznám. Za časů Ostojových zastupovala

Nejen předpona „ob-“, ale i způsob jídla ze společné misky nebo košíku na zemi za polední přestávky při práci na louce upomíná na jeden ze starobylých způsobů přijímání stravy. Kosení trávy, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942

talíř pečená placka, nebo v nejlepším případě prkénko, neumožňující ovšem předkládat polévky a řídké kaše.

Z první poloviny 12. století ovšem hliněné jídelní misky zatím nemáme v Čechách archeologicky bezpečně doloženy, ale Kosmova kronika zmiňuje misku v souvislosti s individuální biskupskou snídaní, skládající se ze sýra, kmínu, cibule a topinky, odsouzenou jako nepřiměřeně skromnou pro vysokého církevního hodnostáře. Nezbyvá než se domnívat, že v rodině Ostojovců se při jídle užívalo nejspíše dřevěných misek, tedy nejuniverzálnějšího „stolního“ nádobí, jaké vůbec bylo kdy vynalezeno.

Tato úvaha je ovšem poněkud v rozporu s hypotézami filologů, na jejichž analýzy jsme se již tolikrát s prospěchem spolehli. Poukazují na skutečnost, že se společným stravováním již hluboko v minulosti, kdy stůl ještě určitě neexistoval, by mohl souviset název pro polední jídlo „oběd“, v němž má být prostřednictvím

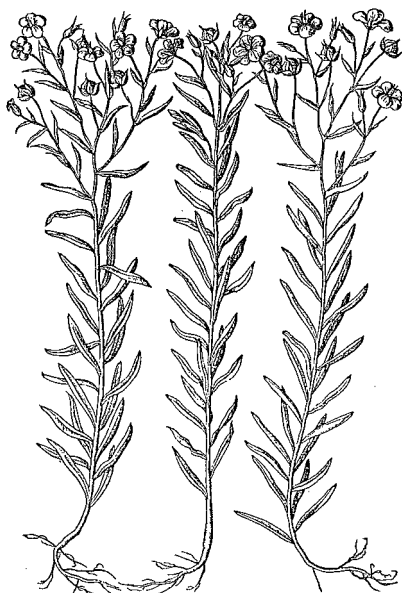
předpony „ob“ zachováno něco ze společného jídla kolem jedné, nejspíše větší nádoby. Je to pravděpodobné, ale může to znamenat ještě hlubší vrstvu jídelních zvyků, než jaké se mohly uplatnit v době Ostojově. Tehdy, hlouběji v minulosti, se jedlo společně na zemi, nejvýše tak na nějaké větší podložce, jak se to dochovalo v různých přežitcích u jižních Slovanů.

Tážeme-li se, jak asi byl Ostoj spokojen s jídlem, které mu den za dnem předkládala jeho žena, a myslíme-li tím kvalitu, pestrost, chuťové vlastnosti pokrmů podpořené různým přírodním kořením, pak je ta otázka položena špatně. V čase Ostojova života jíst dobře znamenalo jíst dosyta. Nic více, ale také nic méně. A to nebylo vůbec snadné.

12 Starost bez konce

166
LEGENDA
O OSTOJOVI

VEDLE PŘÍPRAVY STRAVY A OPATROVÁNÍ ZÁSOB JÍDLA náležela k stálým povinnostem Ostojovy ženy péče o oděv a o úklid domu. Při těchto pracích je Ostojova vlastní role nepatrná. Je to samozřejmě on, kdo vzdělá pozemek a pomůže své ženě se zasetím lnu a potom pole ochrání stavbou ohrady i různými magickými praktikami, které mají zajistit neporušenost porostu a délku stonků, a tedy i vlákna. Je to on, kdo ostříhá a porazí ovci, stáhne její kůži a vypomůže možná s jejím základním ošetření, ale to bylo asi vše. Sklizeň a zpracování lnu nebo konopí, předání lněného a vlněného vlákna, tkaní látky a šití oděvu kostěnou, případně silnou železnou jehlou, to vše je již starost hospodyně a dcer, pokud ještě jsou v domě. Ještě tak při zhotovování obuvi může s Ostojem jeho žena počítat.

Len a konopí představovaly ve středověku významné textilní rostliny, bez nichž se obyvatelé vesnic nemohli obejít. Herbář P. O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku (1562), podle něhož je len též užitečný proti chorobám jako „zlatým žilám, kteréž jsou vůkol zadku“

Máčení sklizeného konopí je jedním z prvků dlouhého „operačního řetězce“ začínajícího vysetím semen a končícího utkáním plátna – Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942

Zajišťování výroby oděvu byla práce celoroční a souvisela s celým rytmem zemědělských prací. Měla svůj pevný časový řád, což se zřetelně odráží i v přísloví „Velkonočná priadka, turíčna tkáčka a sobotná práčka bývají zlé gazdiné“. Ženy ji vykonávaly v kratších či delších prodlevách vlastního zemědělského výrobního cyklu.

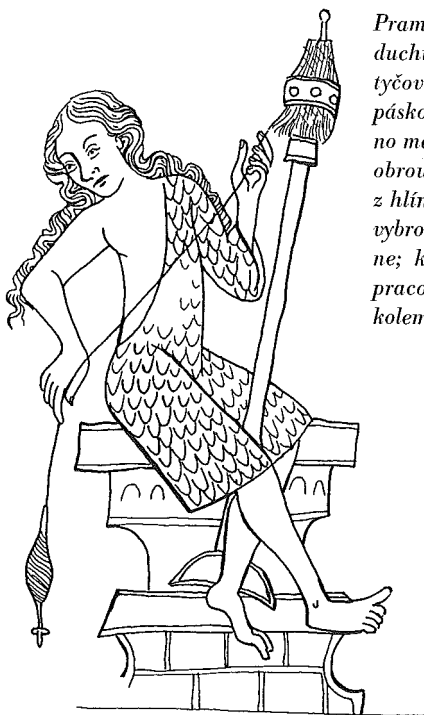
Oděv z látek jen průměrné kvality při náročné zemědělské práci na slunci i v nečase velice trpěl a stále a průběžně bylo třeba nějaké drobnosti spravovat a doplňovat. Spravování a záplaty až do nemožnosti konstatují i mnohem později různé novodobé komise zkoumající životní úroveň poddaných. Rovněž předení a tkaní na jednoduchém stavu, který jistě ani na Levém Hradci

nechyběl, je velice zdlouhavé. Byla to tedy k veškeré zemědělské práci a k obstarávání kuchyně ještě další nemalá starost bez konce.

Vždyť jenom získání rostlinných vláken, kolik je to pracovních operací! Pletí, trhání, sušení, otloukání hlaviček se semeny, rose-ní nebo máčení, nové přisoušení, namáhavé lámání stonků na jednoduché pákovité, možná do země zapuštěné trdlici, ruční vytloukání zbytků pazdeří, jedno nebo dvojí potírání, tedy vyčesávání koudele. Jen o málo jednodušší je základní a nezbytná úprava vlněné stříže, jen tak základní, aby vůbec bylo možno zhotovit předem vlákno, nebo stloukáním a válením zpracovat plst na houně. Stříž se musela alespoň vyprat, usušit, důkladně rozvolnit a srovnat pročesáním. Další náročnější pracovní operace potřebné k zhotovení kvalitnějšího sukna byly již zcela mimo technické možnosti levohradecké domácnosti. Hrubý vlněný vlas se asi ani občas nedal řádně spřádat prsty a musel se někdy kroutit válením mezi dlaněmi.

Časová náročnost a nepraktičnost pouze individuální práce vedla možná Ostojovu ženu k vzájemné „sousedské“ výpomoci při některých pracích, třeba při lámání stonků. Ale třeba představa početnějšího kolektivu přadlen, vypomáhajících hospodyní i předoucích vlastní přadeno, a k tomu houf klábosících mládenců a mužů zaplňujících světnici za dlouhého zimního večera, to je až obraz mnohem, mnohem pozdější. Mezi pozdější prostornou, kamny nebo uzavřenou pecí vytápěnou světnicí s odtahem kouře a dymnou jizbou Ostojovou s přímým ohněm živěným poleny je totiž obrovský civilizační, a tedy i provozní rozdíl. Zajisté se v tmavé jizbě pilně předlo celou zimu, jinak to ani nešlo, jistě se ledacos při tom probíralo a vyprávělo, nepochybně se při tom objevil i někdo ze vzdálenějších sousedů, ale to, co tak bytostně spojujeme s dávným životem na české vsi v zimním období, družné „přástky“, popisované se zalíbením v krásné literatuře, v době Ostojově ještě nemůžeme předpokládat.

Způsob, jakým se předlo, zůstával ovšem po staletí, ba tisíciletí stále stejný. K nejstarším způsobům patří položení přize na hlavu, nebo její držení v jedné, nebo „pod jednou“ rukou. Nejčastěji však na vrchol tyčovité přeslice, kterou přadlena přidržovala nohama v klíně nebo ji zarazila do země, hospodyně páskou upevnila kus koudele a prsty jedné ruky se z ní pak vytahovalo vlákno; pomocí slin ho přadlena spojovala, zároveň kroutila a druhou rukou jeho úpravu dokončovala při navíjení na vřete-

Pramáti Eva, zahalená v archaizujícím duchu do kožešiny, sedí u přeslice. Na tyčovité přeslici je upevněna zdobená páskou (obáslem) příze a vřeteno je otáčeno malým setrvačnickem zhotoveným často obroušením střepeu nebo vymodelováním z hlíny a vypálením, případně náročněji vybroušením a provrtáním měkkého kamene; kresba dokonale zachycuje typické pracovní gesto. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

169
STAROST
BEZ KONCE

no, zatížené malým kruhovitým setrvačnickem, přeslenem, usnadňujícím a stabilizujícím rotační pohyb vřetena. Je nesmírně obtížné archeologicky doložit přeslici a vřeteno, případně další dřevěné potřeby nutné ke tkaní. Vždyť i z rozsáhlých výzkumů v Polsku, kde je dost nalezišť, jejichž vlhké vrstvy dobře uchovávají dřevěné předměty, máme jen několik málo takových bezpečných nálezů, ale přesleny patří k tomu běžnějšímu, co na raně středověkých vesnických sídlištích nacházíme. Zhotovovaly se z měkkého domácího kamene, vypalovaly se z hlíny a improvizovaly se i provrtáním a obroušením kusu nepotřebného silnějšího střepeu. Zda k nám na Levý Hradec v době Ostojova života přímo do prostředí vázaného na knížecí správu zabloudil až ze vzdálené ukrajinské Ovručé vzácný přeslen zhotovený z kvalitní narůžovělé až nafialovělé ovručské břidlice, je nejisté z důvodů chronologických i z hlediska bezpečného určení původu suroviny. Do rukou Ostojovy ženy by nejspíš nepatřil. Ta si musela posloužit méně prestižním výrobkem.

Zato tkací stav nebylo možno improvizovat jako přeslen. Bylo to solidní zařízení, které pro svou ženu, tak trochu na míru, zhotovil nejspíše sám Ostoj. Již samotný název „stav“ naznačuje, že to bylo zařízení stojící původně ve vertikální poloze. Není divu, že se jeho název přenesl i na pozdější pokročilejší typ stavu, který se v Čechách objevil nejdříve až v průběhu 13. století, na „stav“ horizontální, ovládaný pedály, u něhož byla osnova napjata vodorovně. Vertikálně stojící stav, jaký užívala Ostojova žena, je znám od pravěku, a byl tak běžným zařízením na celém slovanském území, že není proto divu, že jeho pojmenování přešlo i na zařízení mladší a pokročilejší, které v podstatě přežilo až do nedávné minulosti a v dílnách textilních výtvarníků až do současnosti.

Rozměry stavu musel Ostoj pečlivě zvolit. Výška nesměla příliš přesahovat výšku jeho ženy, aby mohla i v nejvyšších polohách rychle vodorovně protahovat mezi dvěma svislými překříženými osnovami člunek s navinutým vláknem útku. Rovněž šířka stavu musela odpovídat anatomickým vlastnostem lidské ruky, aby při protahování bylo možno předávat útek z jedné ruky do druhé. Při tkaní tak vznikal úzký pás látky a odhaduje se, že na ušití jednoho oděvu bylo zapotřebí asi tří podobných pruhů. Není také vyloučeno, že u stavu pracovala matka s dcerou, která dřevěným tkalcovským mečíkem vždy přitlačila protaženou nit k již utkané látce. Pruhy látek ženy dále zpracovávaly. Lněné plátno se pralo a na levohradeckých stráních se v prudkém slunci bělilo; vlněnou tkaninu, sukno, tkadlena namočila v dřevěném korytě a ve vodě ho zpracovávala dřevěným tloukem, aby se do sebe lépe zaklesly vlasy látky. Sotva ho asi později postříhovala, neboť zemědělci raného středověku jistě nehleděli na hladký povrch a přitažlivou barvu látky. Hledali především ochranu před vlhkem a chladem, jehož si užili až dost, a dlouhý vlas sukna ani jeho přirozeně šedý „vlčí“ povrch, beztak brzo zamazaný od práce na poli a v chlévě, jim nijak nevadil.

Stejně tak se nestarali o jakékoliv „módní“ hodnocení oděvu, který jim jejich ženy a dcery ušily. Ostojovi záleželo především na příhodné funkci všeho, co oblékal, na pohodlném uzpůsobení oděvu pro pracovní činnost. V prostotě byla statutární znakovost jeho oděvu; nic víc než lněnou košili a vlněnou suknicí přepásanou úzkým pásem utkaným na malém „hřebenovém“ nebo destičkovém stavu nebo přidrženou páskem odříznutým z kusu kůže si ani nemohl dovolit.

Nejběžnější oblečení raně středověkého sedláka – jednoduchá suknice a přes ramena přehozená plachetka nebo houně; teplejší část roku chodili lidé bosí. Vyobrazení praotce Abrahama ve Velislavově bibli, kolem poloviny 14. století

Sledovali jsme již, jak si ráno před prahem svého domu Ostož protírá oči a upravuje oděv. Pokusme se nyní nahlédnout na první okamžiky nového dne jeho ženy. Pokud nespala nahá, jak se někteří etnografové domnívají, urovnala na sobě lněný rubáš, jakousi dlouhou košili, možná se dvěma ramínky nahoře, v níž přečkala noc. Vstala tedy v podstatě oblečena, protože v teplém období roku byl rubáš někdy i jejím pracovním oděvem. Přes hlavu si ovínila lněnou plenu a kolem pasu si uvázala jakousi zástěru, ale to již moc bezpečně nevíme. V chladnějším období si přes rubáš oblékala vlněnou suknici připomínající nejjednodušší šaty. Oblékala se tak, že ji otvorem v horní části přetáhla přes hlavu; splyvala jí od ramen volně dolů až kamsi pod kolena a měla dlouhé ušší rukávy. Podobně byl oblečen i Ostož, jen na hlavě neměl šátek, ale snad nějakou pletenou slaměnou nebo lýčenou čapku, pokud bylo chladno. Také on měl lněnou košili, buď s rukávy, nebo spíše bez nich, a rovněž on si oblékal přes hlavu sukni, asi o trochu kratší než jeho žena. Mužský a ženský oděv se v časech Ostožových navzájem příliš nelišil a střihem se nelišil dokonce ani oděv sedláků od oděvu vyšších vrstev. Přepásaná sukně, nebo lépe suknice,

byla oděvem univerzálním, ale urození obyvatelé Čech měli suknice z kvalitnějších, často dovezených látek, z látek barevných a zdobených různými drahými lemy a nášivkami. Ve skvostnou krátkou suknicí je oblečen i sám ďábel, vymalovaný v *Kodexu vyšehradském* z poslední čtvrti 11. století. Stejně byla oblečena i děcka, jejichž oděv připomínal jen jakousi miniaturu oděvu dospělých. Mnohem častěji je ovšem najdeme na různých vyobrazeních více méně nahá a bosá.

Bosi chodili všichni sedláci tak běžně, jak to jen šlo, ale v době nepohody obouvali hlavně dva druhy obuvi. Jakési splétané slamené nebo lýčené střevíce, připomínané i v pověsti o Přemyslovi a chované podle této pověsti snad ještě v době Ostojova života na Vyšehradě, jsou jednou ze dvou možností. V slovanském světě jsou běžně známy pod názvem láptě. Druhou možností jsou i dnes známé krpce. Kus obyčejné kůže s ohnutými okraji, spojenými prošitím v přední části a připoutané řemínkem k noze. Nechráněnou část nohy od konce suknice dolů ke kotníkům chránil Ostoj v zimním období punčochovými návleky, „nohavicemi“, které upevňoval tkalounem pod kolena, nebo v případě, že byly delší, přivazoval si je na šňůrku pod sukni kolem boků. Nahrazoval je někdy jen prostým ovinem holení. Návleky byly neobyčejně zajímavá část oděvu. Během staletí se z nich spojením vyvinuly kalhoty, jaké nosíme dosud.

Vítr, déšť, plískanice doléhaly na Ostoje, trávicího mnoho času mimo střechu svého domu tíživěji než na kohokoliv z nás. V podzimních plískanicích a zimním mrazu nestačila již k ochraně univerzální suknice. Tak jako neznal Ostoj spodní prádlo v našem slova smyslu, neznal ani skutečný svrchní oděv. Do doby, než sedlák oblékne sváteční soukenný kabát, uplyne od časů Ostojových ještě několik staletí. Uvažuje se, že pro případ špatného počasí měl sedlák v raném středověku k dispozici ovčí kožich nebo alespoň kus ovčího rouna, tedy kožešiny, kterou si přehodil přes ramena a záda. Ve středověkých ikonografických pramenech, zejména ve vyobrazení pastýřů, nacházíme ještě jiný kus svrchního oděvu, jakýsi „elementární“ plášť nebo plachetku. Byl to zřejmě čtvercový kus látky, houně, která se v zimě přehodí přes ramena a záda, a možná se i na hrudi sepne, a v nečase, kdy nebe je nízké a z mraků se lije déšť nebo padají rozbředlé vločky sněhu, se přetáhne i přes hlavu. Nebylo nic jednoduššího a také účinnějšího. V takovém jednoduchém plášti nelze ovšem vykonávat všechny práce, a proto nesloužil jako oděv zcela pracovní. Je to dokon-

ce první kus oděvu, který se začal alespoň trochu vydělovat ze světa práce.

Zhotovení oděvu, od vysetí lnu nebo ostříhání ovce až po okamžik, kdy členové Ostojovy rodiny poprvé zavazovali kolem boků pásek nebo zapínali jeho přezku, bylo nejen namáhavé, ale i zdoluhavé. Navíc řada prací spojených s jeho zhotovením probíhala za stále časové tísně, způsobené naléhavostí jiných, neméně základních zemědělských prací. Oděv byl tedy věcí cennou, ba do značné míry vzácnou. Jen stěží můžeme předpokládat, že raně středověký zemědělec vlastnil více než dvojí kompletní oblečení. S dary a také odkazy jednotlivých kusů oděvů, a to ani nepřilíš vzácných, se setkáváme i později po celý vrcholný a pozdní středověk. Sotva můžeme počítat s pravidelným střídáním šatu, zvláště pracovního, a zdá se nám pochopitelné, že různé komise v 18. století zjišťovaly na venkově nejen zmíněné již stále záplatování, ale

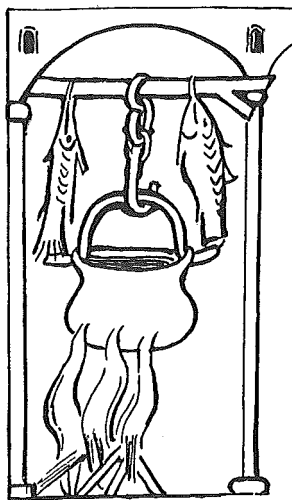
Jednoduchým opatřením proti nečasů bylo přetažení plachetky přes hlavu. Podle oltářního obrazu v Liptovskej Mare, okolo 1450

i malou čistotu oděvů. Nemuselo to být způsobeno jen „městským“ pohledem na věc, nebo chudnutím a upadáním venkovského obyvatelstva v rámci celkové krize „feudálního řádu“, jak čítáme ve starší literatuře; v raném středověku o takovém vysvětlení nemůže být ani řeč. Spíše padá na váhu ona vzácnost i prostého oděvu, nemožnost ho pravidelně a často střídat, svůj vliv měl i charakter zemědělské práce, manipulace s krmivem, hnojem, půdou a dřevem.

Z celého životního a výrobního cyklu vyplynulo, že na nějaké pravidelné časté praní však nebyl v rodině Ostojově čas. Ještě v dobách o mnoho pozdějších je z téhož důvodu ve venkovském prostředí známo „velké prádlo“ jen dvakrát do roka, a to jako příprava na zimu a snad i jako součást „rituální“ očisty na jaře. Takové „velké prádlo“, při němž Ostojova žena vyprala všechno, co právě kdo nemusel mít na sobě, včetně příkrývek, byla velká dřina. Jediným pracím zařízením byla tuň dole na potoce pod hradištěm, plochý kámen a kus zakulaceného hladkého dřeva, jímž bylo třeba z mokré látky doslova vytlouci veškerou špínu. Někdy snad mohl praní zlepšit i slabý roztok louhu zhotovený z dřevěného popela, ale ten zase moc neprospíval trvanlivosti látky. Ono dlouhé máchání a následné kroucení tkaniny na závěr praní nebylo jen zbhavováním se vody před sušením, ale i užitečným dopíráním. Ve dnech, kdy se konalo velké prádlo, byly asi proutěné ploty levohradecké usedlosti ověšeny částmi oděvů a na každém trochu čistém místě chráněném před drůbeží a pobíhající psem se na sluníčku sušily bělošedé rubáše. Můžeme se domnívat, že na podzim to bylo v pěkném čase babího léta, jistě ještě před hody, a na jaře v době před Velikonocemi. V té době také Ostoj poklidil dvůr důkladněji, než činil běžně čas od času nebo před nedělí, a jeho žena zametla celý dům a zároveň důkladně provětrala a vysmýčila jizbu.

S celkovou hygienou a stavem oděvu souvisela i hygiena osobní. Již významný český kulturní antropolog a archeolog Lubor Niederle si povšiml, že osobní čistota nebyla u slovanského, převážně zemědělského obyvatelstva příliš velká, ale na rozdíl od jiných v tom neviděl nic neobvyklého nebo diskvalifikujícího ve srovnání s ostatními etniky. Pochopil totiž, a samozřejmě se to týká i našeho Ostoje a kteréhokoliv zemědělce kdekoliv v Evropě, že je to dáno celkovými možnostmi zemědělského prostředí, způsobem výrobní činnosti i celkovou úrovní materiální kultury. Jak rádi bychom v tomto okamžiku znovu věděli, zda v jizbě visel nad ohněm něja-

Oheň, nad níž je zavěšen kotel na ohřívání vody i přípravu jídla. Zároveň se udí dvě větší ryby, z nichž jedna je patrně štika. Kovový kotel byl patrně ve vesnickém prostředí dlouho vzácností a jeho opatření zejména v raném středověku nebylo snadné. Pokud by byl kotel v Ostojově usedlosti k dispozici, zjednodušilo by to provoz hospodářství i domácnosti; nic však zatím nesevřídčí pro takovou možnost. Podle brněnské právní knihy, založené po roce 1331, ale miniaturní malba je svým slohem starší, patrně už z 12. století

ký kotel. Kolik věcí by se tím v životě Ostojově zlepšilo a jak by se zjednodušil život celé jeho rodiny: měl by dostatek teplé vody na vaření, na koupel nemluvněte, více vlažného pití pro mladý dobytek, zlepšila by se hygiena nádobí a přibylo by pomýjí, zvýšila by se osobní čistota, lepší by bylo i zpracování vlny a kdoví co všechno ještě, o čem nemáme zatím ani tušení... Teď právě se nám zdá, více než dříve, že snad nějaký z plechových plátů zhotovený kotel v rohu jizby asi viset mohl, jinak by bylo třeba vodu ohřívát po menších částech a v jednotlivých hrncích, a to zemědělskému provozu moc nevyhovuje. Vhození horkého kamene do džberu nebo putny mohlo sice být v tomto případě vhodným úkonem, ale pravděpodobně se nehodilo pro větší množství vody.

Ale jestliže tomu tak přece jen nebylo a kotel nebyl opravdu k dispozici, myli se po většinu roku, pokud počasí dovolovalo, členové Ostojovy rodiny venku u pramene, v zimě nejspíše na síni ve džberu, v létě se snad i s potěšením umyli nebo vykoupali ve vltavské nebo potoční tůni, když měli v údolní nivě právě co dělat. Tak tomu bylo na vesnici ještě donedávna. V pracovním shonu se sotva najde chvíle zajít se vykoupat, ale neznamená to v žádném případě nechuť k tělesné hygieně; hodilo-li se to, jistě koupeli neodolal, podobně jako jeho děti, ani Ostoj. A protože v lemových pobřežních porostech snadno nalezl podivuhodnou rostlinu, mydlicí lékařskou čili *saponarii*, měl postaráno i o prostředek dobře očišťující kůži.

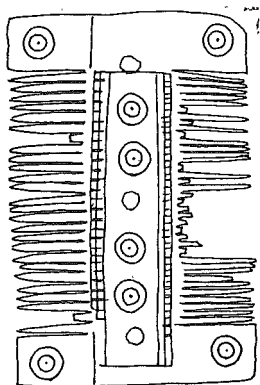
Zvýšená péče o tělesnou čistotu v určitých ročních obdobích byla patrně již hluboko v minulosti ritualizována a stala se součástí přípravy na výroční svátky nebo na některé významné životní události, jako byla třeba svatba. Ještě v 19. století tento postoj k celkové koupeli v zemědělském prostředí místy zjišťují etnografové a ledacos o tom najdeme v posměšcích, že ten či onen člověk se myje jen o velkých svátcích nebo se koupal naposled jen před svatbou.

Důkladnou očistu v raném středověku umožňovala v zimním období jedině parní lázeň. Zařízení je to jednoduché a známé nejen z etnografických pozorování u východních Slovanů a z vrcholně středověké miniaturní malby, ale výslovně je zmíněna i v české raně středověké legendě Kristiánově. Byla to nevelká místnost jen s průduchy, bez oken, s kamennou pecí v rohu, na jejímž vrcholu byly volně narovnány další kameny, které se po rozpálení polévaly vodou. V místnosti přeplněné párou se lidé šlehali svazky větviček a omývali se ve studené vodě. Taková lázeň sloužila zpravidla většímu kolektivu lidí a dovedeme si ji představit spíše ve vyšším sociálním prostředí. Sotva mohla stát na levohradecké samotě, možná ji měli k dispozici knížecí úředníci na akropoli Levého Hradce, nebo byla zřízena při únětickém dvoře, ale to vše jsou jen nejisté dohady. Na žádném z jmenovaných míst jistě nebyla běžně dostupná komukoliv z Ostojovy rodiny.

Pohled do interiéru lázně, podobné, jakou známe již z raného středověku i z etnografických relikvií; vpravo pec s kameny navršeny v její horní části, někdy mylně považovanými za náznak hrncových kachlů, jež v Ostojově době nepřicházejí v úvahu. Polévání rozpálených kamenů umožnilo naplnit lázeň párou. Kalendárium obvykle zvané Osecké (někdy též Diurnale), nyní v klášteře Maria Stern v Lužici; 14. století. Vyobrazení měsíce března připomíná možná velkou jarní koupel po přestálé zimě, která byla součástí přípravy na jarní svátky

Dvoustranný kostěný hřeben se střední přínýtovanou destičkou spojující jednotlivé dílky hřebene. Hřeben byl nezbytnou hygienickou potřebou a nacházíme ho jak na hradištích, tak i na vesnických sídlištích. Za jistých okolností nabýval tento předmět i hlubšího, magického významu spojeného s očistou a negací zlého. Výzdoba hřebenů, nádob a výjimečně i dalších drobných předmětů lineárními motivy (například cirkulární motivy jako na obrázku, pletence, klikatky a jejich různé kombinace) je jedním ze vzácných svědectví o výtvarné kultuře lidových vrstev společnosti; Praha-Hrad, 12. století

Osobní hygienu a vůbec čistotu domu a jeho okolí mohli udržovat levohradečtí obyvatelé poměrně jednoduchými prostředky, z nichž některé jsou doloženy i archeologicky. Tak především ovčácké nůžky sloužily nejen ke střížení ovcí, ale i k postříhování vlasů a vousů; břitvu z vesnického sídliště zatím bezpečně zjištěnu nemáme. Naopak jsou i v zemědělském prostředí doloženy kostěné dvoustranné hřebeny. Vyřezávány a dohromady skládány byly z několika plochých kostěných destiček propojených nýty se střední příčkou, někdy i ornamentálně zdobenou. V odlehle, až do labské nivy vysunutě raně středověké vsi z 10. století poblíž Kojic nad Labem se našel takový hřeben v odpadní jámě mezi šupinami okounů, bolenů a plotic spolu s raně středověkou keramikou. Vyčesávání vlasů, které byly delší, patřilo k denním příjemným a proti parazitům účinným opatřením. Stejně tak samozřejmě obyvatelé levohradecké usedlosti občas asi využívali ke kosmetickým účelům tuku. Obličej, ruce i další části těla, vydané dlouhodobě napospas větru, dešti i slunečnímu úpalu, samozřejmě značně trpěly. Vzpomeňme si, pokud to ještě dokážeme, na obličej většiny sedláků a selek ve třicátých letech minulého století a zadívejme se do tváří, které na nás hledí z fotografií a různých realistických obrázků. Pokožka v létě snědá s odlupujícím se povrchem, v zimě stažená, napjatá mrazem, často rozbrázděná, rozpraskaná nepohodou. Již od nejstarších dob raného středověku se v slovanském kulturním prostředí uvádí jako kosmetický prostředek máslo a jestliže ho na Levém Hradci nestloukali, víme z etnografických zjištění, že k stejnému účelu se užívalo zejména husí sádlo, jemuž se někdy přisuzoval dokonce medicínální význam.

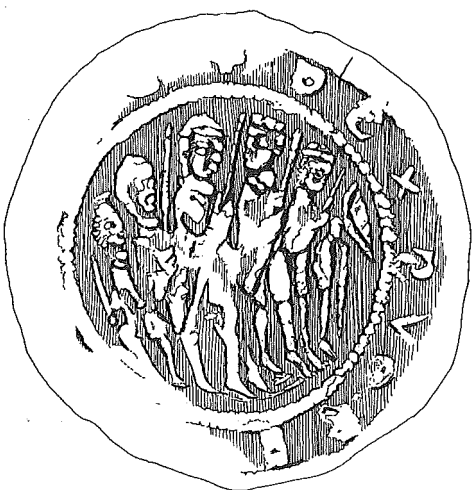
Co se týče čistoty domu, jsou prostředky k jejímu udržování ještě jednodušší: pometlo k vymetení nečistoty, smýčení stěn a koutů husím křídlem, tyč nebo silnější prut k vyprášení oděvu i lůžkovin, a také k jejich zbavení případného hmyzu, voda na kropení prашné podlahy. Konečně stranou od domu hromada hnoje, kam se vyhazuje nezkonzumovatelný odpad, hromada, za niž se v případě potřeby „zachází“, neboť do doby, kdy se na vsi vedle hromady hnoje objeví dřevěná budka nazývaná později „záchod“, je ještě velmi daleko. Odpad z domácnosti se v žádném případě nepálil, neboť hnoje bylo při tehdejších způsobu hospodaření málo, a proto ještě mnohem později čteme, že „zlá gazdina, která hnoj hore komínom vyhání“. A to, jak věříme, Ostojova žena nebyla.

13 Dvanáct denárů

V SAMÉM ZÁVĚRU HLAVNÍHO PRACOVNÍHO OBDOBÍ musel Ostoj podle záznamu v únětické listině zaplatit své vrchnosti, dvěma únětickým kanovníkům, po šesti denárech. Je nanejvýš pravděpodobné, že na den svatého Martina předával v únětickém dvoře přímo na ruku kanovníků, nebo do rukou nějakého jejich výběrčího 12 malých stříbrných penízů, knížecích denárů. Hotové peníze byly asi pro kanovníky důležitější než jejich naturální ekvivalent jako třeba slepice, vejce nebo kus dobytka, protože to vše jim poskytovalo jejich vlastní hospodaření. Také oni totiž museli zcela jistě nakupovat za hotové peníze řadu potřeb na nejbližším trhu, to jest v pražském podhradí, a každý peníz navíc byl zřejmě vítaným příspěvkem.

V době Ostojova života nebyla ještě ani zdaleka prosazena peněžní směna, vedle mince žily jako „platební“ prostředky i další hodnoty, především dobytek a plátno. Ostoj sám dával samozřej-

Silně zvětšený stříbrný denár Soběslava I. († 1140) s vyobrazením bojovníků vyzbrojených štítem, kopími a pravděpodobně mečem, vysvětlovaným jako zobrazení bojovníků Kristových. Někaký podobný denár o průměru asi 18 mm pravděpodobně procházel rukama Ostojovým v době jeho podzimních transakcí s dobytkem, při placení dávek s sv. Martinu a při nákupu na trhu

mě přednost obyčejným naturálním „platbám“, což vyplývalo z jeho výrobních možností. Potřeboval-li například u vesnického kováře nějakou drobnou opravu náradí, nenosil jako protihodnotu do kovářny minci nebo plátno, ale něco z výnosu svého hospodářství, třeba vejce. Tak tomu bylo ostatně ještě dlouho do novověku. Ale dávky únětickým kanovníkům musel, ať chtěl nebo nechtěl, zaplatit hotově v tvrdém stříbře. A tak někdy těsně před martinským termínem se pokusil odprodejem svých produktů obstarat potřebné mince a také získat něco navíc, aby mohl nakoupit vše potřebné pro svou rodinu. Je víc důvodů, proč se můžeme domnívat, že shánka po denárech začala pro Ostoje až těsně před martinským termínem. V té době měl sklizenou a úroda byla již většinou zpracována a uložena. Znal tedy z letité zkušenosti i množství, které musel bezpodmínečně uložit stranou, aby se zajistil do příští úrody, a věděl tedy, kolik mu přebývá na odprodej. Na podzim se také, jak již víme, redukovalo stádo dobytka. Kromě toho na něj doléhala i nejistota peněžních poměrů, způsobená častou výměnou mincí.

Povinná obměna mincí, tzv. *renovatio monetae*, zasahovala i několikrát za rok dosti tíživě do života obyvatel, ale pro knížete byla zdrojem značných, někdy až nerozumně velkých zisků. Technika tohoto knížecího okrádání obyvatelstva byla prostá. Kníže dal vyrazit novou minci s nižším obsahem stříbra a přikázal ji měnit za minci starou, lepší, s vyšším podílem drahého kovu. Možná že směnárníci dávali dokonce tři nové mince za dvě mince staré, ale obsah stříbra těch tří nových mincí byl stejně podstatně nižší než ve dvou mincích starších. Numismatici odhadují, že zisk knížete z této transakce na úkor poddaných byl zcela běžně přes 100 %, a to nebyl ani zdaleka ten největší. Zisk skutečně někdy dosahoval podle propočtů numismatiků i přes 900 % a není tedy divu, že moudrý kronikář Kosmas nazval tyto praktiky „panovníčím podvodem s penězi“. A protože věděl své o knížecí přízni, pro jistotu vložil tato tvrdá slova do úst umírajícímu knížeti Boleslavovi II., tedy o více než století zpět do minulosti, i když myslel zcela jistě na současnost.

Technika odírání obyvatel byla opravdu dokonalá a zisk stříbra, kterého knížata potřebovala stále více na krytí ztrát z rozbrojí a svárů i uhrazování nákladnějšího životního stylu, se v podstatě blížil falšování mince. Jeden a týž typ mince vydal například kníže ve dvou variantách, jednu s přijatelným obsahem stříbra a druhou s naprostou převahou kovů lacinějších, především mědi.

Jen nenápadné malé znamínko, známé zasvěcencům v mincovně, knížecím směnárníkům a lidem kolem knížete, které nebylo možno šidit, rozlišovalo navenek obě jinak totožné ražby. A tyto špatné mince se měnily za ještě horší.

Není se tedy co divit, že Ostoj asi dlouho mince ve svých rukách nedržel. Konec konců i nejobyčejnější lidé vždy časem poznají, že něco není v pořádku, a zařídí se podle toho. Odírání kažením mince za Ostojova života sice již nebylo tak extrémní, ale ani „rozumné“ zhoršování kvality denárů a obtíže spojené s výměnou nepřidávaly klidu a jistoty.

Rádi bychom samozřejmě znali hodnotu, jakou asi představovalo oněch 12 denárů povinné daně. Na přesné vyjádření však nemáme naději. S podivnou netečností k cenám a hodnotám se setkáváme v písemných pramenech, v kronice Kosmově a u jeho pokračovatelů, i u těch, kteří sepisovali listiny. Jen po polovině 10. století zaznamenal Ibráhím ibn Jákúb, že v Praze lze na trhu dostat za jeden kinšár nebo kirát pšenici k výživě člověka na jeden měsíc, nebo ječmen pro krmení koně na 40 nocí, nebo deset slepic. A k tomu dodal, že za jeden takový peníz je deset šátečků nehodících se k ničemu jinému než jako platidlo. Ale co je to ten kinšár nebo kirát, nebylo dlouho jisté. Čeští numismatici se jistě právem kloní k tomu, že je to domácí český denár, jiní zase dříve uvažovali o jakémsi méně pravděpodobném zlatém ekvivalentu, karátu. A kromě toho jsme od doby Ostojovy hodně vzdáleni a denár v 10. století a v době Ostojově jsou dvě hodně rozdílné hodnoty. Později už nemáme nic, oč bychom mohli náš odhad opřít, až v jedné z poněkud problematických listin Vladislava II., datované do roku 1167, tedy z doby krátce po přibližně předpokládaném Ostojově úmrtí, máme jakýs takýs podklad pro odhad.

V této listině povoluje Vladislav II. přeměnit roční plat odváděný litomyšlskému klášteru, čtyři voly, dvě krávy a čtyři ovce, na peněžní dávku 1500 denárů. Je to první doklad proměny naturální dávky na peněžní plat a přes všechnu nepřesnost a problematičnost má pro alespoň přibližný odhad hodnoty Ostojových 12 denárů pro nás cenu jedinečnou. Rovnice o třech neznámých, která je v tomto zápise skryta, neumožňuje exaktní řešení, ale s pomocí poznatků paleozoologie nás k určitému přibližnému odhadu dovede.

První, na co se musíme zoologů zeptat, je, co mají všechna uvedená zvířata společného, abychom při odhadu nesčítali „jablka s hruškami“. Vůl a kráva jsou z hlediska jatečného přibližně

totéž, liší se jen svou průměrnou váhou. U tehdejšího malého a hůře živeného dobytka se průměrná živá váha krávy odhaduje kolem 250 kilogramů a u vola asi 275 kg, přičemž výtěžnost masa je přibližně stejná. O mnoho se z hlediska jatečné užitkovosti od hovězího dobytka nelišila ani ovce. Její průměrnou váhu podle analýzy kostí odhadují specialisté na 35 kg a relativní výtěžnost z hlediska výživy je u tohoto malého přežvýkavce přibližně shodná s hovězím dobytkem a obojí se odhaduje mezi 45–55 %. Nás ovšem nezajímá jen čistý výtěžek, ale živá váha, neboť na trh a jako dávka se nedodávalo maso, ale dobytek se na místo určení honil. Převedeme-li všechny údaje na průměrnou živou váhu, rovnalo se 1500 denárů živé váze asi 1740 kg. Nyní je již odhad snadný, 12 denárů odpovídalo přibližně 14 kg živé váhy. I kdyby naše výchozí údaje byly jen minimální a ne průměrné, Ostojova roční dávka by představovala nejmýš tak menší nebo možná i větší ovci, ne už asi odrostlejší tele, a pokud přijmeme další odhad zoologů, že tehdejší průměrná slepice vážila 0,7 kg, znamenalo by těch 12 denárů asi 20 slepic. Není to jistě zanedbatelná dávka, zvláště v neúrodném roce, ale je to dávka snesitelná. A prodal-li Ostoj větší, dorostlejší kus dobytka, třeba dorostlou jalovici, což je pravděpodobné, nebo zpeněžil-li jednu nebo dvě větší ovce, zbylo mu po zaplacení do Únětic ještě něco i na nákup různých nezbytných potřeb a zásob.

Získání hotových peněz prodejem dobytka byla pro Ostoje věc nutná, ale zároveň asi i choulostivá. Ještě dlouho do novověku žila mezi sedláky pověrečná obava, že s věcmi, které se dávají z domu pryč, zvláště s některými jako třeba s obilím a samozřejmě s dobytkem, který je přímo živoucím symbolem blahobytu, odejde i jednou provždy prospěch, zdar a štěstí z usedlosti. A je tedy docela dobře možné, že příspěvek k blahobytu křesťanského kostela v Úněticích byl na druhé straně vykoupen nějakým činem méně pravověrným. Z obilí se ještě nedávno ubírala malá hrstka zrní a dobytčeti před odvedením na trh se odstříhl pramínek chlupů. A i když brána dvora nebo dveře chléva bývaly často otevřeny dokořán, při takovém vyvádění se ihned pečlivě uzavrou...

Nevíme samozřejmě, kde se podzimní transakce s dobytkem uskutečňovala, zda Ostoj sám odehnal nebo odnesl vybrané kusy do pražského podhradí, nebo zda se někdy před svatým Martinem pravidelně objevoval překupník, jakýsi podomní obchodník, který Ostojovi vysázel na dlaň příslušný počet denárů a ostatní zařídil sám. Také další nákupy a prodej mohli zprostředkovat Ostojově

rodině podomní obchodníci, procházející snad v ustálených termínech přes Levý Hradec, a určitá koncentrace náleží denárů přímo na hradišti, na předhradí i v bezprostředním okolí by takovou možnost připouštěla. Levý Hradec jako sídlo správy knížecího majetku mohl hrát i jistou roli v ekonomice mikroregionu a usnadňovat Ostojovi směnu. Zároveň však víme z etnografických analogií, že i přes to, že podomní obchodníci docházeli do vsí pravidelně jednou za čas, alespoň jednou, ne-li dvakrát do roka, koncem zimy a koncem léta, hospodář i hospodyně se stejně asi vydávali na trh, aby doplnili výbavu domácnosti o zboží, které nemohli vyrobit sami nebo získat jiným způsobem. A takových věcí bylo i v přísně uzavřeném hospodářském systému několik, především železo a zmíněná již sůl.

Mezi Ostojovou výpravou do pražského podhradí a cestou novodobého sedláka na trh do nejbližšího města je však jistý rozdíl. Novodobý sedlák nebo selka, kdykoliv odcházeli s nůši svých produktů na trh, měli jediný cíl. Co nejvíce a co nejlépe prodat a co nejméně utratit. Situace Ostojova byla poněkud jiná; ten se asi snažil těch několik nejistých denárů, které mu přebývaly nebo které získal přímo na trhu, co nejvýhodněji obrátit v to, co nezbytně potřeboval. Dlouhodobé shromažďování peněz pro něj mělo jen menší význam, i když snad nějakou rezervu si podržel, neboť

Nošení břemene na tyči, třeba při cestě na trh, byl nejběžnější způsob transportu menších předmětů do velikosti menšího pytle po celý středověk a ještě hluboko do novověku. Vyobrazení putující rodiny podle rukopisu českého původu z 15. století, zvaného Biblia Veteris Testamenti

ať už byl denár jakkoliv znehodnotitelný, byla to alespoň stopa stříbra.

Do pražského podhradí se Ostoj čas od času brzy zrána vydával vyzbrojen holí nesenou přes rameno, na niž zavěsil košík nebo přes niž přehodil pytel. Jak dokládají miniatury, byl to nejběžnější způsob nošení menších břemen po celý středověk. V době Ostojově, v první polovině 12. století a na počátku jeho druhé poloviny, bylo pražské podhradí právě ve stadiu dynamické proměny. Jeho jádro se stále ještě rozkládalo dole na úpatí hradu na vltavském levobřeží v místech dnešní Malé Strany. Dřevěná zástavba obklopovala pražské hradiště i ze západu a částečně ze severozápadu na ploše dnešních Hradčan. Ekonomický vzestup celého knížectví se projevil i mocným narůstáním jeho ústředního sídliště. Osídlení se nezadržitelně přelévало na druhý, dosud volnější pravý vltavský břeh a mezi dvěma hrady, dnešním Pražským hradem a Vyšehradem, vzniká jakýsi další shluk sídlišť s románskými kostelíky i bez nich; od čtyřicátých let 12. století roste nad pražskou kotlinou strahovský klášter, na pravobřeží se staví z bílé opuky první kamenné, snad kupecké domy, i rezidence velmožů při románských kostelících. Oba břehy byly původně spojeny nejméně dvěma brody. Jeden snad starší, v místech dnešního Rudolfiny,

Židovský obchodník s dobře známými skládacími vážkami v jedné ruce a s drobným závažím v prstech druhé ruky. Z rukopisu „Hortus deliciarum“ abatyně kláštera v Hohenburgu Herrady z Landsbergu. Rukopis zničen po požáru za dělostřeleckého bombardování Štrasburku v roce 1870. Jedna ze starších překreseb podle malířských kopií rukopisu v různé kvalitě pořizovaných naštěstí již od roku 1818; poslední čtvrtina 12. století

druhý poblíž pozdějšího Karlova mostu. Na některém z nich, na tom prvním, jak se dříve soudilo, vznikl i první lehký dřevěný, a tedy asi snadno poničitelný most. Bylo to jen nedaleko od brodu druhého, předchůdce nevidaného románského Juditina mostu kamenného, přímého předchůdce dnešního mostu Karlova. Sklenutí jeho oblouků se Ostoj asi již nedočkal, ale zcela jistě zastihl první okamžiky velkého růstu podhradí, jehož výsledkem později stavba Juditina kamenného mostu nepochybně byla.

Jádrem aglomerace bylo tržiště, starší na levém břehu a nové, perspektivnější na břehu pravém, v místech dnešního Staroměstského náměstí a v ulici směřující k Vyšehradu. To staroměstské leželo v přímém dosahu a pod ochranou knížecího dvora, dnešního Ungeltu. Život tržiště byl neobyčejně rušný a pestrý a Ostoj zvyklý na pomalé životní tempo a poklid levohradecké samoty se ocitl ve zcela jiném světě. Setkávali se zde obchodníci z Čech, Židé, jimž v podhradí v roce 1142 shořela synagóga, přicházeli kupci z východu, z Krakova, z Uher, z německé oblasti na západě i na severu, a z jejich zastavení měl kníže nemalý užitek v podobě cla. Přinášeli na hřbetech soumarů luxusní zboží, přes Benátky, Pisu a Janov dovezené orientální látky, koření, drahé kovy a kameny, sklo; místní výrobci vykládali železo a kovářské výrobky, kožené, dřevěné a kostěné předměty a byly tu i zemědělské produkty všeho druhu, obilí, velký dobytek, brav, drůbež a především velice ceněné koně. Samozřejmě, že zde působili i zájemci o „zboží všeho zboží“ – směnárníci, zkoumající a odvažující na mincovnách, většinou skládacích vážkách mince i hrubé slitky vzácného kovu, jimiž bylo rovněž možno platit za zboží. A mezi tím vším se přižívovali žebráci, lidé těžce nemocní a tělesně postižení, zlodějíčci, blázni a kejklíři, nejednou zmíněni v pozdějších středověkých písemných pramenech. Trh, zvláště v určité smluvené dny, nebyl jen ekonomickou záležitostí, ale i komunikačním bodem vyššího řádu. Návštěva trhu byla také zábavou, rozptýlením, vykročením z kruhu sevřeného hradbou lesa a životem v něm.

Tržiště však mělo i tvář druhou, tvář vážnou až děsivou. Bylo i místem, ba téměř přímo institucí, jejímž prostřednictvím se uplatňovala knížecí vůle. Bylo též doménou biřiců a kata. A tak možná Ostoj se ocitl při jedné z návštěv na tržišti mezi davem přihlížejících zevlounů, které vždy přitahují akty mocných, ať smírné, nebo spíš ty násilné a kruté. Listujeme-li v Kosmově kronice a v jeho pokračovatelích, nalézáme mnoho různých knížecích aktivit spojených s tržištěm, od provolání povyšujícího jed-

Useknutí hlavy sekerou byl běžný způsob poprav y na tržištích raného středověku. Detail ze zavraždění sv. Vojtěcha pohanskými Prusy. Bronzové dveře katedrály v Hnězdně; 12. století

notlivé lidi mezi velmože, přes bičování u kůlů až po poprav y podřezáním nožem, obvyklým useknutím hlavy sekerou nebo odsekáním údů.

Na tržišti docházelo i k potupnému zbavení cti a jeden takový případ, který se odehrál roku 1110, tedy těsně před dobou, kdy se asi Ostoj narodil, popisuje Kosmas obzvláště barvitě. Tehdy, když kníže Vladislav znovu dosedl na stolec a krutě potrestal své protivníky, došlo i na jakéhosi Přivitava. Tomu biřici nejprve přivázali na záda velkého prašivého psa, omámeného „zkyslou jíchou“, potom ho za vousy vedli třikrát kolem tržiště a za štěkotu psa, který Přivitavovi kálel na záda, k tomu provolával biřic: „Takovouto poctu si odnáší, kdo nezachová věrnost, slíbenou knížeti Vladislavovi.“ A nakonec „před očima celého trhu byly mu na špalku uřaty vousy a byl vypovězen do Polska do vyhnanství“. Odejmutí „bojovnického pásu“ (*cingulum militare*) nebo ostříhání vousů a vlasů byly potupou naprosto nejhorší a u urozeného člověka se v podstatě rovnaly společenské smrti. Ze západoevropské-

ho prostředí jsou z raného středověku dokonce známy případy, kdy někteří lidé dali přednost smrti skutečně před ostříháním.

Ale ať už byl ruch na tržišti sebeživější a události, které se zde odehrávaly sebezpytavější, Ostoj se nemohl dlouho zdržovat a musel se poohlédnout po svých záležitostech. Sotva se asi někde postavil se svým košíkem plným vajec a s několika slepicemi nebo čímkoliv jiným, co mohl doma postrádat, aby to prodal. Patrně věděl o nějakém trhovci, kterému vše předal, a přijal od něj, co potřeboval, možná i něco doplatil, nejspíše když potřeboval nějaký železný nástroj. Ale především se postaral o sůl.

V Čechách nebylo nikdy vlastní soli dost. Přicházela sem z alpské Solné komory Podunajím přes jižní Čechy, ze severu po Labi přes Litoměřice, kde byl přístav, a písemné prameny uvádějí i sůl uherskou, dopravovanou z východu po trstenické stezce. Nebyla to ovšem bělostná prášková sůl, ale sůl kusová, která se teprve v jednotlivých rodinách drtila a roztírala na kamenech. Jejím zakoupením splnil Ostoj hlavní záměr své cesty. Snad se ještě zastavil na doušek nějakého kvašeného nápoje, piva nebo medoviny, neboť krčma – *taberna* – patří přes starší knížecí zákazy a církevní odsudky k trhovému rumraji. Snad si přilepšil kusem lepšího pečiva – alespoň pozdější středověké doklady hovoří o sedlácích, kteří hltají bílé pečivo, když přijdou do města na trh, ale dlouho se omeškávat nemohl a musel zpět domů.

Spěchal, protože se blížil soumrak, dny se krátily a tma byla skoro na spadnutí. A za tmy hrozila po cestách četná nebezpečí, skutečná i zrozená ve fantazii, a na bedra Ostojova pomalu doléhala tíseň. Z pravěku zděděný strach z noci, vyvěrající z hloubek dávné minulosti.

14 Dvojitá víra

188
LEGENDA
O OSTOJOVI

DUCHOVNÍ KLIMA DOBY, do níž přibližně spadá Ostojův život, bývá někdy charakterizováno ještě jako „dvojvěří“. Důvodem takového označení jsou zmínky v Kosmově kronice o různých předkřesťanských jevech a akcích v době někdy před počátkem Ostojova života, pravděpodobné udržování jednotlivých předkřesťanských kulturních prvků v době, kdy žil, a rovněž jejich výjimečné a stále slábnoucí pokračování i v době mnohem pozdější.

Termín „dvojvěří“ je převzatý z poměrně konzervativního východoslovanského prostředí a tam má patrně dlouho své oprávnění. Jak asi mohl vypadat v myslích lidí poměr křesťanských a „pohanských“ představ o světě božském a tím i vezdejší v těch odlehlejších místech dále od Čech na východ, ukazuje v roce 1984 započatý archeologický výzkum poblíž ukrajinské obce Gusjatino v Tarnopolské oblasti. Zde na vrchu příznačně pojmenovaném „Bogit“ bylo podle současné interpretace v ohrazené poloze objeveno pohanské božiště, založené v 10. století. Sem přinášeli ještě ve třicátých letech 13. století obyvatelé z okolí i ze vzdálenějších míst oběti k místnímu idolu, kamennému čtyřhlavému bohu. Jeho sloupová socha byla vytažena roku 1848 z koryta řeky Zbruče nedaleko Bogitu. Uctívali tedy tento pohanský symbol ještě asi tři stovky let po prvním přijetí křtu kněžnou Olgou v roce 957 (což by mohlo být považováno jen za izolovanou událost) a asi tak čtvrt tisíciletí po kolektivním křtu obyvatel Kyjeva, nahnaných velkoknížetem Vladimírem Velikým v roce 988 pod hrubou pohrůzkou ke společnému obřadu do vod Dněpru. A nebyly to obětiny ledajaké. Objevují se šperky, ostruhy a další předměty spojitelné s pohanským kultem, ale i artefakty zřetelně svým původem křesťanského „významu“ jako třeba křížky, nebo kadidlo i nějaké ikonické svátostky. Podle kvality nalezených artefaktů archeologové rozeznali, že uctívatelé a prosebníky nebyli jen prostí zemědělci, ale i lidé vyššího sociálního, a tedy nejspíš i mocenského statusu.

Rozhodně termín „dvojvěří“ ve své klasické podobě nevystihuje přesně skutečnost, jakou pozorujeme v Čechách v první polovině

a na počátku druhé polovice 12. století. O nějakých dvou víceméně rovnocenných soustavách víry, což by odpovídalo termínu „dvojvěří“, tu již vůbec nemůže být řeči. Čechy byly v té době křesťanské, i když mnohé ze starších předkřesťanských pohanských myšlenkových struktur přežívalo, zvláště mezi sedláky na venkově, a to ve stále více a více se vyprazdňující podobě. Institucionální, společenská základna pohanství však byla naprosto mrtvá. A první, kdo se na opuštění pohanství a jeho obřadů podíleli, byly právě osoby vyššího společenského statusu, tedy vrstva v okolí knížete – raně státní elita.

Čechy za doby Ostojovy měly za sebou již více než dvě století postupného úpadku starého předkřesťanského pohledu na svět, svázaného s předstátní společností, pohledu vytrvale rozkládaného a převrstvovaného křesťanským učením, jehož vzestup byl spojen se vznikem raného státu, a se stálým rozvojem nových, tomu odpovídajících nových společenských vztahů, označovaných někdy trochu obecně jako vztahy feudální. Úpadek předkřesťanské myšlenkové soustavy však nebyl náhlý a neproběhl v celé společnosti a v celých Čechách současně. Byl to proces složitý a dlouhodobý. Při jeho sledování ponecháme stranou pokřtění 14 z českých „knížat“ a snad i jejich družin v roce 845. Sotva mělo asi nějaký silnější ohlas a rodoví předáci patrně dále vykonávali jako součást svých náčelnických funkcí i nějaké kultovní obřady. Nemáme o nich žádné bližší zprávy, a tak jen pomocí analogií k jiným oblastem soudíme, že jejich prosby se nesly směrem ke zdaru v boji a do oblasti úrody, bohatství a dostatku. Jako tato lokální elita nedospěla společně k žádné trvalejší, vyšší jednotě státního života, nedospěl patrně ani kult, který pěstovali, k nějaké vyšší jednotnější formě s více společně respektovanými a uctívanými významnějšími božstvy, nebo snad dokonce k jednomu pohanskému bohu hlavnímu nebo alespoň důležitějšímu, jako tomu bylo na jiných slovanských územích, zejména později u Slovanů Pobaltských. A tak jako byly v Čechách místně rozděleny a nepřilíš pevně sjednoceny jejich mocenské domény, byl tedy asi lokálně roztržštěn i kult. I když se řada badatelů pokoušela a pokouší rekonstruovat pravděpodobný český pohanský pantheon pomocí důmyslné srovnávací metody, opřené o teorii Georgese Dumézila o „třech funkcích“ bohů (suverenita vlády – boj – blahobyt), založené na studiu společného indoevropského dědictví evropského lidstva, výsledky v Čechách jsou zatím více než mlhavé. Rozdrobeností moci odpovídala rozdrobenost kultu.

Zásadní změnu přináší až smělý počín prvního historického knížete Bořivoje I. v první polovině osmdesátých let 9. století. Přijetím křtu na Velké Moravě pro sebe, svou družinu, a tím i pro jakýsi segment rodu, k němuž náležel, a propojení tohoto kroku se státotvorným úsilím svým a později zejména svého syna a nástupce, Spytihněva I. († 915), byla rodovému zřízení, právě tak jako jeho myšlenkovému světu, pohanství, zasazena první velká a hned rozhodující rána. Od této doby starý pohanský pohled na svět, zbaven své společenské základny, může už jen ustupovat, a to rychlostí, která je úměrná pomyslné vzdálenosti od vrcholu sociální pyramidy a skutečné geografické vzdálenosti od ústředí státu a centra christianizace, Pražského hradu. Čím společensky výše, tím rychleji; čím dál od Prahy, tím pomaleji – a naopak. Znovu si nyní připomeňme, že Levý Hradec ani Únětice nebyly daleko z dosahu a vlivu Pražského hradu.

Postup křesťanství shora od panovníka směrem k dalším vrstvám obyvatel nebyl snadný ani rovnoměrný. Neprobíhal hladce a snadno ani uvnitř vládnoucí rodiny, natož pak v celém rodě nebo dokonce na úrovni celých Čech. Není zajisté náhodou, že pohanská, brzy potlačená vzpoura proti novému, a tedy nebezpečnému křesťanskému bohu, proti novotám na zemi i na nebi, vznikla přímo v centru moci. Není rovněž náhoda, že první křesťanské mučedníky a světce, jimiž byli manželka Bořivojova, kněžna Ludmila, a její vnuk, kníže Václav, ze sebe vydala právě rodina, která zahájila a prosazovala celou přeměnu, a že i morálně zodpovědní vrahové budoucích světců, Drahomíra a Boleslav I., rovněž pocházeli z jejího středu. Zde můžeme snad mluvit o krátkém „dvojevěří“, neboť lidé, kteří stáli za vzpourou blíže neznámého Strojníra proti Bořivojovi, byli pohané a s nimi jistě naprostá většina obyvatel Čech. A přece, čas tohoto „dvojevěří“ byl sečten. V době Václavově nikdo ve vládnoucí rodině již není pohan, ba i sám bratrovrah Boleslav I. byl samozřejmě pokřtěn.

V krátké době zřejmě skončilo pohanství i ve vrstvě velmožské, v družině obklopující knížata, neboť těm, kteří chtějí svůj podíl na knížecím chlebě a moci, nic jiného nezbyvá, i když v mysl i ve vnějším chování každého z nich přežívalo mnoho archaického. Nebyli již pohany, ale velmi nedokonalými, někdy dokonce archaicky surovými křesťany. Jsou ovšem křesťany více než stále ještě naprostá většina sedláků.

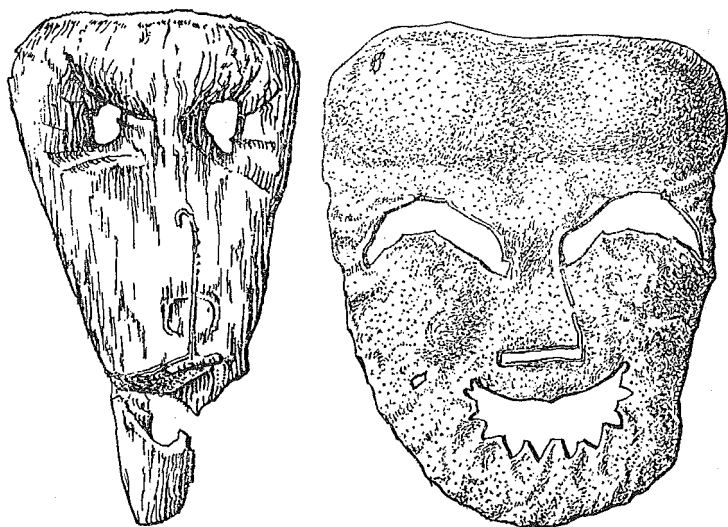
Jak vypadala skutečná situace v 10. století, a to ve vrstvě osob kolem knížete, nejlépe ilustruje osud druhého pražského a první

ho původem českého biskupa Slavníkovce Vojtěcha. Ohrožen a také znechucen skutečností, že nemohl důsledněji a hlouběji prosadit křesťanský názor mezi širší skupinou vládnoucí elity, k níž sám patřil, odchází dvakrát ze země a roku 997 konečně nachází mučednickou smrt při obracení pohanských Prusů na křesťanství. V té době byl samozřejmě již i venkov pod tlakem postupujícího křesťanství. Základnu k tomu poskytlo v podstatě dost pozdní založení pražského biskupství v roce 973 a jmenování prvního biskupa v roce 975.

Zdá se však, že teprve přísaha českých bojovníků nad Vojtěchovým hrobem v Hnězdně za vpádu Břetislava I. roku 1039 do Polska znamenala v jistém smyslu dovršení úsilí o christianizaci velmožské, válečnické vrstvy a její vtažení do stíhání různých starých zvyklostí, vedle obyčejných zločinů a zlořádů, které církev rovněž pronásledovala, odsuzovala a zakazovala. Hnězdenské nařízení o zákazu pohřbů v polích a lesích, které se ještě dost dlouho po vyhlášení na venkově plně neprosadilo, se dotýkalo předkřesťanských zvyklostí přímo; nařízení o způsobu uzavírání manželství, o manželském soužití a o práci v den sváteční spíše nepřímě. Vraždu, o níž se také v přísaze hovoří, trestala přísně jak spravedlnost křesťanská, tak i spravedlnost předkřesťanské společnosti a ostatní činy jako konání trhů v neděli a provozování krčem, rovněž marně zakazované, by bylo možno kvalifikovat spíše jako poklesky, které se staršími pohanskými myšlenkovými strukturami nemají moc společného.

Z toho všeho se zdá, že od hnězdenské přísahy se museli lidé v okolí knížete alespoň navenek „křesťansky chovat“, neboť přísaha zavazovala, ať už si v skrytu duše jinak mysleli a skrytě konali cokoliv. Už nestačilo být prostě jen pokřtěn.

Stav křesťanství na konci 11. století, a to již přímo ve vrstvách zemědělského obyvatelstva krátce před pravděpodobnou dobou narození Ostoje, dosvědčuje Kosmova charakteristika knížete Břetislava II., vypočítávající při příležitosti jeho nástupu na stolec v roce 1092 trochu literárně zbytky pohanství v zemi, s nímž Břetislav hodlal skoncovat. Kosmas uvádí hadače a věštky, posvátné háje i jednotlivé stromy, jakési zvyky o letnicích spojené s oběťmi, oběti démonům u studánek, zřejmě k jejich usmíření; znovu se zde připomínají pohřby v lesích a v polích, hry za mrtvé na nebezpečných místech, jakými jsou rozcestí, tedy místa, která ještě v novověku je lépe osadit křížkem, a rozpustilé obřady nad mrtvými s použitím škrabošek. Ať už věříme Kosmovi doslova nebo ne,

Obřadní masky užívané zejména při příležitosti pohřbů. Dřevěná maska ze slezského Opole z 11.–12. století; kožená maska z Novgorodu z 10.–11. století. Podle H. Cehak-Holubowiczowe (Opole) a V. V. Sedova (Novgorod)

nebo jeho záznam považujeme alespoň zčásti jen za učenecké *topos* čili za „společné místo“, schéma převzaté odjinud, tedy za obecně rozšířenou učeneckou literární představu o existenci jakýchsi starších předkřesťanských struktur myšlení a jednání v době Kosmova života, o trvajících aktuálnosti takovýchto představ to svědčí zcela nepochybně. A také o zvýšeném tlaku proti nim.

Zde se také setkáváme s Kosmovým přísným, intelektuálně učeneckou mentalitou tónovaným označením vesničanů jako „polo-pohanů“. Neoznačuje je tedy na přelomu 11. a 12. století za pohany, jak by to bylo vhodnější, kdyby existovalo skutečné „dvojvěří“, ale má je spíše za nedokonalé křesťany, asi tak nedokonalé, jako byli přibližně před stovkou let velmož, jeho příbuzní a přátelé, kteří podle legendy Brunovy proti křesťanským zásadám vyvlekli urozenou cizoložnou ženu z chrámového azylu na Pražském hradě přímo od oltáře a před zraky biskupa Vojtěcha ji zabili.

Kdy skončilo naprosto a definitivně skutečné „dvojvěří“ v prostředí venkova, nemůžeme říci přesně. Zatímco trvalo relativně krátce v panovnické dynastii a jen poněkud déle ve vrstvě bezpro-

středně panovníka obklopující a nepřesáhlo zde zřejmě příliš polovici 10. století, na venkově proces proměny probíhal déle a nerovnoměrněji. I zde však patrně skončilo „dvojvěří“ již před rokem 1092, snad někdy v době mezi přísahou v Hnězdně a počátkem devadesátých let 11. století, možná i poněkud dříve. V době Ostojově již faktické „dvojvěří“ opravdu neexistovalo a pokud bychom přece jen chtěli tento termín použít, alespoň jako nepřesnou metaforu nebo spíše hyperbolu, pak by již mělo zcela jiný obsah a jinou kvalitu. Nebylo by ho možno jednoznačně vztáhnout k povědomí nějakého širšího kolektivu nebo dokonce sociální vrstvy a ocitli bychom se spíše ve sféře individuální mentality, nebo mentality malých skupin, která bývá případ od případu proměnlivá. Její jedna část, která se bude perspektivně zvětšovat a dotvářet se do nového systému, by patřila světu křesťanství a část druhá, opřená o staletou tradici zemědělské výroby nevysoké úrovně, se všemi jejími nejistotami a obavami, by náležela archaickému myšlení. Tato druhá složka mentality se bude sice stále houževnatě držet, ale její systém se bude rozpadat a fragmentarizovat, až dospěje do stádia tu srozumitelnějšího, tu méně srozumitelného survivalu – přežitku, zbaveného strukturálních souvislostí, který již nemůže významněji ohrožovat převahu křesťanského pohledu na svět.

Ale v době Ostojově mělo myšlení sedláků a jejich hodnocení světa, jehož byli součástí, ještě do tohoto pokročilého stádia rozpadu dost daleko. Tehdy křesťanská vrstva myšlení překrývala stále ještě poměrně silný základ starších představ.

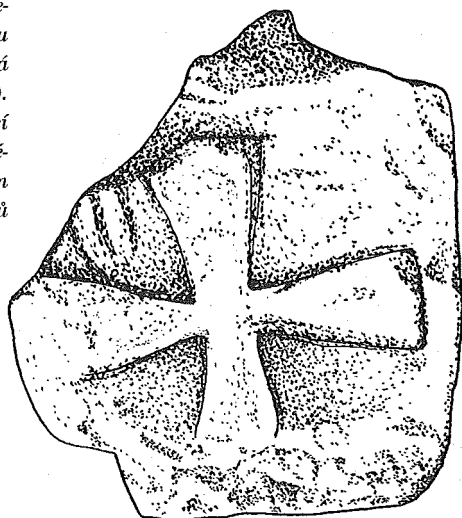
Je skutečností, že ve vesnickém prostředí stálá a bezprostřední možnost styku sedláků s přírodními jevy, přímá závislost jejich přežití na produkci polí a reprodukci dobytka, nutnost zachovat život svůj i svých blízkých, a to za nejistých podmínek, dále bezprostřední pozorování překvapivých přírodních úkazů, i úzká vazba na místo sídlení s jeho jistou uzavřeností, to vše vede přirozeně k setrvačnému udržování starých animistických a manistických démonických představ a zlomků jim odpovídajících obřadů, vedle nového a stále více a více sílícího učení křesťanského. *Mānēs* – „dědové“, duchové předků i neobvykle zemřelých, a stejně tak i *animae* – „duše“ různých personifikovaných přírodních jevů ještě silně zaplňují prostor okolo Ostojova domu a v něm, i mysl Ostojovu, a mísily se s tím, co slyšel, ale čemu asi vždy neporozuměl, z úst křesťanského kněze. Nicméně ve 12. století, za života Ostojova, se začalo mnohé dále měnit i na venkově.

Počet ohnisek šíření a prohlubování křesťanství vzrůstal. Přibývá po Čechách klášterních založení a množí se venkovské kostely velmožů. I když tyto kostely byly součástí jejich sídel a jejich osobním vlastnictvím, přebíraly zároveň některé funkce příslušející kostelům farním a přispěly rozhodující měrou k prohloubení christianizace.

Dotvářel se tak pozvolna nový obraz církevní správy. Upadal význam dosti řídké a již neefektivní starší církevní organizace, která dostala konvenční jméno „velkofarní“, protože z jednoho centra musela zasáhnout dost velký geografický celek. Počátkem druhé poloviny 12. století také pražský biskup organizoval instituci arcijáhnů, kteří jeho jménem začali soustavněji dozírat na vše, co se týkalo duchovního světa nyní již všech obyvatel celých Čech, a tedy i sedláků. Levý Hradec v tomto procesu byl možná více součástí organizace starší, Únětice více reprezentovaly tendence nové, ale obě místa patřila zřejmě v úsilí o hlubší christianizaci venkova do čela vývoje.

Vlivem výše naznačených změn v církevní organizaci začaly křesťanské představy a způsoby účinněji pronikat do starého myšlenkového základu českých zemědělců. Tlak církve proti starým zvyklostem se uplatnil několika způsoby, osvědčenými již na mnoha jiných územích Evropy. Některé věci církev přímo odmítá

*Zlomek kamenné desky se zme-
 ním kříže z kostrového hrobu
 z Břízy, okr. Litoměřice; druhá
 polovina 11. století (34 x 40 cm).
 Vzácný nález zřetelně dokládající
 průnik křesťanství do venkovské-
 ho prostředí; podobných zatím
 ojedinelých materiálních dokladů
 pozvolna přibývá*

la a zakazovala. Nepřijatelný byl houf démonů a veřejné oběti a jiné akce na jejich usmíření. V soukromí, zejména v domě, mnohé přežilo a na veřejnosti nahradila demony „nečistá síla“, ďábel. Pozitivní úlohu pak postupně převzali světci. Některé těžko vykořitelné, z hlubin věků zděděné jednání církev strpěla a již v poměrně rané době, kdy Čechy byly ještě zcela pohanské, je v západní Evropě adaptovala do svých obřadů. Příkladem může být svěcení ohně a zelených ratolestí. Snažila se dodat těmto akcím nejen novou formu, ale i nový smysl, odvozený z biblických textů. Pro sedláky raného středověku to však bylo převážně jen „vlození“ nové formy na starý a houževnatě přežívající obsah.

Ve venkovském prostředí – více než kde jinde – docházelo stále k neorganickému propojování částí dvou rozdílných myšlenkových soustav. Takovýto proces nazýváme synkresí a novou kvalitu myšlení, která tu vzniká, nazýváme myšlením synkretickým. Tuto synkresi církev zprvu trpěla a vlastní adaptační starých zvyklostí dokonce vyvolávala. Jejím konečným cílem však synkrese nebyla. Ta se rozvíjela v myslích sedláků zcela přirozeně a samovolně a církev jim rozumně v tom čase, kdy zápasila o jejich selské duše, vycházela vstříc. Slepíci vejce, ten zjara a v letním čase nejobyčejnější a snadněji než co jiného dostupný produkt zemědělcova hospodaření, je toho dobrým příkladem.

Ptačí vejce skrývající v sobě zárodek života, svým druhým „významem“ ve venkovském prostředí snadno dosahovalo hlouběji než jen do Ostojovy misky, z níž pojídal svou těžce zaslouženou porci jídla. Představovalo ve sféře mnoha obřadů symbol životní síly, vznikání živého z „neživého“, spícího, symbolizovalo sám život a jeho obnovu. Není proto náhodou, že již od 12. století je v evropském prostředí známo *benedictio ovorum*, „žehnání vajec“, a že se jako součást křesťanského velikonočního cyklu vejce postupně objevuje i přímo v kostele, jak dokládají novověké příklady; někdy je to v Božím hrobě, jindy na oltáři jako symbol vzkříšení i samotného Krista. Vzdělaný pražský biskup a milovník historie Antonín Podlaha jistě dobře rozuměl tomu, co počátkem 20. století zapsal o proklubávajícím se vajíčku do své učebnice liturgiky.

Jindy se naopak o propojení starého s novým přičinili sedláci sami a po svém. Známý a vícekrát zde citovaný katalog Rudolfův, zachycující „zvyky“, které můžeme předpokládat na samém konci raného středověku, tedy již v době, kdy byla kontrola církve v Čechách, stejně jako ve Slezsku značná, zaznamenává v hlavě osmé, v odstavci patnáctém jednání, které je z hlediska myšlení

sedláků té doby neobyčejně zajímavé. Všimněme si jejich počínání jako příkladu podrobněji.

Je dosti pravděpodobné, že vesničanům v odlehlejších územích nebyl ještě na konci raného středověku plně srozumitelný obřad křtu novorozenců vodou. Obřadné užití vody znali a chápali, neboť je v archaickém myšlení vždy spojeno s očistou, ale tu již přece mělo nemluvně za sebou doma, v první poporodní koupeli. Opakování skoro téhož v kostele jistě nemůže škodit, ale kostel jako místo svaté skýtá ještě i možnosti navíc jak nemluvněti prospět. Jsou to způsoby, které ve svém principu užívají magických akcí, jejichž technika i podstata jsou staré, instrumenty jsou však již křesťanské.

Když skončí křest, je třeba se ještě potají bosou nožkou dítěte dotknout oltáře, neboť přímý styk se svatým místem je zdrojem síly a jistě prospěje. Potom je nutno položit dítěti na ústa šňůru od zvonu. Šňůra má v mnoha „pověřích“ ochrannou moc a zvuk zvonu sloužil kromě jiného také k zahánění démonů, nyní ďábla. Ručka položená na bohoslužebnou knihu má zajistit učenlivost dítěte a není bez zajímavosti, že již tehdy pronikla do lidových vrstev později mnohokrát manifestovaná představa o magické moci „svaté“ knihy a písma. A nakonec přichází otření dětské tváře oltářním pokrytím, aby bylo, jak se výslovně praví, krásné! Zde se možná mnich Rudolf ve výkladu magické akce mýlil, neboť otření obličejů sakrální textilií může spíše chránit před zlým uhrančivým pohledem, jemuž může být na cestě z chrámu a mimo svůj domov lehce vydáno.

Celá série právě popsanych úkonů je jedním ze vzácnějších dochovaných případů, kdy vůdčím prvkem synkrese je archaické myšlení sedláků, nikoliv myšlení křesťanské a snahy a potřeby církve. Ve většině případů tomu samozřejmě bývá obráceně a mnohem známější jsou ty akce, kdy, jak víme, církev sama svým *interpretatio christiana* adaptovala jistě staré způsoby jednání a oblékla je do svého roucha. Zde v selském pojetí je tomu naopak a mísí se tu starý svět představ s fragmenty nové víry a ke starým praktikám jsou využity „nové“ předměty svázané s křesťanským kultem. Jakkoliv jsou to praktiky z hlediska pravověrnosti odsouzené a blíží se modlářství, jsou ve skutečnosti jednou z přesvědčivých známek vzrůstající váhy křesťanství v zemědělském prostředí koncem raného středověku. Mnohem přesvědčivější než ty případy synkrese, jejíž podnět poskytla sama církev, neboť při nich nepochybně moudře – ale přece jen ustupuje.

Série výše uvedených magických činů poskytuje ještě další, velmi zajímavé svědectví o mentalitě sedláků a vůbec o duchovním klimatu na samém konci raného a na počátku vrcholného středověku. Je patrně velmi raným dokladem jevu, který se v mnohem větší míře rozvine až později, jevu, který bude trvale budit ostrážitou pozornost církve, neboť je z něj jen malý krůček mimo hranice pravověrnosti. Tím vzácným, ale podezřelým jevem je pozdější „lidová zbožnost“. Církev, pokud ji sama nebude iniciovat, bude ji v mladších obdobích stále poměřovat dvojicí slov *licet* – *illicet*, „dovoleno – nedovoleno“ a bude zkoumat pečlivě všechno, co vycházelo přímo z lidových zdrojů. Jedním z kořenů tohoto jevu je zřejmě i zmíněná již „obrácená“ synkrese, projevující se selskou manipulací „novými“ křesťanskými materiálními i mentálními instrumenty ve jménu „starých“ představ a přání.

Nemáme nejmenších dokladů, že Ostož ve svém chápání okolního světa a křesťanské nauky dospěl v jednotlivostech až do tohoto stádia zbožnosti. Ale život mezi dvěma kostely a navíc poddanství církevní vrchnosti zesilovaly jeho křesťanské uvědomění, ale i kontrolu nad jeho vnějším jednáním i duchovním světem. Byl patrně víc křesťanem než jeho vrstevníci na mnoha jiných místech Čech a věděl toho asi o křesťanském bohu více než většina sedláků jinde. A tak je docela dobře možné, že si něco z toho nového, o čem se dozvídal v únětickém kostele nebo na Levém Hradci, přizpůsobil v duchu stále ještě silné a houževnaté vrstvy svých starých představ. Trochu obráceně a po svém. Tenkrát by to ještě nevadilo tolik jako později...

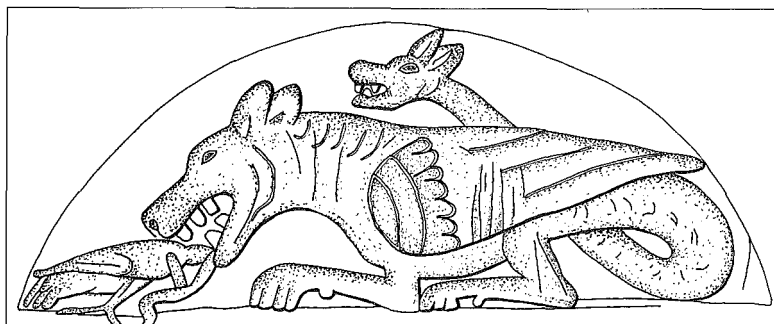
15 Obklíčení strachem

198
LEGENDA
O OSTOJOVI

POCIT STRACHU PROVÁZÍ ČLOVĚKA OD NEPAMĚTI. První amulet, „který vyzdvihla ruka archeologova z kulturní vrstvy doby kamenné“, je toho dokladem. Klíčovým všudypřítomným strachem člověka je strach ze zániku vlastního života, ze smrti a v souvislosti s tím v raném středověku i později druhotně strach z hladu, strach z nemoci, tedy strach z toho, co přímo škodí a zneumožňuje udržení a reprodukci života. Strach budí i předobraz nebytí, tma, noc sama o sobě. Navíc je zaplňována mnoha zlými silami, nepříznivými a nebezpečnými událostmi. Obava, strach, plodí v lidské mysli démony a démoni zase plodí a šíří v mysli lidí další strach. Známe to obklíčení dobře. Vždyť se stopami drobného, z archaických dob vyvrělého a snadno zneužitelného kruhu nejistoty a tísně lidského ducha se setkáváme a býváme nenadále zaskočení alespoň v nevelkých odlescích čas od času v našich životech i my. Obklíčení lidské mysli v oněch archaických časech však bylo dokonalé, mnohem pevnější.

Žádný démon archaického světa nemusí být ani vysloveně zlý, ani zcela dobrý, ale v představě lidí, čelících nešťastným zkušenostem a zlým příhodám, budí vždy obavy. Vždyť i ten nejmírnější, dosud přátelský nebo alespoň netečný démon může být špatným zacházením, nedbalostí, neopatrným jednáním, nevhodným zásahem do jeho domény povzbuzen ke zlému, nebo alespoň k opomenutí dobra.

Absolutně zlý, agresivní, zlomyslný a podlý je v čase Ostojově už jen jediný démon – ďábel. Sám, jediný, jako je jediný i jeho protipól, křesťanský Bůh. V Ostojově životě působením kostela a kněží, k nimž Ostoj neměl daleko, hrál jistě ďábel stále větší roli než staří démoni, ale Ostojovu mysl strach pouze ze samotného ďábla tak docela a beze zbytku neovládal a staří démoni nad ním asi nepozbyli zcela moci. Naznačuje to příhoda ze vsi Běštvyň na Čáslavsku, v níž z clony fantazie probleskují stopy reality. Zaznamenaná je v *Letopisu Kanovníka vyšehradského* k roku 1137 a její ústřední moment příhody, blízkost kostela, a tedy možnost více-

Dvojhlavá zvířecí přišera (dábel?) požírající ptáka (lidskou duši?). Reliéf tympanonu portálu kostela v polském Stroňsku; první polovina 13. století. Připomínka stálého nebezpečí vítězství sil zla nad dobrem. Hrůzný výjev při vstupu na posvátné místo tlumočí toto varování fantastickým, hluboko v celé archaické evropské kultuře a v lidské psychice zakořeněným, a tudíž dobře srozumitelným symbolickým způsobem

méně soustavné pastorce ovlivňující chování venkovanů, je dost analogický situaci na Levém Hradci.

Zde o Vánocích, podle letopisu na den sv. Štěpána, náhle zmizela ze svého domu ochrnutá žena, která ležela v ten den sama doma, zatímco ostatní vesničané pokračovali ve vánočním hodu. Dva světci, sv. Jan Evangelista a sv. Gothard, ji přenesli do baziliky ve Slapech, kde zázračně nabyla zdraví a opět se mohla pohybovat. Potom ji stejně podivuhodně vrátili zpět do Běstviny. Ještě před návratem chtěla obětovat na oltář ve Slapech své náušnice, ale bylo jí přikázáno, aby tak učinila až ve vlastním kostele.

Zatím ovšem podle vyprávění letopisce vznikl v Běstvině rozruch a jejího manžela, když se vrátil z besedy u sousedů, která zřejmě nebyla jen poklidným posezením, nenapadlo nic jiného, než „že byla svedena nějakým pokušením zlého ducha“, přesně *aliqua maligni temptatione*. Můžeme se domnívat, že asi nejspíš nějakého démona, i když na mnoha místech textu Kosmovy kroniky, i v jeho pokračovatelích, se jinak bez rozpaků mluvilo již přímo o ďáblovi nebo Satanovi.

Jaký druh zlého ducha-démona by zde asi mohl být, nám dává poznat další chování sousedů, které manžel svolal na pomoc. Hledali po mokřinách, zřejmě na břehu Doubravy, která Běstvinu v údolí mýjí, a po porostu. Kde jinde měli hledat? Vždyť ti nejběžnější duchové-démoni ožívují to nejbližší v okolí sídel, vodu, mok-

řady, prameny, háje, jednotlivé stromy. Zdá se, že hledající pomínuli démony polní a pole. Ta totiž ležela tehdy sklizena, jakoby bez života, vysoko nad řekou a asi již pod sněhem. Ale mokřiny, vody se všemi početnými utopenými jsou místa, kde bývá výskyt duchů nejčastější, nebezpečí největší, a tedy i pravděpodobnost neštěstí nejvyšší.

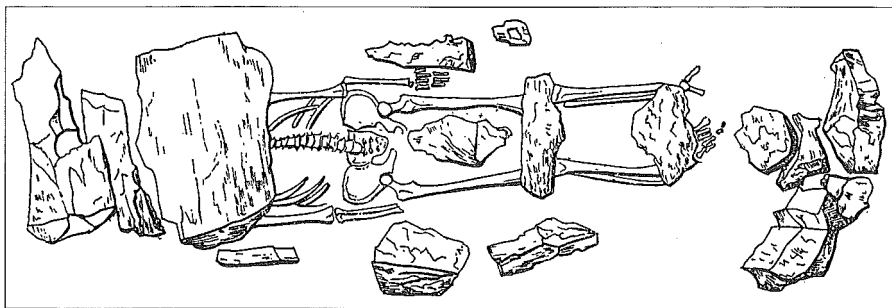
Nezáleží v této chvíli na systematické úplnosti výčtu přírodních démonů; tedy těch, kteří vznikají personifikací nebo přesněji animizací přírodních úkazů, a jen jako příklad uvedme alespoň náznak toho, co všechno mohlo mít vliv na Ostojův pohled na svět. Na základě etnografických výzkumů z širšího slovanského území připomeňme především démony atmosférického původu, sídlící ve větru, vichřici a bouři. Samozřejmě, že učenému Kosmovi byl při představě větrné smršť bližší démon univerzální, „sám Satan (v podobě) víru“, který roku 1119 udeřil na vyšehradský knížecí palác než specifický démon větru, ale sedláci tak jednoznačnou představu jako on asi ještě všeobecně neměli.

Rozsáhlou skupinu dalších démonů obklopujících raně středověkého sedláka tvoří personifikace jevů sociálních, zejména ochránci domova, nad nímž bdí předkové, dědové, *mānēs*, popřípadě jiní domovní démoni. Někteří z nich mohou podle pozdějších představ škodit ničením věcí, působit neklid v domě, poškozovat nebo i zlepšovat hospodaření, zdraví lidí i dobytka. Jsou většinou neviditelní, ale někdy berou na sebe i podobu drobných zvířat, hada, kočky, žáby, hlodavce a někdy i podobu lidskou, většinou ošklivou, nějak deformovanou. K domácím duchům se počítají i ženy, které ovlivňují porody, předvídají a zároveň utvářejí osud novorozence, z pohádek známé sudičky, východoslovanské *Rožděnice*, příbuzné římským *parkám* a odtud až řeckým předlennám osudového vlákna – *moirám*.

Někteří démoni napadají lidi přímo, různí jiní, jako třeba vlkodlak, škodí člověku nepřímě, a to útoky na domácí zvířata, především dobytek. Zda se tohoto škůdce obával i Ostoj, nevíme, ale že jeho rodina nemohla nevěnovat pozornost výše uvedeným sudičkám a snažila si je naklonit, je dosti pravděpodobné.

Zdá se však, že aspoň u jedné skupiny démonů z velké rodiny sociálních duchů se nám podaří bezpečněji archeologicky prokázat jejich původ už v raném středověku a snad i kontinuitu do mladších dob, a tedy i velmi reálnou možnost, že je znal i Ostoj.

V lidové démonologii je celkem bohatě doložena představa o člověku-revenantu vstávajícím z hrobu a škodícím mnoha způso-

Hrob se zřetelným vampyrickým protiopatřením. Pohřebiště v Praze 5-Lahovicích z 9. a 10. století. Hrob obložený kameny bez zřetelného vyznačení hrobové jámy narušil starší hrob, jehož nesouvislé fragmenty jsou z vyobrazení vypuštěny. Příklad dokonalé blokace nebezpečného jedince pomocí zátěží kameny na místech s nimiž je v archaickém myšlení spojováno mnoho významných představ (hlava, hrudl-srdce, patrně genitál a pochopitelně nohy), což mělo zabránit jeho návratu mezi živé. Podle výzkumu Z. Krumphanzlové (1955–1960, 1965) M. Beranová

by, nejčastěji dušením živých nebo vysáváním jejich krve. První démon se nazývá mora, druhý upír. V lidovém i raně středověkém prostředí, jak zřetelně dokládají i archeologické nálezy, bývali oba démoni zneškodňováni několika způsoby: znehybněním, třeba přibitím podezřelého mrtvého hřebem či kolíkem do hrobové jámy, svázáním nebo jeho zavalením či zatížením kameny v hrobě. Jsou i delikátnější, ale také drsnější prostředky jak se ubránit nebezpečnému mrtvému. V cestě zpátky do světa živých se mu dá zabránit i částečným nebo úplným spálením, neboť oheň má silnou očištnou a ochrannou moc. Démona je také možno zmást, že nenajde cestu zpět mezi živé, a to pohřbením podezřelého člověka obličejem do země, a konečně je možno moru i upíra zneškodnit opatřením nejzávažnějším, oddělením hlavy těsně před pohřbem, nebo dodatečně nějaký čas po pohřbu a jejím uložení mimo osu těla. Do této kategorie ochrany patří i posmrtné poškozování těla, zejména údů. A právě pozůstatky a stopy takových ochranných akcí archeologicky zjišťujeme v hrobech raného středověku ve druhé polovině 9. a v 10. století a podle některých badatelů dokonce ještě i ve století 11. a 12., kdy na venkovských pohřebištích nacházíme porušená celá těla, pokud to ovšem někdy nejsou jen stopy poškozování staršího pohřbu mladšími hroby na stále houstnoucích hřbitovech. Rozlišit zde ochrannou manipulaci s tělem pohřbeného jedince od

nepietního dodatečného, někdy po několika desítkách let přicházejícího nechtěného zásahu do skeletu nebožtíka při následném pohřbu je však někdy těžké, ne-li nemožné.

Kontinuitu těchto ochranných akcí až do doby, kdy moru a upíra, jimž společně říkáme vampýři, dokládá lidová tradice, sice moc souvislou zatím nemáme, ale není vyloučena. Dosud je prozkoumáno jen málo novověkých venkovských pohřebišť, která by mohla poskytnout přímé doklady. Proto je pro nás důležitá zpráva v *Neplachově kronice* ze 14. století, zaznamenávající neúspěšný zákrok proti dvěma vampýrům, spočívající v jejich přibití kolíkem do hrobu. Oba však měli ve své činnosti ustát, teprve až když byli spaleni.

Z lidové démonologie známe ještě další demony, ale nevíme, zda je možno jejich existenci hledat až v raném středověku. Stojíme tedy s rozpaky nad pokladem shromážděným etnografy, archeology i historiky a stále si klademe otázku, co z těchto mnoha nejistých možností doléhalo na Ostoje.

Jednoduché retrogresivní promítání jevů zachovaných v lidové tradici zpět do minulosti odmítla již pozitivistická věda konce 19. a počátku 20. století jako pozůstatek nekritického romantismu. Opravdu, bezstarostné používání etnografických analogií nemusí mít se situací Ostojovou vůbec nic společného. Ale za více než půl století od té doby se rozšířila srovnávací základna a přibývalo faktů a v celém světě hlavně nových metod a pohledů, a tak pomalu začíná vystupovat přesvědčení, že při kritickém srovnávání nikoliv jednotlivostí, ale struktur faktů máme naději, že dosáhneme i ke starším kořenům lidových tradic. Bohatý český a slovenský materiál však zatím na takové zhodnocení stále čeká.

Ostojovi pravděpodobně nikdy nepřišla na mysl otázka, odkud se celý houf démonů vzal. Pro archaického, byť pokřtěného člověka byli daným faktem, byli tu odevždy. Věděl však asi, jak vznikají, jak jich přibývá, zejména těch, kteří měli sociální původ. Jejich počet se zvětšoval úmrtím některých lidí. Především jednotlivců nějak výjimečných. Archaická konzervativní společnost byla společností všeobecně přijatelného průměrného standardu. Jakákoliv výraznější odchylka od obvyklého chování nebo fyzického vzhledu, jakékoliv znetvoření těla, ale i drobné nápadné vybočení z normálu, jako třeba velké, nepravidelné zuby, dvojí řada zubů, nebo jen nějaká anomálie kolem očí, jimž byly obecně přisuzovány magické vlastnosti a schopnosti působit na druhé, deformace hlavy, již náleží v magickém myšlení a jednání mimořádně

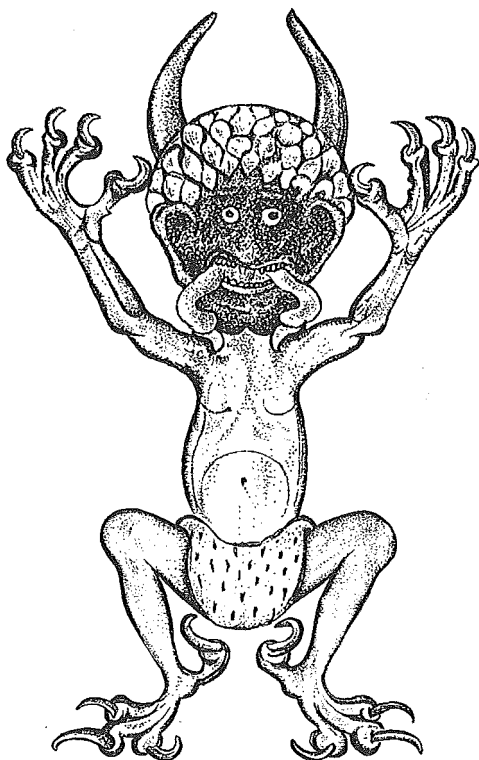
významná úloha, to vše mohlo být zdrojem podezření, nedůvěry a předznamenávalo již zaživa možnost démonizace po smrti. Jestliže takového jedince bylo možno alespoň částečně kontrolovat zaživa, kontrola jeho jednání po smrti vyžadovala zvláštních magických, někdy až drsných opatření, o nichž byla již zmínka. Totéž se týkalo i lidí s neobvyklým, třeba příliš hrubým, krutým jednáním.

Stejně tak jako výjimečnost některých jedinců za života, tak i neobvyklý způsob odchodu z tohoto světa udržel v lidovém povědomí možnost démonizace takového jedince. Nekřtěné děti, ne náhodou dlouho pohřbívané na jednom místě hřbitova, ženy zesnulé při porodu a těsně po něm, sebevrazi, ti všichni se mohli po smrti obracet proti živým jako démoni. Francouzský historik Jean Delumeau uvedl v roce 1978 do literatury nanejvýš zajímavé, tehdy ještě nepublikované výsledky analýzy polského etnologa Ludwika Stommy, který při rozboru 500 případů neobvyklých úmrtí lidí, o nichž jejich vrstevníci v 19. století věřili, že se stali démony, zjistil, že jsou mezi nimi s počtem 101 případů na prvním místě utopenci. Vzpomeňme znovu, kde především hledali běstvinští sousedé ztracenou ženu! Kdyby se nebyla šťastně a záračně „objevila“, vstoupila by patrně v jejich mysl i ona potichu, možná jako utopenec, do světa démonů, zvláště když se vše zběhlo v tak významném ročním období, jako jsou dny kolem počátku roku, který po starém zvyku přitahuje a zesiluje vše neobvyklé a mimořádné.

Vraťme se ještě znovu na chvíli do Běstviny, neboť je to, jako bychom pravděpodobně nahlíželi i na Levý Hradec. Z hlediska pastýřských snah církve i z hlediska odezvy na ně je na běstvinské příhodě, zkomponované v učeném světě, důležitých několik charakteristických rysů. Vedle odrazu dosud ne zcela potlačené staré démonologie je tu církev a její zřejmě silící vliv i na vesnici. Místo pohanské oběti za uzdravení, ve starém pojetí za zahnání démona působícího těžkou chorobu, je tu zbožné položení náušnic na oltář. A místo démonů zavádějících lidi jsou tu dva svatí, kteří záračně rychle, a tedy rovněž nadpřirozeně, převádějí běstvinskou ženu na místo, kde se jí dostane milosrdenství uzdravení, a potom zase zpět. Svatí v myslích vesničanů střídají démony – ne ovšem naráz, ale postupně a pomalu.

Svět démonů neznepokojoval jen sedláky 12. století, ale také učené kleriky, a to již od samého počátku raného středověku. Démoni jsou společným celoevropským dědictvím agrárních spo-

lečenství (známe z evropského prostředí i démony polní) a není divu, že jim byla věnována taková pozornost. Úvahy o nich pronikly do diskusí o původu snů, do výkladů o nošení masek nebo převleků a do jejich zákazů, i do užívání jednotlivých magických prostředků, jako byly třeba *ligatury* – „návyzy“, v podstatě amulety, považované za zvláště rafinovaný způsob trvalého paktu s démony, který se nepodařilo vymýtít až do novověku. Patrně nejstarší takový návaz známe z Čech z druhé poloviny 9. století, z knížecího hrobu v Kolíně, kde snad kousek mrožoviny, jak dnes víme, zasazený do zlata, byl součástí náhrdelníku. *Ligatury ossum vel herbarum* – „kostí nebo rostlin“ uvádějí i západoevropské raně středověké prameny. Setkáváme se s nimi v Čechách ještě ve 14. i 15. století a přežily až do novověku, podobně jako různé jiné, byť christianizované amulety, závěsky, jimiž církev vyšla vstříc prastaré lidské víře.

Vyobrazení ďábla podle rukopisu ze zaniklého kláštera v Podlažicích, okr. Chrudim, nazvaného „Codex Gigas“; uložen nyní v Královské knihovně ve Stockholmu; 1204–1230

V době Ostojově však již začíná pomalu ovládat pole ďábel. „Ať není naším náboženstvím kult démonů,“ připomíná, možná že na základě nějaké starší předlohy, ale v Čechách ještě právem, *Homi-liář opatovický*. V měnící se a sílící christianizované společnosti začínal však opravdu dostačovat jen jeden jediný a všeobecný démon. Jemu zcela patří nedaleká budoucnost, ale zatím „jsou tu stále ještě křesťané, kteří znají i jiné obávané demony“, a jsou proto „horší než pohané“, jak praví tentýž pramen.

Avšak v době, kdy žil Ostoj, univerzální démon, ďábel, asi ještě nebudil takovou hrůzu a pro sedláky byl spíše jen jednou z více nebezpečných sil, které ho obklopovaly. Pastorační strachem z ďáblova působení nebyla ještě plně rozvinuta. Ostoj neznal ani ničivý strach ze sebe sama, vznikající z vědomého protivení se Bohu, z nedokonalého provádění náboženských úkonů, z podvádění Boha, neboť vše bylo v té době ještě nedokonalé, polovičaté. Chyběl mu ještě hluboký strach z neúplné zpovědi, a tedy z nesprávného přijímání, který později krutě sužoval lidi po celá staletí. Možnost věčného zatracení, o němž slyšel v kostele, možná Ostoje už znepokojovala, ale určitě ještě ne tolik jako křesťany v době mladší. Ikonografie posledního soudu není v románském umění Čech častějším motivem, i když ji, pravda, koncem 12. století nacházíme v apsidě kostela v Albrechticích u Týna nad Vltavou jako poučení a výstrahu všem, kteří do kostela přicházejí. Ale do hrůzy mnoha evropských starších i mladších posledních soudů má ještě daleko. Ďábel za doby Ostojova života je v povědomí sedláků asi stále ještě trochu bezzubý, i když se počátkem 13. století maluje v podlažickém *Codexu Gigas* s mordou plnou ostrých tesáků, s rohy a pěknými drápy na konci údů. A křesťanský Bůh má v té době stále ještě mnohem větší pochopení pro své zmatené ovečky zajaté dosud hlubokou minulou tradicí, z níž se jen nesnadno a pomalu vymaňují než o staletí později.

Představa Boha „s očima jako rys“, který vidí i každý sebemenší poklesek a nesnadno odpouští, jak ho v duchu potridentského křesťanství popsal teolog a kazatel Jean-Pierre Camus († 1632), byla v závěru raného středověku české vesnici ještě velice vzdálená.

16 Zabíjení strachu

206
LEGENDA
O OSTOJOVI

TAM, KDE ČLOVĚK NENÍ SCHOPEN ŘEŠIT nepříznivé situace dostatečně účinnými racionálními způsoby, kde tíha okolností doléhá až příliš těžce, kde nejistota a ohrožení života pomalu převažuje nad jistotou, všude, kde se člověk cítí obklopen nadpřirozenými bytostmi, které nemůže ovládat, ale ony jeho osud ano, tam všude zákonitě nastupuje úsilí o zvládnutí okolního světa prostředky neracionálními, magickými. Prostředky, které jsou v kontaktu s více či méně zřetelnou obavou, strachem. Naznačuje to podle filologických rozborů i latinský název pro pověru a magické jednání – *superstitio*. Ten má široké významové pole a jedním z kořenů a zdrojů jeho významu je podle analýzy filologů i oblast vzrušení, rozrušení strachem, bázeň a hrůza, jakési stání nad sebou, tedy mimo sebe. To vše, včetně trvale všudypřítomné obavy z budoucnosti, nechybělo asi mezi zemědělci raně středověkých Čech.

Prameny, které máme k dispozici pro rekonstrukci, místy však asi spíše jen pro nedokonalou konstrukci, jež by nám umožnily alespoň orientačně nahlédnout do myšlenkového světa Ostojova a sledovat, jak si v nepříznivých okamžicích počíнал, jsou dvojího druhu. Na prvním místě jsou to prameny v naprosté většině západoevropského původu, datované do období raného středověku, což je tam většinou období od 5. století asi tak do roku 1000. Tedy z doby nepoměrně starší, než je závěr českého raného středověku, v němž se pohybujeme my a z něhož máme několik, spíše jen fragmentárních svědectví dosti různé hodnoty. A potom jako vždy známe lidovou tradici z oblasti domácí i z odlehlejších koutů východní Evropy. A mezi těmito dvěma póly zeje zatím mezera, jen řídké nesoustavně zaplňovaná dalšími, především archeologickými fakty. Celé velké geografické oblasti, z níž musíme čerpat, je společný jen ekonomický základ, tedy zemědělství a univerzalizující tlak křesťanství, ale geografické podmínky existence a kulturní substrát jsou naopak rozdílné. Na evropském západě, odkud jsou písemné prameny nejbohatší, vystupuje tradice římskoprovinciální, se stopami keltských vlivů, na východě jsou zase bohatě

materiálně i folklorně doloženy tradiční projevy konzervativní kultury dlouho se pozvolna rozpadajících zbytků východoslovan-ských rodových občin. Na jednu ani na druhou oblast nemůžeme při naší rekonstrukci Ostojova myšlenkového světa příliš a bez výhrad spoléhat, i když příznivou okolností pro naše úvahy, přes rozdíly kulturních tradic, je skutečnost, že hloubka průniku křesťanství do zemědělských vrstev v západní Evropě 8. a 9. století byla asi přibližně podobná hloubce jeho průniku v Čechách v 11. století. Rozdíly jsou však celkově bohužel větší než shody. A tak to jediné, co je možno nabídnout pro osvětlení Ostojova duchovního světa, je jen obecná charakteristika magického jednání, jaké se Ostojovi nabízelo při překonávání životních nesnází a strachu z nich. Tedy představit jen jakousi síť základních možností. Nevypovídá konkrétně o myšlenkovém světě Ostojově a nevíme ani, po kterých souřadnicích této sítě se ubíral a na kterých

Téměř univerzální droga – černý bez – v lidovém léčitelství účinný proti mnoha chorobám (například „vytahuje otok a bolesti krotí“), je rovněž použitelná k účelům věšteckým, jako je třeba vánoční třesení jeho větvemi; ze slezského prostředí se ve 13. století uvádí jako magický prostředek, na nějž je možno přenést riziko početí pomocí krve a formule „ty nos za mne a já budu kvést za tebe“. Herbář P.O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

uzlech se zastavil. Víme však, že byl někde uvnitř a nemohl z jejího rámce vystoupit mimo. Uvrhl by sám sebe do úplné nejistoty a možná někdy i do zoufalství.

První skupinu magických prostředků k zahnání nebo zmenšení strachu tvoří jednodušší předpovědi a náročnější věštby. Nejběžnější z nich jsou v církevní literatuře nazývány *observatio*, čili pozorování znamení. Ta přicházejí samovolně a stačí si jich dobře povšimnout a naučit se je správně rozeznávat a posuzovat. Taková jednoduchá pozorování může dělat kdokoli a byla vždy v zemědělském prostředí značně oblíbená a v mnohém přezívají dodnes. Zlým znamením nebo upozorněním na nejistotu a nutnost opatrnosti může být třeba nevhodné kýchnutí, obličejový tik, klopýtnutí při vycházení, nutnost překročit stín nějakého objektu, setkání se zvláštním, nějak poznamenaným člověkem. Dobrým nebo zlým znamením může být přelet ptáka. Přeběhnutí kočky přes cestu vyvolává nejistotu u pověřivého člověka dodnes, stejně jako setkání s kominíkem, jež však může být dotekem změněno v pozitivní znamení.

Zvláštním případem předvídání je pozorování nebeských a meteorologických úkazů zvláště těch zcela neobvyklých, které lidi obzvláště znepokojují. V Shakespearově *Juliu Caesarovi* praví zneklidněná Kalpurnie před Caesarovým odchodem do senátu: „Když zmírá žebrák, není vlasatic; ale smrt knížat hlásí nebe všem.“

Za doby Ostojova života bylo vidět takových úkazů na nebi několik. V letech 1124 a 1133 bylo zaznamenáno zatmění slunce a 1131, 1132 a 1133 zatmění měsíce. Za jeho života bylo také možno několikrát pozorovat ve večerních hodinách polární záři, například roku 1128 „na noc rudá znamení na severním nebi“. Totéž se opakovalo i roku 1138, nemluvě již o různých dalších znameních jako silná bouřka v zimě, nevysvětlitelné úkazy kolem slunce, objevení se nových hvězd a konečně i úkazy naprosto překvapivé. V roce 1130 podle *Letopisu Kanovníka vyšehradského* letěla 8. října přes Čechy jakási obluda podobná draku a něco podobného se událo podle *Kroniky Mnicha sázavského* v roce 1142. Tehdy bylo prý možno spatřit létat hada.

Častěji než zatmění slunce nebo měsíce, kruh kolem těchto obou nebeských těles nebo polární záři vídal Ostoj několikrát do roka zářící oblouk duhy nebo alespoň jeho část. Tento působivý barevný úkaz při ranní či večerní přepršce nebo v závěru vydatné bouře sotva mohl přehlédnout. Jak si vykládal význam duhy pro

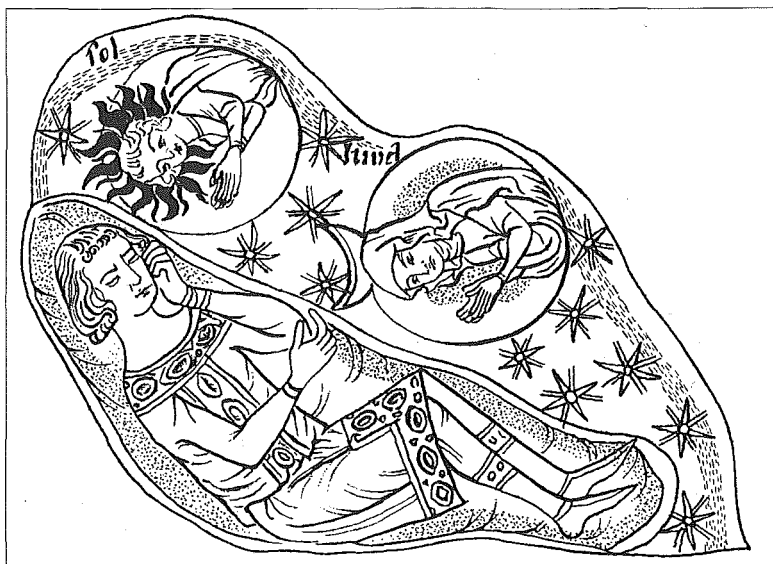
svůj život, nevíme; s velkou pravděpodobností, zvláště při slábnoucí bouře, kterou šťastně přestál, to byl pro něj jistě pozitivní úkaz. A pokud byl z nějakého kázání v kostele poučen o biblickém významu duhy, potom na ni mohl hledět tak jako sedláci o staletí později – jako na známku boží starosti o něj i jeho blízké.

Všechna jiná znamení, a některá z nich Ostoj pravděpodobně sám s pocity tísně a mrazení v zádech a zároveň trochu ohromen, pozoroval ze dvora své usedlosti, oznamovala podle vžitých představ pohromu, hlad, války, neštěstí. A o únorovém zatmění měsíce v roce 1133 letopisec přímo uvádí, že po něm umíralo mnoho lidí.

Poněkud složitější úkony označují prameny obvykle jako *divinatio*, tedy vlastní věštění. To vyžaduje již více osobního úsilí při magické akci. Je rovněž dostupné celkem komukoliv, ale účinnější je samozřejmě v očích lidí tehdy, když ho vykonává osoba zvláště obeznalá, která se věštby zabývá víc než příležitostně. Z mnoha způsobů věštění uvedme alespoň každému snadno odstupné losování, třeba taháním nestejných dřívek, později vrhání kostkou a dnes třeba házení korunou „panna – lev“.

Také v této skupině magických akcí se setkáváme s pozorováním přírodních objektů a s aktivním výkladem jejich stavu, zvláště ve významné dny sváteční, a to i od osob, které se na budoucnost tázaly jen příležitostně a samy. Ale v důležité dny jsou projevy budoucího osudu tak silné, že jsou dostupné každému. Například Vánoce byly donedávna na vesnici plny náznaků budoucího osudu; zvláště svobodné dívky hledaly v tom čase odpověď na závažnou otázku budoucího manželství, jejíž řešení v tehdejších sociálních poměrech nemohly nijak ovlivnit. Na čtyři otázky – zda, kdo, kde a kdy – měly odpovědět různé věštecké úkony; třeba třesení stromy. Až snad kamsi do hloubek času zapadá smysl známého říkadla: „Třesu, třesu třas (černý bez), ozvi se mi hlas, kde já budu narok večereti zas!“ A přímo klasickou ukázkou věštby tohoto typu je hádání ze stínů v zrcadle vodní hladiny, které vešlo až do štedrovecerní balady K. J. Erbena. Ze středověku je doloženo i lití olova, ale to na Levém Hradci nepřicházelo v úvahu. Kde by Ostoj získal olovo, když stěžl zajišťoval věci mnohem potřebnější. A pokud přece jen někdo z jeho rodiny chtěl pomocí „lití“ zahlédnout cíp budoucnosti, posloužil mu nejspíš včelí vosk.

Zvláštní a velmi problematickou oblast věštev zahrnoval výklad snů a vize. Na rozdíl od vize, tedy něčeho, co vzrušený člověk „vidí v bdělém stavu“, *somnium* čili sen a jeho výklad vzbuzoval

Znázornění snu jako nebeského oblaku, který se klene nad spícím Josefem. Suknice Josefova je zdobena skvostrným lemem, což naznačuje jeho společenský status. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

spíše rozpornou pozornost a vyvolával v učeném světě středověku živý zájem a diskusi. Bylo totiž dost složité odlišit sny dobré, sny z vůle boží, od snů špatných, které mohou být dílem inspirovaným demony, ďáblem. Snění, tuto přirozenou vlastnost lidské nervové soustavy, nebylo možno jen tak snadno a úplně zavrhnout. Vždyť sen a jeho výklad, a to sen s dobrým koncem, který měl pozitivní vliv v dějinách spásy lidského rodu, se vyskytuje i v Bibli, a to nebylo možno jen tak přejít. Vzpomeňme například na sny faraónovy a jejich výklad Josefem. A tak se nakonec ustálil názor podle Jana ze Salisbury, že sny jsou přijatelné, pokud neodporují božím ctnostem. A podobně je tomu i s jejich výkladem, i když z choulostivého vykladačství snů nikdy nezmizel tak docela stín „paktu s demony“.

Jaké sny táhly hlavou lidem z usedlosti na Levém Hradci, nevíme, a bohužel to nikdy nepoznáme, ačkoliv by to byla opravdu hluboká sonda do jejich myšlenkového světa a jejich mentality. Pokus využít k rekonstrukci světa snů nejstarší český snář mistra Vavřince z Březové ztroskotat. Ten byl určen pro dvorské prostře-

dí v okolí krále Václava IV., jeho text je prosycen kulturou vyšších dvorských vrstev a jako takový je plný i převzatých prvků z prostředí egyptského a vůbec východního. Není ovšem bez zajímavosti, že pozdější snáře, určené pro lidové vrstvy, mají na svých stránkách poměrně značné množství znaků, které souvisejí přímo a častěji nepřímou s venkovským životem a se zemědělskou prací. Zcela jistě nechyběly ve snech raně středověkých lidí ani prvky sexuálního charakteru. Knihy trestů, pokání, takzvané penitenciáře, včetně toho, který je součástí *Homiliáře opatovického*, za ně také uvádějí příslušné tresty. Patřily k trestům nejmírnějším.

Démony, degradované v době Ostojově stále více na „nečisté síly“, je také možno usmířit obětováním a zabránit tak možným škodám. Stále se opakují v raném středověku stížnosti na vesničany, kteří uctívají stromy, kameny, vody a obětují v nich sídlícím duchům. Stížnosti se objevují tak často, že dokonce u řady kritických badatelů vzniká podezření, že mnoho z těch zpráv, a jsou i v našem Kosmovi, naznačuje pouhou možnost, nikoliv místní skutečnost. Nemusejí totiž vůbec odrážet místní poměry a mohou se šířit rovněž mechanickým přebíráním ze spisu do spisu. Někteří badatelé se dokonce domnívají, že občas není ani vyloučený protipohyb z učenecké literatury dodatečně zpět do širších lidových vrstev a jejich života. Nevíme, jaké oběti byly přinášeny, snad zemědělské produkty, ale známé je například i rozvěšování stužek po stromech.

Archeologické doklady naopak máme u obětí duchům předků. Jsou to základové oběti, nádoby snad s potravou a části zvířecích těl, i různé další, například železné předměty, třeba zlomek srpů, nebo celý nebozez, ukládané do základů nebo i nadzemních částí staveb. Podobný smysl má asi i uklidňování zesnulých, zprvu milodary do hrobu, později snad už jen společná hostina při pohřbu nebo položení malého dílu z ní na hrob.

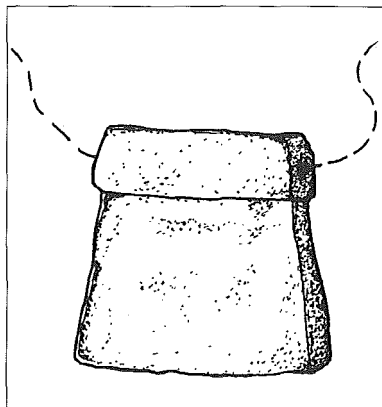
Celá řada úkonů směřuje k oklamání démonů. Tuto funkci, vedle ještě dalších způsobů, mohou mít škrabošky čili larvy, obyčejné zamazání částí těla, zvláště obličejů, převlek muže za ženu a naopak, převlek do zvířecí kůže nebo jinak bizarního kostýmu. Všechny tyto ochranné prostředky a akce mají samozřejmě ještě i jiné významy a funkce. Mohou znamenat i odpuzování démonů a jak praví některé středověké autority, mohou být i nebezpečné, neboť vedou též k připodobnění se démonům. Ale není i to způsob jak démony obelstít, a tak eliminovat jejich nebezpečný vliv? Zcela jistě je možno je ošidit i nečekaným jednáním, jak ještě uvi-

díme při zmínce o narození dítěte. V řadě akcí zjišťovaných etnografy mají masky patrně také význam spojení mezi světem lidí a světem mimo.

Nejrozsáhlejší skupinou magických akcí jak odvalit od sebe neštěstí a dorážení démonů jsou akce, které mají démonům zabránit v přístupu do usedlosti a jejích jednotlivých objektů nebo je vypudit. Zábrany proti nim mohou být povahy konkrétní i pomyslné a archaičtí lidé užívali bezpočet prostředků. Bariérou proti nim může být třeba balvan na cestě, nebo zával kamenů v hrobě, kouř, trnové větvičky a vůbec cokoliv ostrého nebo pichlavého, rouška přes obličej při svatebním obřadu, ale i rozsypaný mák, přes nějž démon nepřejde, dokud ho všecken nevysbírá. Účinnou překážkou se mohou stát i kousky železa na dveřích. Jsme na rozpacích při úvaze, jaký význam má třeba přebohaté kování dveří katedrál nebo prosté dveře skandinávského venkovského kostela, pobité nesourodými železnými předměty, nebo snad něco podobného, co odkryl archeologický výzkum opuštěného jihomoravského kostela v Mušově. Překážkou pro démona mohou být i kousky jídla házené bez ohlédnutí za sebe a už jenom samo „neohlížení se“ chrání člověka v mnoha situacích. Prastaré neohlédnutí, respektive ohlédnutí, má svoji roli i v biblické příhodě se ženou Lotovou.

Také železný nůž může mít značný ochranný význam. Například v Polsku nacházíme dva zkřížené nože před vchodem do domu a nůž se zde také hází do vody utopencům. V 9. a 10. století má v Čechách nůž v hrobě téměř každý druhý mrtvý. Co všechno to může znamenat, vzrušuje archeology zatím celkem bezvysledně již půl století. I pomyslná hranice světla pochodně nebo vatra a vše, co obkružuje, lhostejno, zda šňůra, plot nebo jen uzavřený kruh obchůzky nebo objížďky domu či polí, vyoraná brázda kolem vsi, může tvořit bariéru proti zlému.

Preventivně i bezprostředně, obecně i konkrétně, odvrací působení zlého amulet. V latinských pramenech se, jak již víme, nazývá *ligatura* čili návaz, nebo *filacterium*, což je patrně amulet, u nějž se uplatňuje i psané slovo. Objevuje se až v době, kdy působí už křesťanství se svou literární složkou kultury a kdy proniká do širších vrstev představa o magické moci nejen slova, což je prvek starý, ale i představa o moci písma. Návaz i filakterium mohou nejen odvracet, ale i aktivně léčit a obojí bylo považováno za prostředek velmi účinný. I když se v církevních pramenech stále opakují zákazy užívání filakterií, pronikl tento způsob,

Bronzová lichoběžníkovitá schránka (kaptorga) – amulet obsahující svazeček bylin, nalezená v kostrovém hrobě v Mělníce-Rousovicích; 11. století. Obdobné kaptorgy byly zhotovovány ze stříbra a nezřídka byly bohatě ornamentálně zdobeny. Prostá bronzová schránka nošená obvykle na náhrdelníku dobře odpovídá svým méně hodnotným materiálem a nedostatkem výraznějšího výtvarného zpracování venkovskému prostředí. I tak ve venkovském prostředí však byla cenným předmětem, ač je co do zpracování zcela nesrovnatelná s nálezy kaptorg v hrobech raně středověké elity, pohřbené třeba na Kouřimi nebo při Pražském hradě v Lumbeho zahradě (Bažantnici)

ovšem v pokřesťanstvěle podobě, ještě ve 14. století až za zdi jednoho z nejpřednějších českých klášterů, do sv. Jiří na Pražském hradě. Zastrčen za omítkou byl zde objeven třikrát přeložený proužek pergamenu o rozměrech 10 x 4 cm s nápisem, který měl chránit před zimnicí nebo ji léčit. Jeho text zní: „Ve jménu + Otce + i Syna + i Ducha + Svatého + Ve vrchu Kelion + odpočívá sedm spících: Maximian + Martinian + Malkus + Konstantin + Diviš + Serafin + a Jan. Pane Ježíši Kriste osvoboditi ráčíž tuto služebnici Dobroslavu od zimnic pětidenních. Pax + nax + vax, budiž této služebnici Boží lékem amen.“

Aktivně může vyhánět démona zařikávání a dotýkání, při němž se uplatňují různé, žel neznámé formule, označované obecně jako *murmur magicus* – „magické mručení“. V době, kdy se rozvíjelo křesťanství, byly do magického mručení vtahovány zkomolené fragmenty křesťanských zvolání. A tak jako kdysi došlo při výkonu bohoslužby ke zkomolení *Kyrie eleison* – „Pane smiluj se“ na známé „Krlěš“, v oblasti magie se proměnilo *hoc est corpus meus* – „toto je tělo mé“ na bizarní „hokuspokus“. Patrně nejstarší zařikávací známé z Čech představuje vyhánění ďábla v prokopské legendě ze 13. století, vykazující ďábla po biblickém způsobu na „poušť“ – tedy někam daleko, na neosídlené, izolované, pusté místo.

V magické obraně nabývají zvláštního významu i běžné předměty denní potřeby jako zmíněný již nůž, sekera a jejich užití. Také vyčesávání vlasů hřebenem nemusí být jen obyčejným hygienickým opatřením, ale i zbavováním se zlého, nečistého, a tutěž

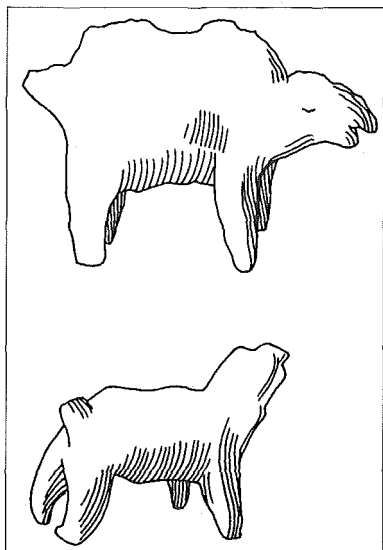
funkci má po pohřbu nebo těsně před významným svátkem koště. O vyhánění démona šílenství z lidského těla bude ještě zmínka.

Znamenitým prostředkem k zahánění démona je hluk, hudba s použitím bubínků a píšťal, ale i prosté tlučení dřev o sebe a chrastění čímkoliv. Účinnou ochranou děcka, jak naznačují hrobové nálezy, může být třeba i permanentní, ale přerušovaný zvuk, třeba rolničky, která též současně může splňovat potřebu tak praktickou, jako je kontrola pohybu dítěte prostřednictvím zvuku. Je-li zvuk doprovázen tancem, tím lépe, neboť kruhový tanec vytváří bariéru a hromadné tance individuální vytvářejí zase nepřehlednou proměnlivou situaci, v níž se zlé síly těžko orientují. Může to však být i křik nebo i předvádění válečné události.

Asi z poloviny 9. století popisuje učený benediktin Hrabanus Maurus, patrně s použitím starších prvků, průběh zatmění měsíce někde poblíž Fuldy. Lidé se báli, že nějaký netvor užírá měsíc, i přispěli mu na pomoc hlukem trubek a voláním: *Vince luna* -- „zvítěz měsíci!“ a přitom vrhali kopí a stříleli do vzduchu šípy. Nepochybně v tom simulovaném boji společně s měsícem zvítězili a měsíc byl zachráněn. Patrně se zdál lidem tělesem pozitivním, ale jako těleso noční vzbuzoval i obavy. Jen na slunci neulpěl snad nikdy ani stín něčeho negativního.

Zbývají ještě dva hlavní druhy akcí, které pomáhají člověku v jeho boji s démony a se strachem, který démoni plodí. Prvním z nich je magické posílení sebe sama, například dotýkáním se míst, odkud může na člověka přejít síla. V době Ostojově takovým místem byl třeba již zmíněný oltář v křesťanském kostele, nebo nějaká manipulace s tradičním zdrojem životní síly, vejcem, jichž nacházíme v hrobech z 10. století celou sérii, ale třeba i dotyky země, v níž je zejména na jaře síla, podobně jako v rašící zeleni. Druhým neméně důležitým úkolem je očista. Došlo-li již ke škodě, ke kontaktu s působením démona, i když ze střetnutí vyšel člověk vítězně, bylo nezbytně nutné se očistit, aby nevznikl podklad pro nový atak zlého. Nejvyšší moc v tomto ohledu mají dva živly, voda a oheň. Koupel a skákání nebo probíhání ohněm známe v mnoha variantách a při mnoha příležitostech a výčet všech akcí, při nichž je očista nezbytná, by byl téměř nekonečný.

Všechny magické úkony, jimž jsme věnovali pozornost v té nejstručnější zkratce, byly zaměřeny na prospěch člověka, měly chránit, pomáhat v boji se zlými silami, případně účinky negativní měnit v účinky pozitivní. V zemědělském prostředí tato celkově pozitivní větev magických akcí převládá a jen zřídka se setkáváme

Mikulčice – zvířecí figurky související patrně s předkřesťanskými magickými praktikami, které měly napomoci prosperitě stáda. Předvelkomoravské období, 7.–8. století, podle J. Poulíka

s akcemi zaměřenými na poškození jiného člověka, na přivolávání a usměrňování zla proti někomu jinému. To bylo vyhrazeno až ve vrcholném středověku i později převážně jinému prostředí, nezřídka intrikujícím nejvyšším vrstvám společnosti. Tyto vrstvy si také jako jediné mohly zajistit do značné míry beztrestnost před církevní inkvizicí, zatímco obyvatelé vsí a měšťané mohli být vydáni do jejich rukou i při pouhém nejasném podezření nebo nařčení. V době Ostojově však toto předpokládat nemůžeme a inkvizice ještě neexistovala. Její činnost by ostatně byla v té době marná.

Ale i ve vesnickém prostředí raného středověku se setkáváme, byť ojediněle, s negativními případy magie. Na pomezí racionálních znalostí a negativní magie působily ženy zabývající se přípravou bylinných nápojů k zamezení početí nebo k vyhnání plodu. Pro církev byly jejich praktiky nepřijatelné, ale z hlediska vesničanů, zvyklých na vysokou úmrtnost dětí, asi v této činnosti nebylo spatřováno nic zlého a je možné, že se jim zákazy jevily zčásti jako nepochopitelné. Církev ovšem již tehdy kladla takovou činnost, zejména vyhánění plodu, nekompromisně na úroveň vraždy.

Zcela ve sféře negativní magie se pohybovaly ženy přivolávající bouře. Je to jediný konkrétní doklad skutečně „velké“ škodlivé hospodářské magie na vesnici a je to jev velmi vytrvalý. Již od raného středověku, spíše však už od pozdní antiky vznikají a vytr-

vale se opakují nařčení venkovských žen z „černého“ magického jednání. Přetrvávají po celý středověk až hluboko do novověku, kdy teprve osvícenství učinilo konec drastickým opatřením proti těmto ženám, považovaným za čarodějnice. Historik Emmanuel Le Roy Ladurie detailním regionálním zkoumáním několika případů z jižní Francie ukázal nejen, jak se postupně měnil způsob trestání jejich „provinění“ (nejprve upálením, potom smrtí z rukou vlastního muže, později zachránění sňatkem s poctivým člověkem a nakonec, a to ještě před Velkou revolucí v čase rostoucího racionalismu, výhrou v soudním procesu), ale naznačil i to, co mají mnohé případy společného. Je to stále v jádře totéž, domnělé přivolávání neštěstí, bouře, hlavně krupobití, a jejich usměrňování na pole sousedů, a ochrana svých vlastních polí, napadání dobytka i zdraví.

Všechny magické akce, ať již jakkoliv oslabené nebo pozměněné vlivem křesťanství, jichž se Ostoj účastnil a jejichž kladných výsledků si přál využít, spočívají na dvou základních myšlenkových postupech. Především na nedokonalé analogii, nápodobě, na přesvědčení, že jistá podobnost jevu nebo předmětu reálného a magického pomůže vyvolat žádoucí účinek. Takováto magie se nazývá magie podobnosti. Těstová figurka v ní zastoupí skutečného člověka, z vosku vymodelovaná ruka skutečný nemocný úd a rozvázaný uzel otevře porodní cesty. Druhým základním kamenem magie je prastará představa, sdílená jistě i Ostojem, že věci nebo jejich části oddělené z celku si uchovávají své původní vlastnosti a zůstávají s někdejší celkem nadále spojeny, že jsou tedy s ním v trvalém kontaktu. Manipulací i s jejich malou částí lze podle těchto představ ovlivnit zbývající větší část celku. Tato větev magie se nazývá magií kontaktní. Kadeř, zub, zlomek nehtu, tedy snadno oddělitelné části těla, nebo kousek šatu v ní nahradí celého konkrétního člověka, a uhlík z tak důležitého místa v domě, jako je pec, zastoupí celý dům, třeba i s lidmi v něm. Obě magie, nebo přesněji obě větve magického myšlení, často vystupují spolu, neoddělitelně propleteny. Nepochybně bude mít při milostné magii větší účinek figurka, která bude mít kolem krku alespoň nit z rubáše nebo dva tři vlasy sokyně v lásce a propíchnutím hrudi z těsta bude zničena, když už ne sama sokyně, tak alespoň v jejím srdci láska k vyhlédnuté osobě.

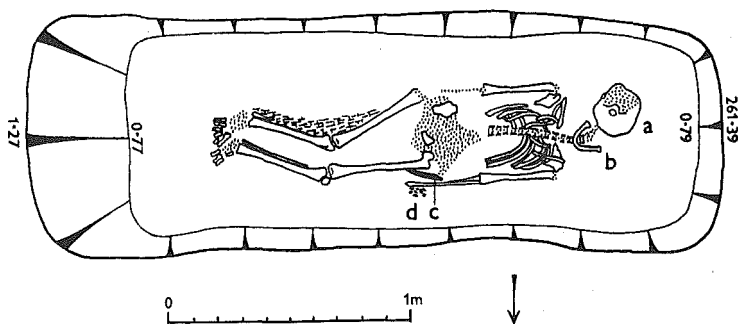
Je podivuhodnou vlastností lidské psychiky, kolik až neuvěřitelně rozmanitých variací magického myšlení a jednání dokáže stvořit na základě dvou výše vyložených principů. Jejich výčet by byl

nekonečně obsáhlý. K tomu, abychom alespoň trochu pochopili Ostojův myšlenkový svět, není však zajisté nutné znát stovky pravděpodobných jednotlivostí, podobně jako k přijatelnému poznání rostlinné říše není nutno znát všechny životní projevy každé jednotlivé květiny...

17 Hadači a léčitelé

218
LEGENDA
O OSTOJOVI

VŠECHNY HLAVNÍ TECHNIKY A VŠECHNY PŘEDMĚTY potřebné pro běžnou magii, která by připadala v úvahu v usedlosti na Levém Hradci, byly Ostojovi a jeho rodině dostupné a nepochybně alespoň něco z výše uvedeného výčtu (a kromě toho ještě mnoho dalšího) mohlo být na Hradci užíváno, nebo alespoň respektováno. Podobně tomu bylo i u ostatních sedláků. A nejen to, zdá se, že vedle běžných uživatelů a vykonavatelů všech těchto

Hrob č. 51 na pohřebišti v Lumbeho zahradě poblíž Pražského hradu (severní strana Jeleního příkopu). Ve standardní poloze byla zde uložena žena starší 60 let, považovaná za svého života velmi pravděpodobně za „strigu“, tj. za osobu nadanou nějakými výjimečnými, možná magickými, tedy i léčitelskými vlastnostmi. Po smrti byla zřejmě proto obávána a považována za vracejícího se vampýra. Svědčí o tom některé zvláštní nálezové okolnosti: a – dodatečně (postfunerálně) oddělená hlava odložená z anatomické polohy a obrácená obličejem ke dnu hrobové jámy, což brání podle tehdejších představ návratu mezi živé, b – zcela bezzubá dolní čelist v původní poloze; c – železný nůž, který bývá běžnou součástí hrobové výbavy, ale podle některých badatelů i tento předmět může nabývat magického významu d – patnáct vytržených zubů ze čtyř různých jedinců (!), uložených asi původně v nějakém váčku zavěšeném u boku. U pravé nohy zachovány stopy dřeva svědčící o pohřbení „na prkně“. V hrobě byla uložena ještě stříbrná záušnice s očkem. Raný středověk, po polovině 10. století

praktik existovali ještě i lidé, kteří toho „uměli“ více než ostatní a nabyli i určité proslulosti. Latinské církevní prameny 12. století i starší je nazývají *malae feminae*, *mali viri*, *malefici* – to jest „špatné ženy, špatní muži, činitelé zla“, tedy čarodějnice, strigy, čarodějové. Z hlediska zaznamenaného církevního hodnocení je důraz na adjektivum „špatný“ dobře pochopitelné. Další termíny užívané pro tyto lidi lze přeložit jako „věštcí, hadačí, zaříkavačí“. V mnohém se jejich významy překrývají, ale je možné, že některé názvy označují snad i nějakou specializovanou magickou činnost. Nevíme to však jistě a mínění o jejich významu se lišila již ve středověku. Zhruba však přece jen tušíme, co označují.

Činnost těchto lidí nemusí být výhradně negativní, to se zdálo jen církevním autoritám, neboť tito lidé bránili podle církevního učení důvěře v Boha, a tím i spáse. Uplatňují však houževnatě své znalosti nebo umění vedle církevních struktur a žijí dlouho, velmi dlouho do novověku.

V polovině padesátých let, krátce po skončení studia, jsem stoupal se svou ženou z nádražíčka v Lidči na hřeben Javorníků. Chtěli jsme se dostat na Slovensko. Vrchol hřebene je místo dosti odlehlé, ani Slovensko, ani Morava; na obě strany daleko. Z univerzitních přednášek Jana Eisnera jsem věděl, že jeho učitel Lubor Niederle v Bílých Karpatech a na Javorníkách, kam měl blízko ze svého letního bytu, zastihl ještě ledacos starobylého, zejména ze způsobu bydlení. Záhy jsem se měl přesvědčit ještě o další, zcela neočekávané skutečnosti.

Již když jsme se na lidečském nádraží vyptávali na cestu, řekl nám nějaký člověk, že nahoře je „bohyňa“ a jestliže ji vyhledáme, bude nám věstit náš osud. Byl jsem tenkrát v období velmi tvrdě racionalistického pohledu na okolní svět, a to sdělení mě málem rozesmálo. Ještě když jsme stoupali vzhůru, jsem o tom žertoval. Utábořili jsme se nahoře na vyprahlém pastvisku mezi okousanými stromy a keři, na ploše mezi několika rozježděnými, užívanými a zase opouštěnými cestami. Kolíky stanu jsem jen těžko zatloukal a jeho okraje jsme raději zatížili kameny. Bylo jich okolo všude dost a zvyšovaly dojem opuštěnosti a v přicházejícím podvečeru i pochmurnosti toho místa. Schylovalo se k večeru a chyběla nám voda.

Vydal jsem se k nejbližšímu vzdálenému osamocenému stavení. Kolem dobytka se zde čile pohybovala žena. Oblečena byla v sepranou proužkovanou sukni a bílý lněný živůtek. Běhala bosá, hlavu zavinutou a mohlo jí být tak mezi čtyřicátkou a padesátkou.

Do očí mě udeřila naprostá čistota a úpravnost té ženy, jaksi nepřiměřená k práci, kterou právě vykonávala. Požádal jsem o vodu a skoro ani nečekal na svolení a kráčel ke korýtku, do něhož dřevěným žlábkem přitékala voda. Ale byl jsem vyzván, abych se zastavil a nenabíral, protože není dobře, aby tam někdo cizí čerpal vodu. Za vodou jsem musel do síně domu.

Byl to dům s jednou hlavní místností, k níž byla připojena malá síňka, plná věcí. Znovu jsem si povšiml neobvyklé čistoty a pořádku. Vše vymeteno a uspořádáno tak, jako by věci měly přiděleno své místo od věků. V jizbě jsem zahlédl jen jednu nevelkou postel. Žena pravděpodobně žila v tom opuštěném místě sama. V pečlivě ohrabaném ohništi doutnalo pár uhlíků; jinak byly v hlavní místnosti stůl, lavice a truhla. Nevnímal jsem žádné další detaily, žena skoro nemluvila a když mi nalila do kotlíku a lahví z dřevěné štoudve vodu, kterou předtím požehnala, zřetelně k mému údivu řekla, abych večer přišel „i se svou paní“. Pová nám, co nás čeká, podle kouře z bylin a ohně. Zmateně jsem poděkoval a v tom okamžiku můj racionalismus dostal první nečekanou trhlinu. Věděl jsem, že se sem už nevrátím. Ne, že by se mi zdála ta nabídka směšná jako ještě před pár hodinami dole v Lidči, ale proto, že se přihlásil strach, abych neslyšel něco, co jsem slyšet a vědět nechtěl. Stopa toho podivného mechanismu strachu, který byl domovem i pod Ostojovou střechou, se přihlásila zcela nečekaně i mně...

Převaloval jsem tu příhodu v hlavě celý večer, ale potom jsem na ni zapomněl. Až při četbě studie *Čaroděj a jeho kouzlo* od Claude Lévi-Strausse se přede mnou znovu objevila ona podivná osoba s vyrovnaným hlasem a nedefinovatelně nepřítomným pohledem. Teprve dodatečně jsem pochopil, odkud se takovíto lidé na mnoha místech, kde dosud pomalu běží čas, berou a jak existují.

Musí se předně sami se svou rolí ztotožnit, ať už je to z jakýchkoliv důvodů a jakýmikoliv cestami, a jejich roli se musí dostat kolektivního konsensu a širší známosti. To musí být ovšem založeno na nějakém pozitivním výsledku nebo alespoň pozitivním pocitu z jejich činnosti u osob, které s kouzelníkem, hadačem nebo věštkyní přišly do kontaktu. Všechny základní prvky byly v případě lidečské „bohyně“ zřejmě přítomny.

Nejzávažnější oblastí působení všech těchto svým způsobem výjimečných osobností je léčitelství. V něm se protíná většina technik ze základních skupin magie, ale významnou roli hraje

Léčitelky-kořenářky byly výjimečnými členy vesnických komunit. Nahromadění praktických zkušeností s přibývajícím věkem dalo patrně vzniknout literárnímu a výtvarnému topu (ustálené všeobecně sdílené a často až mechanicky opakované představy) o těchto ženách charakterizovaných jako stařeny. V mnoha směrech je pro tyto představy typická kresba Mikoláše Alše z roku 1898, kde stařena kořenářka je obklopena řadou reálných atributů, jako jsou váčky s drogami, rostoucí léčivou diviznou, ale i atributy spojovanými s magickými akcemi, jako jsou sýčci, lidské kosti, hřbitov. Umístění scény ve zřícenině a expozice motivu kočky a lyšaj-smrtihlava je pak již jen novodobým rozvíjením motivu pochmurnosti, obav, nejistoty, tedy vlastností, jimiž byly tyto osoby opředeny. Jako léčitelé však ve skutečnosti působili i mladší jedinci, muži i ženy; typizace se však dostalo ženám, které mají podle archaických představ blíže ke „světu mimo“

zejména prevence a způsoby vyhánění zlého, pronikají sem odpradáva i racionální znalosti vezdejšího světa.

V době Ostojova života bylo teoretické stanovisko církve k léčení nemocí víceméně jasné. Výtěžky řecké, římské a arabské medicíny nedosáhly ještě do všech koutů raně středověké Evropy, a tedy ani do Čech, a skutečných lékařů hodných toho slova snad ani v Čechách ve 12. století nebylo – a pokud ano, vyskytovali se nejspíš mezi nejvzdělanějšími vrstvami kléru, snad za zdmi kláštera nebo v nějakém kapitulním domě, možná v židovské komunitě. Alfou a omegou léčby byla však většinou

především důvěra v pomoc boží, zprostředkovaná knězem. Jestliže je kdo nemocen, má se obrátit s prosbami o pomoc k Bohu, svaté Matce Boží, svatým a církvi. V listě Jakubově, který je součástí Bible, čteme: „Je někdo z vás nemocen? Ať zavolá starší církve, ti ať se nad ním modlí a potírají ho olejem ve jménu Páně.“ Má také přijímat tělo Páně. I zde svatí a svátost začínají postupně vytlačovat demony nemoci a později ve vrcholném a pozdním středověku se objeví i jména nemocí podle jmen svatých a svatí jako ochránci před chorobami. Epilepsie se pak stane nemocí sv. Jana nebo sv. Valentina, mor bude patřit sv. Rochovi, sv. Maur bude mít co dělat se dnou a jiným svatým případnou ještě další neduhy. Kožní choroby, zejména podkožní výrony a záněty, budou příslušet do sféry moci sv. Antonína, nervové chorobě zvané posunčina se dodnes říká tanec sv. Víta, sv. Blažej bude pečovat o hrdla věřících, sv. Apolena o jejich zuby a sv. Barbora o nemocné oči.

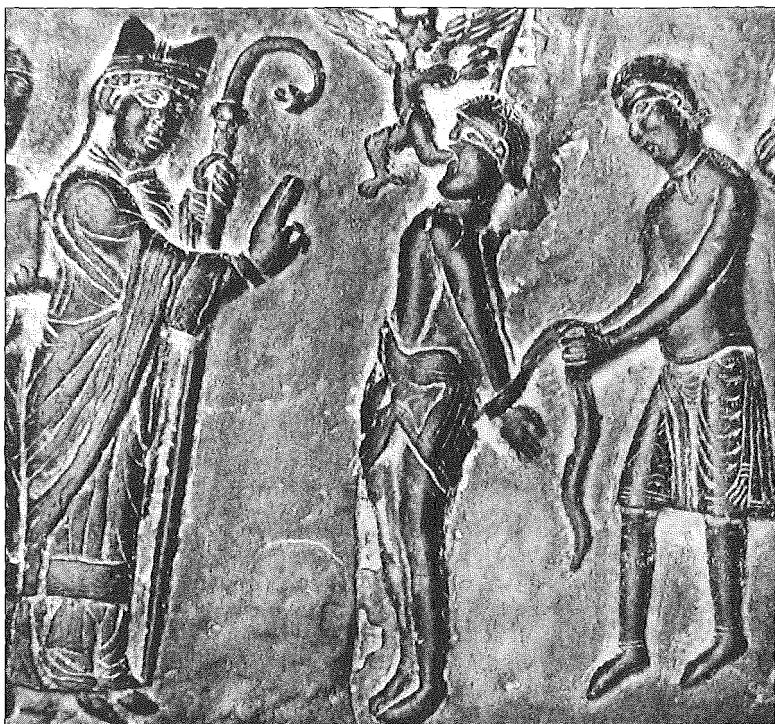
Povrchnímu pozorovateli se mohou všechny stále opakované a církví schválené nebo alespoň trpěné akce zdát marné, neúčinné. Není tomu tak docela. Kněz zde totiž vystupuje i v roli terapeuta a jeho možnosti, podobně jako možnosti zavrhaného zaříkávače nebo šamana předstátní společnosti, nebo dobrého „čaroděje“ doby pozdější, jsou nemalé. Neví sice mnoho o příčinách a průběhu nemoci, ale přesto je někdy úspěšný při jejich ovlivňování, a to podle známého „věř a víra tvá tě uzdraví“. Část chorob, které napadají člověka, zvláště ve společnostech, které označil Claude Lévi-Strauss jako společnosti se slabým „koeficientem bezpečnosti“, s malou jistotou existence, tvoří choroby tzv. psychosomatické. Jsou to choroby, kde napětí, narušení sympatické části nervové soustavy, řídicí automatickou funkci různých orgánů, způsobuje poruchy, jako jsou vysoký tlak, bolesti hlavy, trávicí obtíže, různé křeče a mnoho dalšího. Již samo upokojení „pacienta“, který je ochoten uvěřit v úlevu, může při nich úlevu přinést. A čím více se terapeut, lhotejno zda kněz, šaman nebo odsuzovaný zaříkávač, ztotožní se svou rolí, tím silnější je léčitelskou osobností a úleva je pravděpodobnější. Jeho věhlas pak stále roste a spolu s tím stoupá i jeho možnost uzdravovat. Vyjádřeno parafrází slov již na tomto místě vícekrát citovaného kulturního antropologa, nestává se takový jedinec, třeba biskup, poustevník nebo zaříkávač, velkým léčitelem jenom proto, že stále více uzdravuje nemocné, ale uzdravuje je stále více proto, že se stává velkým a stále větším léčitelem. A tak dokola.

Ale úleva nemusí být vždy vyléčením, i když je pozeňnaná, a také každá nemoc samozřejmě není v dosahu naznačeného přístupu. Všechny neduhy nelze ovlivnit stejnou měrou psychofyziologicky. Potom démon choroby zvítězí, nejednou zanedbáním jiných reálnějších možností, v raném středověku třeba podáváním účinných kořenářských drog, dnes průmyslově vyráběných léků.

Zvláštní oblastí působení kněze, biskupa, svěťce, ale i kdesi na venkově přežívajícího zaříkávače nebo „čaroděje“ jsou choroby duševní. Napadne-li nemoc, a duševní choroba zvláště, lidskou bytost, ptají se dnes lidé obvykle, co ji způsobilo. Otázka v archaickejších společenstvích zní jinak. Lidé se především ptají, kdo ji způsobil, a zprvu odpovídají, že démon, později již pod vlivem křesťanského názoru ďábel, kterého jiní v téže době stále ještě mají za starého zlořečeného démona. Možná vše působí i člověk, který je s těmito temnými silami ve spojení.

Postup proti nemoci je u všech vnějškově shodný. Všichni věří, že jestliže démon – nečistý duch – ďábel přišel, může stejně tak odejít. U sedláků 12. století k tomu vedly dvě cesty. Jedni prosí toho, kdo zlo dopustil, tedy Boha, aby ho zase odvolal, a žádají, aby proti zlu choroby zasáhl někdo, kdo má s Bohem bližší kontakt než oni sami. To je světec, biskup, kněz. Vedle nich se kdesi v ústraní krčí ještě někdo druhý; zaříkávač, *maleficus*, *incantator*, který po starém zvyku nepřemýšlí o pomoci někoho vyššího, kdo nemoc mohl poslat, a soudí, že byla způsobena zlou vůlí takového původce, nejspíš démona, kterého nemá moc velký smysl prosit, a snaží se ho z nemocného spolu i s nemocí rovnou vyhnat, vypudit. Zda se přitom v době Ostojova života také trochu považoval za prostředníka vůle boží, není nutné, ale není to ani nemožné. Zaútočit pomocí magické akce je však připraven na většinu nemocí, a tedy i na choroby ducha, které znepokojovaly i církve. Ta proti nim po biblickém vzoru umožnila rovněž zasahovat kněžím, a to i vyššího svěcení.

Duševní choroby se projevují navenek nápadně odlišným chováním a v těžkých případech onou zvláštní směsí apatie a agrese, špatně zvládaným chováním. V uzavřené venkovské společnosti je hranice mezi nenormálním a normálním chováním poněkud nejistá. Znovu si připomeňme, že každé poněkud odlišné chování od všeobecného standardu a každý příliš individuální projev mohly být samy o sobě podezřelé a pro celé společenství považované za nebezpečné. Exorcismus čili obřad vyhánění zlého ducha, démona, který podle ikonografických pramenů vždy opouští nemocné-

Sv. Vojtěch uzdravuje posedlého zlým duchem. Pro léčení duševně nemocného jsou na vyobrazení zachyceny některé typické rysy takovýchto událostí. Je přítomna významná církevní osoba, budoucí světec; používá výrazného zažehnavacího a uklidňující gesta; tělo nemocného je strnulé, napjaté a zlý duch – nemoc – opouští choré tělo ústy. Nezbytným nástrojem jsou i pouta. Bronzové dveře katedrály v Hnězdně (detail); 12. století

ho ústy a podobá se ďáblu, pozitivně působil asi právě v těchto „lehčích“, vlastně „normálních“ případech spíše jen jako důrazné napomenutí nebo zastrašení, které často postačilo. Mnoho „uzdravení“ z rukou zaříkavače nebo církevní osoby (vnější podstatou zásahu se od sebe příliš neliší) lze přičíst na vrub výše naznačeným okolnostem.

Ale zákonitě se v raně středověkých společnostech vyskytly i případy významně geneticky podmíněné, vážnější. Tehdy vedle sugestivního gesta a síly slov, jak vidíme z různých vyobrazení, nastoupila pouta a někdy byl po ruce i bič. Zatímco funkce pout

je dobře pochopitelná, užití biče je dvojaké. Má dále fyzicky omezovat démony a démona všech démonů ďábla, a tedy i nemocného? Slouží k násilnému uklidnění, udělování příkazů, nebo probouzí znovu činnost v případě apatie? Obojí je možné.

Zároveň vedle stále více pronikajícího křesťanského přístupu k léčení žily na vesnici v raném středověku – a také dlouho potom – další staré léčitelské způsoby, založené na reálném pozorování přírody, chování zvířat, na tradici uchovávaném a stále předávaném komplexu znalostí vytrvale získávaných na základě jednání, popisovaném dnes jako „pokus – omyl – další hledání“. Tak se v dlouhém vývoji nahromadily elementární racionální znalosti o přírodních drogách, léčivých bylinách. Jejich užití bylo často, jaksi pro jistotu, doplňováno i magickými, někdy též christianizovanými akcemi, především zařikáváním, které se proměnilo v „zažehnávání“.

Z jedné cizí homilie z 8. století známe výčet téměř 20 případů zařikávání – ažehnávání: proti vředu, bolestem žaludku, proti bodnutí včely, škorpióna, proti červům, zimnici, krvácení z nosu i bolení hlavy a proti mnoha dalším neduhům.

Vlastní kořenářství shledávala i církvev potřebným. Klášterní bylinářské zahrádky byly běžné a existují domněnky, že odtud se ledacos šířilo i do vesnického prostředí. Ale léčivé drogy jako lipový květ, kopřivy, černý bez, mateřídoušku, meduňku, jitrocel, jaterník, třezalku, diviznu, toten, pelyněk, mařinku, šípky, květ hlohu a mnoho dalšího sbírali vesničané příležitostně sami; drogy vzácnější a jejich užití byly však předmětem specializovaného a tajného zájmu kořenářů nebo kořenářek. „Vědu“ o jedech z náprstníku, blínu, durmanu, muchomůrek a z dalších rostlin důkladněji znalo nejspíš jen několik málo vybraných jedinců a mnohé pro nás zůstává zatím skryto. Škoda, že z raného středověku a z vesnic zvláště máme stále tak málo rozborů rostlinných makrozbytků a pylových depozit. Nevíme také, do jaké míry lze spoléhat na pozdější herbáře. Za zmínku však stojí, že současná slovenská etnografie zaznamenala znalost více než stovky hlavních a účinných bylin užívaných při léčení lidí i zvířat.

Zda se levohradeckým ženám nebo nějaké kořenářce žijící snad v okolí mísily již ve 12. století do sběru rostlin křesťanské představy a zvyklosti, nevíme, ale je to možné. Církve, aby při sběru vytlačila starý *murmur magicus*, povolovala, ale jen výhradně při sběru *incantationes sanctae* – „svatá zařikávání“, a stejně tak dovolovala i křesťanská gesta, například žehnání křížem. Rovněž bylo možno

Kromě všeobecně známého a dodnes oceňovaného účinku lipového květu při nachlazení, také „listí ztlučené, vodou zkropené a na votok přiložené rozhání jej“. Herbář P.O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

při sběru odříkávat *Pater noster* – tedy „Otčenáš“ a *Credo* – „Věřím“. Trvalou závažnost sběru a užívání léčivých bylin dokládají i pozdější anglické texty ze 16. století, které zdůrazňují, že léčivá síla bylin povstala z toho, že vykvetly poprvé na Kalvárii.

Vedle ryze medicínálního užití jako macerační roztoky nebo odvary k popíjení či k potírání a obkladům byly léčivé rostliny užívány i do mastí, jejichž součástí bylo nejčastěji snadno dostupné máslo nebo sádlo. Sloužily i jako výplně návazů a najdeme je vzácně i v kaptorgách, tedy v amuletových schránkách nošených na krku, zatímco návez se připevňoval přímo na postižené místo. Obojí užití, „medicínální“ i magické, často navzájem promíšené, bylo stejně považováno za *remedium* – „lék“, i když to poslední trpěla církev s jistou rezervou. Naopak ovšem pronásledovala zneužívání léčivých bylin v nápojích proti počertí nebo k vypuzení plodu a stejně zavrženíhodné bylo i jejich využití v nápojích

lásky, které se ve své podstatě mohlo protivit vůli rodičovské, a tak i vůli boží.

Zda a jak se léčitelské praktiky osvědčovaly, si nemůžeme ověřit. Mnoho nevíme ani o nemocech, jimiž lidé v Čechách raného středověku trpěli. Jen archeopatologické rozbory kostí z různých míst Evropy dávají tušit, že tvrdě pracující, přetěžovaní a často špatně živení sedláci, vydaní napospas sychravému počasí, zimě a větru, měli obtíže s páteří, na níž bývá často zjištěna spondylóza; vyskytují se běžná poranění kostí a jejich vadné srůsty, na kostech se objeví i stopy rakoviny, TBC i různé metabolicky nebo geneticky podmíněné malformace, stopy zánětů kloubů i jiných zánětlivých procesů. Nevyhnutelné byly také bolesti zubů a kazivost zubů, vedoucí až ke ztrátě jednotlivých zubů, dosahovala v některých skupinách populace až 33 %, ale nadbytek údajů k dispozici zatím není a nové nálezy budou toto číslo dále upřesňovat a zřejmě i kulturně diferencovat.

Jak se bolestem zubů bránil Ostoj, nevíme. V Evropě je pověr spojených s bolestmi zubů bezpočet. Jedna z nich je charakteristická.

Závažnou uklidňující drogou mohl být vlčí mák, jenž podobně „jako jiný mák sen uvozuje“. Uspávání malých dětí makovým odvarem na poli v době vypjatých pracovních dnů při senách a žatvě, kdy se málokdo může věnovat doзору nad kojenci a batolaty, je známo ještě z minulého století. Herbar P.O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

Do úst se má nechat vnikat kouř ze slámy. Vykuřování vůbec patřilo po celý středověk k oblíbeným léčebným praktikám. Kromě toho sláma, stébla obilí, má v sobě cosi ze síly země a tuto sílu může předat nemocnému místu. Ze stejných důvodů měla sláma pomáhat i při bolestech hlavy a za účinný prostředek považovala ještě nedávno lidová medicína ovázání hlavy povřísllem; u zoubkujících dětí i při jiných bolestech mělo rovněž přinést úlevu dotýkání tváře vajíčkem, v němž je také, podobně jako v povříslu, ukryta velká síla. Z drog se při bolestech zubů vyskytovalo používání blínu. Kulturní historik Čeněk Zíbrt, který se starou léčitelskou praxí zaobíral, tvrdí, že užití blínu spolu s jinými přísadami, i když je v Čechách doloženo až ve druhé polovině 16. století, sahá snad až do 12. století a má původ v proslulé lékařské škole v Salernu. K účinným léčebným prostředkům patřil právem také med, často ještě navíc obohacovaný různými dalšími, zejména hořkými drogami.

Další skupinou neduhů, které poškozovaly raně středověké lidi, byly mechanické poruchy pohybového aparátu, úrazy svalů

Jedovatý blín, jenž „spánlivost a bláznivost uvodí“, může mít i pozitivní účinky, neboť „koření blémové v octě vařené v ustech držeti krotí bolest zubův“. (Nějaká kyselá tekutina měla patrně extrakční účinek.) Herbář P. O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

i kostí. Jejich hlavní příčinou byla těžká práce v nepříznivých podmínkách a s nedokonalými nástroji. Je všeobecně známou skutečností, že v naprosté většině primitivních společností existují léčitelé těchto mechanických poruch, napravovatelé, a že mají nemalé zkušenosti. Vedle obrovské empirické znalosti anatomie skeletu lidí i zvířat, vedle nesmírné šikovnosti se zřejmě i jim mísily do jejich činnosti prvky iracionální, magické, ať již ve vlastní archaické formě, nebo ve formě přijaté církví. Značnou roli při tlášení bolesti hrálo „magické“ vlídné slovo a v mnoha případech tato praxe pomáhá nemocným snášet obtíže dodnes.

V západoevropských i našich domácích pramenech se setkáváme na pomezí magického a racionálního myšlení a jednání také se zákazy z oblasti hygieny. Týkají se užívání potravin, jsou-li znečištěny živočichy. I když se tyto zákazy vskutku vyskytují společně s různými praktikami, které mají nejspíše magický smysl, jako je třeba chutnání lidské krve nebo mísení semene do nápojů, není na nich vůbec nic tajuplného a jsou to většinou víceméně racionální, i když občas nedůsledná hygienická opatření. Mnohé z nich mají vzdálenou předlohu až v biblických starozákonních textech. Pro hospodáře a hospodyni na Levém Hradci to byla opravdu asi jen jednoduchá „hygienická“ pravidla, podle nichž mohli řešit nejednu všední příhodu. Nečistotu, která je s mnoha nepříjemnými příhodami spojena, nemuseli chápat jen racionálně, jak jsme tomu dnes nakloněni my, ale jako u mnoha jiných méně obvyklých až neobvyklých příhod mohlo v jejich představách a hodnoceních setrvačně zbývat něco z „archetypu“ kultovní nečistoty.

V zásadě je každá potravina, v níž je nalezeno mrtvé zvíře, nečistá. Jestliže se ve vodě nebo v jiné tekutině utopí myš, nesmí se již pít a nádoba se musí vymýt. Také zdroj vody, v němž utone slepice, se musí vyčerpat a vyčistit. Podaří-li se zvíře odstranit živé, je nutno tekutinu „očistit“ svěcenou vodou. Jestliže tekutinu znečistí pták trusem, je třeba nečistotu ihned odstranit a zbytek požeňnat svěcenou vodou. Spadne-li myš do oleje (v tomto detailu cítíme spíše něco z tradice mediteránního prostředí než ze samoty levohradecké), je možno použít olej jen na svícení. Nesmí se jíst žádná zdechlina, leda v nouzi nejvyšší, nikdy nic, co strhne vlk, a jestliže nějaké zvíře pozře něco z těla člověka, třeba slepice nebo prase, musí být zabito a maso hozeno psům. Snad jen když náhodou pes olíže nebo slepice ochutná lidskou krev, nemusí se nutně zabíjet. Jestliže je při lovu zasažena zvěř a nepodaří se jí včas dohledat a posléze se zjistí, že byla načata psem, liškou nebo

jinou dravou zvěří, třeba vlkem, je maso nejedlé. Stejně nepoživatelné je to, co se uškrtní v tenatech. Rovněž nelze užít maso zvířete uchváceného dravým ptákem, jestliže již bylo nalezeno mrtvé. Nepoživatelné jsou potraviny znečištěné kočkou.

Méně přísně se zachází s potravinami napadenými parazity, s moukou, sýrem i s masem. Vyhodit se musí vše, co je v bezprostředním okolí červa, larvy nebo brouka, ale zbytek je v pořádku. Roj včel, který usmrtil člověka, se sice musí rychle zničit, ale sladký med zůstává „čistý“. Podobných předpisů je známo mnohem více, i když jistě ne všechny se uplatnily v Čechách nebo dokonce přímo na Levém Hradci.

Na všech těchto „hygienických předpisech“ a na mnoha léčitelských postupech je dobře vidět, že ve světě „magie“ se mnohdy zastřené, jindy zřetelněji projevují i stopy dlouho shromažďované individuální a kolektivní zkušenosti i reálného pohledu na svět obklopující raně středověké sedláky. Odtud pak vede jedna z úzkých, dlouhých a často klikatých stezek směřujících až k základům poznávání přírodních zákonitostí. Cesta, která započala slepým vzepřením se stejně slepým a prostředky 12. století neovladatelným silám. Ale i v té nejméně racionální magické akci je obsaženo něco z prastaré pozitivní lidské víry, že člověk stojící tváří v tvář strastem tohoto světa není zcela bezbranný a nemusí tedy jen pasivně přihlížet a čekat.

ČAS CYKLICKÝ, AGRÁRNÍ, ČAS VĚČNÉHO NÁVRATU, v jehož běhu byl zajat život raně středověkých zemědělců, nebyl v žádném případě časem monotónně plynoucím. Byl rytmizován řadou zvláštních událostí, původně pohanskými, později křesťanskými svátky, z nichž obzvláště velké svátky výroční a jim odpovídající obřady představovaly vrcholy každého ročního cyklu. Ale ani dny všední, vyplněné těžkou prací, se neobešly bez malých „svátečních“ okamžiků ozvláštňovaných jednotlivými menšími obřady. Vyorání první brázdy, zahájení setby, prohlídka a ochrana rašícího osení, první vyhánění na pastvu, začátek a konec žatvy a mnoho dalších, zdánlivě obyčejných úkonů, jako je třeba jídlo, nasazování drůbeže, ošetření pramene, to vše tvořilo živé, stále se opakující pásmo událostí, jimž se dostávalo zvláštní vážné, až obřadné pozornosti sedláků. Právem mluví etnologové o mnohem větší míře zobřadnění celého života archaických společenství, minulých i přežívajících, než jakou známe a pocítujeme dnes my. Obřad byl orientací a průvodcem na pouti těžko ovladatelným světem.

Přímých historických pramenů umožňujících na našem území rekonstruovat sváteční dny a okamžiky raně středověkých sedláků není mnoho, ale z pramenů církevní povahy i z obrovské tříště dochovaných „přežitků“ je možno přibližně rekonstruovat alespoň základní, velmi obecné schéma velkých svátečních událostí.

Svátek začíná přípravným obdobím. V něm dominují akce potlačující rysy období uplynulého, chrání se sice i nyní již minulé pozitivní hodnoty, ale pozornost se soustřeďuje na sám nadcházející sváteční vrchol a podněcují se proto pozitiva nová, případně se i předvídají skutečnosti neznámé, které by mohly ohrozit nebo naopak podpořit vše pozitivní v budoucnosti. Tak kupříkladu uprostřed velkého postu před vrcholem Velikonoc se vynáší, topí, pálí, bije a pohazuje kameny i blátem „zima“ v podobě smrtky a přináší se „léto“ v podobě ozdobeného stromku, což má nejen napomoci ukončení vlády minulého, ale i příznivě ovlivnit vznik nového nadcházejícího. Přicházející svátek je také chráněn očištěním, třeba

domu, která může být pro nás již jen obyčejným jarním úklidem. Jakákoliv manipulace se zelení, třeba se zdobenými pruty zvanými ráhna, která se připravovala na Květnou neděli, také podporuje budoucí růst směrem k svátečnímu vrcholu i dále. A obdobné akce bychom mohli sledovat i v adventu, který je přípravou na Vánoce.

V něm se na den slunovratu, který podle staršího juliánského kalendáře připadal kolem 13. prosince, zahání tma, dlouhá noc, s jejími temnými silami, napomáhá se dni, světlu, a připravuje se tak pozdější sváteční vrchol, jímž je den Narození Krista. Ještě celkem nedávno obcházely domy bílé, vzácně pak i černé Lucky a husím křídlem vymetaly tmu z různých zákoutí domu, nebo bílily kus stěny.

Ráz svátečního vrcholu na rozdíl od přípravného období je poněkud jiný, ať již trvá kratší nebo delší dobu, několik dní nebo celý týden. Jeho hlavním smyslem je prosadit a upevnit pozitivní změnu, zajistit ji na celé následující období. V agrárním prostředí je to samozřejmě především zajištění úrodnosti polí a plodnosti dobytka, celkové prosperity, přežití. Z bezpočtu rozmanitých akcí můžeme vytknout především dvě, jež charakterizují všechny velké svátky kalendářního cyklu. První z nich je pestré, bohaté a syté jídlo po celou dobu, zkrátka všeobecné velké hody. Mají být ve shodě s magií počátku předobrazem budoucího vývoje, dostatku všeho, a jsou v podstatě jakousi prosbou a závdavkem na budoucnost. Hody se netýkají jen lidí, ale i dobytka, ostatních domácích zvířat, ale i celého majetku, stromů v zahradě a dokonce i polí, jímž se někdy dostane zbytku z jídla.

Druhým prvkem, jakýmsi protipólem prosby, je přijetí přání zdaru, tedy koleda. Ta je ve své původní podobě závažným aktem, zajišťujícím prosperitu zvnějšku, a je dobře pochopitelné, že je ze strany příjemce odměňována darem. Tento dar však původně není povrchní podbízivou snahou o zajištění prospěchu a kupčením s budoucností, ale má v sobě něco ze starších představ, podle nichž vše, co člověk dělá v důležité sváteční dny, má nutně důležitý, někdy až osudový význam. Sedlák, který může darovat něco ze svého přebytku, zajišťuje tak prostřednictvím daru vlastní přebytek i v budoucnosti. Dar, koleda, ale i individuální obdarování žebráka o posvícení, ono odevzdání kusu svého, míří k budoucí prosperitě a při obchůzce koledníků zajišťuje i solidaritu a sounáležitost skupiny. A ta je pro budoucí zdar neméně důležitá.

Na původní význam a starý smysl koledy ukazuje nejlépe existence vánočního „polazníka“, jak ji zaznamenali pro čas vánoční

Koleda – místo starého prosperitního obřadu, který byl důležitou součástí dvou nejvýznamnějších svátků ročního cyklu, „dvojčat“ Vánoc-Velikonoc, jehož nositelem měl být pozitivní „znak“, mladý zdatný chlapec v rozvoji sil, předvádí kresba Mikoláše Alše už jen transformaci obřadu do novodobé podoby důstojnější žebroty, prováděné zimomřivým, nejistým, trochu ustrašeným chlapcem. Mnozí z nás znají koledu už jen v této sociálně pokleslé podobě, v archaickém společenství by něco takového mělo přesně opačný význam. (Výřez kresby z roku 1896)

etnografové. Polazníkem je osoba, která v nejdůležitější sváteční dny jako první vstoupí do domu nebo usedlosti, tedy vlastně první koledník. Příznačné je, že o Vánocích přináší někdy zelenou jedlovou větvíčku. Vstup první osoby do domu je samozřejmě obecně důležitý i v jiné významné dny. Nemá to být žena, a když se to stane, může to být zlé znamení. Má to být nejlépe mladý chlapec nebo mládenec, který ještě roste nebo je v rozvoji sil; má být zdravý a má přicházet odzdola vsi nahoru, tedy vzestupným způsobem. Samozřejmě vedle něj přijdou ještě koledníci další, koled a obchůzek je během roku mnoho, ale ten první a přicházející v nejdůležitějším okamžiku roku, se všemi svými atributy, je pro budoucí prosperitu nejdůležitější a nejvítanější.

Dnešní průběh koledy, jak ji známe, původní smysl ztrácí, je to více zábava a v čase ostré sociální diferenciaci na vsi se koleda stala spíše příležitostí pro lidsky důstojnější formu žebroty. Ale i v té žebrotě zůstala ještě stopa minulosti. Méně již v podobě dnešní, kdy ne jeden městský koledník, který odříkává „Hody, hody, do provody...“, jestliže něco tuší o významu pomlázky,

o hodů a jeho smyslu, sotva ví něco o „provodě“, vzpomínce na mrtvé, a považuje tuto připomínku na velmi dávnou minulost za pouhou slovní hříčku.

Sváteční vrcholy bývají rovněž spojeny s očistou a nejzřetelněji je to vidět ve dnech velikonočních. Omývání tváře i koupel v tekoucí vodě v některých z hlavních dnů velikonočních, obvykle na Velký pátek, vždy časně zrána, těsně před nebo při východu slunce, to byl jeden z mnoha závažných zvyků vlastního velikonočního cyklu ještě poměrně nedávno. S očistou souviselo i církví schválené staré velikonoční pálení ohňů, Jidášů. Obdobnou funkci měly ohně při různých dalších svátcích, zejména okolo letního slunovratu v noci svatojánské, kde oheň má ovšem význam ještě širší než očistný.

Rovněž i zde, na vrcholu svátku, se objevují odpuzování zlých sil a ochranné akce proti nim jako zapichování prutů do polí nebo velikonoční obchůzky hrkačů. Tyto hlučné obchůzky, jakkoli bývají vysvětlovány „umlknutím zvonů a jejich odletem do Říma“ a jejich nahrazení hřmotíci hrkačkami, mají starší kořeny. Etnologové poukazují na to, že hřmotící nástroje mívají někdy zoomorfní tvary a že hrkači se pohybují nejen po běžně užívaném sociálním prostoru, ale předmětem jejich zájmu bývají i všelijaká zákoutí a hůře přístupná místa. O velkých svátcích je třeba být stále a všude obzvláště důsledný a pozorný, neboť právě tehdy se úsilí všelikých ukrytých zlých sil velice umocňuje a je třeba je rámusením pro jistotu zahánět a nedovolit jim vstup do běhu svátečního času.

Třetí část svátků je období jejich doznění. Jen málokterá událost na vsi končí tak náhle jako masopust a ani u něj není rychlý konec vždy důsledný a k nevoli církve postupoval ve středověku občas jeho bujný ráz i do prvních dnů postu, včetně tak podivného jednání, jako bylo vydatné pojídání masa. Většinou koncem svátků ještě pokračují různé obřady víceméně soukromého rázu. Nejzřetelnější je to u dvou vrcholů kalendářního cyklu, u Vánoc a Velikonoc. Čas vánoční ani zdaleka nekončí svátkem sv. Štěpána nebo Novým rokem. Opravdovým koncem je až 6. leden a mezi ním a zrozením Krista uplyne 12 dní, které před reformou juliánského kalendáře vyplňovaly dobu od slunovratu při dni sv. Lucie do Narození Krista. V obou případech to jsou dny věšební, jakýsi předobraz jednotlivých 12 měsíců nadcházejícího roku.

Dozněním Velikonoc se dotýkáme zcela jiné oblasti, světa mrtvých. Týden po Velikonocích přichází neděle „provodní“ a provo-

dy souvisejí s kultem mrtvých. I jim se dostane na hrob něco po hodu živých. Většina velkých svátků, přes soustředění církevní památky na zemřelé do počátku listopadu, zachovávala si jako svou organickou součást, církví nevítaný, ale trpěný kontakt s mrtvými, návštěvy jejich hrobů a někdy i předložení jídla. Kontakt se světem mrtvých o velkých svátcích je pochopitelný. Je-li jádrem svátků v zemědělských společnostech zachování jejich existence a prosperity, je třeba v nejistých podmínkách získat veškerou možnou podporu, tedy i pomoc mrtvých předků.

Svět živých a mrtvých se o velkých svátcích silně navzájem přibližuje a zase vzdaluje. O velikonoční provodě byla již zmínka, ale i v hlavní velikonoční dny se uskutečňoval kontakt se světem mrtvých. Z poslední třetiny 16. století se uvádí ze Slovenska z Geme-ru a Hontu o Velkém pátku kladení na hroby jakýchsi dřevěných kolíků s motivy lidské tváře. O Vánocích, jak je zaznamenáno z více míst slovanské Evropy, zval hospodář „dědy“ na Štědrou večeri a po skončení je zase propouštěl, nebo spíše opatrně odháněl. Do stejného významového pole míří i prostírání pro ty, kdo již opustili rodinu, nebo alespoň ponechávání nesklizené sváteční potrawy přes noc nebo i déle v jizbě nebo světnici.

Na mrtvé, zvláště na ty, kteří nemají svůj vlastní hrob, se pama-tuje i o masopustě a provodní dny, kdy všechno doznívá, jsou někdy zmiňovány i v tomto období. Na hřbitovy se dochází i o let-nicích a některé hostiny bývají vykládány jako hostiny smírčí, aby neobvykle nebo nepřirozeně zemřelí nezačali škodit nové vegeta-ci, která již dorůstá do nového stadia. Svůj díl na hrob dostanou mrtví i z podzimního „posvícenského“ hodu. Jen pro dobu letní-ho slunovratu zatím výraznější svědectví chybí.

Svátek v archaické zemědělské společnosti, a zejména svátek velký, nebyl tedy zábavou, odpočinkem, uvolněním, příjemným zastavením, i když to všechno v něm nepochybně bylo také obsa-ženo. Jeho význam byl mnohem hlubší. Byl svázán s přežitím lidí v nejistém světě. Posiloval vše pozitivní, bránil zlému, napomáhal samé existenci života.

Nejvýrazněji to dokumentuje sváteční doba kolem jarní rovno-dennosti, přetvořená kombinací solárního a lunárního cyklu v křesťanské Velikonoce. Svátek při jarní rovnodennosti byl pro zemědělce v předkřesťanském období patrně svátkem nejvýznam-nějším, protože byl spojen s obnovou přírody a tedy s návratem života. V jarním svátku v předkřesťanském období se definitivně uzavíral a současně otevíral roční cyklus a při tomto svátku pro-

běhlo jednou za rok ono stále se opakující drama, které Mircea Eliade nazval dramatem stvoření nového času, nového života, tedy okamžikem, kdy jednou za rok dojde k nejtěsnějšímu splynutí minulosti s budoucností v okamžiku přítomnosti. Tento děj přešel dílem jednak do křesťanských Velikonoc, při nichž každým rokem znovu umírá a vstává z mrtvých Vykupitel, jednak se část tohoto děje přesunula vlivem křesťanství i k termínu zimního slunovratu, k Vánocům. Každým rokem znovu a znovu se v onen čas rodí Spasitel.

Načrtnuté základní trojdílné schéma prožívání svátečního času a jeho obecné hlavní třídy obřadů jsou opravdu jen nejhrubší orientační osnovou složitého děje. Také zvolené jednotlivé příklady obřadů jsou jen orientační a jsou vlastně ani ne mikroskopickým vzorkem z neskutečně bohatého pokladu „lidových zvyků“ na území Čech, Moravy a Slovenska, i z ostatního slovanského světa, nemluvě již vůbec o Evropě západní a jižní a jihozápadní, svázané silněji než jinde se stopami římské tradice. Což vše je zatím obrovský amorfní balvan pramenů nejrůznějších věd, tedy i archeologie a historie, který ve věku počítačů čeká na své sevření, aby vydal svědectví o evropské zemědělské minulosti.

Vsazování „kočiček“ na okraj pole jako magická ochrana a podpora budoucí úrodnosti – pravděpodobně v některý den ve velikonočním týdnu. Nejpravděpodobněji na Květnou neděli nebo Zelený čtvrtek – neboť cokoliv dělal sedlák v důležité sváteční dny, bylo z hlediska budoucí prosperity obzvláště závažné a také účinné. Javorník, okr. Hodonín, foto F. Bučina, 1942

V tom balvanu je především zatavena slabá a zastřená vrstva starých indoevropských prvků, proudících několika hlavními tepnami: starým slovanským kulturním základem, kulturou římskou, absorbující i keltské přínosy, ale připojující k evropskému dědictví i fragmenty představ starších, zvláště řeckých i odlesky prvků egyptských a všeobecně orientálních. Vplývá sem samozřejmě i proud kultury germánské v nejširším slova smyslu. Vedle společného základu patří do tohoto komplexu i bezpočet pozdějších variací a lokálních inovací ze všech předkřesťanských společností. Tento různě propojený konglomerát představ překrylo křesťanství. Byla v něm obsažena kromě jiného tradice judaismu, znovu velká větev kultury pozdně římské a neslábnoucí příliv prvků východních. To vše se znovu propojilo a prostřednictvím východní i západní církve se střetlo s konzervativním základem rodových archaických severských i slovanských společností. A aby situace byla ještě složitější, celý ten komplex byl dále znejasněn nesouhlasem astronomických jevů s různými kalendáři, a tedy i s jejich reformami, naposled v roce 1582 změnou juliánského kalendáře v kalendář gregoriánský, změnou navíc nerovnoměrně prosazenou.

Neustaly ani další mladší variace jednotlivostí i celých souborů zvyků, vyvolané různými lokálními podmínkami. Celý ten propletený komplex připomíná složité, velmi vysoké a rozsáhlé, místy poškozené archeologické souvrství, jehož průzkum bude neobyčejně náročný. Budoucímu archeologovi „věčného návratu“ neposlouží při jeho studiu ovšem nůž nebo archeologická škrabka, až se bude snažit odloučit jednotlivé vrstvy a pokoušet se o jejich synchronizaci, ale logická a významová analýza slov, znaků a jejich struktur. K tomu je však zatím v našem prostředí bohužel stále ještě daleko. Nový nečekaný objev, o němž musí být zmínka hned v následující kapitole, zřetelně naznačuje, co jsme zatím spíše jen tušili, že totiž skutečně existují hluboko zasuté, zapomenuté, v různém geografickém prostředí za tisíciletí přetransformované a nakonec do novověké „lidové kultury“ dospěvší a zde uchované prvky agrárního celoevropského, nejspíš ještě indoevropského dědictví.

A tak až se budeme nyní pokoušet rekonstruovat celý Ostojův sváteční rok, zůstane pro nás všechno zatím nashromážděné bohatství jen pouhou ilustrací a ničím více – jako bohužel již mnohokrát.

19 Věčný návrat

238
LEGENDA
O OSTOJOVI

PŘI REKONSTRUKCI OSTOJOVA ROČNÍHO SVÁTEČNÍHO CYKLU bude naší osnovou církevní liturgický kalendář. Ostoj byl přece křesťanem a jeho vrchnost, kanovníci kostela v Úněticích, jistě dohlédli na to, aby běh křesťanského roku alespoň v základních rysech respektoval. Tento církevní roční cyklus překryl cyklus pohanský, ryze agrární. Zčásti se s ním formálně, tedy časovým rytmem samozřejmě dost významně ztotožnil, ale snažil se ho naplnit novým obsahem. Úplně starou, hluboce zakořeněnou náplň zemědělského roku však církev nemohla v době Ostojova života zcela zatlačit nebo dokonce zcela zrušit. A tak v blízkosti různých církevních svátků, často přímo v jejich dnech, se ještě jistě dělo mnoho „starých“ věcí.

Liturgický rok české církve ve 12. století je obtížné přesně a v detailu rekonstruovat, ale určitou orientaci opět poskytuje *Homiliář opatovický*, který uvádí promluvy k jednotlivým, jistě významným dnům tohoto cyklu, a jeho osnovu můžeme doplnit ještě pomocí zmínek v dalších, hlavně vyprávěcích pramenech. Nemůže nám ovšem záležet na svátku každého jednotlivého svatého. To, co bylo jasné v kruzích církve, nebylo ani zdaleka jasné a potřebné sedlákům. Odhadujeme, že ti asi liturgický rok vnímali ve větších celcích a hlavně v jeho vrcholech. Proto věnujeme pozornost především těmto větším celkům a jednotlivým vrcholům. K jejich charakteristice nemůžeme samozřejmě z množství dochovaných zvyků jednoduše vybrat jen ty pravděpodobně staré a snad starší a promítnout je zpět do Ostojova života. Většinou totiž zatím spíš jen tušíme, než můžeme dokázat a rozlišit, které z lidových zvyků skutečně vyvěrají z hlubiny věků a které byly vytvořeny a navrstveny v pozdější době. Nevíme to bezpečně. Ale výjimečně se přece jen zablýskne zlaté zrno a objeví se případ, kde velmi hluboké stáří odhalit lze. Jeden z obřadů vánočního období rozhodně na správném místě nepomineme. Poskytuje totiž naději, že v tom nepřeborném souboru lidových zvyků a jejich variací stále zůstávají skryty a nerozeznány takové prvky, jejichž

skutečné stáří není jen naším romantickým přáním, směřujícím zpět do myšlenkového obzoru 19. století.

Snad tedy můžeme celé to bohatství alespoň modelově použít k pochopení obecných tendencí a z velkého souboru zvyků vázaných na agrárně podmíněný roční cyklus pokusit se odhadnout, co asi mohla alespoň ve svém celku jednotlivá období znamenat i pro Ostoje.

Výklad o běhu zemědělských prací jsme v osmé kapitole logicky započali jarem a v předkřesťanském období bychom i běh ročního cyklu svátků započali bez rozpaků zde. Ale v době Ostojově to již možné není. Jarní svátky kolem rovnodennosti, a především Velikonoce, i když uchovávají mnoho ze starého počátku zemědělského roku, již po staletí počátkem ročního svátečního cyklu nebyly. Jeho počátek se v křesťanské podobě přesunul, dokonce i s některými „jarními“ obřady, k Vánocům. Den Kristova narození, 25. prosinec, byl v době Ostojově v Čechách opravdovým začátkem nového roku, i když posunutým o dobrou desítku dnů od svého kdysi přirozeného astronomického základu, jímž je zimní slunovrat. Tento významný den je však již vyvrcholením, středem slavnostního děje, který musí mít své přípravné období. A tak sledování Ostojova ročního svátečního a zároveň pracovního cyklu započneme ještě poněkud dříve.

Za začátek našeho vyprávění zvolíme den sv. Martina, tj. 11. listopadu. Je to zvláštní den a asi ne náhodou se v něm setkalo mnoho prvků, které nás k tomuto rozhodnutí opravňují. Zcela jistě byl významnou a zřetelnou součástí církevního liturgického roku a je výslovně uveden mezi nemnoha svátky jednotlivých svatých *Homiliáře opatovického*. „Na svatého Martina, kouřívá se z komína,“ praví dokonce i novověká lidová pranostika a zima je tedy přede dveřmi. Šimon Partlicius, od něhož pochází nejstarší český soubor hospodářských pranostik, datovatelných na konec 16. a počátek 17. století, příznačně zaznamenává, že po svatém Martině „zima nežertuje“. Po Martinu pro sedláky začínala ona archaicky chápaná zima, tedy období, kdy se už nedá venku mnoho dělat a lidé se drží již víc doma. Do Martina končí také práce spojené se zpracováním a uložením úrody, je to vlastní závěr zemědělského roku, doba porovnávání a vyúčtování. Ke dni sv. Martina máme také v únětické listině zachovanou zprávu, z níž získáváme jedinou konkrétní představu, co v ten který den Ostoj dělal. Ta zpráva nás poučuje, že to, co jako možnost vyplývá z kombinace různých nepřímých pramenů, třeba z pranostik a z lidové tradice, Ostoj

skutečně dělal. Měl uzavřený hospodářský, lépe řečeno vegetační rok a odešel udělat vyúčtování s vrchností do Ůnětic.

Takovéto vyúčtování je vlastně zbavením se břemene, a to samo o sobě je důvod k oslavě. Lidová tradice zachovala několik stop bujného veselí v tento den. A dokonce i martinský hod s pověstnou husou zde najde své logické místo. Přes zimu není možno krmit mnoho hus a venku se již samy nenapasou. A tak jako se redukuje na podzim stádo většího i menšího dobytka, redukuje se postupně i hejno na dvoře, až z něj zbude jen jeden, možná dva základní páry, které dají na jaře nové potomstvo. Každý rozmezni den, a tedy i martinský, je též termínem pro věštbu o budoucím období a k ní v novější době hospodář použije husí prsní kost. V jejím utváření a zejména v její barvě hledá předpověď, jaká bude nadcházející zima. A ještě jedna část husího těla, křídlo, poslouží později na sv. Lucii, tedy v den původního slunovratu, k vyhánění tmy a koncem zimy k očistě domu.

Období mezi sv. Martinem a dnem Kristova narození je obdobím neobyčejně složitým. V malém časovém prostoru se zde vrství prvky a akce různého stáří i různého původu, vždy ovšem prvky křesťanské s předkřesťanskými. Z hlediska sedláků můžeme chápat toto období jako celek. Advent, křesťanská příprava na Vánoce, nemusel zahrnovat jen čtyři adventní neděle, ale ve starším a širším pojetí to bylo někdy až 40 dní, právě tolik, kolik trvá i velký půst na jaře. Napočteme-li těch 40 dní zpět od 25. prosince, jsme těsně před sv. Martinem, a protože málokterý původní svátek je pouze jednodenní záležitostí, vyvstane před námi možná nějaký starý časový mezník, z něhož se v transformované podobě udrželo něco i v době Ostojova života.

Charakteristickým rysem celého následujícího předvánočního období je stále ubývání světla a narůstání tmy, tedy zákonitě i činnosti temných zlých sil, jejichž aktivita o některých dnech neobyčejně sílí. Etnografové zaznamenávají v tomto období dokonce několik zvláště nebezpečných dnů – dnů strig, tj. nebezpečných žen na pomezí dobra a zla. V takových dnech je třeba obzvláštní opatrnosti a je nezbytné vykonat i různá preventivní ochranná opatření: práskat bičem na dvoře, stavět různé zábrany a překážky před vstupem do chléva i domu. S ochranou souvisejí asi i četné obchůzky masek, snad pozůstatek starých maskovaných průvodů. Na první pohled by se snad mohlo zdát, že čas předvánoční byl časem dost hlučné zábavy. Ani zdaleka tomu tak není. Církev měla samozřejmě zájem na klidu a vážnosti přípravy na největší křesťan-

ský svátek, ale v původním starším základu té doby je cosi tísnivého, i když navenek se to může projevovat zcela opačně. Jakkoliv se nám to zdá dnes podivné až nepochopitelné, archaický člověk čelil zlému jednak individuálně, ale často i kolektivně a k jeho ochranným krokům patří i akce působící na první pohled vesele; dělá hluk, chová se nevázaně, užívá masek a všechen ten rej, protože ho známe až v proměněné pozdější podobě, nám dnes může připadat opravdu jako pouhá zábava. Ale jak upozorňují etnografové, povšimneme-li si některých detailů obřadních obchůzek s jejich hlučnou, strašidelnou, bizarní náplní, pochopíme, jak nesnadným obdobím mohl být pro levohradecké obyvatele tento čas. Čas krátkých, šednoucích dnů a dlouhých, hlubokých nocí. S jakou úlevou asi poslouchal ráno Ostoj kohoutí zakokrhání, jež zaplašilo zase jednu dlouhou noc plnou nebezpečí.

Homiliář opatovický neuvádí promluvu k žádnému z mnoha dní, k nimž lidová tradice v tomto období, kdy obava se mísí s nadějí, připjala množství obřadů – s jedinou výjimkou. Tou je den sv. Ondřeje (30. listopadu). Je to asi mimořádný den, podobně jako den martinský, a to již svým místem v kalendáři. Mezi Ondřejem a Lucií, tedy termínem, kolem něhož se původně nacházel den slunovratu, leží 12 dnů, s nimiž se v lidové tradici setkáváme ještě dvakrát, vždy jako s předobrazem budoucího roku, a tedy s věšteckou náplní. Ondřejský svátek leží také poblíž začátku „krátkého“, tedy mladšího adventu, jak ho známe dnes, a přes veškeré přesuny času a kulturní převrstvení na něm ulpělo více z rozmezniho charakteru než na jiných dnech.

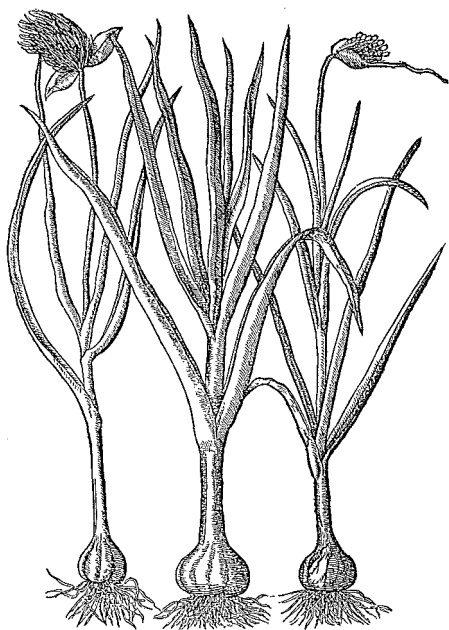
Dominují toho dne zákonitě úkony, které se vztahují k předvídání budoucnosti, a mnohé z těch předpovědí se dotýkají i sféry milostné. Bezpočet je věštebných pomůcek a předvídacích akcí, které zná lidová tradice: dřevěná polínka, halušky, kameny, třese ní plotem, stromy nebo keři, vyhazují se části oděvu na střechy a stromy, ke slovu přijdou i sny.

S jistým údivem zjišťujeme, že z doby Ostojova života neznáme ani náznak svátku svaté Lucie – a přece to byl významný den, jenž má tak zvláštní pozici v kalendáři. O 12 dnech mezi Ondřejem a Lucií jsme se již zmínili. Po Lucií zbývá ještě 12 dnů do Hodu vánočního. Zdůrazňovat však den slunovratu v době, kdy relikty pohanství byly v Čechách ještě neobyčejně živé, když právě Světlo vyjde až za dvanáct dní? To jistě nebylo zájmem církve.

Tím spíše zde zůstal prostor pro tradiční, možná již více domácí obřady a místo živého až nevázaného společného obřadu,

třeba průvodu, zůstal už jen prostor pro trpěné občůzky, které zbyly do celkem nedávné doby. To, co skutečně dělali sedláci v Úněticích nebo Ostoj trochu stranou na Levém Hradci v den a kolem sv. Lucie, se nedozvíme, ale soubor dochovaných zvyků nám dává jako již vícekrát tušit, co je asi v ten den a kolem něj mohlo obklopovat. Končila pomalu vláda tmy a před okamžikem, kdy slunce a den začnou vítězit, je aktivita zlých sil a jejich reprezentantů, strig, největší. Je to vzestup před koncem a po obratu na den sv. Lucie je víceméně konec. *Lux* – „světlo“ vítězí. Vítězství podporuje a urychluje symbolické „vyhánění tmy“ při občůzce a trochu hluku brání návratu sil tmy. S Lucií přichází i „předvánoční“ úklid, čistota se stává rituálním příkazem. Převážují akce ochranné.

Ze Slovenska, kde se zachoval ucelenější soubor dokladů, je známo množství ochranných praktik i prostředků pro ten nejistý a nebezpečný čas. Z nich pravděpodobně všeobecně nejrozšířenějším prostředkem byl česnek. Nejen že se v ten kritický den hojně jedl, ale kreslily se jím kříže na obytném domě i na stájích. Česnek dostával někdy i dobytek. Znovu se do dveří stáje stavěly

Česnek, a to i polní, hrál svým silným aromatem v představách archaických lidí významnou ochrannou, odpuzující roli v mnoha magických akcích. Pravděpodobně byly také empiricky poznány a oceňovány jeho fytoncidní účinky i schopnost vyhánět nebo alespoň omezovat střevní parazity a potlačovat „prašiviny svrabové a lišeje“. Herbář P. O. Mattioliho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

bariéry, třeba snop slámy, a nad dveřmi se věšely různé ochranné předměty. Hojně se i okuřovalo a vykropovalo. Možná i v čase Ostojova života obcházeli vsi a samoty pastýři nebo někdo jiný a vytruboval proti strigám, hlavně na křižovatkách, neboť tuto nebezpečnou „zemi nikoho“ si zlé síly snadno přivlastňují. Ostojova žena patrně na Lucii odložila přádeno, ale přesně nevíme, proč tak činila. Někteří etnografové soudí, že zákaz předení souvisí s uctíváním nějaké starší, předkřesťanské bytosti, ochránkyne domácích prací, na což by ukazovala i občas zjišťovaná připomínka obětiny v podobě pohoštění, zanechaného někdy v domě přes dlouhou noc.

V tomto nejistém předvánočním čase Ostojova rodina možná přistoupila i k podpoře pozitivních sil a pozitivního budoucího vývoje, ale obřady tohoto zaměření, v nichž hraje důležitou úlohu zelená jedlová větvíčka, prut obalený pupeny a nakvetlá haluz, rozhodně nepřevládly. Teď bylo třeba se především bránit zlému. Doba pozitivních, prosperitních obřadů přichází až v samém čase vánočním.

Vánoce jsou prvním vrcholem ročního cyklu. V době Ostojově byly vymezeny Narozením Krista 25. prosince a končily dnem Zjevení Páně, kterýžto svátek (6. ledna) známe dnes více pod názvem sv. Tří králů. *Homiliář opatovický* uvádí ještě den mučedníka sv. Štěpána (26. prosince), chybí Nový rok (1. ledna), neboť nový rok, jak víme, se v té době počítal od 25. prosince. Vlastní vánoční doba opět trvá 12 dní a tyto dny jsou zase ve věštбách předobrazem jednotlivých měsíců budoucího roku. Již potřetí se setkáváme s oním podivným číslem dvanáct a je možné, že právě ono může být zajímavým klíčem k odlupování jednotlivých vrstev, které se v předvánoční a vánoční době prolínají.

Dochované lidové zvyky v čase Vánoc směřují k prosperitě v novém, právě začínajícím roce. V tom bylo jádro vánočních svátků. Představy o prosperitě, blahobytu, byly však pro Ostoje nepoměrně jednodušší než pro většinu lidí dnes. Přál si úrodnost a bezpečí svých polí a zahrady, a tedy dostatek jídla pro všechny pod střechem svého domu, toužil po plodnosti dobytka a žádal zdraví pro sebe, svou rodinu a svá zvířata. Všechny obřady, které prováděl, směřovaly nějak k tomuto cíli a jimi podporoval budoucí přežití své rodiny. Různými dalšími obřady toto své hlavní přání chránil před zlými silami, dožadoval se pomoci svých předků, i když se jich trochu obával, a podobně jako jiní členové rodiny se pokoušel nahlédnout, zda vše, oč žádal a co

měl před sebou, skutečně nastane. Protože byl křesťan a k tomu poddaným kostela, byl povinen jít možná v noci do kostela, ale asi ani tato cesta nebyla nejspíš prosta starších představ a úkonů. Krátký obřad, jehož se účastnil v některém z obou blízkých kostelů, tvořil jen menší díl jeho prožívání svátků. Spíše se zdá, že přecházel plynule z jedné soustavy víry do druhé, a ta zemědělská, stará, asi vyplňovala většinu jeho mysli. Ostatně něco podobného a překvapivého připomenul etnograf Václav Frolec na základě starších moravských pozorování pro dobu o mnoho století mladší!

Tisíce rozptýlených dochovaných nebo alespoň zaznamenaných zvyků ilustruje výše načrtnutý starobylý základ Vánoc, z jehož vlivu v žádném případě nemohl uniknout Ostoj, tak jako mu v mnohém podléhá dosud většina z nás, neboť, jak poznamenala vtipně etnografka Jiřina Langhammerová, stále „v jednom dni konáme podivné věci – všichni stejně“. Nebo alespoň více či méně stejně.

Štědrý den byl nepochybně na Levém Hradci dnem určitého poklidu. Dbalo se, aby v ten den nic nevybočilo z obvyklého řádu, jakákoliv změna byla nežádoucí, nebezpečná. Hospodář dělal jen nejnutnější věci. Ve shodě s prosperitní magií počátku mohl třeba zhotovit nový bič, což bude ku prospěchu stáda, nebo pro hospodyně vyrobit nové náradí k obsluze pece, což souvisí s budoucí dobrou úrodou. Mohl také obejít usedlost a ochránit některá místa důležitá pro zdar hospodaření v příštím roce zelenou jedlovou větvičkou nebo pichlavějším, ochranu zajišťujícím jalovcem. Taková větvička se mohla ocitnout na hnoji, nad dveřmi stáje i domu a samozřejmě i přímo v jizbě.

Hospodyně se v ten den nejspíše soustřeďovala na kuchyni, zejména na pečení. Patrně již nesměla mlít na žernovu a kdyby přišel někdo do domu si něco vypůjčit, nevyhověla by mu. V takový den je nebezpečné z domu něco vynášet. Podle toho, jak se obřadní pečivo, snad něco jako lepší chléb, povedlo, jak bylo vysoké, mohla hospodyně doufat nebo se obávat, že tak bude vypadat i příští sklizeň. Příprava stravy spojená s pečením byla časově náročná a byla potřeba, aby levohradecká hospodyně v ten den vstávala mnohem dříve než jindy. Během pečení již snad pamatovala na plodnost stromů, kterou možná podpořila i tím, že ruce od těsta na různých místech otírala o jejich kmeny. Musela hlavně být včas hotova. Etnografové uvádějí, že péci na Štědrý den po poledni je nebezpečné.

V podvečer, ještě před první hvězdou, postlal Ostoj v uklizené jizbě hojně čerstvou slámou. Tento zvyk doložený v Čechách ze 14. století se církev snažila vysvětlit jako připomínku betlémského chléva, ale pro Ostoje a jeho rodinu byla sláma spojena mnohem více s budoucím chlebem a silou země, z níž vzroste, než s čímkoliv jiným. S první hvězdou začínala večeře. Také ta má vážný ráz a věštby při ní řeší dokonce i závažné otázky života a smrti.

Jakoby zázrakem dochovaly se do našich časů dva vzácné „přežitky“, které osvětlují smysl sváteční večeře lépe než cokoliv jiného. Ještě v nedávné minulosti začínala večeře na některých místech Slovenska rozhovorem mezi hospodyní a hospodářem. Rozmlouvalo se obřadně o dostatku. Jeden z nich, zpravidla hospodyně, stál venku, druhý v jizbě a ptal se, co si jeho protějšek žádá v příštím roce: husy, slepice, berany... Je to vlastně první a elementární forma koledy, snad z doby ještě volnější sídelní struktury, a jsme skoro v pokušení si podobný dialog představit i na Levém Hradci, protože není jisté, zda nějaký koledník vůbec vážil cestu k Ostojovu osamělému domu, a svátek bez koledy by nebyl tím správným a prospěch zaručujícím svátkem.

Ještě pozoruhodnějším fragmentem předkřesťanské „prosperitní“ minulosti Vánoc je vzácně na Slovensku uchovaný zvyk schovávání hospodyně za síto plné koláčů nebo hospodáře za bochníky chleba a jejich rozhovor s ostatními v jizbě. Otázka při rozmluvě zní: „Děti moje, vidíte ma?“ Žádoucí odpověď je záporná. Když hospodyně nebo hospodář není vidět a úroda je tedy velká, následuje prosba, aby tomu tak bylo i v roce příštím. Dialog s podobným smyslem zaznamenal v roce 1168 dánský kronikář Saxo Gramaticus při popisu složitých dožínkových obřadů ve Svantovítově svatyni na Rujaně. Tam se kněz při podobném obřadu stavěl za velký medový koláč a tázal se lidí shromážděných před svatyní, zda ho vidí. Zde vidět byl, a proto následovalo přání, aby kruhový koláč byl v příštím roce natolik velký, aby kněz vidět nebyl, aby tedy úroda byla větší. Kromě dalších pozitivních přání je tu tedy rovněž vyjádřena obřadní akcí prosba za lepší úrodu v příštím roce podobně, jako o staletí později na Slovensku. Nedosti na tom.

Od roku 1996 víme ještě něco podstatného navíc. V *Revue de l'Histoire des Religions*, tedy v periodiku, které rozhodně nesleduje běžně archeolog, ba ani každý historik středověku, se v roce 1994 objevilo neuvěřitelné sdělení, podložené ovšem přesnou důkazní analýzou. Naštěstí ho české kulturní veřejnosti jen s men-

ším zpožděním zprostředkoval pozorný Dušan Třeštík – v předvánočním článku v Lidových novinách. Podobný smysl jako na Rujaně ve 12. století koláč a ještě nedávno třeba v chalupě kdesi kolem kysucké Oščadnice hromádka chlebových bochníků měl rovněž (možná menší) kruhový koláč s medem před dobrými třemi tisíci lety v Řecku. Hrál významnou roli při slavnostech zvaných *Huakinthie*, konaných k počtě dvouhlavého Apollóna, jehož svatyně stála v Amyklai, tedy v nevelké vzdálenosti jižně od Sparty. „Významová“ náplň *Huakinthií* je podle poznatků Bernarda Sergenta bohatá a všechny její prvky tvoří vnitřně blízkou asociaci. Stýkají se zde nejspíš „významy“ jako hojnost, plodnost, dospělost, vzkríšení, pozitivita solárního prvku a celek se zdá mít „přechodový charakter“, neboť slavnost sama jako celek vykazuje prvky a charakter Van Genepových *rites de passage*, i když zde v odlišném sociálním a geograficko-klimatickém prostředí, než jaké zjišťujeme na Rujaně, se vnější podoba a volba času *Huakinthií* odlišovala od rujanského obřadu.

Chleba, či síto s vánočním pečivem nebo koláč na Rujaně a spartské slavnosti – co to má vlastně navzájem společného? Zejména ten Svantovitův koláč nemůže představovat jen náhodnou shodu pouhé jednotlivosti mezi Rujanou a Peloponésem, neboť především celá struktura slavností v Amyklai a na Rujaně vykazuje dobré podobnosti až shody. Je rovněž z časových důvodů nemožné, že by celou strukturu slavností i s tím medovým koláčem převzali pobaltští Slované z Řecka. Jediný možný závěr je, že obě větve stromu evropských etnik mají ty dvě slavnosti, i s medovým koláčem, byť v různě modifikované podobě, společně ještě z dávné doby před svým oddělením z indoevropské jednoty. Obojí patří zřejmě ke společnému, hluboce uloženému agrárnímu dědictví, které jen zázrakem uchovalo svou stopu přes hodně temnou a hlubokou propast času. Jeho síla, a proto i setrvačnost byla taková, že jeho fragment dosáhl v dále transformované podobě ještě ojedinele na Liptov, Horehroní, Spiš, do Šariše i na svahy kysuckých strání. Ledacos z toho, co postihujeme v pečlivých etnografických sběrech, v tom co tito pionýři poznání v 19. století i později zachránili a někdy ve svých interpretacích snad až příliš zevšeobecnil, mohlo možná mít v některých případech také svůj význam i za branou Ostojovy usedlosti a za prahem jeho domova.

I když zřejmě tento prastarý zvyk nepatřil původně k zimnímu slunovratu a k jeho přesunu z končícího léta k Vánocům došlo zřejmě v raných fázích křesťanství, už sám fakt, že k tomuto pře-

sunu došlo, naznačuje, čím Vánoce asi v době Ostojevě byly. Předpoklad existence takového nebo jiného k prosperitě směřujícího „dialogu“ na Levém Hradci, nemusí být jen čistou fantazií. Ona časová a geografická vzdálenost původního slovenského „přežitku“ od dvou jiných starších a přitom podobných může totiž poukazovat na značnou míru obecnosti, jež spočívá v mnohokrát již zdůrazněné obecné touze po budoucí prosperitě i jejím základu v agrárních společenstvích.

K večeři obyvatel levohradecké usedlosti patřilo vše, co poskytuje a v budoucnu poskytne vlastní hospodaření, především kaše z obilí, pečivo, důležité byly asi v tento den i luštěniny a ořechy, neboť drobné luštěniny symbolizují množství, nabývání dostatku a ořechy, snad již od pravěku, jsou vykládány jako spící, ale v budoucnu probuditelný život, podobně jako i některá jiná semena nebo vejce. Jako součást večeře se uplatnilo i ovoce ze sadu a lesa, hodně medu, jenž byl nejen významným a příjemným energetickým koncentrátem, ale i důležitou profylaktickou látkou. Brtě, ale možná i „kládové“ úly na zahradě ho dodávaly dostatek. Také maso, jak naznačují různé přežitky, asi k slavnostní večeři patřilo. Symbolizovala-li tato večeře budoucí dostatek, pak nebylo důvodů z ní maso vylučovat, právě naopak. Ale postní příkazy možná už na Levém Hradci převážily a masu byl vyhrazen nejspíše až následující den.

Již během podvečera, pokud měl Ostoje doma dceru, probíhala asi řada pokusů o věštbu jejího manželství. Také pozorování kvality jídla má věštběný smysl a Ostoje sám nepochybně starostlivě posuzoval počasí a oblohu právě v tento den, aby z ní něco vysoudil pro obraz příštího roku. Také mohl zahájit, podobně jako to sedláci dělali později, sérii 12 věštek z hromádek mouky či vzácné soli, která se protáhne až do posledního dne vánočního období. Společnou věštbou v tento den bylo možná i rozkrojení jablka. Jablko má, a to nejen o Vánocích, značný magický význam. Vždyť již z předvánočního času, a to ještě z poměrně nedávné doby, zaznamenali etnografové z jižních Čech suchým ovocem přizdobené červené jablko s tajemným názvem „svět“.

V zásadě v tento večer dostanou všichni od všeho co nejvíc. Sytost a pestrost jsou předobrazem žádoucí sytosti v budoucnu. Od všeho dostane i dobytek, k němuž ten večer přistoupí hospodář Ostoje, hospodyně učiní totéž ve své doméně na dvoře, děti zanesou drobtý k zahrabání do zahrady a sadu a hospodář si jich možná uschová malou hromádku, aby je, až to bude možné, roz-

hodil po poli nebo třeba později vsypal do první brázdy. Naprázdno nevyjde ani pes a kočky, vše živé v domě.

Bez pohoštění v domě Ostojově nemohli zůstat ani jeho mrtví předci, neboť bez jejich přízně by sotva mohl Ostoj úspěšně hospodařit. Pokud je nepozval přímo k večeři, pamatoval na ně třeba odhozením kousku pečiva nebo ořechu do kouta jizby, možná jim nechal něco z jídla na lavici nebo u ohně. Kousek chleba nebo něčeho jiného od večeře dostane i plápolající oheň, osvětlující dnes jizbu mnohem vydatněji. Nakonec všichni odejdou do kostela a i tato cesta má obřadní ráz.

Jeden den končí a druhý začíná. Po návratu z bohoslužby se ještě nejspíše něco sní a nakonec se všichni ukládají k spánku. Alespoň na Levém Hradci ano. Písemné prameny ze 14. století připomínají, že jsou však i lidé, kteří hrají celou noc kostky, a sláma, která se všeobecně stlala na zem, sloužila k všelijakým neřádnostem. Zcela jistě ne Ostojovi. Ten ji asi nejpozději na Štěpána sebral, spálil a popel nasypal ke stromům nebo na pole. Žádná špetka síly země nemá v tak významné dny přijít na zmar.

Nikdo z rodiny také od večera asi neživil oheň. Je to jedna z mála příležitostí, kdy oheň smí sám od sebe vyhasnout. Nový rok, který začíná, si žádá nového ohně. Zažehnut musí být „čistě“. Co to znamenalo pro Ostoje, nevíme. V nedávné době, kdy se ještě zvyk udržel, to bylo zažehnutí bez použití zápalek křesáním, vzácně ještě i třením dřev. V době Ostojově to snad byl právě tento druhý způsob a jsou náznaky, že církve v raném středověku v západoevropském prostředí měla proti nově a obřadně zapalovanému ohni námitky. Ale ráno již oheň musel hořet, protože všichni potřebují jeho teplo a hospodyně se nemůže vyhnout povinnosti připravovat stravu.

Hod boží vánoční bývá někdy považován více za den rodinné oslavy Vánoc, zatímco druhý sváteční den, sv. Štěpán, má být již dnem otevřeným. Nebylo tomu tak v době Ostojově. Známe již místo z *Letopisu Kanovníka vyšehradského* zmiňující události k roku 1137 v Běstvině na Čáslavsku. Jeho autor jasně vypráví o společném hodu, a ne právě krátkém. Trval do druhého dne a byl patrně zpočátku klidný, ale nakonec „se strhl, jak tomu bývá mezi hodujícími, velký hluk a hlmoz“. Nebyla to tedy jen slavnostní příležitost k setkání, ale asi i k napití, při němž nejspíš nechybělo podomácku uvařeného kvasu, piva nebo prokvašené medoviny.

Charakter dne sv. Štěpána je rozporný. Vzájemná komunikace lidí zahájená na Hod boží zřejmě pokračovala. Ve vrcholném stře-

dověku Tomáš Štítný ze Štítného v den sv. Štěpána konstatoval řadu zvyků, které považoval za pohanské. Ústředním motivem dne byla asi očista lidí a zvířat. Snad je to proto, že končí vlastní jádro Vánoc. Kromě běžné koledy jsou ojediněle v nové době zaznamenány i kolední obchůzky, které mají v sobě místy cosi zvláštního. Polévání, šlehání jako o Velikonocích, někdy dokonce trnovou větvičkou. Vánoce a Velikonoce, jak již víme, jsou v mnohém dvojčata.

Nicméně skutečný konec Vánoc nastal až 6. ledna na Zjevení Páně. V ten den jsou opravdu silně exponovány očistné a ochranné obřady, které se týkají zejména vchodů. A protože čas se začíná měnit a pozitivního spolu se světlem přibývá, začínaly se s koncem Vánoc objevovat asi již myšlenky na nastávající polní práce, do nichž je však ještě daleko. Ojediněle v tento den zaznamenávají etnografové klouzačku – čím delší skluz, tím delší konopí. Tendence, která je obsažena v této akci, zesílí však již v následujícím období, v masopustu.

Masopust začínal pro Ostoje po Třech králich a končil masopustním úterkem, který podle astronomických propočtů může připadnout do intervalu mezi počátkem února až počátkem března. Byla to pro Ostoje doba, kdy v ročním obřadním cyklu se už myslí na práci v poli, ale v podstatě se ještě nedá moc dělat. Je to doba „textilu“. Intenzivně se předlo, aby všechna přadena byla plná do konce masopustního období, neboť následující období, kdy se dá již více pracovat venku, se musí ještě co nejvíce tkát, než nastane práce na poli také pro hospodyně. V masopustě se ovšem také magicky zajišťuje úroda lnu, konopí a prosperita stáda. Jak se domnívají etnografové, některé figury masopustního tance snad stylizovaně napodobují páření dobytka a zcela jistě je spojeno s délkou textilních rostlin vyskakování tanečníků a tanečnic a jejich vyhazování do výšky. Totéž přání vyjadřuje i tahání děvčat za dlouhé vlasy. Všeobecně se soudí, že v tomto období církev nejméně z celého ročního cyklu dokázala prosadit svůj vliv a že zejména v závěru masopustu byla tenká vrstva křesťanství zeslábná na minimum.

V celém období je řada různých událostí včetně množství svaťeb, ale pouze jeden velký křesťanský svátek, Uvedení Páně do chrámu nebo Očištění P. Marie (2. února), známý více jako Hromnice, při němž se dnes svěťí v kostele svíce, dříve také sůl nebo zrní. Jeho smysl pro raně středověké sedláky nám uniká a občas se setkáváme s názorem, že to vše je pozůstatkem nějakých obětí nebo odraz římské kultury, ale blíže zatím nevíme nic.

Maškary – výřez z francouzské miniaturní malby z počátku 14. století (Národní knihovna Paříž, Ms. fr. 146). Maškara má obvykle dva základní znaky: převlek, často bizarní a obličejovou škrabošku. Při maškarním průvodu se uplatňovala primitivní hudba nebo alespoň hluk a potom i zpěv, jímž byly sváteční okamžiky silně prostoupeny. O všech těchto projevech venkovského lidu víme však v období raného středověku jen velice málo

Z událostí, které nemohly Ostoje minout, i když žil poněkud stranou, byl nejdůležitější závěr masopustu. Nejbujnější veselí trvalo vždy od poslední masopustní neděle do nejbližšího, to jest masopustního úterý. Přestože bádání o masopustu, rejích masek a karnevalech, je neobyčejně rozsáhlé, jev sám je tak složitý a v evropském rozměru místně v detailu tak variabilní, že jeho obecný význam zůstává stále v mnohém záhadný. Teorií o původu a smyslu masopustu, často neobyčejně složitých a důmyslných, je bezpočet. Poukazuje se často na překřížení vlivů odvozených z římských jarních slavností s odlišnou tradicí jarních slavností našich předků a na složité cesty přenosů a transformací. Pro Ostoje to byla doba, kdy pozitivní změny na nebi i na zemi jsou již naprosto zřejmé a nějaká oslava této skutečnosti a vůbec její další podepření mu asi připadala důležitá a potřebná. I v tomto okamžiku ročního cyklu si asi připomenul své předky; jedna část v masopustu užívaných masek, masky antropomorfní, lidské, mířily snad do této sféry, zatímco masky imitující svět zvířat měly zdroje jiné, snad prastaré démonologické, totemové.

Smysl masopustu bývá vykládán různě a objevily se dokonce úvahy, že je to jakési uvolnění, relaxace před vážnou dobou, poslední prospěšné vybočení k dostatku v čase plížící se nouze. To vše je pravda, ale tyto pozitivní psychologické funkce závěru masopustu jsou až druhotné, i když se ve skutečném životě sedláků projevovaly vždy kladně. V archaické společnosti ležel smysl všech takovýchto projevů hlouběji. Konec masopustu se svými až

divokými kolektivními akcemi byl a zůstal jakýmsi projevem převráceného světa. Uvolnění je všeobecné, do hry vstupují i motivy sexuální, člověk v masce je něčím jiným než ve skutečnosti, tance a reje vytvářejí proměnlivé „nepřehledné“ situace, narušen je nakrátko i sociální pořádek. Jedním slovem chaos. Chaos je v mnoha mytologiích to, co nutně předchází nastolení řádu, stvoření. Má-li být řád, musí být i chaos. Tato dvojice je nerozlučná a doba nastolení řádu, stvoření nového času a života, se blíží. V pohanské době v den rovnodennosti, v době křesťanské poněkud déle podle fázi měsíce. Z hlediska církevních předpisů by měl v masopustní úterý chaos skončit, a také většinou vše končí a nastupuje příprava na Velikonoce, velký půst.

Konec však není zcela absolutní a bez výjimky, ale mnohé z předchozího ještě dožívá a masopust se občas trochu nekřesťansky protahuje do postu. Tu a tam se ještě mládež i v novější době sešla i po Popeleční středě, kterou půst začíná, a stále se ještě na obchůzce někde vybírá jídlo tak nepostní, jako je slanina nebo uzené. *Rudolfův katalog magie* v 13. století zaznamenává jedení masa na počátku velkého postu a vysvětluje proč. Ve shodě

Příprava na některý z vrcholů ročního svátečního nebo rodinného cyklu může být důvodem pro „velké prádlo“. Starý způsob praní prádla vytloukáním vody se špinou pomocí „pístu“ zachycuje též jedna z mnoha miniaturních maleb Bible Václava IV. z roku 1389. K vytloukání lze rovněž použít silnější krátké kulačtiny – Javorník, okr. Hodonín, foto F. Bučina, jaro 1941

s magií počátku a podobnosti hodně masa na misce znamená i prosperitu stáda, zdárný růst dobytka.

Ale jinak byla doba velkého postu pro Ostoje dobou vážnější. Zásoby se krátily, nových možností není dosud mnoho a pomalu začíná těžká práce. Snad Ostojova žena započala velký půst, který potrvá 40 dní, očistou domácnosti, jako to dělaly mnohé hospodyně i později.

Důkladná očista domu bude podstatnou částí tohoto předvelikonočního období, například o druhé postní neděli, před níž se koná hrubý úklid.

Z mnoha dochovaných zvyků vyplývá, že stále stoupá význam rašící vegetace. Vrcholem je poslední postní neděle, zvaná neděle Květná. Církev bude v tento den všechny prastaré manipulace s rašícími větvičkami, kyticemi a ráhny trpět s vysvětlením, že jsou připomínkou vjezdu Krista do Jeruzaléma. Ale základ tohoto dění je vyvolat i zajistit růst a podpořit to, co růst nové vegetace znamená a symbolizuje – stálé a nyní zcela zřetelné přibývání nového života.

Ústředním bodem postního období, o němž nepochybujeme, že ho znal i Ostoj, bylo vynášení smrti a přinášení „léta“. Termín obou obřadů trochu kolísá, ale je posunut k druhé polovině půstu. Jedna z postních nedělí se dokonce jmenuje Smrtná. Oba obřady se vyskytují buď spojeně, nebo odděleně a „léto“ se přináší i později, nejpozději však na Květnou neděli. Starý zvyk, o němž se etnologové domnívají, že patří do velice široké skupiny jarních obřadů ukončujících zimu, kdysi v dávnověku snad i lidskou obětí, je zaznamenán k roku 1366 v pražských synodálních statutech pod charakteristickým názvem „O zpodobení smrti a o těch, kteří vprostřed půstu vynášejí smrt ze vsí“. Záznam je obsáhlý a dost podrobný. Především se z něj dovídáme, že smrt byla opravdu figura, tak jak to známe z mladších tradičních projevů, dále že se nosila za zpěvu a různých dramatických projevů po vsi a že se nakonec rychle topila v řece. A to vše před očima kněží, kteří to dlouho trpěli. Není pochyb, že je to opravdu jeden z prastarých, ve středověku nevykořenitelných obřadů, který církev zprvu tolerovala a přijala pod svůj dohled a který teprve později a dost marně odmítala. Vždyť zákaz z roku 1366 nebyl moc platný a musel se opakovat ještě v roce 1384; přesto se vynášení smrti drželo a udrželo i nadále. Jen málokterý mladší obřad můžeme s takovou pravděpodobností předpokládat i v době Ostojově.

O přinášení „léta“ v podobě stromku, který nese dívka, se církevní zákazy již nezmiňují, ale návaznost obou zvyků je logická.

Návrat do vsi s „létem“, zdobeným mladým stromkem, je v Ostojevě době docela dobře možný. Napodobuje i podporuje příchod lepší doby. Některé modifikace obřadu mají dokonce vzdálenou podobnost s tím, co nastane až později o Velikonocích. V několika variantách tohoto dramatu se dívka, která nesla smrt, převlékla do šatů, v nichž byla smrt oblečena, do vody se vrhne jen kostra figury, nebo se spálí, a dívka se vrací v nových šatech do vsi. Tedy vzkříšení.

Přípravná velikonoční doba končí Květnou nedělí, i když vlastní půst pokračoval až do Hodu božího velikonočního. Květná neděle je svátkem významným, ale její význam jako by se ztrácel ve srovnání s tím, co přichází. Je to poslední termín, kdy je možno přinést „léto“ a zároveň první velký jarní termín „magie zeleně“. Po Květné neděli už hospodyně na Levém Hradci, tak jako ještě dnes, myslela na úpravu domu, přípravu jídla a vůbec na čistotu. Čistota, podobně jako na Vánoce, je součástí největších jarních svátků a podvojnost mezi Velikonocemi a Vánoce má nás bude teď napadat stále častěji. Velikonoce, podobně jako Vánoce, jsou v zemědělském společenství svou podstatou svátky blahobytu. Vánoce spíše jeho předobrazem, Velikonoce dobou, kdy je k budoucí prosperitě cesta již fakticky otevřená nebo se otevírá.

Vlastní velikonoční svátky započaly Zeleným čtvrtkem. Soubor zvyků ukazuje, že vedle církevních obřadů má tento den pro sedláky, a tedy snad kdysi i pro Ostoje, především ochranný a očištný ráz. Jako by se tak zajišťovaly důležité dny, které teprve přijdou. Kromě toho se v noci ze čtvrtka na pátek, jako v každý důležitý den, hlásí zase strigy. K obřadům osobním patří již známé časné ranní umývání v tekoucí vodě, které se bude opakovat i v další dny, zmiňovány jsou i koupele nemocných, někde se ještě čistí prameny, stále je možno ještě poklízet i dům, zametat a samozřejmě ho vykropit. Znovu se objeví jako ochranný prostředek česnek a také hluk. Ozývají se hrkači a zlo se místy vyhání i zelenými, někdy svcenými ratolestmi. Když se nemůže ještě pást, vyvede se alespoň dobytek ze stáje. Nevíme, co si vybrali z toho všeho Levohradčtí, ale smysl toho, co konali, snad z výše uvedených akcí vyplynul. Stejně tak i o následném Velkém pátku.

Ve velkopátečních zvycích zachycujeme stopu hluboké úcty k zemi. Nesmí se jí hýbat. Práce na poli nebo v zahradě nepřipadá vůbec v úvahu. Na Velký pátek je všechno lepší a účinnější než jindy. Přes smutek, který má křesťan pociťovat v den ukřižování, je celkový ráz jarních svátků pozitivní a nakonec až bujný, plný smíchu. Léčivé byliny jsou tento den obzvláště účinné a začíná

jejich sběr. Máslo v ten den stlučené má medicínální význam a ranní koupel léčí a chrání na dlouhou dobu, stejně jako i setřená rosa. Rány se dobře hojí, je proto možno štěpovat stromy a na pole se nosí a zapichují ochranné pruty. Stejný význam má prostá obchůzka kolem pole. Ani hrkači ještě neutichli.

Celkový pozitivní ráz jarních svátků dále vzrůstá na Bílou sobotu a vrcholí Vzkříšením. Ještě je možno se setkat s ranním umýváním a vykrápěním, honičkou v domě se čelí příživníkům, hlavně hmyzu, dojde i na obřadní pečivo a povedený vysoký mazanec byl donedávna známkou budoucí úrody. Někde se pečivo koulí po poli a hospodář sní u pole koláč a drobty rozhodí po poli. Jedí se vejce jako symbol návaznosti života, jeho věčného pokračování. Především je však tato sobota dnem vzkříšení ohně. Na východní straně kostela se od raného středověku „pálí Jidáš“ a uhlíky z tohoto posvěceného ohně jsou předmětem zájmu všech přítomných, neboť mají, v duchu poněkud nekřesťanských představ, silný ochranný vliv. S ohněm se manipuluje možná i doma, tak jako o Vánocích. Znovu zde, a stále to musíme opakovat, narážíme na podvojnost obojích svátků a jestli ještě jednou smí vědomě uhasnout během roku oheň, je to právě na Bílou sobotu. Na Boží hod už bude planout obnovený, „čistý“. Na Bílou sobotu se výrazněji hlásí i obřady prosperitní. Jakých až tvarů mohou nabýt, ilustruje příklad z bývalé Podkarpatské Rusi, kde na Bílou sobotu stavěla mužská mládež před kostelem „oboroh“. Pyramidu z lidských těl, která na základě magie podobnosti pomůže zajistit úrodu. Čím vyšší pyramida, tím později vyšší i obilný stoh – „oboroh“.

Ráz velikonoční neděle je již zcela veselý. V době Ostojově se asi opět konal společný hod a mnohé ze zvyklostí v ten den opět připomíná Vánoce, neboť motiv počátku je oběma společný. Podobnosti jsou někdy až detailní. Na Štědrý večer levohradecký hospodář možná všem rozkrajoval jablko, o Velikonocích možná pro všechny členy rodiny dělí vejce. A podobně jako se o Vánocích pamatuje na mrtvé, dostávají z hodu svůj díl i nyní. Etnolog Antonín Václavík těch podobností mezi oběma svátečními dny shledal několik desítek, ale nakonec připustil, že těžiště novoročních slavností, přestože o Velikonocích rok nezačínal, zůstalo postaru u Velikonoc, neboť jejich spojení se zemědělským cyklem je organičtější než u Vánoc.

Snad tedy Velikonoce byly kdesi v podvědomí pro Ostoje mnohem důležitější než Vánoce, i když z toho, co slyšel v kostele, vyplýval opak. Možná pro něj to, co žil, bylo mnohem důležitější,

základnější než to, o čem jen slyšel. Možná i proto se vzdělanému Kosmovi zdáli prostí sedláci ještě dlouho jako „polopohané“.

Pondělím jarní svátky končí. Nemohou být bez koledy, a tedy bez přání. Koleda s vodou nebo prutem obsahuje na jaře menší podíl ochrany a větší díl vzestupu, prospěchu. Vyhání sice zlo údery, hlukem, ale především na základě magie doteku předává něco ze síly rašících prutů, síly, kterou mají pruty ze země. Aby byl výsledek účinnější, neuzívají se pruty jednotlivé, ale zapletené do pomlázky. V archaickém myšlení neznamená zapletení komplikaci, složitost, ale zesílení.

Doznění jarních svátků proběhne ještě následující neděli, o neděli provodní. V ten vážný den přinesl nejspíš Ostož zнову něco z potrawy na hrob svých rodičů, i když leželi třeba již v půdě posvěcené. Nebylo asi v silách církve tomu zabránit. Nezabránila tomu ostatně místy ani později, ba ani dnes. Ještě v současnosti potkávám vejce i řezy mazance na pražském svatomarkétském hřbitově; ale cesta této hostiny mrtvých až do Prahy je zatím nevystopována a nejspíš již má vzhledem k minulému významu velmi vzdálený, možná až vyprázdňený význam.

Období, které následuje, směřuje k letnicím, které se slaví 50 dní po Velikonocích. Někde v tomto mezidobí je definitivní zlom do plného jara nebo do začátku léta, podle toho, budeme-li se na běh přírody dívat očima dneška nebo očima Ostožovýmá. Za takový mezník bývá stále považován den sv. Jiří (24. dubna). *Homiliář opatovický* ho neuvádí, ale z vyprávěcích pramenů o tomto světcí slyšíme. *Opatovický homiliář* připomíná v jeho těsném sousedství pro českou církev důležitý svátek sv. Vojtěcha (23. dubna). Od svatého Jiří byla v představách venkovských lidí otevřena země – přísloví o hadech a štúrech, kteří z ní mají vylézat, je výmluvné. Na určitou zvláštnost tohoto dne upozorňuje i pozdější zvyk jiřských ohňů. Ty v mnohem větší míře hrají roli v noci filipojakubské na rozmezí dubna a května, kdy škodlivé síly mají mít opět zvláštní moc. *Homiliář opatovický* však tento svátek nezná a nevíme, zda měl nějaký význam i pro Ostože. Možná že snad přece jen ano, protože „Rudolfův katalog“ k tomuto dni uvádí ochranu domu pomocí haluzí černého bezu, nejspíš proti vlivu zlých sil.

Z vrcholného středověku, a potom kontinuálně až do novověku, známe z Čech zvyk stavění májů, které mají podle některých badatelů rovněž ochranný smysl. Vůbec v této celé části svátečního cyklu nyní pozorujeme většinou prvky a akce ochranné a podpůrné, zaměřené na vodu, vegetaci a dobytek. Patří k nim třeba

poválení osení nebo zasetého pole s textilními rostlinami, prováděné nejvyššími děvčaty ve vsi. Rostliny potřebují nyní vláhu, a to je zřejmě důvod dalších akcí u pramenů a tekoucí vody. Ale celé toto období včetně letnic nedosahuje intenzitou magického jednání „zimní“ části roku. O to více je teď důležitá vlastní práce, kde se uplatní jiný druh obřadů, které patří do ročního cyklu už jen podmíněně, množství drobných, téměř každodenních obřadních akcí spojených s pracovními výkony.

V tomto květnovém podletním období zjišťujeme svátek Nanebevzetí Páně, které bylo v Čechách ve 12. století samozřejmě slaveno; jím začíná cyklus letnic a za deset dní od té doby přijde jejich skutečné završení, den hodu, kdy církev slaví přijetí Ducha svatého. Zatímco smysl křesťanských letnic je zcela jasný, jejich spodní starší vrstva je naopak dosud dost temná, ale znovu a znovu tu proráží ochranný smysl, včetně usmířování neobvykle zemřelých, aby neškodili tomu, co právě zdárně vzešlo a prospívá. Stále jsme nakloněni nevěřit příliš tomu, co napsal Kosmas o obřadech v čase letnic, a spíše myslíme na jeho velkou učenost a schopnost kompilovat z různých i cizích pramenů. Ale mnohé z toho, co zaznamenal, zejména oběti duchům a obřady u studánek, v zastřené podobě nacházíme kousek po kousku, i jako celkovou tendenci, v dochované lidové tradici. Antonín Václavík se asi právem domnívá, a s ním i další badatelé, že opravdu v tomto období je hlavním úkolem ochrana vegetace, dobytka, včetně prosby o dostatek vláhy. Letnice byly tedy vyvrcholením úsilí, jaké pozorujeme v celém období povelikonočním.

Po letnicích asi Ostojův kalendář svátečních obřadů ještě více řídil, ale jeden výrazný svátek z hlediska církve i staré předkřesťanské tradice na počátku vrcholného léta existuje. Je to svátek sv. Jana Křtitele. Pod křesťanskou vrstvou zde byl vždy silně exponován motiv letního slunovratu, okamžik, kdy dne začne opět ubývat, což dává ráz celému dalšímu období. V tento den je pro archaického člověka opět potřebná především osobní ochrana a očista. Je to logické, neboť síly zla sice mají do doby své převahy daleko, ale sil dobrých, „slunečních, světlých, denních“ začne nenápadně ubývat. Ústředním a nejznámějším obřadem toho večera jsou svatojánské ohně. V archaickém myšlení světlo ohně podporuje pomalu slábnoucí slunko a jeho zář chrání katastr vsi. Nežřídka bylo proto ohňů na katastru více, jak to ve svých *Historických rozmanitostech království českého* v první knize z roku 1679 nadšeně zaznamenal i Bohuslav Balbín: „I spatřili jsme nád-

hernou podívanou; nepamatuji se, že bych byl ve větší kráse viděl něco podobného. Neexistuje osada, vesnice, městečko ani město, které by na sv. Jana nezapálilo slavnostní ohně. Často vznikají na jednom místě dvě i více hranic, jež mládež přeskakuje...“ Oheň v ten den má také očistný význam a zasahuje i do oblasti individuálního zdraví, jehož pevnost je v době přicházejícího vypětí o žních důležitá. Tutéž funkci má v ten den i voda. Svatojánský den je také dnem léčivých bylin. Přes den probíhala na vsi řada obřadů drobnějších, jako je třeba příprava „prvotiny“ – pražmy, i dobře známé rozvěšování zelených ratolestí k ochraně domu a stáje. Známý jsou i obchůzky polí, třeba s hořícím polenem působícím proti obilní sněti, pomáznutí rostoucího lnu máslem, aby byl hladký, a mnoho dalšího.

Ať už dělal Ostoj nebo někdo z jeho rodiny něco z výše uvedeného nebo něco jiného podobného, smysl celého období před žněmi je jasný: nic nepoškodit v poli, na louce, kde se musí dříve nebo později odbýt sklizeň sena, ani nepokazit nic v chlévě; ještě před vrcholem vegetačního období, jímž jsou žně, kladně ovlivnit, co se dá, ochránit vše, co je v dosahu, očistit a posílit se před vážným pracovním vypětím a stále a stále zkoumat osud náhledem do budoucna. Této základní obecné tendenci lidé na Levém Hradci uniknout nemohli, ať již užili ten nebo onen konkrétní obřad.

Po skončení svatojánských obřadů roční sváteční cyklus sledujeme jen s obtížemi a k některým dnům se již připíná tak málo zvyků a událostí, že si jen těžko můžeme dovolit odhadnout celkovou tendenci, jíž by měli být levohradečtí lidé podřízeni.

Z významných církevních svátků zmiňovaných ve 12. století jsou to dny Jana a Pavla (26. června) a Petra a Pavla (29. června). To vše jen dokresluje důležitost období kolem slunovratu. Dny zvýšeného pracovního úsilí, jak konstatují etnografové, velkým slavnostním událostem nepřejí, práce sama je událostí největší a nejdůležitější.

Po svátku sv. Markéty (13. července) se v nejteplejších územích, která tvořila jádro starého osídlení, pomalu blížily namáhavé žně, které se protáhly jistě až do sv. Vavřince (10. srpna).

Při všech hlavních polních pracích, zvláště pak o žatvě, platila různá pravidla, která měla magický základ. Z nich nejzřetelněji se rýsuje pravidlo „prvního a posledního“. Prvního a posledního klasu, hrstě a snopu. Z prvotiny se ještě v nepřilíš dávné době peklo zvláštní pečivo, protože zrno bylo možno doma okamžitě

semlít na žernovu, a často se i rozdávalo. Výměna, výslužky a nedávné sousedské ochutnání posvícenského koláče mají své kořeny možná zde. Také první snop má při ukládání do oborohu zvláštní význam a obráceně i stéblo a snop poslední. Někdy pár klasů nebo jeden snop zůstanou na poli, neboť pole nemá být zcela zbaveno síly. Vyčerpané, dnes bychom řekli „vydrancované“ pole, „vymrskaná“ půda, ztrácí pro budoucnost hodnotu a neposkytuje jistotu přežití. A pokud se poslední snop ocitl na dvoře Ostojovy usedlosti, nepochybně se mu dostalo zvláštní péče, podobně jako snopu prvnímu nebo jeho klasům. Ještě v nedávné době se tyto klasy uchovávaly a užívaly dále v různých prosperitních akcích; například zrno z nich se někdy mísilo do setby v nastupujícím vegetačním období.

Úspěšná sklizeň pšenice, prosa, ječmene, méně asi ve středních Čechách žita a ova, nějakých luštěnin, hlavně hrachu a méně asi čočky je vždy požehnání a pro archaického člověka byla taková sklizeň nejen výsledkem jeho vlastní práce, ale i dílem blahosklonné přízně sil dalších. U křesťanů pomoci boží, u „polopohanů“, jakými byli podle Kosmova emotivního označení částí svého životního snažení mnozí Ostojovi současníci, spolupůsobily i různé síly nadpřirozené.

Proto bylo třeba bezprostředně a rychle vzdát dík při dožínkách. Nejsou totožné s podzimními hody, i když měly možná kdysi společný základ. Dožínky v pozdějším pojetí uzavírají jeden důležitý druh práce, podzimní hody jsou naproti tomu díkůvzdáním za výsledek celého hospodaření. Je možné, že v době Ostojově stály navzájem velmi blízko, především svou náplní.

V církevním kalendářním cyklu jsou dva významné termíny, které bývají občas spojovány s posledními „podzimními“ výročními hody, s hody díkůvzdání. Prvním možným je den Nanebevzetí Panny Marie (15. srpna), dalším pravděpodobnějším den Narození Panny Marie (8. září). Nápadná je také koncentrace svátečních dnů, která vyplývá z promluvy *Homiliáře opatovického*. Na den 23. září připadá svátek sv. Jimrama, který hrál v mnohém záhadnou roli v počátcích českého křesťanství, 28. září je den sv. Václava a o den později 29. září svátek sv. archanděla Michaela. Kdyby se Ostoj věnoval i vinařství a v listině únětické, podobně jako je tomu v jiných listinách, by byli zmíněni vinaři, neváhali bychom dobu hodu položit až někde k těmto pozdějším termínům. Zatím ovšem opravdu nevíme, kam v Ostojově „kalendáři“ podzimní hody umístit.

Že nějakým způsobem musel Ostoj poděkovat za úrodu a úspěšný závěr svého hospodaření, je nepochybné. Z etnografických pozorování vysvítá, že jádrem svátku byl opět sytý a velice pestrý hod, neboť všeho je nyní ještě dostatek, a v dobrých rocích dokonce nadbytek. Je vysoká pravděpodobnost, že i tento hod byl zčásti kolektivní záležitostí a že do onoho kolektivu živých byli alespoň na chvíli znovu započtení mrtví předkové, kteří s Ostojem po celý rok hospodařili nebo ho alespoň nechávali na pokoji. Všechny obřady vyjadřovaly dík, ale zároveň bylo již nutno myslet na budoucnost. Dostatek manifestovaný při hodech vzájemným hoštěním, obdarováním všech přichozích, včetně žebráků, to jsou nám již staré známé prostředky jak si pomoci pro budoucnost. Za doby Ostojovy už asi nepřicházejí v úvahu nějaké děkonné oběti, ale někteří etnografové se domnívají, že řada obřadů jako společné zabíjení nějakého živočicha, z nichž nejznámější je dost pozdní stínání kohouta, patří jako vzdálené reziduum do této oblasti jednání.

K době okolo podzimních hodů patřila také nejnütnější první oprava obydlí, na niž nebylo v době nejpilnějších polních prací pokdy, a rozmezí času vidí někteří badatelé i v podzimním obléknutí se do nových šatů. Ale to vše jen nepatrně dokresluje to, co můžeme mnohem bezpečněji odvodit z hospodářské činnosti.

Po zatím určitěji neumístitelných podzimních hodech už není žádný výrazný vrchol kalendářního cyklu. Jen menší svátky a jednotlivosti upomínají na doznění hospodářského roku. Do této atmosféry zapadá i církví slavená památka Všech svatých (1. listopadu) a Dušiček (2. listopadu), památka mrtvých předků, oddělovaná a konečně oddělená ze všech velkých svátků, jejichž nepominutelnou částí původně byla. Pomalu opět Ostojovi nadešla starost s definitivním zhodnocením výsledků jeho hospodaření.

Znovu se blíží den sv. Martina, kdy opět odejde do Únětic předat svých 12 denárů. Znovu tento den oslaví a připraví se na dobu maximálního vzrůstu zlých sil. V cyklu věčného návratu mu zasvitne první světlo na Vánoce, rozšiřovat je bude v čase masopustním a netrpělivě bude očekávat jarní vzkříšení... Bude se nepochybně zase připravovat a možná i těšit na různé menší a větší svátky i na tradice udržované menší starobylé obřadní příležitosti, neboť každý, včera i dnes, jak stručně a výstižně napsal etnograf Václav Frolec, opravdu „každý potřebuje svátek“.

20 Kolébka života

260
LEGENDA
O OSTOJOVI

BEZE STOP PŘEDKŘESŤANSKÉHO MYŠLENÍ a jednání nezůstaly ani tři hlavní události Ostojova osobního, nebo lépe rodinného života – zrození, svatba a nakonec i úmrtí, tedy cesta od kolébky do hrobu. Proces christianizace, jak jsme si již povšimli, postupoval ve 12. století stále rychlejším krokem a zasahoval do života stále hlouběji, úměrně tomu, jak se rozrůstala síť venkovských kostelů, z nichž bylo možno vykonávat nad sedláky a jejich dušemi dohled. Nejvýrazněji tehdy svou vůli a zásady prosazovala církev při počátku života, a to křtem. Velmi tolerantním dozorem se spokojila při uzavírání manželství a s různými staršími zvyklostmi vytrvale zápasila o podobu posledních věcí člověka.

V době Ostojově bylo již nemyslitelné, že by on sám nebo některý z jeho potomků zůstal po narození nepokřtěn, a to tím spíše, že rodinný život Ostojův se v podstatě rozvíjel na dohled od dvou kostelů, což nebylo v rozsáhlých regionech Čech stále ještě běžné. A kromě toho byl přímo jedním z poddaných kostela.

Křtilo se sice hlavně ve dvou důležitých termínech, o Velikonocích a letnicích, ale v zásadě již platilo, že v případě potřeby je možno křtít novorozeně kdykoliv, protože žádné nemluvně nemělo již tenkrát zemřít bez křtu. Dodržet to při tehdejší vysoké úmrtnosti dětí a tehdejším stavu farní organizace nebylo nijak snadné. O technice křtu, zda se křest odbyval ponořením do vody, nebo jen symbolickým obmytím hlavy, mnoho nevíme. První, starší způsob je možný, ale nejstarší v Čechách zachované typy křtitelnic by sotva svým obsahem ponoření umožnily. Naopak evropské ikonografické prameny mířící svým časovým zařazením přibližně do doby Ostojova života i do doby poněkud mladší zobrazují křest ponořením do velké nádoby s vodou. Je však třeba si připomenout, že třeba vyobrazení křtu budoucího biskupa a světce Vojtěcha ponořením, jak to vidíme na proslulých hnězdenských bronzových dveřích z let 1170–1190, může být produktem vědomého archaismu a v každém případě je spojeno s výtvarným vyjádřením vzdálené západoevropské dílny v povodí řeky Maas/Meuse. Příkaz

týkající se křtu v *Homiliáři opatovickém* by však křest ponořením ještě v době Ostojova života nevyučoval.

Jistě byli při křtu kmotři a je pravděpodobné, že podle zvyku ze staršího období, kdy ochránci dítěte byli všichni členové příbuzenstva, stál kolem křtitelnice kmotrů a kmoter celý houf. Ještě v roce 1377 muselo synodální nařízení pro pražskou arcidiecézi upravovat počty kmotrů nejvýše na tři. Při křtu chlapce na dva muže a jednu ženu a u děvčete v opačném poměru. I na tomto obráceném poměru pohlaví kmotrů s ohledem na pohlaví křtěnce zahlédáme stopu toho, jak závažnou odpovědnost a povinnost ve vztahu k nemluvněti představovalo přijetí kmotrovství.

První okamžiky života dítěte však nepatřily církvi a rovněž tak před odchodem do kostela a po návratu domů byl v kruhu rodiny a příbuzenstva značný prostor a příležitost pro uplatnění osvědčených starších praktik děděných z generace na generaci. Nevíme přesně, co se konkrétně dělo pod střechou domu, v němž se Ostoj narodil, nebo co se odehrávalo v levohradecké usedlosti, když se jemu samotnému narodila dcera nebo přišel na svět jeho nástupce syn, ale ze stovek etnografy posbíraných jednotlivých přežívajících zvyklostí si můžeme opět udělat alespoň představu o smyslu těchto úkonů a ilustrovat šťastnou rodinnou událost vybranými příklady, vzácně pocházejícími i ze staršího období středověku.

Všechny obřady související s narozením člověka tvoří pozoruhodný, dosti variabilní systém různých, navzájem se prolínajících akcí. Některé z nich mají racionální jádro, svázané s hygienickou ochranou matky i novorozeněte, jiné naopak můžeme hodnotit jako zcela iracionální, jejichž případné racionální jádro, bylo-li vůbec jaké, již nedovedeme odhalit. Tento základní rozpor racionálního a iracionálního se týká přípravného stádia před porodem, vlastního porodu a prvních okamžiků po něm, i včeleňování obou, matky i dítěte, do společnosti, rodiny a všeobecně do běhu dalšího života.

Jedním z nejprostších preventivních opatření v přípravném období byla racionální volba svatby podle toho, zda je dávana přednost ochraně matky, nebo dítěte. Při podzimním termínu svatby může připadnout doba pokročilého těhotenství a porodu do průběhu nejdůležitějších zemědělských prací, senoseče nebo dokonce žní. Zatížení ženy a celé rodiny by bylo v tom případě velké, ale Ostojův potomek by měl před sebou ještě několik teplých měsíců, příznivých pro raný vývoj. Svatební termín o masopustu chránil naopak více ženu. V době hlavních zemědělských

Vyobrazení porodu v typické poloze vsedě. Podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století

prací by měla již Ostojova žena za sebou choulstivá počáteční stadia těhotenství a porod a doba bezprostředně po něm by padla do doby relativního pracovního klidu, ale dítě by přicházelo na svět v období klimaticky nejméně příznivém. Snad z těchto úvah plyne také vysvětlení pro dosud vžitou pověru, zděděnou z naší agrární minulosti, že májové sňatky nebývají šťastné. Den sňatku nebo některý z následujících dní jsou v archaické společnosti v naprosté většině případů i dnem početí a dítě se potom rodí přímo do nejtvrdší zimy a choulstivé počáteční měsíce těhotenství případnou do nejtěžších letních prací.

Pro lidi, jako byl Ostoj, rozhodně nebyl máj oním příslovečným „časem lásky“, i když občas se vyskytující klišé v rukopisných kalendářních obrazech by takovou úvahu nabízelo. Do ročního kalendářního cyklu se dostal nepracovní symbol máje nejspíše z jiného sociálního prostředí, snad z města nebo z kruhů šlechtic-

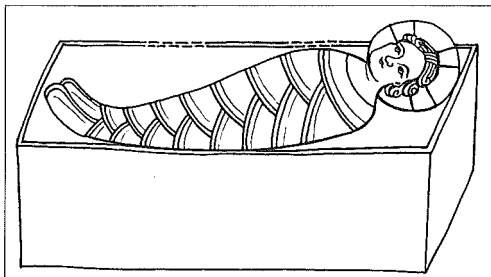
kých, kde májová svatba, a to co po ní následovalo, nebylo tak zatíženo neměnným ročním pracovním rytmem.

Již v období těhotenství se ještě v poměrně nedávné době uplatňovala řada opatření z obou základních kategorií magického jednání. Z napodobivé magie je to třeba jednoduché doporučení dívat se na pěkné věci a vyhýbat se střetnutím s osobami nepřijemnými, deformovanými, což známe z mnoha záznamů etnografů. Z magie kontaktní se předporodní doby dotýká například zákaz neprolévat žádnou krev zabíjením zvířat, neboť potřísnění krví by mohlo mít za následek rudé skvrny na pokožce dítěte, nebo neotírat si vlhké ruce o sebe, protože dítě by mohlo mít mokvající kůži, a mnoho dalších „analogizujících“ zákazů. Z rad jak zabránit narození dvojčat se připomíná zákaz požívat srostlé plody. Konec konců do sféry těhotenství zasahuje patrně i starší zvyk, uplatňující se již během svatby, kdy před uvedením manželů na lože položí nevěstě některý ze svatebčanů do klína chlapečka, což má zajistit narození mužského potomka, dědice, zdatnou pracovní sílu.

Řada úkonů se váže k vlastnímu porodu. K jeho hladkému průběhu má přispět například rozplétání popruhů, otevírání zámek, tedy magické odstraňování překážek na základě podobnosti. Ale reálný zdravotní význam může mít opatření téhož typu, otevírání všech dveří v domě. Přívod čerstvého vzduchu do vydýchaného a zakouřeného prostoru malé jizby jistě mělo pozitivní význam pro rodičku. Je však znám i opak tohoto opatření, zatemňování místnosti, aby neměly přístup zlé síly; možná že rozhodovaly roční období a klimatická situace, ale i okamžitá mentální situace všech, kteří měli s porodem co dělat.

Zdravotní význam mají i některé obřady spojené se včleňováním rodičky a děcka do rodiny a společnosti. Takový smysl měly

Narození Páně; malovaný kazetový strop v Zillisu (Švýcarsko, Graubünden), 12. století. Typické pro ošetření novorozenců bylo jejich těsně zavinutí do pásu plátna. I v této akci nacházíme stopu magických představ. Těsně znehybňující zavinutí má podle tehdejších představ jednak poskytnut ochranu před zlými silami, jednak má zajistit, aby dítě vyrostlo rovné

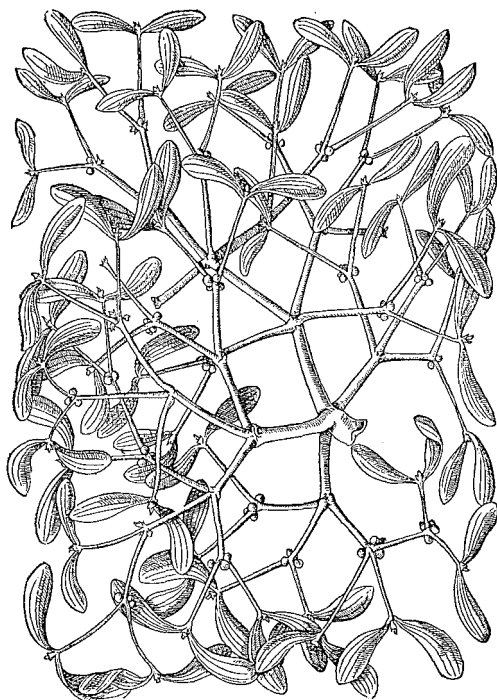
ještě nedávno krátké návštěvy sousedek v době po porodu, přinářející ovšem rodičce přilepšení ke stravě, například silnou polévku. Hygienický význam má obřadní očištná koupel ženy při ukončení poporodní izolace, i když je navenek motivována a zdůvodňována „kultovní nečistotou“ ženy, která skončí až se šestinedělím, kdy žena projde touto očišťovací procedurou. Z archaičtějších obřadů připomeňme nejen další umývání, ale i překračování žhavých uhlíků při úvodu, kdy rodička poprvé nese dítě sama do kostela. Stejně tak je pro zařazení mezi živé bytosti nezbytná a velice důležitá první koupel dítěte, která je zároveň i účinným hygienickým opatřením. Negen oddělením od matky a podvázáním pupeční šňůry, ale definitivně až první koupelí, která odplaví a poruší poslední stopy kontaktu s matčíným tělem, se dítě vřadí mezi samostatně existující členy rodiny.

Zároveň se však právě do tohoto racionálně odůvodnitelného hygienického opatření promítá další magické jednání, které má zvýšit matce a dítěti bezpečí. Zmíněný již katalog „Rudolfův“ uvádí řadu různých opatření: umývání děcka věchtem slámy, který má dítě zároveň trochu zamazat a tím ho skrýt před zlými silami, a zároveň ho tak posílit, protože sláma, zvláště užitá při výrobě chleba, má posilující účinek, neboť do ní dvojnásobně přechází něco ze síly země. Právě tentýž smysl má i občas zaznamenané krátké položení dítěte po porodu na zem. Ochranný význam má i ovázání nádoby pro první koupel hrubou šňůrou, která vymezuje kruh bezpečí. Zvláštní smysl má vkládání vejce, prastarého symbolu životní energie, do první vody. Vejce potom sní otec, zřejmě pro upevnění vztahu k dítěti. Tentýž smysl má asi i vylévání vody z první koupele na otcovy ruce.

Se zařazováním do rodiny souvisí nošení dítěte kolem domovního ohně, nebo jeho kladení na práh, což má asi takový smysl jako přijímání do širšího společenství křesťanů prostřednictvím křtu vodou.

Důležitá pro život dítěte je i jeho první noc na světě. Podle elementárního pravidla archaického myšlení dobrý začátek předznamenává i zdárné pokračování. Z Kosmovy kroniky víme o existenci sudiček, které přicházejí první noc, aby rozhodly o dalším běhu novorozencova života. Nemusí to být jen vzdělanecký ohlas římské tradice, představa je, jak již víme, dost všeobecná na širším slovanském území a z celé Evropy známe řadu akcí směřujících k pozitivnímu ovlivnění jejich soudu. Jedním z nich je tradičně symbolické pohoštění.

Jmelí, s nímž se v lesním porostu Ostoj a jeho současníci běžně setkávali, se může kromě léčivých účinků („zapuzuje všední, druhou i třetí zimnici“) též klást do kolébky, „aby duchové zlí a přístrachy jinak nemámily a strašlivá vidění zahánělo“, neboť křičící děcko je jistě napadeno něčím zlým. Herbář P. O. Matiolioho, překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1562

Bezpočet praktik směřujících k ochraně dítěte a k rozvinutí jeho pozitivních vlastností mohou uvést etnografové. Sotva se jejich výčtem dobereme toho, co skutečně dělal Ostoj, ale pro ilustraci možností alespoň několik příkladů, známých již ze středověku. Je charakteristické, že po skončení církevních obřadů ještě pokračují obřady domácí, považované a odsuzované církví jako modloslužebnictví. Jeden z nich popíšeme v úplnosti: „Do koupele po křtu vkládají devět druhů zrn, různé kousky železa a pod ohniště kladou černou slepici: proti ohništi zapálí světla a tančí.“ Zrna symbolizují patrně budoucí bohatství, pevné železo má tradičně silný ochranný účinek a pouze výklad černé slepice zůstává sporný; světlo zahání zlé síly a ochrana podle pradávnej tradice pomocí tance je nepochybná.

Neméně starobylý je i obřad symbolického návratu dítěte do bezpečí mateřského lůna. Matka si klade dítě zpět do klína, kde je *ianua nostri introitus in hunc mundum* – „brána našeho příchodu

na tento svět“, což má zachovat dítě nedotčené, zdravé. A je-li přesto dítě nemocné, plačtivé, je třeba se této nesnáze nějak zbavit, například vylitím vody z dětské koupele pod plot jiné rodičky, aby plakalo její dítě a vlastní zůstalo klidné. Je to jedna z řídkých negativních akcí spojená s porodem a raným dětstvím. Lépe je ovšem vylít vodu z koupele na vlastní zahradě ke stromu, aby dítě dobře a zdravě rostlo, a pokud příliš pláče, připadá v úvahu vystavování dítěte před dveřmi domu a vzývání „lesní ženy“, aby plakalo její dítě a ne dítě vlastní. Jak často asi zaslechl Ostojo pláč a nářek ve skučení větru, který se hnal kolem stěn jeho domu...

A ještě jeden starobylý způsob magické ochrany dítěte musíme připomenout. Vedle působení symboly vyvolávajícími pozitivní analogie (zrno – bohatství, železo – pevnost, odolnost), vedle zahánění zlých sil, démonů nějakým chřestítkem, rolničkou, rytmičným klepáním, světlem nebo rejem tance, vedle přenosu nežádoucích vlastností na někoho jiného, vedle magického návratu do bezpečí mateřského lůna mohou být zlé síly vypuzeny, zmateny a přemoženy klamem. Démon, jakkoliv je zlý a připravený škodit, má také svá slabá místa. Je stejně setrvačný a opakuje své jednání právě tak jako archaicky myslící člověk. Může proto být oklamán převlekem za někoho jiného, nebo zakrytím špinavou barvou, odrazen škraboškou, která je tak hrozná nebo ještě hroznější než on sám, nebo může být oklamán i neobvyklým jednáním, převrácením běžných zvyklostí. Ještě dříve, než je dítě odděleno od pupeční šňůry, je obráceno proti směru, jímž vyjde z matčina těla, a zmatený démon nalezne na místě hlavičky, kde může škodit nejvíce, pouze dětský zadek. Ano, vystrčit na někoho zadek nemusí být jen hrubá pohana, ale i pozoruhodný způsob staré obrany před zlem.

Ještě méně než o prvních dnech dítěte víme o době mezi jeho narozením a dospělostí. Pravděpodobně někdy kolem sedmého roku, nebo trochu dříve, přešel Ostojo z péče matky do výchovy otce, do vlivu mužské části společenství. Obřad, který to snad měl formálně zajistit, se nazývá postřížiny. Z Čech je znám již v christianizované podobě a je zapsán v jedné ze svatováclavských legend, kdy otec, kníže Vratislav I., provedl obřad se synem Václavem v kostele P. Marie na Pražském hradě. Jádrem obřadu bylo odstřížení dosud nedotčené dětské kadeře, tedy první stříhání vlasů. Ještě dnes mnohé z toho přežívá. Výklady smyslu takového obřadu se poněkud liší, již proto, že etnografové zaznamenali postřížiny časnější i pozdější, ale přímo v zemědělském prostředí

Pohybové hry jsou nyní i v minulosti nejpřirozenějším projevem dětské, často emocionálně zesílené aktivity. „Roztáčáča“ – Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942

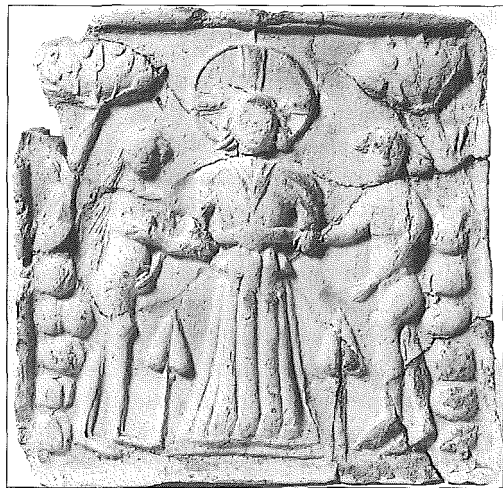
raného středověku je výše uvedený výklad asi nejpravděpodobnější. Od okamžiku odstrižení dětské kadeře začal se Ostoř přibližovat práci otcově a rostl z něj budoucí hospodář. Nepřímo pro to svědčí výklad, že postřížiny, jak se nám o nich dochovalo svědectví, jsou obřadem více rodinným a zpravidla se netýkají dívek. Děvče naopak zůstává při matce až do svatby, aby se naučilo všemu, co bude jednou potřebovat jako hospodyně v novém domě.

Samozřejmě si „lidské mládě“, jako ostatně jiná mláďata, také hrálo, ale o hrách dětí i dospělých se v raném středověku z archeologických i písemných pramenů dozvídáme v českém prostředí jen velmi málo, zejména o hrách těch, kteří žili na vsi nebo na samotách – téměř nic. Jen ve vyšším sociálním prostředí míst s centrálními funkcemi, jako byla hradiště, je nepatrně větší pravděpodobnost zisku informací. Získáváme je čím dál více až od 13. století zejména z prostředí městského. Venclův fenomén „nenalézaného“, nebo zřídka nalézaného a možná někdy i přehlíženého, na nás teď v případě Huizingova *homo ludens* doléhá obzvláště tíživě. Nezbyvá než znovu nahlédnout do etnografické literatury a připomenout, že ze snadno ztvárnitelného materiálu, jakým je třeba dřevo nebo kůra stromů, snadno dnes – a možná i věra – vyrostou předměty napodobující domácí zvířata a nástroje dospělých, třeba koníčky, sekera, lodička, že prut může být zbraní, sku-

pina špalíků se promění v celé stádo dobytka, z nevelkého kusu lněného plátna, z plsti a uzlu nebo pletence slámy vznikne jednoduchá panenka a rovněž z kamínků, úlomků větví a hlíny lze vytvořit nejedno dílko. Představa, že děti v minulosti neměly žádnou invenci a fantazii, je nepřijatelná. A potom je tu ještě těžko vyčerpateľný, danému místu přizpůsobivý svět přirozených pohybů. Skotačení, koníčky, hody a vrhy, zápas, klouzačka, úkryty, silové výkony nepotřebují žádného velkého instrumentaria. Zadíváme-li se pozorněji do malby *Dětské hry* Pietera Bruegela, pravda, datované až k roku 1560, naše rozpaky nebudou již tak velké. Ani naše domácí čtyři roční období dětských her Josefa Lady nepostrádají alespoň ilustrativního významu pro připomínku vzdáleného, zatím těžko poznatelného dětského světa.

Vůbec nic bližšího nevíme o tom, jak Ostoj přestoupil hranici dospělosti. Neznáme nic o iniciačních obřadech na hranici dospělosti a jejich spojování s pozdními postřížinami, s nímž se občas setkáváme, je s vysokou pravděpodobností mylné. Také hledání jejich původně snad kolektivního rázu v době Ostojově již nepřipadá v úvahu. Z pozdějších pozorování víme, že dospělí chlapci a mládenci se sdružovali do skupin a že přijetí do takové skupiny zpravidla v masopustu bylo podmínkou normálního běhu života na vsi a odmítnutí vážnou sociální poruchou. Ještě dlouho do novověku byly součástí přijímání různé zkoušky zdatnosti, především síly. Ale bylo toto vše možné v době, kdy sídla byla malá a osídlení řídké, rozptýlené? Nevíme. Bohužel až z předhusitské doby zaznamenávají soudní akta pražské konzistoře existenci jakési skupiny přátel, kteří solidárně zasáhli do sporného případu ve věci manželství jednoho z nich a donutili svého vrstevníka k řádnému jednání. Rada badatelů, především etnografů, poukazuje i na méně zřetelně se rýsující družiny dívek i na zřetelnější družiny dospělých svobodných mužů, mláďenců, kteří byli ve vsi schopni vykonávat určitý vliv pro, anebo proti uskutečnění nějakého sňatku.

Malý a půvabný detail z prastaré bohaté skutečnosti dotýkající se dospělosti dívek se nám zachoval díky rozhořčenému záznamu kronikáře Kosmy. Když se roku 965 polský kníže Měšek oženil s dcerou Boleslava I. Doubravkou, nesla si tato žena již pokročilého věku ke svatebnímu obřadu místo závoje panenský vínek. *Corona puellarum* – „panenský vínek“, jak odvozujeme z etnografických analogií, je stužka, kterou dospělé svobodné dívky nosily ve vlasech. Byla zřejmě znakem jejich stavu, jako v poměrně

Kachel s vyobrazením sňatku. Biblická starozákonní scéna, v níž Bůh dává Adamovi za ženu Evu a spojuje jejich ruce, což byla ve středověku velmi závažná část křesťanského obřadu. Pálená hlína, Nové Strašecí, druhá polovina 15. století

nedávné době bohatá členka – „parta“. Nepotrvá dlouho a bude při svatebním obřadu nahrazena na krátkou chvíli věncem zeleným, vegetačním, symbolizujícím plodnost, a vzápětí v době Ostojově nejspíše rouškou, nebo jak bychom dnes řekli šátkem, a v mladší době na mnoha místech čepcem.

Svatba byla přibližně středem a zároveň vrcholem Ostojova životního běhu. Kromě vlastní svatby zažil Ostoj asi nějaké svatby další a účastnil se možná svateb svých potomků. Jeho ženitbě předcházely patrně podvečerní cesty na setkání mládeže v polích mezi vesnicemi, které však neměly jako jediný cíl vyhledání a volbu partnera. Ta podléhala, jak uvidíme, zcela jiným pravidlům. V Čechách nejsou pro tento zvyk bezpečnější doklady ani náznaky, ale uvádějí je etnografové i historici z území východních Slovanů pod příznačným názvem „plesy“ a církevní mravokárci je označovali jako „běsovské“, ďábelské hry. Prováděly se v různých časových obdobích, například koncem týdne, nebo souvisely s některými svátky ročního cyklu, například s letním slunovratem, tedy při svátku sv. Jana Křtitele, ale podobných příležitostí bylo více. Některé z těchto zábav a her, v nichž nechyběl erotický ráz, byly dílem především dívek a někdy i mladých žen. Pravděpodobně se o podobných tanečních zábavách dívek a žen zmiňuje slezská klášterní kronika, tzv. *Knihy Henrykowska* (Jindřichovská) z 13. století, podle níž se hry, jež jistě nebyly z hlediska pravo-

věří a nejspíš i sexuálního chování nevinné, odbývaly ve sváteční dny ze setrvačnosti na místě, které zřejmě později náleželo klášteru jako zahrada, a opatovi tato setkání, jejichž opakování z pokolení na pokolení se obával, dělala nemalé starosti.

Celkově, jak konstatují i badatelé velmi střízliví, byly vztahy chlapců a dívek v předmanželském období dosti uvolněné a společností tolerované. Většinou kontakty v takových chvílích byly založeny na vzájemné dobré vůli, a došlo-li přece jen k násilí, je příznačné, že pokud proběhlo někde v poli, byl za to trest mnohem mírnější, než když se vše událo v domě. Statut z Elblągu z 13. století, jak si povšiml Lubor Niederle, má pozoruhodné odůvodnění mírnějšího hodnocení případů násilí v polích. Prostě se konstatuje, že dívka „tam nemusela chodit“.

To vše však v podstatě skončilo sňatkem a věrnost ženina byla po něm tvrdě vyžadována, nevěra vdané ženy krutě trestána, protože to byl zásah do práv jiného muže. Nicméně v zemědělském prostředí, kde se musí těžce pracovat a hájit obtížně živobytí, jako tomu bylo v rodině Ostojově, byla asi nevěra ženy málo pravděpodobná, zatímco volnější vztah ženatého muže k svobodné dívce byl posuzován tradičně shovívavěji, i když z hlediska církevního ovšem nebyl beztrestný. Věřme však, že Ostoj jako zralý muž měl zcela jiné, vážnější starosti.

Pravděpodobný průběh Ostojovy svatby můžeme rekonstruovat jen velmi obecně a ještě s velkými obtížemi, neboť staré doklady jako obvykle v Čechách chybějí. A tak jako již mnohokrát se musíme spolehnout na mínění etnografů, na skutečnosti zachované v jazyku a na vzácné záznamy z doby mladší, ale ještě ze starších fází vrcholného středověku. Svatebním obřadům věnovali etnografové v celé Evropě bezpočet pozorování i hodnocení a je obtížné pokusit se z nadbytku rozmanitých kulturně podmíněných jednotlivostí sestavit alespoň jakýs takýs pravděpodobný obecnější celek. Naštěstí nám umožňuje dosáhnout určité uspořádané představy teorie francouzského etnografa Arnolda van Gennepa, zaměřená na *rites de passage*, tedy na obřady spojené se změnou stavu, s přechodem jednoho stavu do druhého. A svatba, to byl přechod z jednoho stavu do druhého neobyčejně závažný, neboť na něm především závisela kontinuita života a předpoklad dalšího prospěchu a dlouhodobého trvání rodinného hospodářství. Celý proces přechodu tedy musel být co nejlépe ochráněn před špatnými vlivy a nezdarem.

Každá změna v archaické společnosti, jak víme, je potenciálně nebezpečná a musí být všestranně a důkladně rituálně zajištěna,

má-li přinést prospěch a neobrátit se v neštěstí. Změna se neuskutečňuje naráz, ale začíná oddělováním nového od starého, předcházejícího, a tomu odpovídá i první skupina obřadů. Jádrem změny je vlastní přechod hranice mezi oběma stavy, což je proces nejnebezpečnější a vyžaduje tedy zvláštní ochrany. A nakonec je změna dokonána definitivním připojením k novému stavu, k nové skutečnosti. I třetí a poslední fáze musí být magicky zajištěna různými obřady. Toto schéma přes všechny výhrady, které k němu byly kdy vysloveny, je možno uplatnit jak ve smyslu kosmickém, tedy v ročním agrárním cyklu, tak i ve sféře ryze sociální. Nejčastěji bývá aplikováno v oblasti sociální a tedy vhodně na obřady svatební, do jejichž nepřehledné tříště vnáší určitý žádoucí řád.

Svatbě ponechávala církev v raném středověku její vlastní starobylý průběh, ba dokonce zakázala knězi účast na jakémkoliv svatebním veselí a na obřadech konaných mimo kostel. Vůbec zatím nevyžadovala vykonání obřadu v chrámu a ještě ve 14. století uznávala na konzistorním soudu bez obtíží za právoplatná manželství uzavřená bez účasti kněze, pouze dohodou dvou partnerů před svědky. Jednu základní a biologicky rozhodující věc se však kontrolovat snažila. Dbala velmi pečlivě na pokrevní vzdálenost obou partnerů. Za nezávadné uznávala sňatky vzdálené pět stupňů, nevědomé sňatky čtvrtého stupně blízkostí nerozlučovala, ale ukládala pokání, příbuzenství třetího stupně podle okolností mělo, ale nemuselo být rozlučováno, a pokání bylo těžké. Pokud došlo k rozloučení takového manželství, partneři neztráceli nárok na uzavření nového sňatku, ale sňatky bližší, třeba mezi bratrancem a sestřenicí, prohlášovala církev za *fornicatio* – čili smilstvo, nemravnost. Taková spojení musí být rozlučena a partneři již nový sňatek s nikým jiným uzavřít nesměli. A na toto základní pravidlo navazovala logicky pravidla doplňující. Sedláci měli oznamovat takové blízké sňatky a aby se nežádoucím situacím předešlo, musely být sňatky uzavírány na veřejnosti. I tak bylo v tehdejších poměrech, v ještě málo pevné struktuře osídlení, obtížné zjistit vždy přesně příbuzenskou vzdálenost, zvláště mezi rodinami zemědělců, kde v blízkém okolí žilo vždy více různě spřízněných rodin. K zvláštnostem sociální povahy patřil i zákaz sňatku mezi kmotry a kmotřenci, neboť tento vztah, který přinášel určité vzájemné povinnosti, kupříkladu povinnost ochrany, byl považován za formu blízkého příbuzenství, a to duchovního charakteru. Ve skutečnosti se tak moudře zabraňovalo nerovnému sňatku v případě osíření, i když pokrevní vzdálenost byla dostatečná.

Nalézt a přivést do svého domu vhodnou ženu nebylo pro Ostojce opravdu vůbec snadné. Jednou z překážek byla i malá geografická mobilita obyvatel. V podstatě se mohl Ostoj pokusit volně hledat ženu, stejně jako řada selských synků i později, v okruhu, kam stačil večer dojít a ještě se včas do úsvitu vrátit.

Z toho mu ovšem vznikala nesnáze, neboť právě v tomto nejbližším okruhu žije nejvíce příbuzných a mimo tento okruh se zase mohou vyskytnout případné námitky cizí vrchnosti, ale i cizích společenství. A pak tu byla ještě další potíž, a to velmi podstatná. Mohl nalézt zalíbení v komkoliv a vyvolená dívka mohla jakkoliv sdílet jeho sympatie a konat řadu obřadů, aby si ho udržela nebo aby ho dostala, ale dovedení jejich vytahu do konce nezáleželo moc na nikom z obou milenců. Šňatek v raném středověku a ještě dlouho potom nebyl ani zdaleka jen věcí mládence a dívky, kteří v sobě našli zalíbení, ale hlavně věcí jejich otců, jejich rodin a příbuzných, přičemž obvyklá strategie výběru spočívala v tom zvolit partnera na nejkratší možnou, ale přitom dostatečně velkou pokrevní vzdálenost. Upevňovalo to příbuzenské skupiny a v některých částech Evropy se z této strategie stal téměř systém umožňující udržení majetku v širším příbuzenském okruhu.

Dívka patřila výhradně pod moc otce a mohla být dohodou s jiným otcem přikázána do vybrané rodiny. Tento osud musela přijmout, i když svého ženicha a nikoho z jeho příbuzných neznala a její náklonnost třeba i směřovala k někomu jinému. Ne náhodou poukazují lingvisté na prastarý význam slova „nevěsta“, které původně znamená neznámou, cizí ženu. A tak první fáze Ostojovy svatby započala nejspíše vyjednáváním obou rodin a rodina Ostojova nabízela za ženu pro svého syna a budoucího hospodáře na Levém Hradci výkup, což je vlastně modifikovaná forma únosu. *Homiliář opatovický* připomíná kněžím, aby únosům, které byly považovány za pohanský mrav, zabránili všemi dostupnými prostředky. Snad je to příkaz trochu přehnaný a třebaže snad ojediněle mohlo ještě docházet i k násilnému jednání, výkup v území lépe kontrolovaném církví a knížecí mocí, jako tomu bylo v okolí Prahy, jistě již naprosto převládl. Zbyla po únosu ovšem v celé Evropě porůznu řada symbolických reliktních akcí v první fázi svatebního obřadu jako třeba symbolické dobývání domu nevěsty, kladení různých překážek při přechodu nevěsty do domu ženichova, mezi něž z těch nejznámějších a dnes notně degradovaných patří snad známé zatahování cesty nebo starobylejší, a proto vážnější vynášení nevěsty přes práh otcovského domu.

Jádrem první fáze svatby, oddělování nevěsty z jejího domu, mělo nejméně pět hlavních úkonů, přičemž samozřejmě nevíme, zda proběhly všechny, jaká byla jejich detailní podoba, nebo zda jich nebylo i více. Ale jádro, jak se lze domnívat, přibližně známe.

Po přivedení nevěsty před ženicha a jeho rodinu v nevěstině domě pronesli budoucí manželé slib. Nevíme, jak vypadala slibová formule ve 12. století, ale zachovaly se nám naštěstí v soudních aktech konzistoře formule ze 14. století, které možná uchovávají ledacos ze starých zvyklostí. Jedna z nich zní: „Chceme si navzájem vyměnit to, co ty máš pod svým rubášem, s tím, co já mám pod svým,“ a k tomu odpověď: „Oba to chceme.“ Někdy byl slib prostší a obě strany prohlásily před svědky: „Slibuji ti svou věrnost, protože si tě chci vzít...“ za ženu, nebo muže. Vážený svatební host potom spojil ruce, které si oba svatebčané podali. Opravdu to nemusel být zatím kněz a ještě ze 14. století máme doklad, že se církevní soud vážně zabýval jako právoplatně uzavřeným manželstvím, které spojila jakási žena jménem Anna, jež se snoubenců přítom zeptala: „Hanuši, chceš si vzít Markétu za ženu a být jí věrný až do smrti?“ A totéž proběhlo s kladnou odpovědí i naopak.

Potom si snoubenci vyměnili dary. Nevíme, co daroval Ostoj své „neznámé“, snad prastarý symbol plodnosti, bohatství, úrody, jablko, jak se domnívají někteří badatelé. Doklady ze 14. století a také etnografické analogie z velmi odlehlých okruhů východní Evropy uvádějí i vzájemnou výměnu rubášů, na něž dojde ještě řada při ukládání na společné lože. Později mohly být darem i jiné předměty a soudní akta konzistoře informují dokonce o růženci, který jeden nedočkavý mládenec vytrhl nevěstě z ruky, domníval se, že ji tak definitivně získá za ženu. Na řadu přišly později i prsteny, přičemž jeden jejich typ, zřejmě svatební, se příznačně nazýval „ruka v ruce“. Nevěsta potom odložila panenský vínek, místo něj obdržela vegetační zelený věnec – zelení se dekovali nejspíše i ostatní účastníci svatby, patrně bohatěji, než to dodnes občas děláme my s malou snítkou myrty a bílou stužkou – a začala druhá nejmohoulostivější fáze svatby, přechod do domu ženichova.

Započala zahalením nevěsty, protože v okamžiku, kdy opouští bezpečí rodného domu, je nejsnáze napadnutelná zlými silami a ty je třeba odvrátit, oklamat, zneškodnit. Dochovalo se mnoho různých magických akcí, ale ukrytí nevěsty zahalením bylo věci zásadní.

V kterémisi roce těsně po druhé světové válce vynikající fotograf slavné dokumentární skupiny *Magnum* Robert Capa zhotovil někde v Československu, snad kdesi na jižní části Českomoravské vysočiny (?), snímek svatby, který jako jeden z významných exponátů hluboce humanistické výstavy fotografií pod názvem *The Family of Man* prošel mnoha zeměmi celého světa. Sotva jeho známý autor asi mohl tušit celou hloubku výpovědi tohoto obrazu. Přes velmi současné datum zachycuje totiž jeden z nejstarších rysů svatebního obřadu, který si dnes v Evropě ve věku automobilů, dříve kočárů nebo ozdobených selských vozů s bohatě vystrojenými koňmi už ani neuvědomujeme.

Úvozovou cestou kráčí poněkud neuspořádaný průvod svatebčanů. Mnohé je již narušeno, někteří účastníci, zvláště družičky, jsou sice oblečeny v kroji, ale mládenci i ženich mají skromné společenské šaty, jak to bylo v poválečném období běžné. Nevěsta nemá již zahalenou tvář, neboť nikoho nesužuje strach, že jí něco uškodí. Závoj sice podle hluboké tradice má, ale jen spuštěný na záda a sotva asi ví něco o jeho původním „významu“. Teď už to byla spíše jen ozdoba působící jako statutární symbol nevěsty. Mezi svatebčany a okolo průvodu se volně jako za starých časů pohybují hudci, neboť hudba a zpěv, o nichž jsme zatím neměli příležitost ztratit významnější zmínku, nebyla kdysi v hloubce času jen veselou zábavou při pěším převodu, ale měla i svůj ochranný smysl, stejně jako jiné méně kultivované zvuky při jiných příležitostech. V čele průvodu nese nejspíše družba ozdobený stromek, májku, prastaré dřevo života, o jehož užití při podobné příležitosti víme nejméně již ve 14. století. Opravdu převádějí, nikoliv převážejí nevěstu a průvod se ubírá kolem pleteného plotu, právě takového, jaký kdysi obkružoval rovněž Ostojovu usedlost.

V raném středověku byl pěší převod nevěsty jedním ze základních úkonů svatebního obřadu a svatba byla pěší záležitostí. Nebyl v tom žádný problém, neboť geografická mobilita účastníků byla velmi malá a partneři bydleli většinou nedaleko. Vedla-li cesta, kterou si přiváděl Ostoj domů ženu i přes některý z blízkých kostelů, nevíme. Možné to je, ale rozhodně to nebylo tenkrát nezbytné. Vždyť teprve až ve druhé polovině 12. století přibyl k nemnoha nárokům církve na ovlivnění svatby požadavek papeže Alexandra III. na veřejné ohlášky v kostele a tento krok se jeví více jen jako pokračování starší snahy o kontrolu pokrevní oprávněnosti zamýšleného sňatku a veřejné ověření platnosti předběž-

ných slibů a jednání, které církvi stačily, než jako zásadní změna církevního stanoviska ke sňatku.

Příchodem nevěsty do nového domu počíná třetí fáze obřadu, definitivní připojování do nového stavu. Snad znovu Ostož přenášel nevěstu přes hranici prahu, tentokrát již svého domu. Vítání chlebem, medem, pohazování semeny polních plodin, rozdělení svatebního koláče, dnes rozkrajování svatebního dortu, a podělení všech účastníků tehdejší i dnešní svatby, obcházení ohniště, ne stolu, neboť ten ještě v jizbě ani někde venku na dvoře nestál, to vše jsou jednotlivosti z nesčíslného množství možností jak vyjádřit a zajistit vznik nového stavu, v němž poslušnost, zdatnost, plodnost a hospodářský prospěch jsou jádrem a smyslem všech akcí. Nevíme bezpečně, zda v době Ostožově si již nevěsta přinášela, nebo přesněji přiváděla věno, neboť by se nejspíš jednalo o dobytek. Ale pokud tomu tak bylo, pak všechno předběžné vyjednávání mezi oběma rodinami bylo vlastně jen domlouváním rozdílu mezi výkupem a věnem.

V domě ženichově se nevěsta již pohybovala s odkrytou tváří a odhalená přistupovala k dalšímu obřadu, patrně k odstrižení vlasů a zavinutí hlavy rouškou, což nejspíše provedla nejváženější žena na svatbě. Je však možné, že odložila jen svatební věnec a druhá část obřadu se odehrála až po svatební noci. Zda nevěsta musela usednout na zvířecí kůži, což někteří badatelé považovali za prastarý, až k indoevropské minulosti sahající obřad, není jisté, stejně jako je nejistý i smysl tohoto úkonu. Akademicky obezřetný Lubor Niederle nakonec přijal hypotézu, že posazení na kůži má nevěstu nejspíše podráždit a připravit na přicházející uvedení na lože, zatímco jiní badatelé soudí, že množství chlupů má vyjádřit a analogicky zajistit bohatství. Propojení obou účelů by v archaickém myšlení nebylo nic neobvyklého. Na možnou přítomnost určitého plodnostního prvku v celém obřadu by ukazoval i pozdější zvyk, posazovat nevěstu na mužské kalhoty. Že k nějaké manipulaci s kožešinou při starém svatebním obřadu snad docházelo, naznačuje i do nedávné doby ojediněle dochovaný zvyk navléknout alespoň na chvíli nevěstu do kožichu, a to i v době tepla v létě.

Jisté však je, že obřady v domě ženichově a celý ráz svatby byly už veselé až nevázané a že i pozdějším středověkým mravokárcům vadilo mnohé na průběhu svatební veselice, včetně tanců, hudebních projevů a především zpěvů. Z pozdějších středověkých svědectví se také dozvídáme o zavěšení nejspíše nějakého ochranné-

ho „návazu“ čili jakéhosi amuletu na nevěstu. Není divu, že přísnému Janu Rokycanovi se v polovině 15. století zdálo mnoho tradičních prvků svatby pochybných. Silný erotický akcent závěrečné části svatebního obřadu, uvádění na lože, který měl v archaickém světě svou dobrou funkci a logiku, považoval Rokycana za neřádnost. Vadili mu písteči i hudeci, baby vyprávějící věci, které se mu zdály oplzlé, a velice se mu nelíbil zejména zmíněný již úvod dvojice na lože, který jistě nebyl bez bujného veselí, jež mělo při té události přiměřený smysl, a rozhořčovalo ho i vyjádření svatebčanů, jímž se bránili napomínání: „Kněže, tak my máme obyčej, takt' sau naše práva.“

Oblečením čistých rubášů a uvedením nejváženějšími svatebčany na společné lože dokonává se připojení nevěsty do jiné rodiny a do nové sociální situace. Zpěvy, které oba partnery na tento okamžik připravují, doprovázejí je na lože a jimiž je ostatní svatebčané na dálku podporují, když sami bez manželského páru pokračují ve svatebním veselí, jistě mohly Rokycanu rozčilovat, ale nevadily jistě nikomu z účastníků svatby. Pro ně to byla nezastupitelná, z hlubin věku zděděná osudová nezbytnost.

Ještě někdy začátkem šedesátých let mi jeden z přátel archeologů ukázal tenký svazeček písní. Vydal je jeho otec jako soukromý bibliofilský tisk, neboť prudérním tiskovým dozorem, prostě cenzurou, by tenkrát pro veřejné šíření nikdy nemohly projít. Byly to moravské svatební písně, které se sotva najdou v oficiálních zpěvnících. Jejich otevřeně erotický až drsný slovník budil úžas, ale byly jako ulity z jednoho kusu a nebylo možno se zdržet přání slyšet je zpívat, i když třeba v jiné situaci, než pro kterou byly jediné určeny. Zeptal jsem se na takovou možnost a tu přítel Jura, který se mohl pyšnit tím, že ještě tak trochu patří k těm, jimž také ty písně náležejí, velmi rozpačitě odpověděl, že není šance. „Zpívají to jen o svatbách, až když jsou už opravdu jen sami mezi sebou, to není pro cizí uši, to není Strážnice, tohle je vážná věc,“ a pokračoval ve výkladu o čemsi jiném, jako by se bezděky omlouval mně za nesplněné přání a jim, těm svým, za to, že se o věci vůbec zmínil. Již nikdy jsme se k tomu později nevrátili, ačkoliv jsme se tenkrát vídali častěji, než můžeme dnes. A mně nezbývalo než si jen matně představit ten z přirozeného běhu života vyvřelý text, doprovázený kapelou čtyř pěti hudeců, s nástroji všelijak pozhotovenými, hrajících nejspíše bez znalosti not, jak je bylo možno ještě výjimečně slyšet v pravěku strážnických slavností večer pod strojy a hvězdami letního nebe, bez pódíí, amfiteátrů a reflektorů.

Noc končí a svatební obřady se uzavírají způsobem, bez něhož nemůže skončit nic důležitého v životě archaicky myslících zemědělců. Přichází očista, nejběžněji společná koupel, možná že veselí pokračuje ještě den, snad i déle. Ale po odchodu svatebčanů začíná pro mladý manželský pár nelehký život, jaký žil každý z nich ve své rodině a jaký budou nyní žít společně i v rodině nové. Práce den za dnem, přerušovaná občas zvláštním, jedinečným a nanejvýš ceněným dnem svátečním.

Mnohé se však nyní změnilo. Skončila doba občasných kradmých odchodů do polí, opuštěna je skupina dívek nebo mládenců. Již nebylo třeba konat obřady zajišťující dívce přízeň chlapců nebo věstit, jaký bude muž, třeba pomocí hádání podle zvuku rozpálených pojmenovaných kamenů, vřazovaných do studené vody. Není třeba již házet do mraveniště voskovou nebo těstovou figurku zastupující vybraného muže, aby se trápil láskou, nebo snad nějakým obdobným způsobem ničit sokyni v lásce. Čtyři osudové otázky: zda, kdy, kde a kdo rozřešil život, přesněji většinou rodiče. Nebylo třeba navštěvovat bábu kořenářku, která uměla připravit nápoj proti početí, jak ho dokládá *Homiliář opatovický*, nebo se uchýlovat k magickému přenosu rizika početí na černý bez pomocí jeho potřísnění vlastní krví a odříkávat k tomu středověkou formuli: „Ty nos za mne a já budu kvést za tebe!“ Teď bylo zapotřebí něčeho zcela opačného. Žena musela podat důkaz, že je schopná rozšířit rodinu o nové pokolení. Postavení v područí je vždy nevalné, ale pozice neplodné ženy v nové rodině byla tenkrát přímo žalostná.

Tehdy nastupovala magie opačná, neboť takto postižená žena zkouší jak si udržet náklonnost muže a dosáhnout nakonec i žádoucího početí. Tehdy nastupuje bezpočet dalších praktik. Z nich nejběžnější a mnohokrát vzpomínané a církví stále zakazované bylo přimísení některého vlastního tělesného výměšku nebo nějaké části těla, třeba vlasu, do mužova jídla. Jen jako příklad, jaké až bizarnosti mohou tyto akce dosáhnout, ocitujeme magickou praktiku, k níž se měly ženy uchýlovat podle zpovědního zreadla Rudolfova, i když jádro její podoby není asi domácího, to jest slezského původu: „Tři rybky do sebe vkládají, jednu do úst, druhou pod prsa a třetí do klína, pokud neleknou. Potom je promění v prach a dávají je mužům do pokrmu nebo nápoje.“

Snad podobné potíže Ostoj se svou ženou neměl, a pokud ano, přáli bychom mu, aby to, co mu jeho žena přidávala do pokrmu, bylo poněkud chutnější, třeba prach ze srdce slepice, nebo z krve

a masa holuba, nebo *Levisticum* čili libeček lékařský, který je navíc příjemným přírodním kořením. A jeho ženě bychom naopak zase přáli, aby nic takového nepotřebovala, neboť na levohradeckou rodinu Ostojovu jsme se naučili za ten čas, co se jí zabýváme, pohlížet s jistými sympatiemi.

Zatímco na Levém Hradci zápasila nová rodina o každodenní chléb, daleko odtud se rozvíjely dva teologické názory na smysl manželství. Hugo ze sv. Viktora mu připsal spásný význam, ale mystický a asketický přístup k reálnému světu z něj vytlačil lidskou přirozenost až kamsi na okraj. Proti němu sám život prosadil názor učeného Petra Lombarda, který manželství, podobně jako Hugo, sice připsal hodnotu jako ostatním svátostem, ale manželé si podle něj mají vyhovovat nejen duševně, ale i tělesně. Pouhé sblížení duší totiž nepřivede na svět ani dědice velmožova majetku, ani nového poddaného pracovníka.

Samozřejmě o tom všem věděl v Čechách jen málokdo a rozhodně ne rodina levohradecká. Ta zcela samozřejmě, bez subtilní teorie, jednala podle geneticky zděděných a osvědčených archetypů.

21 Poslední hroudy země

NEVÍME, JAK BYLA NOVÁ ŽENA PŘIJATA v Ostojově rodině, ani kdy po svatbě začal Ostoj samostatně hospodařit a rozhodovat o osudech usedlosti a jejích obyvatel. V běžné třígenerační rodině, jakou nejspíš levohradecká rodina byla, při obtížném hájení živobytí a při celkově nízkém věkovém průměru všeho obyvatelstva, jak konstatují někteří historici, nebyla možná dlouhá vláda starců. Přejed domáci „vlády“ z jedné rukou do rukou druhých byl asi plynulý a nenáhlý. Svě sehrál i prostý úbytek fyzických sil a nemocnost starší generace. Bezvýhradným pánem doma se však Ostoj mohl stát až po úmrtí starého hospodáře, svého otce.

Téměř všichni sedláci raného středověku končili svou pozemskou pouť doma ve své usedlosti, tedy v jizbě, v níž žili celý život.

279
POSLEDNÍ
HROUDY
ZEMĚ

Včasný přechod vlády nad usedlostí byl při obtížnosti zemědělské práce v raném středověku podmíněn úbytkem sil starší generace. Rodinná solidarita veleva, aby se mladší generace postarala o generaci starší. Krájení chleba „mladým“ hospodářem – ne pouhého plátku, ale skutečně skývy, která byla sama o sobě celým plnohodnotným jídlem. Javorník, okr.

*Hodonín; foto
F. Bučina, 1942*

Nevíme přesně, co se v té kritické chvíli dělo, zda Ostojovu otcí, nebo později jemu samotnému ulehčovala úmrtí spolu se členy rodiny nějaká zaříkávačka, nebo zda rodina chtěla nebo stačila poslat pro kněze. To vše je těžko odhadovat. Poměry v této době nebyly ještě zcela ustáleny. V každém případě bylo povinností rodiny postarat se o poslední věci svého člena. Nebyla to jen prostá rodinná solidarita, která je k tomu nutila, ale byl to i strach, neboť mrtvý mohl být podle tehdejších zakořeněných, byť ustupujících představ nebezpečný všem živým, pokud by se s ním náležitě nezacházelo. Možná že mu i někdo z rodiny zatlačil oči, tak jako to bylo běžné donedávna, neboť by si mohl vyhlédnout někoho, koho by si mohl vzít s sebou.

V době Ostojově se stále více prosazoval křesťanský názor, že odchodem lidské duše k Bohu je pro člověka vše na zemi skončeno a člověk, prach před tváří boží, se zase na zemi v prach obrátí. Ale jak dokazuje mnoho z mladších přežitků, zvláště z území obtížněji kontrolovaných církví, i záznamy v písemných prameňech, byť z evropského prostředí Čechám poněkud vzdálenějšího, houževnatě se udržovala starší předkřesťanská víra, že mrtvý setrvává ještě nějaký čas mezi živými, nebo alespoň na nebezpečné hranici mezi živými a mrtvými, odkud se může vracet a škodit, nebo někdy i prospět. Bylo tedy zájmem pozůstalých, aby mrtvého upokojili, ať už obřady církevními, vykládanými ovšem v lidovém prostředí poněkud volněji po svém, nebo ještě k tomu pro jistotu alespoň trochu po starém způsobu, zděděném z minulých časů. V době Ostojově ještě ani zdaleka nebyl rozhodnut zápas o poslední věci člověka naprosto a do všech detailů jednoznačně ve prospěch křesťanství, ale řada předkřesťanských nebo nekřesťanských prvků jako třeba kladení milodarů a bohatých dalších přídavek do hrobu, jež měly svůj sociální podtext, již zanikly. Mnohé však stále ještě zůstávalo. I když nemusíme doslova věřit všemu, co o pohřebních obřadech na samém konci 11. století napsal Kosmas, protože to může být i odrazem jeho učenosti a sečtělosti v církevní literatuře, jak bylo již připomenuto, přece jen ze skutečnosti, že se Kosmas při své idealizaci knížete Břetislava II. o různých nežádoucích zvyklostech musel zmínit, usuzujeme, že ani zdaleka nebylo vše v pořádku ani s pohřby. Bezbožné kratochvíle, provozované „nad svými mrtvými“, jak to poznamenal Kosmas, ještě v nějaké podobě zřejmě existovaly.

Mrtvý v jizbě nemohl zůstat ležet na loži. To bylo podle tehdejších představ nemožné, protože vše, čeho se mrtvé tělo dotýkalo,

se stává nebezpečným a musí být později zničeno nebo nějak očištěno. Umírající nebo mrtvý musel být co nejrychleji přemístěn na lože úmrtní, doprostřed jizby na podestýlku slámy nebo na jiný rostlinný podklad, což nebylo neobvyklé ani za jeho života. Takový podklad je po vynesení nebožtíka z domu snadno odstranitelný a jako součást očišťovacích obřadů jej lze snadno a rychle spálit. Znovu se zde setkáváme s iracionální akcí, která má současně i praktický hygienický význam. Pozice uprostřed jizby, a to je v jizbě opravdu jediné volné místo, umožňuje i vykonání obřadů na rozloučenou větším kolektivem. Umožňuje také obstoupení mrtvého a vytvoření ochranného oddělujícího kruhu kolem jeho posledního lůžka a pohyb okolo při obřadech. Etnografická literatura i písemné prameny z východní i západní Evropy uvádějí množství rozdílných akcí prováděných kolem nebožtíka i při úpravě nebožtíkova těla, ale mnohé se ukazuje jako víceméně společné. Úkonem, který asi musel někdo z rodiny Ostojovy vykonat, bylo nejspíš obmytí mrtvého, což je obřad, který je většinou hodnocen jako příprava na klidný odpočinek. Poté bylo třeba zesnulého buď obléci, nebo zahalit do kusu látky. Oba způsoby jsou možné a nevíme, pro který způsob se Ostojova rodina rozhodla.

Pradávná zkušenost radila, aby mrtvý byl pohřben co nejdříve. Zemřel-li však v době, kdy již nebylo možno provést rychlé pohřbení se všemi obvyklými náležitostmi, na něž měl podle obecného mínění „živý – mrtvý“ právo, bylo s ním třeba přečkat přinejmenším noc. Spát s nebožtíkem v jedné místnosti bylo nebezpečné a odtud vznikl rozšířený zvyk držet u mrtvého stráž. V noci se tedy asi vystřídali v jizbě vedle rodinných příbuzných i sousedé, což ostatně bylo často totéž. Nejistý noční čas byl patrně vyplněn událostmi, které západoevropské církevní prameny označují jako ďáberské, tedy nekřesťanské. Nevíme, zda se uplatnil ritualizovaný okázalý žal plaček, naříkání doprovázené zoufalými gesty, jak to zaznamenávají východoevropské prameny pro sociálně vyšší, především panovnické prostředí, ale později etnografové totéž zjistili také na vesnici. Odtud se zachovala řada naříkacích textů a je pozoruhodné, jak z nich občas zaznívá světská nota. Slovenská matka naříkala nad svým mrtvým synem v 19. století ještě slovy, která jako by se ani nehodila ke křesťansky chápanému lidskému žalu a zoufalství: „Snílo se mi snílo, že vyskočilo oknem biele psisko. Ej – Jano – Janíko, ej ty si to psisko. Nepújdeš daleko, než pújdeš hluboko. Kde slunce nehreje a vetor neveje. Ej Janko –

Reliéfni postava na sloupu v klášterní bazilice sv. Trojice v polském Strzelně; druhá polovina 12. století. Gesto bylo zejména ve středověku velmi významným komunikačním prostředkem. Výmluvné gesto „rvaní vlasů“ je ikonografy někdy vykládáno jako projev hněvu, zlosti. Tento projev je však vícevýznamový. Podobně jako v běžném životě emoce zlosti přechází až v emoci krajního zoufalství a naopak i ve výtvarném zobrazení nacházíme emotivní manipulaci s vlasy i při krajní, zejména okázalé žalosti

muoj Janko, čo ti my tam dáme – kosák a či jarmo? – Ej ved nebudeš sekať ani brazdy orať – ej Jano, muoj Jano.“ Jako by se zde ještě vzdáleně ozývalo cosi z hloubky archaických časů.

Středověké písemné prameny se zmiňují rovněž o tanci nad mrtvými, zřejmě o tanci v kruhu, neboť kruh omezoval nebožtíkův neblahý vliv na živé, dále uvádějí přednášení ďábelských zpěvů, i nějaké blíže neznámé žerty a hry. Vždyť i přílišný žal mrtvého zneklidňuje. Všechny účastníky strážte bylo také třeba posílit, z čehož znovu vzniká řada dalších církví odmítaných situací. Zakazuje tedy o těchto vigiliích, které nemohla vykořenit, hostiny a samozřejmě pitky.

Jen se domýšlíme, jaké asi představy o záhrobním životě měli křesťanstvím mělce zasažení účastníci obřadu v domě a jak se dívali na to, co se nakonec s člověkem po smrti stane.

Byly to určitě představy velice nejednotné, jakási směs víry v přežívání osobnosti a víry nové, kdy duše zemřelého opustila tělo i tuto zemi a zamířila buď do ráje, nebo pekla. Mezi oběma přístupy k tomu, co se s člověkem děje v prvních okamžicích po smrti, nebyl ovšem tak propastný rozdíl. V obou případech to byla shodná představa, že posledním vydechnutím všechno neskončí. A pokud postupně převažoval postoj křesťanský, vštěpovaný kněžími v Úněticích a v kostele na Levém Hradci, pak se tato křesťanská podoba zászvětí blížila svou logickou konstrukcí tomu, co znali polopohanští sedláci z běžného života. Byla to konstrukce binární, podvojně nazírání na realitu okolo sebe na zemi, a tedy i na zászvětí. Den a noc, světlo a tma, život a smrt, v kostele pak Bůh a ďábel, a tedy i ráj nebo peklo, to byly dvojice, v jejichž rozmezí se pohybovalo jejich nehluboké křesťanství.

Ráj a peklo, nikoliv ještě složitý očistec, místo pro trestání nedokonale očišťených, místo nápravy menších hříchů, místo, kde přecháá většina smrtelníků do okamžiku vzkříšení. Očistec sice rostl v hlavách a pracovnách křesťanských učenců už od pozdní antiky, ale prosazoval se až v druhé polovině 12. století a později, tedy až po smrti Ostojově, a to ještě v celé Evropě nerovnoměrně, tak nerovnoměrně, jako se v různých částech Evropy prosazoval měšťanský stav s jeho čilými obchody, s peněžní směnou a zejména půjčováním na úrok, což vše by bez mezistupně očistce odkazovalo tyto nositele hospodářského a sociálního pokroku přímo a beznadějně do pekla.

S příchodem jitra se jistě měnil ráz obřadu. Na denním světle je mnohem méně příležitostí a možností k jednání, které by vadilo z hlediska církevního. Den je více dobou boží, noc tradičně patří démonům, teď démonu všech démonů, ďáblu, který se hlásí o své i při úmrtních obřadech. Pokud měl být otec Ostojův anebo později Ostoj sám pohřben u kostela na Levém Hradci, přišel ho asi doprovodit kněz a totéž platí i pro případ, že by se pohřbení konalo na hřbitově při kostele v Úněticích, což je méně pravděpodobné. Všeobecně se předpokládá, že ještě v době Ostojově, při řídkosti tehdejší farní sítě, se konaly pohřby i na hřbitovech bez kostelů, ale církví posvěcených, sloužících i více vesnicím, a to zřejmě někdy i bez účasti kněze.

To však nebyl případ obyvatel Levého Hradce, ti si na špatnou dostupnost kněžské asistence stěžovat rozhodně nemohli. Kněz po vystavení nebožtíka na dvoře vykonal asi nezbytné církevní obřady, vykropení svécenou vodou, což byla další nová podoba starého

očišťovacího obřadu. Dohlédl také na to, zda někdo nedělá něco, co se přičí církevním zvyklostem, mnohé asi nepostřehl jako třeba pečlivé vynášení mrtvého tak, aby se nedotkl, nebo naopak dotkl prahu, a mnoho dalšího. Některé výraznější praktiky již asi v jeho přítomnosti nebyly možné. Takovýto snadno zpozorovatelný nevhodný doplněk obřadů je zaznamenán v jedné z nejznámějších a nejužívanějších středověkých příruček zaměřených na křesťanské formy jednání, sepsané kolem roku 1000 Burchardem z Wormsu a nazývané stručně *Korektor*. Spočíval jednak v tajném oblévání mrtvého těla vodou, jednak v lití vody pod *feretrum*, čili nejspíše pod máry nebo pod jiný prostředek k přenosu nebožtíka, jímž bylo nejčastěji hrubé štípané prkno podložené dvěma příčnými dřevy. Pozůstatky takového jednoduchého transportního zařízení nacházíme v raně středověkých hrobech.

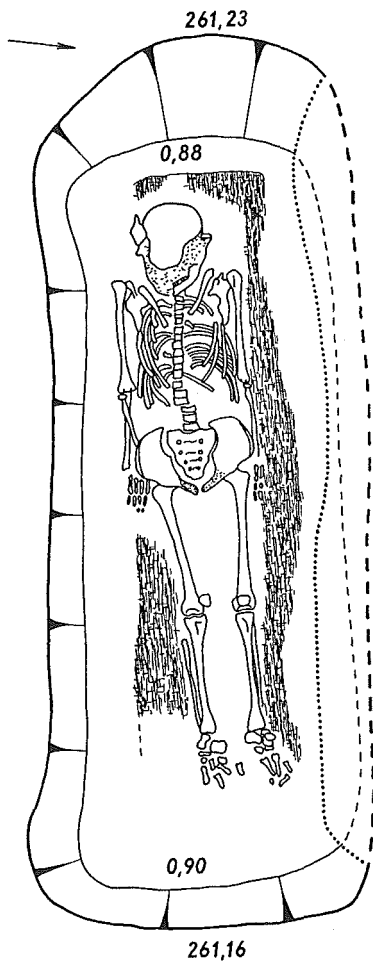
O dalším průběhu pohřbu jsme ještě méně. Nevíme, jaké obřady pokračovaly nad hrobem, ale jeden detail projevila až neskutečnou setrvačností a užíval se na některých místech Evropy od raného středověku a trvá vlastně i v současnosti – definitivní symbolické oddělení nebožtíka od světa živých vhašováním hrudek nebo hrstek hlíny do hrobu jednotlivými účastníky pohřbu. Zaznamenán je v raně středověkých textech a mnozí z nás ho za svého života mnohokrát viděli. Zamyslíme-li se nad nejstaršími raně středověkými i staršími zvyky, zejména nad tímto naposled jmenovaným, musíme dospět i k hypotéze, že by mohl být hluboko předkřesťanský a že podobný smysl mělo kdysi i společné nasypání mohyly. Pohřbívání pod mohylami bylo však v Ostojově době již neznámé a dokonce i řadová nekostelní pohřebiště s jednotlivými hroby v řadách byla už pomalu střídána kostelními hřbitovy.

Kostelní hřbitovy na Levém Hradci a v Úněticích měly své starší raně křesťanské předchůdce z doby, kdy se ještě běžně nepohřbívalo na hřbitovech u kostelů. Staré levohradecké pohřebiště, tedy nekostelní „řadový“ hřbitov, leželo asi tak půl kilometru jižně od Ostojova domu a ve 12. století se už neužívalo. Únětický „řadový“ hřbitov se rozkládal asi 600 metrů na sever od jádra vsi na temeni velmi mírného návrší a sloužil zdejšími obyvatelům před zřízením únětického kostelního hřbitova. Takové oddělení mrtvých od živých vzdáleností, vysunutím na okraj zemědělsky obdělávaných pozemků, do míst, kde se rozkládal les označovaný v únětické listině jako *silva Rouen* – Roveň, dnes poloha „Na rovinách“, je naprosto typické. Možná právě takové polohy, ať posvě-

cené nebo neposvěcené, vadily kněžím později v době, kdy vzrůstal zájem církve o pohřbívání na kostelních hřbitovech kontrolovaných církví. Jejich hledisko možná zastupuje i Kosmova stížnost na nepřijatelné pohřbívání, jež se tehdy dělo „v lesích a na polích“. Nejspíše to asi neznamená nějaké jednotlivé, snad ještě pohanské pohřby doslova na poli nebo v lese, ačkoliv i to je asi občas možné. Je to však v Kosmově době spíše výraz snahy změnit trvale starší a volnější druh pohřebiště ve prospěch církví kontrolovaného kostelního hřbitova.

Předkřesťanská a raně křesťanská pohřebiště byla původně pohřebiště skupinová, někdy mohylová, jindy plochá, a hroby, poněkud nepravidelně rozmístěné, ať už zprvu žárové nebo od 9. století stále častěji kostrové, se na nich v naprosté většině navzájem nenarušovaly. Každý mrtvý měl nárok na své místo, což může být odrazem starších představ, že hrob je vlastní dům mrtvého. Někdy v průběhu 10. století se začíná stále více prosazovat pohřbívání řadové. Shluky jsou střídány většinou ukládáním mrtvých do víceméně pravidelných řad. Také zde je každý hrob sám o sobě vlastní jednotkou a ostatní hroby ho respektují, vzájemné narušení hrobů je rovněž výjimečné. Situace se mění zásadně ve 12. století s přibýváním venkovských kostelů a hřbitovů při nich. Na omezené ploše kolem kostela se sice začíná pohřbívát volněji „řadově“, ale nedostatek prostoru posléze nutí pohřbívát těsně vedle sebe, což se neobejde bez narušení hrobů již existujících, a postupně se začínají zřizovat i hroby nad sebou; vzniká pohřbívání tzv. etážové, kde se již vzájemné narušení hrobů stává běžnějším. V době, kdy Ostoj ukládal do hrobu svého otce nebo se sám ocitl v hrobové jámě, bylo na kostelním hřbitově kolem rotundy na Levém Hradci i v Úněticích ještě místa dost.

Obřady proběhly, Ostoj byl do hrobu uložen v poloze na zádech, s rukama volně podle těla a s obličejem obráceným k východu slunce. Můžeme to tvrdit s naprostou jistotou, i když skutečný hrob Ostojův neznáme. Archeologické výzkumy zjistily stále stejné opakování tohoto základního způsobu uložení mrtvého. Snad byl jeho hrob vystlán slámou nebo nějakou zelení, snad dostal do hrobu květinu nebo ratolest z nějakého stromu nebo keře jako symbol života a vzkříšení. Nic o tom nevíme. Archeologové zatím příliš soustavně neproplavují ani neprosévají zásypy hrobových jam, a tak zatím neumíme tento zvyk detailněji doložit. Rozhodně znají zatím archeologové morfologii hrobové jámy lépe než obsah jejího zásypu.

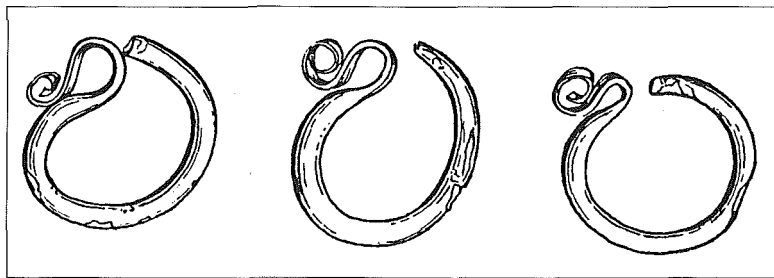

Hrob č. 26 na pohřebišti v Lumbeho zahradě (Bažantnici) poblíž Pražského hradu (severní strana Jeleního příkopu). Ve standardní poloze byla zde na zádech, obličejem k východu a s rukama podél těla uložena dospělá žena. Položena byla „na prkno“, z něhož se jako hnědá dřevitá vláknina zachovala jeho značná část. Stopa po tomto obvyklém způsobu uložení mrtvého od dob raného středověku se patrně dochovala i v známém úsluví. Raný středověk, 10. století (lebka a části prkna poškozeny postdepozíčními procesy)

Z osobní výbavy mrtvých se v hrobech z 12. století mnoho nedochovalo a venkovské hroby Ostojovy doby jsou již na nálezy chudé. Snad nějaký nůž nebo přezka, pokud mrtvému zůstal pás, asi již žádný dražší osobní šperk, i když významnější ženy a muži v té době mohou mít do vlasů zapletené bronzové esovité záušnice, výjimečně i záušnici vzácnější, stříbrnou. Možná že Ostoj ještě dostal do dlaně minci, stříbrný denár, ale hlavní doba přidávání „obolu mrtvých“ již minula. Smysl tohoto zvyku by byl na levo-

hradecké samotě poněkud nejasný. Sotva zde můžeme myslet na římskou tradicí ovlivněné představy o převozním penízi do podsvětí, možná že je to spíš jakýsi podíl na usmířenou z dědictví, které zanechal živým, nebo že je to kupní prostředek, který zastupuje jiné přídatky a milodary potřebné na poslední cestě, ale i tyto hypotézy jsou dost nejisté. Není úplně vyloučeno, že mohl dostat do hrobu i vajíčko, prastarý symbol obnovy života, měnícího se od 12. století v symbol vzkříšení v křesťanském duchu. Sotva již dostal na svou poslední cestu nádobu s nápojem nebo nějakým pokrmem a ani to vajíčko, pokud by ho dostal, by již asi nemělo nesporný „význam“ potrawy přiložené na cestu. Ta doba již mýjela nebo minula.

Hrob byl nakonec uzavřen. Zda byl nějak označen, nevíme. Archeologie zatím žádné bezpečné důkazy neposkytla, uvažuje se někdy o kolíku nebo prkně, o nízkém rovu. Stejně jsme odkázáni na dohady o tom, co dále dělali pozůstalí. Jinak nespolehlivý Václav Hájek z Libočan zapsal ve své kronice zvyk, který možná sám spatřil a promítl ho do minulosti. V jeho podání pozůstalí při

Esovité záušnice – nejběžnější kovová raně středověká ozdoba hlavy. Vyskytují se v hrobech v naprosté většině případů v kontaktu s hlavou nebo v jejím okolí; původně byly zaplétány do vlasů nebo navlékány na různé pásky. V Čechách se objevují v intervalu od konce 9. století jako malé kroužky ze slabého drátu až nejméně do přelomu 12./13. století, kdy výjimečně dosahují 9–10 centimetrů. Nalzáme je na lokalitách nejvyššího ranku, jako je třeba Pražský hrad, i na vesnických nekropolích. Obě krajnosti se navzájem liší jak množstvím jejich výskytu, tak i různým podílem ušlechtilých nebo zušlechtěných kovů. Ty nejprostší záušnice bývají zhotoveny z bronzu, mědi, dokonce výjimečně i z olova; nejvyšší jsou vyrobeny ze zlata a stříbra. Z únětického pohřebiště „Na Rovinách“ je známa jedna menší silná záušnice stříbrná; řada záušnic pochází z hrobů okolo levohradecké rotundy sv. Klimenta. O jejich skutečné funkci v „živé“ kultuře se zatím diskutuje s nejistým výsledkem

návratu domů od hrobu „kamení neb dříví i trávu neb listí na zemi sbírajíce, na zpátek přes hlavu metali a neohlédali se“. Je to klasický způsob magického kladení překážek mezi sebe a pohřbeného, způsob jak se bránit vzájemnému nežádoucímu setkání. Stejně zde účinkuje v kritickém okamžiku i neohlížení se.

Kromě oddělení se navzájem bylo třeba mrtvého ještě i dále upokojuvat pomocí obětin. Oběti mrtvým, *sacrificia mortuorum*, jak je nazývají raně středověké texty ze západní Evropy, byly již v době Ostojově asi přeneseny od hrobu do domu a hrob již přestal být „bohatě prostřeným stolem pro mrtvé i živé“. Pokud se snad ještě potají nebo i veřejně něco z potravin a nápojů na hrobě Ostojově přece jen objevilo, nebylo to ani zdaleka jen pouhým výrazem úcty nebo živé vzpomínky jako později nebo jako je tomu občas i dnes, ale stále spíše starou snahou mrtvého uklidňovat. Jestliže dnes o vánočních nebo velikonočních svátcích objevíme na břevnovském, levohradeckém nebo jiném křesťanském hřbitově talíř s vánočním pečivem nebo o Velikonocích misku s několika řezy mazance a vajíčko, jsme již v jiném světě „významů“. Sotva má teď ten svou vnější podobou sice starý obyčej něco společného s upokojuváním mrtvého. Od doby bezvýhradného prosazování a prosazení křesťanské představy o „duši“ již nemůže mít svůj starý původní smysl. Teď jde opravdu již jen o pouhou vzpomínku na nenávratně odplynulé chvíle u společného stolu. Je to sice opět stopa „prostřeného stolu“, ale v jiném, změněném smyslu. Symboly nejsou jen vícevýznamové v téže době, ale mění také svůj význam v delším časovém intervalu a dospívají i do stádia odcizení se svým původním významům i svému významovému poli, vyprazdňují se. *Sacrificia mortuorum* jsou toho výmluvným příkladem a svým způsobem pobídkou k opatrnosti při studiu duchovních projevů minulosti.

Západoevropské texty, jejichž vliv v Čechách je ovšem pravděpodobný, uvádějí také vzpomínkové dny na mrtvého, sedmý a třicátý den po smrti. Právě při nich se zřejmě konaly hostiny, docházelo k nestřídmosti, kterou církev kárala, a dokonce jsou při těchto příležitostech zmiňována i *turpia ioca* – „hnusné žerty“ a hry. Třicet dní je i dnes pro mnohého dobou nejhlubšího smutku a 30 dní byla zřejmě i v minulosti lhůta, v níž bylo třeba uspořádat „právní“ záležitosti, a byla to i nějakým způsobem významná doba pro vdovu, jak se domnívají historičtí etnografové. Těžko můžeme bezpečně tvrdit, že právě tyto smuteční lhůty hrály nějakou roli i na Levém Hradci, ale zároveň těžko můžeme připustit, že by pro pozůstalé skončilo vše okamžikem vlastního pohřbu.

Bylo třeba ještě očistit dům důkladným úklidem. Z etnografických analogií víme, že součástí očištění byl i úklid dvora. Byla to ovšem práce choulostivá, neboť nešetrný úklid mohl zase znepokojit a rozhněvat duchy předků. Snad se v některý ze zmíněných vzpomínkových dní konala i zádušní mše, ale jisté to v tehdejší době a poměrech není.

Ať už se na všechny minulou tradicí poznamenané pohřební obřady dívala církev jakkoliv podezíravě a nevraživě, pro obyvatele levohradeckého domu měly hluboký a závažný smysl. Zprostředkovaly a ulehčovaly oddělení rodiny i širšího kolektivu od zemřelého a zajišťovaly jemu i pozůstalým pokoj. Ještě ve výroční den smrti se mnohé z toho pravděpodobně opakovalo; vždyť dodnes trvá méně hluboký smutek za zesnulé jeden celý rok. Po roce od úmrtí možná pozůstalí uspořádali vzpomínkovou hostinu. Historický etnograf Nikolaus Kyll vysledoval detailně v okolí Trevíru tradici takových ročních vzpomínek spojených s pohoštěním nejméně od 10. století až do šedesátých let minulého století. Nevykořenily je po dlouhá léta církví opakovaná napomenutí a zákazy, ale zničila je až celková proměna životního stylu. Přežily sice ještě jakž takž rozvoj industriální společnosti, ale její superindustriální fázi již ne.

Jak se vyvíjely osudy levohradecké rodiny po smrti Ostojevě, nezachytil ani malou zmínkou žádný dokument, o nějž bychom mohli seabeměně opřít své úvahy. Pokud byl v rodině dorostlý dědic a fyzicky schopný nástupce v nekonečné dřině, byly problémy po odchodu Ostojevě menší. V opačném případě stál zbytek rodiny i únětická vrchnost před rozhodováním co dále. Možná, že život na levohradeckém předhradí pokračoval, možná, že i ustal a zbylí poddaní únětického kostela byli převedeni ke dvoru v Úněticích a rozmnožili počet jeho pracovních sil. Snad si to i sami přáli, pokud shledali svou situaci bezvýhodnou. Stopy po nich se nyní naprosto ztrácejí stejně jako po naprosté většině obyvatel raně středověkých Čech.

Ale je tu přece jen malý rozdíl. Ta malá hrstka lidí z usedlosti nad skalnatými srázy vltavského údolí, která přidala svůj nepatrný díl k vytvoření české země, a to jisté často za podmínek, jejichž obtížnost si stěží dovedeme představit, nezůstane snad již zcela neznáma, zapomenuta, tak jako všichni ostatní jim podobní...

V PAŘÍŽSKÉM NÁRODNÍM MUZEU LIDOVÝCH TRADIC A UMĚNÍ, kde jsem se setkal s pracovníky oddělení archeologie středověku z *École des Hautes Études en Sciences Sociales*, čteme před prvním krokem do přebohatých sbírek lidové kultury pozoruhodný citát, převzatý ze stejně nadšeně obdivovaného, jako vášnivě diskutovaného díla francouzského etnologa Claude Lévi-Strausse. Nejsem takový znalec, abych si ihned a přesně vybavil studii, z níž je citát vybrán, a nechtělo se mi pro křehkost vzpomínky na okamžik, kdy jsem ten citát znovu a znovu pročetl, listovat řadou stránek ani později. Co na tom záleží, krása a význam myšlenky nevzroste ani se nezmenší tím, že ji potkáme v tlusté vědecké knize, na výstavním panelu, nebo na okraji příležitostné recenze nebo eseje.

Smysl toho dlouhého citátu, před nímž denně stojí desítky a někdy i stovky návštěvníků, můžeme přibližně přetlumočit asi takto: Snažení každého lidského společenství, jakkoliv malého a skromného, má vždy dvě základní vlastnosti. Je součástí vesmírného řádu, což především znamená, že se rozvíjí v čase, že je umístěno v konkrétním prostoru a že jeho členové jsou bytostí, jejichž zvyklosti jsou podřízeny základnímu přírodnímu rytmu. Zrození, růstu a zániku. Ale zároveň každá lidská skupina se svou hierarchií, s dělbou činností a svým rozčleněním, se svými vnitřními pravidly a zákony je sama o sobě jedinečným vlastním vesmírem...

Pokusili jsme se pomocí nejrůznějších přímých i nepřímých stop nahlédnout do universa jedné malé skupiny, do skupiny z nejskromnějších, ale pro evropskou civilizaci z nejzákladnějších, do rodiny raně středověkého zemědělce. Snažili jsme se zároveň poznat i její širší, byť zákonitě omezený obzor. Ne bez překvapení jsme zjišťovali, že mnozí naši dědové a rodiče byli ještě v leccems svázání se stále se vzdalujícím a mizejícím archaickým světem a že stále ještě alespoň nějaké to vlákno vede přes propast času i směrem k nám. Jsou to ovšem již jen vlákna ojedinelá, nepevná a všelijak zapletená. Z většiny z nich, tvořících kdysi bohatou

životní osnovu, zbývají již jen jednotlivé jiskry v popelu minulosti, stále více a více mizející ve tmě.

K překonání tmy zániku zapomenutím chtěla přispět i historie levohradecké rodiny. Neboť věřím, že snaha archeologie, podobně jako historie, může být, jak praví Ortega y Gasset, úsilím o Vzkříšení, vznešeným bojem proti smrti. Proti smrti zapomněním. Smrti sice naprosto definitivní, ale zato odvrátitelné vzpomínkou...

Poděkování

292

LEGENDA
O OSTOJOVI

Tuhle knížku vlastně psalo víc lidí, než může být uvedeno na titulním listě. Sedláci, které jsem jako student v padesátých letech potkával v halách továren a po různých stavbách, kam je zavlekla nepřízeň osudu. Později jsem se s nimi zase setkával jako s kopáči na archeologických výzkumech středověkých vesnic. Tehdy jsem se naučil to, co nemůže nikomu dát žádná univerzitní přednáška o historii zemědělství. Pantáta Zelenka, který měl štěstí, že zůstal doma na svém gruntě, starý Prokop, který po návratu z Jáchymova dokázal nalézt svou rovnováhu, i opatrný hospodář Hrdlička, který se o nedělích ze vzdáleného chlumu chodil dívat na svá pole a svou rodnou ves, kde prožil půl života a kam mu zakázali přístup. S kritickým pochopením ji v prvním náčrtu četl zakladatel edice Kolombus Jiří Sixta a mnohem víc než pouhým přečtením k textu Ostojova příběhu přispěla editorka, již byl rukopis svěřen, paní Božena Pravdová, která si přes všechno naléhání přála zanechat stopu po svém nemalém úsilí jen v obvyklé tiráži na poslední stránce. Tuctem připomínek k podobě knížky přispěli prof. Josef Macek, Kateřina a Jan Klápštovi, Pavel Spunar a mnoho dalších přátel. Nejsm si jist, zda všem dovedu vyjádřit míru svého vděku.

Praha 1. června 1990 Z. S.

Hledání tvaru

MÍSTO PŘEDMLUVY A DOSLOVU K DRUHÉMU VYDÁNÍ

I

V časech počínajících padesátých let, kdy z regálů veřejných knihoven mizela kniha za knihou, dostavilo se jednoho časného rána také do knihovny „Ústavu pro dějiny umění Filosofické fakulty UK“ několik pánů, kteří se zapomenuli představit a přikázali otevřít kartotéky a skříně s knihami. Protože ještě nebyly tak brzo k dispozici potřebné klíče, začali bez prodlení pákou na víka bedniček od margarínu vyvracet nejprve zásuvky kartoték, aby potom podle tištěného seznamu vytáhli a bez řádky potvrzení odnesli jak evidenční karty z lístkownic, tak z některých podobným způsobem otevřených skříní i „nebezpečné“ knížky. V ten den došlo pravděpodobně podle téhož seznamu na různých místech i na řadu kritických „Zápisníků“ F.X. Šaldy, neboť náhle nebyly nikde k dispozici. Jejich svazky se asi v lepším případě přesouvaly mezi prohibita do knihovnických polic uzavřených fondů, nebo do regálů speciálních knihoven, kde se skladovaly pro četbu několika málo vyvolených, spolehlivých. V případě horším, podobně jako mnoho jiných publikací, putovaly do papírenských stoup. A právě v té době jeden student, který zrovna prchal z nesnesitelné atmosféry koleje revolučně zreformované „Vysoké školy politických a hospodářských věd“ a pokoušel se před dotírajícím politickým a někdy i lidským marasmem ukrýt studiem tělesné výchovy, náhodou objevil úplnou, dosud ještě nějaký čas přístupnou řadu tohoto Šaldova skvostu. Stál zapomenut v příruční knihovně čítárny Národního muzea. Nechybělo nic, ani svazek se známým odplivnutím nad špínou pověstných moskevských procesů.

Neopomněl sdělit svůj překvapivý objev nejbližším přátelům, kteří teď všichni v prvních semestrech různých vysokých škol, od filosofické fakulty až po strojařinu, kroutili hlavami nad tím, co všechno jim je pod falešnou vinětou „filosofie“ přibalováno k vlastnímu odbornému studiu.

S úžasem jsem patrně v naprosto posledních chvílích stihl necelé dva týdny listovat stránkami té skutečné školy kritického myšlení, jež patří k základům tehdy již uvnitř filosofické fakulty nadšeně

pošlapávané intelektuální svobody. Nemohl jsem se dost dosytit tou alternativní soukromou vysokou školou brilantního myšlení a umění polemiky. Dodnes si pamatuji elegantní sarkastické glosy, posměšné šípy slov, vystřelované na ty z autorů, kteří se pokoušeli v doslovecích nebo polemikách nějak hájit to, co stvořili a vypustili do světa, nebo jaksi předem nebo zadem něco dovysvětlovali. Tehdy jsem si umínil, že kdybych snad náhodou vydal někdy něco souvislejšího ke čtení, již o tom nikdy sám od sebe nenapíši ani slovo. Zkrátka, že se nikdy takové směšnosti nedopustím. Teď stojím jednou nohou na tenkém skle prvního ledu, který se může v okamžiku probořit. A omlouvám svůj hazard se starým slibem možná nebezpečným tvrzením, že nenormální časy, o nichž je zapotřebí vydávat svědectví, svolují občas k mimořádným skutkům, a tedy i k porušení kdysi sobě daného zásadního slibu. Snad, ale moc jistý si zrovna nejsem.

V té podivné době jsem poprvé na fakultě uslyšel o Úněticích a o mladším osídlení Levého Hradce. Padlo-li při tom i pojmenování „Ostog proanimatus“, to už nevím. O dva roky později jsem nastoupil ke zkušenému archeologovi Ivanu Borkovskému na výzkum Levého Hradce jako dělník a zároveň archeologický praktikant. O pískovně v centru předhradí, jejíž zbytek byl dosud otevřen, a která možná pozřela alespoň část Ostojova statečku, jsem tenkrát slyšel ne jeden stesk. A na jedno z míst na úpatí skalního hřbetu Řívnáče, kde jistě ležela jedna část Ostojových pozemků, jsem hleděl po dlouhou dobu den za dnem, kdykoliv jsem zdvihl hlavu od preparace nálezových situací. Ivan Borkovský o Ostojovi věděl, i když pro něj byl už jen pouhou drobnou zajímavostí, epilogem mnohem starší problematiky, kterou výzkumem Levého Hradce sledoval.

II

Téměř přesně o půl století později, v těch několika málo časových intervalech právě uplynulého teplého léta roku 2003, kdy jsem mohl usednout k pracovnímu stolu a revidovat pro Nakladatelství Lidové noviny toto nové vydání Ostojova životního příběhu, dostal jsem velkorysou nabídku. Dušan Třeštík, editor řady historických monografií „Česká historie“, vydávané v tomtéž nakladatelství navrhl, že pokud bych tu publikaci přepracoval jako poznámkovaný text, přijal by ji do své nepochybně prestižní edice. Vždycky jsem

si přál takového Ostoje i s možností vyjádřit v poznámkách vlastní konkrétní pochybnosti o hodnotě poznání za situace až krajní pramenné nouze a zároveň zauvažovat o ceně hmotných a různých dalších, dosud ne zcela běžných pramenů. Dokonce přibližně polovina textu byla již takto původně koncipována a některé části, které jsem v osmdesátých letech nabízel jako ukázkou rukopisu na různých místech, byly takto vypraveny.

Ty nabídky se tenkrát neobešly bez různých půvabných, někdy však až komických paradoxů. V nakladatelství, kde by byl Ostoj podle mého mínění nejvíce doma, se zdálo pověstnému „našemu čtenáři“, že je moc zaujat pohanstvím. Naopak v nakladatelství, kam se mi příliš nechtělo, neboť mělo blízko k deníku, který jsem nikdy nekoupil, usoudil „naš čtenář“, že je to text, v němž je příliš mnoho řečí o náboženství. Ukázala se i další pozoruhodná skutečnost. „Naš čtenář“ neměl rád poznámkovanou četbu, jak bylo sdělováno z více míst. A také jsem se dozvěděl, že rukopis autora, zaměstnaného v Akademii, patří přece do nakladatelství tehdejší ČSAV. Jistěže, v normální době.

Jenomže tehdy by to znamenalo předběžné „schvalování“, ne odbornou oponenturu – tu až nakonec! Nejprve schvalování v domovském ústavu a podpis velmi vzdáleného ředitele; to by dříve či spíše později pokračovalo v nevyzpytatelném kolegiu historie, o jehož složení jsem neměl iluze, a nakonec s jistým odstupem definitivně ještě asi na dvou místech, kam nebylo možno vůbec dohlédnout. A navíc – nebyla to na první pohled jednoduše zařaditelná publikace. Ani tehdy „u nás doma“ obvyklá historie, spíše místy historie dotčená etnografií, samozřejmě rovnocenně též archeologie, ale jaká? Byly to víc fragmenty kultury než hrnců a dalších nálezů, jak by se slušelo na řádný tehdy stravitelný archeologický text, i když třeba keramické zlomky, ač neviděny, jsou vždy alespoň latentně v textu přítomny, neboť bez vědecké výpovědi zejména fragmentů vsudypřítomné keramiky se v archeologii raného středověku pohne jen máločím.

Rezignoval jsem. Nechtělo se mi vstoupit do toho málo průhledného, nekonečně zdlouhavého schvalovacího kolečka bez zřetelných pravidel. Nechtěl a neuměl jsem vysvětlovat těžko vysvětlitelné těm, kteří podělení neomylností rozhodovali. Jistě, alespoň někteří z nich mnoho znali, ale většinou málo rozuměli a porozumění ani nehledali. Dvě cynická úsloví, ničivá pro společenské a tvůrčí klima, obíhající tenkrát v některých vědeckých ústavech – „nemá nárok“, případně „co naděláš“ – stala se tehdy jako klišé

běžnou součástí jejich každodennosti a s nimi nechtěně i ostatních zbývajících.

Nechtělo se mi do toho nepěkného dobrodružství. Ale byl jsem již příliš dlouho rozhodnut uskutečnit svůj záměr s Ostojem, a tak zbývaly dvě možnosti jak ho přivést na svět. Běžná popularizace, nebo náročnější literatura faktu. To první jsem neuměl a kdykoliv jsem se o cokoliv pokusil, dopadlo to jako hodně nepovedená odborná zpráva do Archeologických rozhledů a pro odborníky i širší okruh čtenářů to bylo k ničemu. Něco mě časem trpělivě učil a snad i pro potřeby novin přiučil specialista nikoliv na „vědy společenské“, ale tehdy hlavně na kosmonautiku Karel Pacner. Klasická popularizace však byla až krajní mezí.

Tomu druhému jsem v podstatě nedůvěřoval, ač právě zde, v oboru biologických a medicínských věd, ale občas výjimečně i v oboru novověké historie, nechybělo vynikajících, zvláště přeložených děl. V našem „domácím“ rybníku byly naopak občas účelově přečeňovány a v nemalých nákladech na čtenáře dorážely takové a podobné „objevy“, jako třeba kde přespal v Praze V.I. Lenin, nebo problém, zda zlomek lebky s mizernými náleзовými okolnostmi patřil známému vojevůdci nebo někomu jinému. Kládl jsem si otázku, co se vlastně dozvíme o tom člověku představovaném s beranicí na hlavě a s lišácky přivřenými očima a co zvíme o jeho tragické době, když čtenářům naservírujeme problém popisného čísla, v němž možná přespal. Ptal jsem se, co podstatného se změní na pohledu na dramatický úsek našich středověkých dějin, jestliže budeme vědět, že jedna v relikvii proměněná kalva náležela nebo nenáležela s velkou pravděpodobností Janu Žižkovi. Tázal jsem se přátel přírodovědců jak zacházet v historických vědách s jejich metodami a poznatky. Setkával jsem se s opatrným skeptickým krčením ramen a s jejich dalšími znepokojivými, velmi užitečnými otázkami. Přičíla se mi metoda sdělování typu: všichni odborníci jsou trochu slepí, ale hleďte, jak je ta správná pravda prostá. Nechtělo se mi vůbec do téhle nebo podobné řady.

Musel jsem se pokoušet stále hledat vlastní tvar, zkoušet dohlédnout za obzor do širšího, pro mne vždy nejistého poznávacího prostoru a doufat, že se to třeba podaří, a že snad to co zahlédnu, někdy nějakému „našemu čtenáři“ také něco řekne.

Spíš tušíme než víme, že mnozí z těch, jimž sudičky spolu se stříbrnou lžičkou osudově přidaly pod povijan trochu hvězdného prachu múzické tvorby, nalézají někdy bezpočet motivů a tvarů a zároveň i jejich smysl tak samozřejmě, jako se střídá den s nocí, nebo jako přichází slunce po dubnovém dešti. My ostatní, trochu upachtění dělníci papírů s písmeny, kteří přijali jiný úděl, úděl povinnosti racionálního hledání v oblasti vědeckého poznávání ani vlastně pořádně nevíme, jak a z čeho se rodí podoba toho, co a jak chceme tlumočit ze svého odborného snažení poněkud rozšířenému okruhu zájemců o minulost. Čím dál více se mi zdálo, a teď jsem si tím skoro jist, že smysl takového snažení souvisí s vědomým i někdy neuvědomovaným hledáním a uchopením širších souvislostí, které přesahují náš vlastní obor.

Zdá se, že všichni, ať o tom víme nebo nevíme, v sobě vytváříme a nosíme jakousi neurčitou, postupně dotvářenou mlhovinu zkušeností a poznatků, v níž se tu mírně a jindy konfliktně protínají naše odborné znalosti s tím, co nás většinou náhodně mívá nebo zaujme; lidé a jejich osudy, knížky, události, obrazy, tóny, zkrátka nejrůznější útržky minulé i současné skutečnosti, všechno to, co ve spěchu vědomě i nechtěně kamsi ukrýváme před přívaly dalších podnětů a často i to, co se k nám nevitáno přímo prodere samo. Všechno to zdánlivě kamsi zapadá a zaplétá se v jakémsi jen nepatrně uspořádaném chaosu. Víme však potěšitelnou věc dodávající klidu, že již ve světě mýtů jsou stavy, v nichž právě prvotní chaos je základem tvoření, a že jím nikdy není a snad ani nemůže být jen pouhá usilovná mechanická snůška.

V tom nezřetelném, přepřlňovaném prostoru, v němž latentně vznikl tvar a první drobtý náznaků koncepce a struktury archeologie Ostojova života, se náhodně setkávaly, dotýkaly a mísily tak nekonečně vzdálené světy, jako třeba mistrovství ostře řezaných i nostalgických point Egona Ervína Kische i s jeho mnoha různými tržišti senzací, s nepochybně hledajícím, ale kaceřovaným Ernestem Renanem, jehož „*Vie de Jesus*“, dílo s těžko rozeznatelnou demarkační čarou mezi analyzující dekonstrukcí a konstrukcí, vzniklo dávno předtím, než se z té křehké věci stala hrubá móda. Obojí si tu překázelo třeba s tehdy již v pouhou obstarožní položku historie evropské historiografie proměněným Leopoldem Rankem, u jehož hrobu – jen zázrakem zachovaného v apokalypse okolního válečného zničení – mi bylo dovoleno se zamyslet jednoho dohasínajícího berlínského večera.

Poměrně záhy, tichou cestou bez zasloužené slavobrány, do prostoru neurčitosti vešli jako náhodný dar lidé z knihy „*Medieval People*“ od Eileen Powerové, aby na čas zmizeli, ale znovu a znovu se alespoň nezřetelně připomínali. Z toho neurčitého přišerí občas opakovaně vyhlédlo něco z díla Romaina Rollanda, nejčastěji malý Beethoven, který sám jako tvůrce v době rozkolísaných hodnot hlasem svého skrytě i otevřeně bouřlivého díla, podobně jako již vícekrát v minulosti, i z našich beder pomáhal snímat balvan malomoci. Čas od času se přihlásila závažnost publikací zrušeného Laichterova vinohradského nakladatelství a ve vzácných okamžicích se připomínala neokázalá elegance knížek stejným osudem postiženého Škeříkova Symposia. Z nich občas vyhlédla ruka Toyen nebo Karla Svolinského a tiše zaznívala lahodná řeč Zaoralkových překladů; o nich nyní v čase „ksindlizujícího se“ mediálního a někdy i literárního jazyka, jak ten postupující proces rozeznal a s omluvou v posledních měsících svého života nazval citel a znalec české řeči Alexandr Stich, teď slyšíme, že je to už jen staroba a pro tep současného života – nuda.

Všechno to se setkávalo v té podivné mlýnici myšlenek s mladým Wertherem, tentokrát jiným než Goethovým, ale osudu unikajícím Wertherem Mauroisovým. Opakovaně, v nepravidelných intervalech, se vynořovalo a zase ztrácelo poselství Jana Kryštofa, že každý kdo opouští bezpečí soukromí, nevstupuje na poctivé tržiště, ale na ukřičený jarmark, kde je vždy nadbytek kejklřů. A že jediný způsob jak to přežít je zůstat sám sebou.

Mnoho starších i mladších kolegů zaujalo přirozeně místo v tom velmi osobním prostoru, kde se hromadilo hledání a utvářel se kaleidoskop různobarevných úloмок vidění a poznávání. Večerní rozmluvy v nice světla benzinové lampy s prací přetížným, ale vždy vliďným J.G. Hurstem v yorkshirských pastvinách na výzkumu zaniklé vsi Wharram Percy otvíraly zajímavé obzory. Stejně tak nelze zapomenout ani na krátký okamžik a místo, kdy jsme si s Petrem Charvátém při cestě z filosofické fakulty v Celetné vyprávěli, na čem kdo právě pracuje, a Petr s jemu vlastní zdvořilostí opatrně položil otázku, která zachvěla kormidlem hledání. Zeptal se, zda znám Van Gennepovu práci o přechodových ritech. Okamžitě z tříště, uložené kdesi až hodně vespodu, vyplula ta již ošumělá knížka se stárým křehnoucími listy, a když jsme se rozloučili, téměř jsem utíkal do „Univerzity“ abych zjistil, zda je tam na místě, a ihned ji znovu objednal. Do hledání obsahu, a tak i tvaru přímo zasáhli druhý Petr, Petr Sommer, připomínkou tehdy vzác-

ného katalogu „Ornamenta Ecclesiae“ a Jan Klápště, jehož pozvolna vytrvale rostoucí dílo i sama jeho existence přikazovala, že všude a stále platí Dobrovského „Zeugnisse, bewährte Zeugnisse, fordere ich...“, slavný a věčný požadavek modrého abbého, vypsaný tuším kdysi dávno z Tvrdého učebnice logiky, kterou bylo možno v padesátých letech vypůjčit v Klementinu na povolovací podpis jakéhosi malého inkvizitorka.

A potom pozdní, ale o to cennější setkání s Josefem Mackem, s jeho inspirativní vazbou na boulevard Raspail, kde v nové budově vůbec nezplaněla, jak by podle Parkinsona měla, škola Annales. Objevily se nové knížky, přisun knížek od Gallimarda, z PUF, tisky z CNRS, Hachette, Armand Collin a z dalších domů jako Payot nebo Seuil a mnoho jiných ze soukromých zdrojů, tak nečekaně a velkoryse otevřených. Jinými cestami tu a tam docházely věci z Thames and Hudson, Methuen, občas něco z Oxfordu nebo CUP Cambridge i zajímavé dary amerických univerzit Národní knihovně, univerzit, jejichž jména jsem vedle těch vysoce prestižních dosud v té naší drátem obehnané zemi nikdy neslyšel; to všechno byla životadárná míza vonící inspirací a pochybnostmi, i chutí nějak se s tím vším srovnat.

Bylo by možno vytrvale a zajisté nudně pokračovat a jmenovat ne desítky, ale snad několik stovek dalších podnětů, motivů a setkání, těch vyhledaných i těch nejkrásnějších nenadálých, která ve vteřině jako záblesk osvětlí něco, jinak ani sebevětší píli nedostupného. Terez Planetová Vladimíra Holana, styl Šustových statí v Melantriškách, laskavý tón Bassových „postav a siluet“, maličkosti jako drobný, lidsky vlídně ironický povzdech Josefa Pekaře nad dvěma obojetníky, hejtmanem Hosiánem a hudec Skřivánkem, charakterizující v atmosféře sedmdesátých let mnohem více než jeden, dva mikroosudy z Podkosti. Bylo možno v Bednářových překladech zaslechnout i jestřábí křik nad Jeffersovým žulovým domem na karmelském mysu Sur, přenesený vichrem přes Oceán, i vracet se k uzoufání krásné Seifertové Viktorce, tolik již v době prvního vydání rozčilující nejnovější „agitveršovce“ i ty, kteří se sebevědomě vyhlásili za neomylné kulturní inženýry poezie. A samozřejmě problesklo i něco z Jacquese Préverta s jeho Seinou a jejím filmovým přepisem, a bylo možno zaslechnout i kapky deště smáčejí Brest v okamžiku ohroženého lidského štěstí.

Častěji se připomenula v proměnách ročních dob svým jazykem beze slov i dnes již velmi zraněná krajina levohradecká spolu s nedalekým Holým vrchem z Kosárkova obrazu, evokující zmizelé

stopy Ostojova životního příběhu. A k tomu stín Alšův, s uhlém načrtnutým mýtem lunety Žalov připomínajícím se ve zdech Brandejsova suchdolského statku. Víc než jednou se v tom tápání mlhou mihla postava unaveného subtilního Maxe Dvořáka a jeho přednášky o renesančním umění plném jižního jasu, proslouvené na podzim 1918 v poválečné hladové, podzimními mraky a rozpadem staletých jistot zalehlé Vídni. A snad teď úplně nakonec i malá tabulka na domě pár kroků od vod a oblaků veletoku Svatého Vavřínce v Québecu, kde autor Nočního letu prožil pár posledních měsíců než opustil „zemi lidí“.

Nemá smysl pokračovat ve výčtu filmů, divadelních inscenací, muziky na schodech u varhan v Rudolfinu, nepředstavitelných bez do sebe schouleného Josefa Sudka na nejvyšším schodě, jehož snímky pořizované starobyklým dřevákem zdály se zjevením, stejně jako v Ostojovi přímo zmíněná Steichenova humanistická „Family of Man“. Ne, opravdu nemá smysl pokračovat, neboť by to mohlo být bez konce....

Všechny ty prameny a pramínky, slévající se nenápadně do celku, nelze nikdy zapsat do žádného seznamu na konci jakékoliv publikace. Mnoho z nich nemá s Ostojem přímo nic, vůbec nic společného, ale patří k němu právě tak neoddělitelně jako klíčová listina Zbyhněvova, z níž se o jeho existenci dovídáme jen několik mimořádných podrobností.

O tvaru Ostoje bylo rozhodnuto stejně samovolně a náhle, jako samovolně a bez předem daných pravidel se proměňoval základ, z něhož nejistě vznikal. Ani „populár“, ani literatura faktu, nejspíš tak rozpaky působící „třetí proud“, asi něco nad čím vznikne neje-den otazník, něco na co si budeme muset asi časem zvykat. Koncepce a obsah se teď začaly nabízet samy. Bude to koncepce antropologicko-archeologická, na niž jsem ovšem koncem padesátých let, kdy jsem bral poprvé do ruky paperback Eileen Powerové z roku 1924 o středověkých lidech a poprvé zatoužil udělat něco jako sedláka Bodo – ale bohatěji, i za pomoci archeologie středověku – nemohl ani pomyslet. Tenkrát totiž byla kulturní antropologie na filosofické fakultě jako téměř nežádoucí disciplína skoro zlikvidována a těžko se v Praze vzpamatovávala, a ani archeologie středověku zdaleka ještě nebyla taková, jak dorostla o více jak čtvrt století později, když tvar výpovědi o Ostojovi definitivně dozrával.

V době, kdy bylo již vše téměř hotovo, jsem po nezdarech jinde odešel nakonec za paní doktorkou Adamovou do akademického nakladatelství, a to rovnou bez nějakého schvalování. Liberálně smýšlející a zdravým rozumem uvažující vedoucí historické redakce, to byl v době silně kontrolované minulosti úkaz rovnající se malému divu. Byla ochotna udělat pro Ostoje co se dá, ale nebyl jsem „v plánu“, do něhož vedla známá krušná a dlouhá, předlouhá cesta vždy vroubená nejistým čekáním a někdy nečinností i rozmarem tehdejších „VIPů“. Přeskočit bariéru plánu, který nakonec schvalovali v budově, v níž se neostýchali rozhodovat o čemkoliv, to ani ona při sebevětší dobré vůli nemohla. Nejspíš hledala nějakou mezeru, jako již jednou s úspěchem v mém zájmu. Kdyby někdo z „prvoplánových“, a tedy „plánovaných“ autorů nedodal to co opakovaně sliboval, potom by bylo možno nepříjemné formality omezit na minimum a snad i něco z nich vynechat nebo obejít. Mezery byly, ale vždy znovu a znovu zaplňovány sliby podpíranými prestiží a mocí tehdejších koryfejí. A tak jsme se oba neradi loučili, ale povzbudila mě, abych se neobával pokusit se o návrat do edice Kolumbus. Na její radu jsem to udělal.

Podruhé jsem tedy, teď spolu s Ostojem, stál v Panské ulici v špatně osvětlené místnosti u redakčního stolu editorky z boží milosti paní Boženy Pravdové. Na dobré části toho lepšího a nejlepšího co mohlo v sedmdesátých a osmdesátých letech vycházet, nechala kus svých očí. O Ostojovi věděla, ale váhal jsem přistoupit podruhé k jejímu stolu. Dvě knížky a od téhož autora ve stejné edici, a ke všemu ještě v nevelkém odstupu od sebe, to nevypadalo moc dobře. Ale měli jsme oba, já i levohradecký sedlák Ostoj štěstí. Znovu a znovu paní editorka měkkou, trochu opsanou tužkou malovala do rukopisu vlnovky a tlusté otazníky na místa, která byla neobratně vyjádřena a navrhovala škrty, ale nikdy nenaléhala. Bylo naopak potěšením uposlechnout jejích kvalifikovaných rad: Prosadila i neobvykle obsáhlý seznam literatury, alespoň tuto chabou náhradou za citační poznámky a komentáře. Poznámky v jediném titulu edice byly součástí opce, a tak se proti zavedeným zvyklostem nedalo nic jiného dělat. Její vzdělání, zejména část profesně svázaná s francouzským jazykem a kulturou ji vedla směrem, kterým jsem se snažil postupovat i já. Ledacos z hledané literatury sama měla, nebo věděla, kde by to mohlo ležet. Bylo třeba sem tam ještě něco doshánět, doplnit a zkontrolovat. Bylo třeba ještě znovu

navštěvovat malý kousek civilizovaného světa uprostřed šedé, trochu opotřeбенé Prahy, zvaný „Štěpánská 35“.

Ty poslední práce se vyvinuly svým způsobem v malé půvabné hry. Hledat a nakonec nalézt nebo znovu ověřit informaci, která byla možná tehdy v republice ojedinělou vzácností, bylo vždy výhrou a malou slavností.

Nejistý osud Ostojův se počal obracet k lepšímu začátkem podzimu roku 1989. Začal jsem tehdy pomalu věřit, že spolu s Ostojem konečně přelezeme jakousi pomyslnou soukromou berlínskou zeď. Podařilo se to nakonec v době, když už se ta opravdová zeď měnila v bouračku. Do nové doby Ostoj vešel již dokořán otevřenými dveřmi. Na jeho vnitřní podobě jsem neměnil ani slovo.

V

Nabídka přetvořit nyní „starého Ostoje“ v poznámkovaný text byla opravdu vzrušující. Ale ve své podstatě znamenala vytvořit nový tvar na staré podnoži a opustit tvar, jehož hledání a naplňování bylo dlouhým krásným dobrodružstvím, a zároveň je dnes svým způsobem možná trochu i tichým svědectvím o nedávno minulém, a někdy až groteskně utvářeném čase, o tehdejších možnostech, paradoxech, peripetiích a náhodách při shánění informací, o jistě podobném úsilí a zkušenosti mnoha dalších lidí z nejrůznějších, zvláště společenskovědních oborů v nejednoduchých letech. Myslím, že to nemohu udělat.

Je tu ještě další důvod. Starším archeologům již tikají hodinky o mnoho rychleji, než řekneme padesátníkům nebo snad třicátníkům. Asi bychom již neměli příliš přepisovat jednu napsané. Zbývá nám totiž, budeme-li mít štěstí, udělat snad ještě něco nového nebo dokončit něco z toho, co každý sám sobě nebo jiným dluží. Není toho málo.

A tak čtenář dostává do ruky ve své podstatě „starého Ostoje“. I teď jsme měli oba, já i Ostoj, znovu štěstí. Náhled na poslední odstavec závěrečné poznámky o tom čtenáře snadno přesvědčí.

V Praze 3. listopadu 2003

Text druhého vydání je revidován a doplněn o některé novější objevy. Opravena jsou tvrzení, která čas ukázal jako méně přesná a jejich formulace jsou proto pozměněny, a tak přivedeny k větší zřetelnosti. Seznam literatury je rozšířen o některé nové tituly, které se vztahují přímo a výjimečně i nepřímo k Ostojově existenci, zejména k době a místu jeho života. Zmíněny jsou i některé ze zahraničních publikací, které byly již citovány v prvním vydání, ale nyní jsou dostupné v českém překladu. Doplněny jsou i některé tituly, které měly, nebo alespoň mohly být již součástí informace čtenáře prvního vydání, ale tehdy by přesáhly již svým počtem a rozsahem technicky danou mez. Samozřejmě jsou dodány alespoň některé novější publikace, jichž mnoho, velmi mnoho vytrvale přibývá, neboť sám běh každého lidského života – v minulosti stejně jako v přítomnosti – je tak nevyčerpatelné téma, že ho nikdy nepostihne ani příval informací ještě vydatnější, než jaký na nás den po dni doráží dnes. Přibyly i další obrázky a několik málo jich bylo nutno z technických důvodů vypustit.

Nakladatelství Lidové noviny, zejména paní ředitelce Evě Pleškové děkuji za pochopení pro nepraktické zvláštnosti mé osobní situace a za velkorysé rozhodování vždy ve prospěch Ostoje i mne samého. Jan Urban, podobně jako již jednou v minulosti, projevil svou velkou vstřícnost a redakční zkušenost všude, kde to bylo zapotřebí. Janu Klápšovi, opět vděčím za povzbuzení a zajímavé diskuse i užitečné rady. Jiří Sláma mi byl rovněž trvale uvážlivým rádcem a Dušan Třeštík umožnil podstatné doplnění jedné závažné části „starého Ostoje“. Mé ženě Míle, lékařům a sestřám Metabolické JIP II. Interní kliniky ÚVN děkuji za velkou, opakovaně prokazovanou trpělivost; radám a doporučením Doc. MUDr. M. Zavorala a rukám Doc. MUDr. M. Rysky vděčím za možnost návratu k tomuto rukopisu.

Čtenáři, který dospěl až k těmto posledním stránkám, není možno vedle nezbytné literatury **dokladového charakteru** doporučit ještě vyčerpávající „doplňkovou“ četbu. Její seznam by byl možná tak rozsáhlý jako sama tato knížka. Obsáhnout historii života zemědělské rodiny vyžaduje totiž náhled do bezpočtu oblastí mnoha věd o člověku, do knížek a časopiseckých studií, které většinou v našich knihovnách za posledních 40 let stále beznadějně chybějí, nebo jsou jen náhodně a v menší míře doplňovány. Zájemci včetně specializovaných badatelů za nimi většinou musí jezdit do velkých zahraničních knihoven. Mnohokrát mě napadlo, že by bylo neobyčejně poutavé vyprávět dnes už pozvolna zapomínaný příběh o cestách, jakými se k nám fragmenty živé světové vědy, včetně archeologie, v letech normalizace přece jen dostávaly. Tyto klikaté, někdy i dobrodružné a na zákruty bohaté cesty směřující k poznání nemůže snadno vystopovat ani velmi zaujatý čtenář a nedaří se to často ani zkušeným specialistům.

Mnoho poznatků je rozptýleno v našich domácích časopisech a sbornících, jako jsou: *Archeologické rozhledy* (AR), *Památky archeologické* (PA) a jejich *Supplementa*, *Archaeologia historica* (AH), *Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně*, *Mediaevalia Archaeologica Bohemica* 1993 uvedené zprvu jako *Supplementa PA* a posléze od roku 1999 v rámci ARÚ AV ČR osamostatněné pod názvem *Mediaevalia Archaeologica* (MA) a další, jako například *Praehistorica*, *Studia Mediaevalia Pragensia*, , obnovený moravský *Pravěk*, *Archaeologica Pragensia* aj. Našemu úsilí jsou blízka i *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* a *Slovenská archeológia*. Užitečné poznatky slibuje i sborník *(Re)konstrukce a experiment v archeologii*, a to jak rozšiřující se publikací skutečných experimentálních výsledků nabízejících nové poznávací podněty, tak širšímu publiku demonstrující užitečné akce popularizačního, spíše experienciálního charakteru, pokoušející se ilustrativně přiblížit minulé možnosti. Ožila rozsáhlá a pestrá síť spolkových a regionálních českých a moravských časopisů a sborníků a rozptýl často důležitých informací a studií je v rámci ČR, podobně jako je tomu v jiných evropských zemích, natolik velký, že je pro vážnějšího zájemce o archeologii středověku naprosto nezbytné nahlížet do nyní **pravidelně v AR vycházejících bibliografických přehledů**. Nově přibyl obsahem bohatý, v pražském Archeologickém ústavu AV ČR ve dvouletých intervalech vycházející mezinárodní sborník zaměřený na zemědělskou problematiku zvaný *Ruralia*, jenž je produktem mezinárodních evropských konferencí společnosti „Ruralia“ (nyní Belgie – Velká Británie).

Tak tedy dále opravdu alespoň to dokladově i studijně nejnntnější jak z publikací starších, ale stále užitečných, tak i z toho novějšího, jehož nyní stále více a více přibývá až k nepřehlednosti. Snad i v této podobě připojený seznam čtenářům umožní vykročení na vlastní pouť po dávné evropské agrární minulosti.

PRAMENY

- Burchardi Wormaciensis Decretorum libri viginti*, ed. J. Migne, Patrologia Latina CXL, Paris 1880, s. 538–1058.
- Cocilia Pragensia 1353–1413*, ed. C. Höfler, Prag 1862. Nová, zatím nedokončená edice Zelený, R. – Pole, J. V., *Councils and Synods of Prague and their Statutes 1343–1361*, Roma 1972 et seq.
- Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, NS II, Berlin 1923. Dostupný překlad: *Kosmova kronika česká*, Praha 1972, eds. K. Hrdina, M. Bláhová, revize Z. Fiala.
- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, ed. G. Friedrich, I, Pragae 1904–1907, No. 124, s. 129–131; II, Pragae 1912, No. s. 387, 435–436; III, Pragae 1942, No. 56, s. 57–59.
- Homiliář*, tzv. *Opatovický*, ed. F. Hecht, Das Homiliar des Bischofs von Prag, Beiträge zur Geschichte Böhmens, Abt. I. Quellensammlung I. Bd., Prag 1863.
- Kanovník vyšehradský*, *Chronicon*, Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých II, Praha 1874, s. 203–237. Dostupný překlad: *Pokračovatelé Kosmovi*, Praha 1974, eds. K. Hrdina, V. V. Tomek, M. Bláhová, revize M. Bláhová.
- Księga Henrykowska*, ed. R. Grodecki, Poznań – Wrocław 1949.
- Laurentius, Passio s. Wenceslai*, Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých I, Praha 1873, s. 167–182.
- Letopis Jarlochův*, Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých II., Praha 1874, s. 461–516. Dostupný překlad: *Letopis Vincenciův a Jarlochův*, Praha 1957, ed. F. Heřmanský.
- Letopis Vincenciův*, Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých II, Praha 1874, s. 407–460. Dostupný překlad: viz výše.
- M. Jan Rokycana, obránce pravdy a zákona Božího. Výbor z kázání, obrany kalicha a z listů*, ed. F. Šimek, Praha 1949.
- Mnich sázavský*, *Chronicon*, Fontes rerum bohemicarum, Prameny dějin českých II, Praha 1874, s. 238–269. Dostupný překlad: *Pokračovatelé Kosmovi*, Praha 1974, eds. K. Hrdina, V. V. Tomek, M. Bláhová, revize M. Bláhová.
- Nekrolog Podlažický*, in: Flajšhans, V.: *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého I*, Praha 1903, s. 51–54.
- Paměti sedláka Josefa Dlaska*, ed. F. Kutnar, Praha 1941.
- Relacja Ibrahíma ibn Jákůba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrigo*, ed. T. Kowalski, Monumenta Poloniae historica, NS I, Kraków 1946.

- Soudní akta konsistoře pražské*, Acta iudiciaria consistorii Pragensis, ed. F. Tadra I–VII, Praha 1893–1901.
- Summa de confessionis discretione*, ed. E. Karwot, Katalog magii Rudolfa, Źródło etnograficzne XIII wieku, Wrocław 1955.
- Tereziánský katastr český (Rustikál)*, 1–2, Praha 1964–1966.
- Václava Hájka z Libočan Kronika česká I–IV*, ed. V. Flajšhans, Praha 1918–1933.
- Wita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille avie eius (Kristián)*, ed. J. Pekař, Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians, Praha 1905, s. 88–125. Novější přístupnější vydání: *Kristiánova legenda*, ed. J. Ludvíkovský, Praha 1978.

LITERATURA

- ABRAMOWICZ, A.: *Studia nad genezą polskiej kultury artystycznej*, Łódź – Warszawa 1962.
- AHRENS, C.: *Frühe Holzkirchen im nordlichen Europa*, Hamburg 1982.
- ACHTERBERG, H.: *Interpretatio christiana. Verkleidete Glaubensgestalten der Germanen auf deutschen Boden*, Form und Geist, Arbeiten zur germanischen Philologie 19, Leipzig 1930.
- ALEXANDRE, P.: *Le Climat en Europe au Moyen Age*, Paris 1987.
- ALEXANDRE-BIDON, D. – CLOSSON, M.: *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*, Lyon 1985.
- Alltag und Fortschritt im Mittelalter*, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 8, Wien 1986.
- ARIES, P.: *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1973.
- ARIES, P.: *Dějiny smrti* 1,2, Praha 2000.
- BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. – HOFFMAN-KRAYER, E.: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlin – New York (1927–1942), reprint 2000.
- BAJBURIN, A. K.: *Žilišče v obrjadach i predstavlenijach vostočnych slavjan*, Leningrad 1983.
- BALATKA, B. – MICHOVSKÁ, J. – SLÁDEK, J.: *Podrobná geomorfologická mapa území na sever od Prahy*, Sborník Československé společnosti zeměpisné, 64, 1959, s. 289–302.
- Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 7, Wien 1984.
- BARTOŠKOVÁ, A.: *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*, Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 13/2, Praha 1985.
- BARTOŠKOVÁ, A.: *Die Knochen – und Geweihindustrie aus der Vorbürg des frühmittelalterlichen Budeč*, PA 86, 1995, s. 21–62.
- BECHMANN, R.: *Des arbres et des hommes*, La forêt au moyen-âge, Paris 1984.

- BECK, H. – DENECKE, D. – JANKUHN, H. (eds): *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung I–II*, Göttingen 1979, 1980.
- BERANOVÁ, M.: *Zemědělská výroba v 11./14. století na území Československa*, Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 3/1, Brno 1975.
- BERANOVÁ, M.: *Zemědělství starých Slovanů*, Praha 1980.
- BERANOVÁ, M.: *Formy chovu dobytka v 11. a 13. století*, in: Čech, P. – Dobeš, M. (eds.), *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, s. 17–20, Most (ÚAP) 2000.
- BERNBECK, R.: *Theorien in der Archäologie*, Tübingen – Basel 1997.
- BIDDICK, K. (ed.): *Archaeological Approaches to Medieval Europe*, Kalamazoo 1984.
- BINFORD, L. R.: *In pursuit of the past*, London 1983.
- BLÁHA, J.: *Několik archeologických příspěvků k poznání pohanské i křesťanské religiozity v raně středověké Olomouci*, in: Buško, C. – Klápště, J. – Leciejewicz, L. – Moździoch, Sl., *Civitas et villa, Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, s. 215–226, Wrocław – Praha 2002.
- BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, J. – PROFANTOVÁ, N.: *Velké dějiny země Koruny české I (do roku 1197)*, Praha – Litomyšl 1999.
- BLAJEROVÁ, M.: *Kostrová pohřebiště z Radomyšle (o. Strakonice) z období od středověku po novověk*, in: Nechvátal, B., *Radomyšl – Raně středověké pohřebiště*, Praha 1999, s. 252–350.
- BLASCHITZ, G. et al. (eds.): *Symbole des Alltags – Alltag der Symbole*, Graz 1992.
- BOGATYREV, P.: *Actes magiques, rites et croyances en Russie subcarpathique*, Paris 1929.
- BOIS, G.: *La mutation de l'an mil*, Paris 1989.
- BORKOVSKÝ, I.: *Skrčené pohřby z doby knížecí v Čechách*, PA 41, 1936–1938, s. 134–139.
- BORKOVSKÝ, I.: *Staročeský dvorec na Levém Hradci*, AR 5, 1953, s. 621–624, 641–646, 715.
- BORKOVSKÝ, I.: *Předkřesťanské pohřebiště v Žalově*, AR 6, 1954, s. 62–63, 133.
- BORKOVSKÝ, I.: *Esovitě záušnice, jejich původ a význam*, in: Referáty o pracovních výsledcích čl. archeologů za rok 1955, Liblice, s. 148–158, Praha ARÚ ČSAV 1956.
- BORKOVSKÝ, I.: *Levý Hradec, Nejstarší sídlo Přemyslovců*, Praha 1965.
- BORST, A.: *Lebensformen im Mittelalter*, Frankfurt a/M. – Berlin 1973.
- BORST, O.: *Alltagsleben im Mittelalter*, Frankfurt a/M. 1983.
- BOTÍK, J. – RUTTKAY, M. – ŠALKOVSKÝ, P.: *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie*, Bratislava 1998.
- BOVI, A.: *Brueghel*, London 1980.
- BŮHM, J.: *Zjišťovací výzkum na Levém Hradci (okr. Praha-venkov)*, Zprávy Československého státního archeologického ústavu IV (za r. 1931), 1934, s. 59–60.

- BRAUDEL, F.: *Dlouhé trvání* (La longue durée, Ecrits sur l'histoire, 41–83, Paris 1969), Cahiers du CEFRES No 8, s. 145–188, Praha 1995.
- BRAZDIL, R.– KOTYZA, O.: *History of Weather and Climate in Czech Lands I, Period 1000–1500*, ETH Geographisches Institut 62, Zürich 1995.
- BŘÁZDIL, R. – KOTYZA, O.: *Historie počasí a podnebí v českých zemích 2*, Brno 1996.
- BROTHWELL, D.– BROTHWELL, P.: *Food in Antiquity*, London 1969.
- BRUNNER, K.– JARITZ, G.: *Landherr, Bauer, Ackerknecht*, Wien – Köln – Graz 1985.
- BŘEZINOVÁ, H.: *Doklady textilní výroby v 6.–12. století na území Čech, Moravy a Slezska*, PA 88, 1997, s. 124–179.
- BUČINA, F.: *Lidé z Javorníka*, Praha 1941.
- BUČINA, F.: *Vzpomínka na Javorník*, Praha (1942; nevydaná publikace).
- BUDIL, I.T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha 2003.
- BUCHVALDEK, M.: *Slovanské pohřebiště v Sulejovicích, okr. Litoměřice*, Studia Mediaevalia Pragensia 4, 1999, s. 81–116.
- BUTZER, K.W.: *Archaeology as human ecology, Method and theory for the contextual approach*, Cambridge 1994.
- BYLINA, S.: *Slowiański świat zmarłych u schyłku pogaństwa. Wyobrażenia przestrzene*, Kwartalnik historyczny 100/4, 1993, s. 73–88.
- CARTWRIGHT, R. D.: *Night Life, Exploration in Dreaming*, Englewood Cliffs N. J. 1977.
- CASSIRER, E.: *Filosofie symbolických forem 2, Mytické myšlení*, Praha 1996.
- CEHAK-HOLUBOWICZOWA, H.: *Dreuniane maski z grodu-miasta na Ostrówku w Opolu*, Archeologia Polski 10/1, 1965, s. 305–317.
- CINIBURK, M.– KRATOCHVÍL, F. – NAJDR, J.– TOMEK, O.: *Přehled geologických poměrů v severním Povltaví, mezi Prahou a Kralupy nad Vltavou*, Roztoky u Prahy b.d.
- CLARK, C. – HASWELL, M.: *The Economics of Subsistence Agriculture*, London 1966.
- CLARKE, D. L. (ed.): *Models in Archaeology*, London 1972.
- COOK, E.: *Man, Energy, Society*, San Francisco 1976.
- CORNWALL, I. W.: *Bones for the Archaeologist*, London 1956.
- CROSSLEY, D.W. ed.: *Medieval Industry*, CBA Research Reports 40, London 1981.
- CURSCHMANN, F.: *Hungernöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*, Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6/1, Leipzig 1900.
- ČAPLOVIČ, D.: *Pohanské náboženstvo Slovanov – kontexty a hodnoty*, Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia 3–4, 2000–2001, s. 93–108.
- ČECHOVÁ, L.: *Dental Caries in the Period from the Bronze Age up to the Modern Times in Bohemia*, Acta Universitatis Carolinae, Medica–Monographia 145, 1998.
- ČERNÝ, V.: *Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu*, AR 47, 1995, s. 301–313.

- Československá vlastivěda II. *Národopis*, Praha 1936.
- Československá vlastivěda III., *Lidová kultura*, Praha 1968.
- ČIHÁKOVÁ, J.- DRAGON, Z.: *Nástin vývoje podhradí Pražského hradu do poloviny 13. století*, AR 49, 1997, s. 56-64.
- ČIHÁKOVÁ, J. - ZAVŘEL, J.: *Ibráhímův text a archeologické poznání Malé Strany*, *Archaeologia Pragensia* 13, 1997, s. 93-103.
- DELORT, R.: *Le Moyen Age, histoire illustré de la vie quotidienne*, Lausanne 1972.
- DELORT, R.: *Geschichte des mittelalterlichen Alltags, Theorie - Methoden - Bilanz der Forschung*, in: Jaritz, G.(ed.), *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, Leben - Alltag - Kultur*, Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Nr. 13, s. 53-66, Wien 1990.
- DELUMEAU, J.: *Le peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles), Un cité assiégée*, Paris 1978.
- DELUMEAU, J.: *Strach na Západě ve 14.-18. století, 1, 2, Obležená obec*, Praha 1997, 1999.
- DELUMEAU, J.: *Le péché et la peur, La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, Paris 1983.
- DELUMEAU, J.: *Hřích a strach, Pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*, Praha 1998.
- DELUMEAU, J.: *Dějiny ráje. Zahrada rozkoše*, Praha 2003.
- DEMBIŃSKA, M. - PODWIŃSKA, Z. (eds.): *Historia kultury materialnej Polski (Tom 1) od VII do XII wieku*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1978.
- Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters*, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr 6, Wien 1984.
- DIMBLEBY, G. W.: *Plants and Archaeology*, London 1967.
- DIMBLEBY, G. W.: *Ecology and Archaeology*, London 1977.
- DOBOŠOVÁ, J. - TOMKOVÁ, K. - VLK, M. - VOJTĚCHOVSKÁ, I. - VŠETEČKOVÁ, Z.: *Kostel sv. Klimenta na Levém Hradci, Roztoky* 1998.
- DONAT, P.: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa von 7.-12. Jahrhundert*, Berlin 1980.
- DOROVSKÝ, I. - FROLCOVÁ, V.- NEKUDA, V.: *Vědecký odkaz Václava Frolce (1934-1992)*, Brno 1995.
- DOSTÁL, B.: *Stavební kultura 6.-9. století na území ČSSR*, AH 12, 1987, s. 9-32.
- DOWIAT, J. (ed.): *Kultura Polski średniowiecznej X-XII w.*, Warszawa 1985.
- DRAGON, Z.: *Konflikt knížete Soběslava s biskupem Menhartem a jeho líčení tzv. Kanovníkem vyšehradským*, *Medievalia historica Bohemica* 4, 1994, s. 69-79.
- DUBY, G.: *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval 1-2*, Paris 1961.
- DUBY, G.: *L'An Mil*, Paris 1967.
- DUBY, G.: *Guerriers et paysans, VII-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973.
- DUBY, G.: *Ritter, Frau und Priester. Ehe im feudalen Frankreich*, Frankfurt/M. 1985.

- DUBY, G.: *Rytíř, žena a kněz*, Praha 2003.
- DUBY, G.: *Mâle moyen âge. De l'Amour et autres essais*, Paris 1988.
- DUBY, G.: *Neděle u Bouvines 27. červenec 1214*, Praha 1997.
- DUBY, G.: *Věk katedrál. Umění a společnost 980–1420*, Praha 2002.
- DUBY, G. – WALLON, A. (eds.): *Histoire de la France rural*, Paris 1975.
- DUMÉZIL, G.: *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles 1958.
- DUMÉZIL, G.: *Mýty a bohové Indoevropanů*, Praha 1997.
- DURDÍK, T.: „*Hromový klín*“ z hradu Křivoklátu, Sborník Kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy 1, 1998, s. 189–193.
- EGGERT, M.K.H. – VEIT, V. (eds.): *Theorien in der Archäologie: Zur englisch sprachigen Diskussion*, Münster – New York – München – Berlin 1998.
- EISNER, J.: *Rukověť slovanské archeologie*, Praha 1966.
- ELIADE, M.: *Le sacré et le profane*, Paris 1965.
- ELIADE, M.: *Kosmos und Geschichte. Der Mythos der ewigen Wiederkehr*, Reinbek b. Hamburg 1966.
- ELIADE, M.: *Mýtus o věčném návratu*, Praha 1993.
- ELLMERS, D.: *Frühmittelalterlicher Handelsschiffahrt im Mittel- und Nordeuropa*, Neumünster 1972.
- ENGLISH, E. – JARITZ, G.: *Das tägliche Leben im spaaatmittelalterlichen Niederösterreich*, St. Pölten – Wien 1967.
- ENNEN, E.: *Ženy ve středověku*, Praha 2001.
- ERŠIL, J. – PRAŽÁK, J.: *Archiv pražské metropolitní kapituly I, Katalog listin a listů z doby předhusitské (do 1419)*, Praha 1956.
- EVANS, J. G.: *An Introduction to Environmental Archaeology*, Ithaca – New York 1978.
- FELGENHAUER-SCHMIEDT, S.: *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*, Frankfurt/M. – Berlin – Bern – N. York – Paris – Wien, 1993.
- FIALA, Z.: *Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.–13. Jh.*, in: Graus, F. – Ludat, H. (eds.), *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden 1967, s. 133–147.
- FLANDRIN, J. L.: *Families in former times, Kinship, household and sexuality*, Cambridge 1979.
- FORCHTSAM, V. – PRCHAL, J. (eds.): *Zemědělská výroba v kostce*, Praha 1960.
- FOSSIER, R.: *Enfance de l'Europe, Aspects économiques et sociaux I. II.*, Paris 1982.
- FOSSIER, R.: *Paysans d'Occident, XIe–XIVe siècles*, Paris 1984.
- FRANZ, A.: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter 1–2*, Freiburg im Breisgau 1909.
- FRAŇKOVÁ, S. – KLEIN, Z.: *Úvod do etologie člověka*, Praha 1997.
- FRAZER, J.: *La crainte des morts I. II. III.*, Paris 1934, 1935, 1937.
- FRAZER, J.: *Zlatá ratolest*, Praha 1977.
- FRAZER, J. G. (D.D. Frezer): *Folklor v Vetchom zavete*, Moskva 1985.
- FRAZER, J. G.: *Folklore in the Old Testament, Studies in comparative religion, legend and law*, New York (1923) 1988.
- FREUD, S.: *Úvod do psychoanalysy*, Praha 1945.

- FRIEDRICH, W.: *Die historische Geographie Böhmens bis zum Beginne der deutschen Kolonisation*, Wien 1912.
- FRITZE, H. W.: *Phänomene und Probleme des westslawischen Bauerntums am Beispiel des frühpřemyslidischen Böhmen*, in: Jankuhn, H.– Schützeichel, R.– Schwind, F. (eds.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*, Göttingen 1977, s. 494–529.
- FROLCOVÁ, V.: *Velikonoce v české lidové kultuře*, Praha 2001.
- FROLEC, V.: *K otázké vztahů mezi archeologickými a etnografickými doklady vesnického obydlí*, AR 37, 1975, s. 342–345.
- FROLEC, V.: *Prostá krása*, Praha 1984.
- FROLEC, V.: *Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem*, AH 12, 1987, s. 47–83.
- FROLEC, V. a kol.: *Vánoce v české kultuře*, Praha 1988.
- FROLEC, V. – VAŘEKA, J.: *Lidová architektura. Encyklopedie*, Praha 1983.
- FROLÍK, J.: *Druhý archeologický nález kalicha z Pražského hradu*, Sborník Kruhu přátel Muzea hl. m. Prahy 1, 1988, s. 95–102.
- FROLÍK, J. – KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z. – ŽEGKLITZ, J.: *L'Archéologie et la culture spirituelle du Moyen Age (Quatre miniatures)*, PA 83, 1992, s. 149–173.
- FROLÍK, J. – SIGL, J.: *Chrudimsko v raném středověku. Vývoj osídlení a jeho proměny*, Hradec Králové 1995.
- FROLÍK, J. – SMETÁNKA, Z.: *Archeologie na Pražském hradě*, Praha – Litomyšl 1997.
- FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, D.: *Dřevěné kostely v Čechách v archeologických pramenech*, Archeologie ve středních Čechách 3, 1999, s. 535–545.
- GAST, M. – SIGAUT, F.: *Les techniques de conservation des graines à long terme*, Paris 1979.
- GEERTZ, C.: *Interpretace kultur*, Praha 2002.
- GIEYSZTOR, A.: *Mitologia Slowian*, Warszawa 1982.
- GOJDA, M.: *Archeologie krajiny. Vývoj archetypu kulturní krajiny*, Praha 2000.
- GOODY, J.: *The Development of the family and marriage in Europe*, Cambridge – New York 1983.
- GRÅSLUND, A.-S.: *Ideologi och Mentalitet*, Uppsala 2001 (s obsáhlým anglickým souhrnem).
- GRAUS, F.: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I., Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. století*, Praha 1953.
- GRAUS, F.: *Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě*, Československý časopis historický, 13, 1965, s. 1–18.
- GREKOV, B. D. – ARTAMONOV, M. I. (eds.): *Istoria kultury drevněj Rusi*, Moskva 1948.
- GRINGMUTH-DALLMER, E.: *Zur Technik mittelalterlichen Rodungen*, Gleditschia 18, 1990, s. 161–168.
- GUREVIČ, A. J.: *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978.
- GURJEWITCH, A. J.: *Mittelalterliche Volkskultur*, Dresden 1986.

- HABOVŠŤIAK, A.: *Stredoveká dedina na Slovensku*, Bratislava 1985.
- HALBWACHS, M.: *Das Kollektive Gedächtnis*, Stuttgart 1967.
- HALL, E. T.: *Bezgłosny język*, Warszawa 1987.
- HALSTEAD, P.- O'SHEA, J.: *Bad year economics. Cultural responses to risk and uncertainty*, Cambridge 1989.
- HANÁKOVÁ, H. – STLOUKAL, M.: *Staroslovanské pohřebiště v Josefově*, Rozpravy ČSAV, Řada věd společenských 76, 1966/9.
- HANSMANN, L. – KRISSE-RETTENBECK, L.: *Amulett und Talisman, Erscheinungsform und Geschichte*, München 1966.
- HANULIAK, M.: *Využitie národopisných paralel pri rekonštrukcii stavebných technik objektov dedinskej usadlosti v stredoveku*, AH 12, 1987, s. 171–181.
- HANULIAK, M.: *Praveké, včasnodedinné a stredoveké osídlenie v Chľabe*, Slovenská Archeológia 37, 1989, s. 151–212.
- HANULIAK, M.: *K zmenám náboženských predstáv v 9.–12. storočí*, AH 15, 1990, s. 323–333.
- HANULIAK, M.: *Aussagefähigkeit archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhunderts*, Slovenská archeológia 38, 1990, s. 147–192.
- HANULIAK, M.: *Ku vzťahu pohanstva a kresťanstva na podklade archeologických prameňov*, Slavia Slovaca 28/1–2, 1993, s. 15–20.
- HANULIAK, M.: *Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter*, Ethnographisch–Archäologische Zeitschrift 40, 1999, s. 577–584.
- HANULIAK, M.: *Pohansko – kresťanský synkretizmus a jeho prejavy na nekropolách z mladšieho úseku včasného stredoveku*, Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia 3–4, 2000–2001, s. 109–125.
- HANULIAK, M. – KUZMA, I. – ŠALKOVSKÝ, P. et al.: *Mužla – Čenkov I. Osídlenie z 9. – 12. storočia*, Nitra 1993.
- HARMENING, D.: *Superstitio, Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*, Berlin 1979.
- HEERS, J.: *Fêtes de fous et Carnavals*, Paris 1983.
- HEJNA, A.: *Středověká vesnická keramika v Čechách*, Sborník Národního muzea v Praze, A-Hist. 20, 1966, s. 313–362.
- HELLER, J. – MRÁZEK, M.: *Nástin religionistiky*, Praha 1988.
- HENSEL, W.: *Slowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965.
- HERMANN, B. (ed.): *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, Stuttgart 1987.
- HERRMANN, J. (ed.): *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*, Berlin 1985.
- HLAVÁČEK, I. – KAŠPAR, J. – NOVÝ, R.: *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 1988.
- HODDER, I.: *Symbols in Action*, Cambridge 1982.
- HODDER, I.: *The Present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, London 1982.
- HODDER, I.: *Reading the Past*, Cambridge 1986.

- HODGES, R.: *Dark Age Economics*, London 1982.
- HODGES, R.: *Rewriting History: Archaeology and the Annales Paradigm*, in: Jaritz, G. (ed.), *Alltag und Fortschritt im Mittelalter*, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 8, s. 137–149, Wien 1986.
- HOFFMANN-KRAYER, E. – BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. (eds.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlin – Leipzig 1927–1942. Reprint 2000.
- HOFMANNOVÁ, E. – JEBAVÝ, F. S.: *Rostliny v domácí lékárně*, Božkov 1991.
- HORVÁTHOVÁ, E.: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*, Bratislava 1986.
- HORVÁTHOVÁ, E.: *Predstavy o posmrtnom živote v koreláciach s pohrebnými obradmi*, in: Krekovič, E. (ed.), *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*, s. 66–75, Bratislava 1993.
- HUML, V.: *Príspevek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století*, AH II, 1986, s. 441–459.
- HUSA, V. – PETRÁŇ, J. – ŠUBRTOVÁ, A.: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*, Praha 1967.
- CHAPELOT, J. – FOSSIER, R.: *Village et la Maison au Moyen Age*, Paris 1980.
- CHAPMANN, R. – KINNES, I. – RANDSBORG, K. (eds.): *The Archaeology of Death*, Cambridge 1981.
- CHARVÁT, P.: *Předkřesťanské ideologie v raném českém středověku*, *Studia Mediaevalia Pragensia* 1, s. 77–91.
- CHILDE, G. V.: *Piecing Together the Past*, London 1965.
- CHOC, P.: *Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů*, *Demografie* 1963, s. 38–52, 126–137, 235–244, 331–340; 1964, s. 21–28.
- CHOCHOL, J.: *Antropologický příspěvek k poznání slovanských populací v Čechách: Slovanské pohřebiště z poloviny 10. století z Brandýsku u Slaného*, *PA* 52, 1961, s. 632–642.
- CHORVÁTHOVÁ, L.: *Paralely rodinno-rodového kultu v zvykosloví dvoch kysuckých obcí*, *Slovenský národopis* 37, 1 / 2, 1989, s. 41–49.
- CHORVÁTHOVÁ, L.: *Pohrebné hry, strázenie mrtveho a vampirizmus v strednej Európe*, in: Krekovič, E. (ed.), *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*, s. 76–80, Bratislava 1993.
- CHORVÁTOVÁ, H.: *K významu príveskov – amuletov z včasnostredovekých pohrebísk*, *Hieron* 3, 1998, s. 106–111.
- CHOTEK, K.: *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými*, *Český lid* 53, 1966, s. 271–293.
- JANKUHN, H.: *Die Einführung in die Siedlungsarchäologie*, Berlin – New York 1977.
- JANKUHN, H. – SCHÜTZEICHEL, R. – SCHWIND, F. (eds.): *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*, Göttingen 1977.
- JANSSEN, W.: *Das Tier im Spiegel der archäologischen Zeugnisse*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 31, Spoleto 1985, s. 1231–1317.
- JARITZ, G.: *Fasten als Fest? Überlegungen zu Speisebeschränkungen im späten Mittelalter*, in: Cerwinka, G. et al. (eds.), *Geschichte und ihre Quellen*, *Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70 Geburtstag*, s. 157–168, Graz 1987 (separatum).

- JEŽEK, M. – KLÁPŠTĚ, J. (redig.): *Pražský hrad a Malá Strana* (s příspěvky J. Zavržela, J. Čihákové, V. Čulíkové, P. Stránské a I. Boháčové), *Mediaevalia Archaeologica* 3, Praha 2001.
- JIRÁSEK, V.: *Rostliny na našem stole*, Praha 1958.
- JUNG, C. C.: *Four Archetypes (Mother, Rebirgh, Spirit, Trickster)*, London 1989.
- JUSTOŇ, Z.: *Hudba přírodních národů*, *Jazz Petit* 7, Praha 1981.
- KLANICA, Z.: *Křesťanství a pohanství staré Moravy*, in: *Svatopluk 894–1994*, s. 93–137, Nitra 1997.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Studies of structural change in medieval settlement in Bohemia*, *Antiquity* 65, No. 247, 1991, s. 396–405.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Změna – Středověká transformace a její předpoklady*, in: *Mediaevalia archaeologica Bohemica* 1993, PA, Supplementum 2, 1994, s. 9–59.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Paměť krajiny středověkého Mostecka*, Most 1994.
- KLAPSTE, J.: *Les outils de la préparation du sol au Moyen Age (A propos des fouilles archéologiques tchèques)*, *Le village médiéval et son environnement. Études offertes à Jean-Marie Pesez*, s. 359–365 (Publications de la Sorbonne), Paris 1998 (separatum).
- KLÁPŠTĚ, J.: *Archeologie středověké vesnice v Čechách (1990–1997) – (Bibliografie)*, *AH* 24, 1999, s. 459–468.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách*, *AR* 51, 1999, s. 774–808.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Středověká vesnice v proměnách našeho poznávání*, in: *Buško, C. – Klápště, J. – Leciejewicz, L. – Mozdziuch, S., Civitas et villa, Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, s. 327–338, Wrocław – Praha 2002.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Dějepis a archeologie: Příbuzenství jak se patří*, in: *Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (eds.), Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika*, s. 96–109, Praha 2003.
- KLÁPŠTĚ, J. – PLEŠKOVÁ, E. – ŽEMLIČKA, J. (eds.): *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštika*, Praha 2003.
- KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z.: *Dějiny středověkého osídlení a problémy vývoje klimatu*, *Zpravodaj místopisné komise ČSAV* 22, 1981, s. 344–354.
- KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z.: *Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971–1981*, *AH* 7, 1982, s. 11–31.
- KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z.: *The Archaeology of Medieval Villages in Bohemia and Moravia (Czech Republic)*, *Ruralia* 1, PA – Supplementum 5, Prague 1996.
- KLÁPŠTĚ, J. – SMETÁNKA, Z. – DRAGOUN, Zv.: *Příspěvek ke studiu zemědělského zázemí středověké Prahy*, *AR* 35, 1983, s. 387–426.
- KLÁPŠTĚ, J. – TOMÁŠEK, M.: *Nástin raně středověkého osídlení v Bylanech u Kutné Hory*, in: *In memoriam Jan Rulf*, PA – Supplementum 13, 2000, s. 165–181.
- KLÁPŠTĚ, J. – ŽEMLIČKA, J.: *Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy*, *Československý časopis historický* 27, 1979, s. 884–906.
- KLASSEN, J. M.: *Marriage and Family in Medieval Bohemia*, *East European Quarterly* XIX, 1985, s. 257–274.

- KLEJN, L.S.: *Metaarchaeology*, Acta Archaeologica (Kobenhavn), 72/1, 2001, Supplementa 3, s. 201.
- KOLLMANN, J.: *Zavedení gregoriánského kalendáře v Čechách*, Sborník archivních prací, 24, s. 3–41.
- KOMOROVSKÝ, J.: *Kultový aspekt pohrebných žalospevov*, in: Krekovič, E. (ed.), *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*, s. 93–98, Bratislava 1993.
- KON, I. S.: *Rebenok i občestvo. Istorikoetnografičeskaja perspektiva*, Moskva 1988.
- KOTTAK, C.F.: *Cultural Anthropology*, New York etc. 1991.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Ikonografia jako prameň štúdia ľudovej kultúry na Slovensku*, Slovenský národopis 18, 1970, s. 393–450.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.: *Človek tvorca*, Bratislava 1987.
- KOVÁČIK, P.: *Záblacany, jejich ekonomika a služební organizace aneb Odpovědi a otázky*, AH 24, 1999, s. 81–89.
- KRÁSA, J.: *Die Reisen des Ritters John Mandeville*, München 1983.
- KRÁSA, J.: *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990.
- KREKOVÍČ, E. (ed.): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*, Bratislava 1993.
- KROFTA, K.: *Kurie a cirkevní správa zemí českých v době předhusitské*, Český časopis historický 10, 1904, s. 15–36, 125–152, 249–275, 373–391.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích*, PA 52, 1961, s. 544–549.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Příspěvek k vývoji lidového šperku 10. stol. v Čechách*, PA 54, 1963, s. 87–113.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Zuláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách*, VPS 5, 1964, s. 177–215.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit in Böhmen*, PA 57, 1966, s. 277–327.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Počátky křesťanství v Čechách ve světle archeologických pramenů*, PA 62, 1971, s. 406–456.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Die Ausstattung der Burgwallzeitfriedhöfe in Böhmen und ihre rituelle Bedeutung*, VPS 7, 1972, s. 179–206.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9. až 11. věku v Čechách*, PA LXV, 1974, s. 34–110.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Nemoc a smrt u starých Slovanů podle Kosmy a jeho pokračovatelů*, Documenta Pragensia 7/1, 1987, s. 30–43.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Amulety ve formě miniaturních zbraní ve slovanském hrobě na pohřebišti v Želenicích*, Sborník Západočeského muzea v Plzni, H8, 1992, s. 156–161.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Burgwallzeitliche Bernsteinfunde auf den Gräberfeldern in Böhmen*, in: Beck, C.W. – Bouzek, J., *Amber in Archaeology*, s. 187–190, Praha 1993.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z.: *Kultovní místo na pohřebišti v Lahovicích*, in: Kubková, J. – Klápště, J. – Ježek, M. – Meduna, P. et al. (eds), *Život v archeologii stře-*

- dověku, Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, s. 394–401, Praha 1997.
- KRZEMIENSKA, B.: *Užitkové rostliny a rostlinná výživa raně středověkých Čech*, VPS 4, 1963, s. 132–179.
- KRZEMIENSKA, B.: *Břetislav I.*, Praha 1986.
- KRZEMIENSKA, B.: *Břetislav II. Pokus o charakteristiku osobnosti panovníka*, Československý časopis historický 35, 1987, s. 722–731.
- KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: *Přemyslovská hradiště a služební organizace přemyslovského státu*, AR 17, 1965, s. 624–655.
- KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. a 11. století)*, Hospodářské dějiny 1, 1978, s. 149–230.
- KŘÍVSKÝ, L. – PEJML, K.: *Dlouhodobé kolísání sluneční aktivity a povodně na Labi (1000–1786)*, in: Klimatické změny, Seminář Valtice 30. 9.–2. 10. 1985 (Sborník referátů).
- KUBÍKOVÁ, J. – MOLÍKOVÁ, M.: *Vegetace a květena Tichého údolí, Roztockého háje a Sedleckých skal na severozápadním okraji Prahy*, Bohemia Centralis (Praha), 10, 1981, s. 129–206.
- KUDČERA, M.: *Slovensko po páde Velkej Moravy*, Bratislava 1974.
- KUDRNÁČ, J.: *Klučov. Staroslovanské hradiště ve středních Čechách*, Praha 1970.
- KUNA, M.: *Archeologický průzkum povrchovými sběry*, Praha 1994.
- KUNA, M.: *Česká archeologie v postmoderní době*, AR 52, 2000, s. 404–408.
- KURPELOVÁ, M. – COUFAL, L. – ČULÍK, J.: *Agroklimatické podmienky ČSSR*, Bratislava 1975.
- KYBALOVÁ, L.: *Dějiny odívání. Středověk*, Praha 2001.
- KYLL, N.: *Tod, Grab, Begräbnissplatz, Totenfeier*. Rheinisches Archiv 81, Bonn 1972.
- KYTLICOVÁ, O.: *Slovanské pohřebiště v Brandýsku*, PA 59, 1968, s. 193–248.
- LAMB, H. H.: *Climate, Present, Past and Future 2*, London 1977.
- LANGHAMMEROVÁ, J.: *České vánoce*, Praha 1988.
- Latinitatis Medii Aevi Lexicon Bohemorum* 2, Praha 1978, s. 104; 4, Praha 1981, s. 505.
- LECOUTEUX, C.: *Přízraky a strašidla středověku*, Praha 1997.
- LE GOFF, J.: *Le temps du purgatoire (IIIe – XIIIe siècles)*, Colloques internationaux du CNRS No 604 – Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Age – IIIe–XIIIe s., Éditions du CNRS, s. 517–529, Paris 1984.
- LE GOFF, J.: *The Birth of Purgatory*, Chicago 1984.
- LE GOFF, J.: *Zrození očistce*, Praha 2003.
- LE GOFF, J.: *La civilisation de l'Occident médiéval*, Paris 1984.
- LE GOFF, J.: *Für ein anderes Mittelalter*, Frankfurt/M. – Berlin – Wien 1984.
- LE GOFF, J. (ed.): *L'homme médiéval*, Paris 1989.
- LE GOFF, J.: *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991.
- LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*, Praha 1998.
- LE GOFF, J.: *Intelektuálové ve středověku*, Praha 1999.

- LE GOFF, J.: *Středověký člověk a jeho svět*, Praha 2003.
- LE GOFF, J.: *Zrození očistce*, Praha 2003.
- LE GOFF, J.–CHARTIER, R.–REVEL, J. (eds.): *La nouvelle histoire*, Paris 1978.
- LE GOFF, J. – SCHMITT, J.-C.: *Encyklopedie středověku*, Praha 2002.
- LEONE, M.: *Some opinions about recovering mind*, *American Antiquity* 47, 1982, s. 742–760.
- LEROI-GOURHAN, A.: *L'homme et la Matière*, Paris 1943.
- LE ROY-LADURIE, E.: *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris 1967.
- LE ROY-LADURIE, E.: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975.
- LE ROY-LADURIE, E.: *La sorcière de Jasmin*, Paris 1983.
- LÉVI-STRAUSS, C.: *Anthropologie Structurale*, Paris 1958.
- LÉVI-STRAUSS, C.: *La pensée sauvage*, Paris 1962.
- LÉVY-BRUHL, L.: *La surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*, Paris 1931.
- LILLEHAMMER, G.: *A Child is Born. The Childs World in an Archaeological Perspective*, *Norwegian Archaeological Review* 22, 1989, s. 90–105.
- LIPPERT, J.: *Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit ausschliesslich aus Quellen I–II*, Prag – Wien – Leipzig 1896–1898.
- LOM, F.: *Vývoj osevních postupů a soustav hospodaření v českých zemích*, *Vědecké práce zemědělského muzea* 13, 1973, s. 215–263.
- LOWMIAŃSKI, H.: *Religia Slowian i jej upadek*, Warszawa 1986.
- LUDIKOVSKÝ, K.–SNÁŠIL, R.: *Mladohradištní kostrové pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách (o. Břeclav)*, *Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně* 2/4, Praha 1975.
- LÜTHI, M.: *Es war einmal... Vom Wesen des Volksmärchen*, Göttingen 1977.
- LUTOVSKÝ, M.: *Kolínský hrob: ad fontes*, *Sborník Národního muzea, řada A – Hist.* 48/ 3–4, 1994.
- LUTOVSKÝ, M.: *Hroby předků. Sonda do života a smrti dávných Slovanů*, Praha 1996.
- LUTOVSKÝ, M.: *Poslední cesta. K úloze komunikace v rituálech spojených se smrtí*, *AH* 23, 1998, s. 253–258.
- LUTOVSKÝ, M.: *Dvacet džbánů medoviny a bezbožné kratochvíle. O pohřbívání trochu jinak*, *AR* 50, 1998, s. 790–800.
- LUTOVSKÝ, M.: *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001.
- MACEK, J.: *K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění*, *Husitský Tábor* 10, 1991, s. 47–66.
- MACEK, J.: *Historická sémantika*, *Český časopis historický* 89/1, 1991, s. 1–30.
- MACEK, J.: *Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku*, *Český časopis historický* 95, 1997, s. 289–314.
- MALINOWSKI, T.: *O wczesnośredniowiecznych dzwonekach z ziem Polskich*, *Archeologia Polski*, 38/1, 1993, s. 95–122 (separatum).
- MANE, P.: *Calendriers et techniques agricoles (France – Italie, XIIe–XIIIe siècles)*, Paris 1983.
- Manger et boire au Moyen Age*, *Actes du Colloque de Nice* 15.–17. Octobre 1982, 1–2, *Faculté des lettres et sciences humaines de Nice* 28, Nice 1984.

- MANNHARDT, W.: *Wald- und Feldkulte* 1,2, Berlin 1904.
- MANSELLI, R.: *Vie familiale et éthique sexuelle dans les pénitentiels*, in: *Famille et parenté dans l'occident médiéval* (eds. DUBY, G. et LE GOFF, J.), Rome 1977, s. 363–383.
- MASARYKOVÁ, A.: *Dětství a mládí*, Praha 1994.
- MAŠÍN, J.: *Románská malba v Čechách a na Moravě*, Praha 1954.
- MATĚJČEK, Z. – LANGMEIER, J.: *Výprava za člověkem*, Praha 1981.
- MATTIOLI, P. O.: *Herbář: jinak bylinář velmi užitečný...* (překlad Tadeáše Hájka z Hájku 1562; výbor Jan Janko et al., Praha 1982).
- MAUSE DE, L. (ed.): *The History of Childhood*, New York 1974.
- MAUSS, M.: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*, Praha 1999.
- MEDUNA, P.: *Die frühmittelalterliche Siedlung (6.–13. Jh.) auf dem Katastralgelände Hrdlovka, Bz. Teplice, Nordwestböhmen*, *Ruralia* 1, PA – Supplementum 5, 1996, s. 311–313.
- MĚCHUROVÁ, Z.: *Projevy duchovní kultury ve hmotných památkách na Moravě a ve Slezsku*, *AH* 15, 1990, s. 311–321.
- MENCL, V.: *Panské tribuny v naší románské architektuře*, *Umění* 13, 1965, s. 29–62.
- MENCL, V.: *Lidová architektura v Československu*, Praha 1980.
- MERHAUTOVÁ, A.: *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971.
- MERHAUTOVÁ, A. – TŘEŠTÍK, D.: *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983.
- MERHAUTOVÁ, A. – TŘEŠTÍK, D.: *Ideové proudy v českém umění 12. století*, *Studie ČSAV* 2/85, Praha 1985.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.: *Příspěvek k možnostem rekonstrukce středověké krajiny, území zaniklých vesnic a typů sídlišť*, *AH* 12, 1987, s. 111–128.
- MIKYŠKA, R. a kol.: *Geobotanická mapa ČSSR, I. České země*, Praha 1968.
- MJARTAN, J.: *Eudové rybárstvo na Slovensku*, Bratislava 1984.
- MODZELEWSKI, K.: *Organizacja gospodarstwa państwa piastowskiego X.–XII. w.*, Wrocław 1975.
- MODZELEWSKI, K.: *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987.
- MONTANARI, M.: *Rural Food in Late Medieval Italy*, in: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs* 7, 1984, s. 307–320.
- MONTANARI, M.: *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě*, Praha 2003.
- MORRIS, D.: *Manwatching. A Field Guide to Human Behaviour*, London 1977.
- MUNZAR, J.: *Medardova kápe aneb pranostiky očima meteorologa*, Praha 1985.
- MÜLLER, R. et al. (eds): *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde (Kinder)* 16, s. 526–548, Berlin – New York 2000.
- NAVRÁTILOVÁ, A.: *K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici. Obřady spojené s úmrtím a pohřbem*, *Český lid* 76, 1989, s. 149–156.
- NAVRÁTILOVÁ, A.: *„Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních rituálech českého lidu*, *Český lid* 83, 1996, s. 21–31.

- NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NECHVÁTAL, B.: *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště*, Praha 1999.
- NECHVÁTAL, B.–RADOMĚRSKÝ, P.: *Mladohradištní pohřebiště v Radomyšli u Strakonice*, AR 26, 1964, s. 655–656, 659–663, 665–685.
- NEKUDA, R.: *Obytné objekty ve světle archeologických výzkumů raně středověkých vesnických sídlišť na Moravě*, AH 19, 1994, s. 349–365.
- NEKUDA, R.: *Vývoj trojdílného rolnického domu v období vrcholného a pozdního středověku na Moravě ve světle archeologických výzkumů*, AH 20, 1995, s. 401–416.
- NEKUDA, V.: *Mstěnice. Zaniklá středověká ves 3. Raně středověké sídliště*, Brno 2000.
- NĚMEC, I. a kol.: *Slova a dějiny*, Praha 1980.
- NĚMEC, I.–HORÁLEK, J. a kol.: *Dědictví řeči*, Praha 1986.
- NEUSTUPNÝ, E.: *Demografie pravěkých pohřebišť*, Praha 1983.
- NEUSTUPNÝ, E.: *Archaeological Method*, Cambridge 1993.
- NEUSTUPNÝ, E.–DVOŘÁK, Z.: *Výživa pravěkých zemědělců: model*, PA 74, 1983, s. 224–257.
- NIEDERLE, L.: *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů*, Praha I/1, 1911; I/2, 1913; II/I, 1924; III/I, 1921; III/II, 1925.
- NIEDERLE, L.: *Rukověť slovanských starožitností*, Praha 1953.
- NODL, M.: *Dětství v předmoderní době*, Souvislosti 4, 1996, s. 7–29.
- NODL, M.: *Člověk stárne, čas utíká. Vnímání věku a stáří ve středověku*, Dějiny a současnost 26/2, 2004, s. 8–11.
- NODL, M. – ŠMAHEL, F. (eds.): *Člověk českého středověku*, Praha 2002.
- NOVÁČEK, V.J.: *Amulet ze 14. století nalezený v chrámu sv. Jiří na Hradě Pražském*, Český lid 10, 1901, s. 353–354.
- NOVOTNÝ, V.: *České dějiny*, Praha I/1, 1912; I/2, 1913; I/3 1928.
- NOVÝ, L. (ed.): *Dějiny techniky v Československu do konce 18. století*, Praha 1974.
- NOVÝ, R.: *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972.
- ODUM H. J. – ODUM, E. C.: *Energy Basis for Man and Nature*, New York 1981.
- OEXLE, J. (ed.): *Frühe Kirchen in Sachsen. Ergebnisse archäologischer und baugeschichtlicher Untersuchungen*, Stuttgart 1994.
- OPRAVIL, E. – LUTOVSKÝ, M.: *Obsah kaptorgy z Dobrovíze*, AR 45, 1993, s. 139–142.
- Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, Köln 1985.
- PÁTÝ, L. (ed.): *Ekologie a fyzika*, Praha 1982.
- PEJML, K.: *Kytice čarovních rostlin*, Liberec 1996 (reedice původního vydání z roku 1938).
- PEŁKA, L. J.: *Polska demonologia ludowa*, Warszawa 1987.
- PERNOUD, R.: *La femme au temps des cathédrales*, Paris 1980.
- PESEZ, J.-M.: *L'archéologie, mutations, missions, méthodes*, Paris 1997.
- PESEZ, J.-M.: *Culture matérielle et archéologie médiévale*, in: Jaritz, G. (ed.), *Mensch und Objekt im Mittelalter and in der frühen Neuzeit, Leben – Alltag – Kultur*, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde, Nr. 13, s. 37–51, Wien 1990.

- PEŠINA, J.: *Obraz krajiny v české knižní malbě kolem roku 1400*, Umění 13, 1965, s. 233–289.
- PETÉNYI, S.: *Games and toys in medieval and early modern Hungary*, Krems 1994.
- PETRÁŇ, J. (ed.): *Dějiny hmotné kultury I 1/2*, Praha 1985.
- PETRÁŇ, J. – PETRÁŇOVÁ, L.: *Rolník v evropské tradiční kultuře*, Praha 2000.
- PETRÁŇ, Z. – RADOMĚRSKÝ, P.: *Encyklopedie české numismatiky*, Praha 1996.
- PETRÁŇOVÁ, L. – PETRÁŇ, J.: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*, Husitský Tábor 10, 1991, s. 17–46.
- PIPONNIER, F.: *Mobiliers archéologiques et culture matérielle XIe–XIIIe siècles*, in: *Matériaux pour l'histoire des cadres de vie dans l'Europe occidentale (1050–1250)*, Centre d'études médiévales de Nice, Faculté des Lettres et Sciences Humaines, s. 135–147, Nice 1984 (separatum).
- PHILLIPSON, J.: *Ecological Energetics*, Studies in Biology No. 1, London – Beccles 1967.
- PÍČ, J. L.: *Čechy za doby knížecí*, Starožitnosti země české III/1, Praha 1909.
- PITTEROVÁ, A.: *Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů*, Český lid 52, 1965, s. 275–295.
- PLEINER, R.: *Základy slovanského železářství a hutnictví v českých zemích*, Praha 1958.
- PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*, Praha 1962.
- PLESSINGEROVÁ, A.: *Oheň v životě slovenských obcí pod Javorníky. Staré zpusoby rozněcování, užívání a udržování ohně a pověrečné obyčeje s ním spojené*, Časopis Národního muzea 131, 1962, s. 141–160.
- PLESSINGEROVÁ, A.: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky*, Sborník Národního muzea 17, A – Hist., 1963, s. 149–236.
- PLESSINGEROVÁ, A.: *Vývoj lidového interiéru a bydlení ve slovenských dědích pod Javorníky*, in: *Ludové staviteľstvo a bývanie na Slovensku*, Bratislava 1963, s. 179–241.
- PLESSINGEROVÁ, A.: *Zvyklosti a pověry při stavbě obydlí a obyčeje spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků*, Český lid 56, 1969, s. 15–34.
- PODBORSKÝ, V.: *Náboženství našich předků*, Brno 1994.
- PODBORSKÝ, V.: *Studium religiozity pravěku jako varianta „archeologie nenalezeného“*, in: *Neustupný, E. (ed.), Archeologie nenalezaného*, Plzeň – Praha 2002.
- PODLAHA, A.: *Katolická liturgika. Učebná kniha pro střední školy*, Praha 1904.
- POGNON, E.: *La vie quotidienne en l'an mil*, Paris 1981.
- POLC, J. V.: *Církevní správa v Čechách do poloviny 14. století. Tisíc let pražského biskupství 973–1973*, s. 17–60.
- POULÍK, J.: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha 1975.
- POWER, E.: *Medieval People*, London 1924.
- PRAŽÁK, V.: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*, Český lid 53, 1966, s. 321–348.

- PROFANTOVÁ, N. – PROFANT, M.: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*, Praha 2000.
- PROPP, J. V.: *Russkije agrarnyje prazdniki*, Leningrad 1963.
- PROPP, J. V.: *Istoričeskije korni volšebnoj skazki*, Leningrad 1986.
- PRYOR, F. L.: *The Origins of Economy*, New York – San Francisco – London 1977.
- PUHVEL, J.: *Srovnávací mythologie*, Praha 1997.
- QUITT, E.: *Klimatické oblasti Československa*, Brno 1971 (Studia Geographica 16, s. 1–74).
- RADOMĚRSKÝ, P.: *Peníze Kosmova věku (1050–1125)*, Numismatický časopis 21, 1952, s. 7–138.
- RADOMĚRSKÝ, P.: *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě*, Sborník Národního muzea v Praze, A – Hist. 9, Praha 1955.
- RADOMĚRSKÝ, P.: *Numismatické nálezy z mladší doby hradištní na Levém Hradci a v okolí*, Moravské numismatické zprávy 7, 1960, s. 12–14, 16, 18–20, 22.
- RASL, T.: *Ferdinand Bučina 1909–1994*, Magisterská teoretická diplomová práce, Katedra fotografie FAMU, Praha 2003.
- REES, A.D. – REES, B.: *Celtic heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales*, London 1973.
- RENFREW, C.: *Towards an Archaeology of Mind*, Cambridge 1983.
- RENFREW, C. – BAHN, P.: *Archaeology, Theories Methods and Practice*, London 2000.
- RENFREW, C. – ZUBROW, E.B.W. (eds.): *The Ancient mind, Elements of cognitive archaeology*, Cambridge (CUP), 1995.
- RICHÉ, P.: *Danses profanes et religieuses dans le haut Moyen Age*, in: Histoire sociale, sensibilités collectives et mentalités – Melanges Robert Mandrou, Paris 1985, S. 159–167.
- RUTTKAY, M.: *Výskum stredovekých dedinských sídlisk na Slovensku (Stav a perspektívy)*, AH 24, 1999, s. 7–40.
- RYBAKOV, B. A. (ed): *Očerki po istorii russkoj děrevni X–XIII vv.*, Moskva I, 1956, II, 1967.
- RYBAKOV, B. A.: *Jazyčestvo drevnich slavjan*, Moskva 1981.
- RYBAKOV, B. A.: *Jazyčestvo drevnej Rusi*, Moskva 1987.
- RYCHNOVSKÁ, M. – BALÁTOVÁ-TULÁČKOVÁ, E. – ŮLEHLOVÁ, B. – PELIKÁN, J.: *Ekologie lučních porostů*, Praha 1985.
- SASSE, B.: *Die Sozialstruktur Böhmens in der Frühzeit*, Historisch-archäologische Untersuchungen zum 9.–12. Jahrhundert, Berlin 1982.
- SEDOV, V.V.: *Vostočnye Slavjane v VI–XII vv.*, Moskva 1982.
- SEGALEN, M.: *Mari et femme dans la société paysanne*, Paris 1980.
- SEGALEN, M.: *Sociologie de la famille*, Paris 1981.
- SEIBT, F. (ed.): *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München – Wien 1983.
- SCHMIDT, R.: *Die Einsetzung der böhmischen Herzöge auf den Thron zu Prag*, Nationes I., Sigmaringen 1978, s. 439–463.
- SCHMITT, J.-C.: *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002.

- SCHMITZ, W.: *Die Bussbücher*, 2, Düsseldorf 1898.
- SCHWARZ, D. W. H.: *Sachgüter und Lebensformen*, Berlin 1970.
- SIGAUT, F.: *L'Agriculture et le Feu*, Paris 1975.
- SIMMER, A.: *Le prélevement des cranes dans l'Est de la France à l'époque mérovingienne*, *Archéologie médiévale* 12, 1982, s. 35–49.
- SKRUŽNÝ, L.: *Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR*, *PA* 54, 1963, s. 234–265.
- SKRUŽNÝ, L.: *K některým zvláštnostem pohřebního ritu na slovanském pohřebišti v obci Báší (o. Praha – východ)*, in: Dostál, B. – Vignatiová, J. (eds.), *Slované 6.–10. století*, *Sborník referátů ze symposia Břeclav – Pohansko 1978*, s. 211–220, Brno 1980.
- SKRUŽNÝ, L.: *Několik poznámek k otázce vývoje a funkce pece ve slovanských, středověkých a novověkých objektech i mimo ně*, *AH* 5, 1980, s. 221–242.
- SLÁMA, J.: *Příspěvek k vnitřní kolonizaci raně středověkých Čech*, *AR* 19, 1967, s. 433–445.
- SLÁMA, J.: *Mittelböhmen im frühen Mittelalter. Katalog der Grabfunde*, Praha 1977.
- SLÁMA, J.: *Levý Hradec. Svědek dávné české minulosti*, *Roztoky u Prahy* 1987.
- SLÁMA, J.: *Ekonomické proměny v přemyslovském státě za panování nástupců Boleslava II.*, in: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D. (eds.), *Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999)*, s. 261–266, Praha 2000.
- SLAVÍK, B. (ed.): *Fytogeografická a fytoocenologická problematika středních Čech*, *Studie ČSAV* 1, Praha 1980.
- SLIVKA, M.: *Dieťa na prvej a poslednej ceste*, *Hieron* 2, 1997–1998, s. 71–86.
- SLIVKA, M.: *Doterajšie poznatky z dejín a kultúry kresťanstva na Slovensku (4.–15. stor.)*, *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia*, 3–4, 2000–2001, s. 17–50. *Slovensko. Lud* – II. časť, Bratislava 1975.
- SŁUPECKI, L.P.: *Slavonic Pagan Sanctuaries*, Warszawa 1994.
- SMETÁNKA, Z.: *Výzkum středověké osady v Bylanech u Kutné Hory*, *AR* 14, 1962, s. 159–174, 167–168.
- SMETÁNKA, Z.: *Osada z doby hradištní u Kojic ve východních Čechách*, *AR* 15, 1963, s. 29–32, 37, 41–44.
- SMETÁNKA, Z.: *Současný stav archeologického výzkumu hmotné kultury zemědělských osad X.–XV. století v Čechách*, *Československý časopis historický* 13, 1965, s. 239–268.
- SMETÁNKA, Z.: *Slovanské sídliště v Bylanech u Kutné Hory*, *AR* 17, 1965, s. 358–367.
- SMETÁNKA, Z.: *Ekonomika dvou středověkých sídlišť v Bylanech u Kutné Hory*, in: *Z českých dějin*, *Sborník prací in memoriam prof. Dr. V. Husy (Acta Universitatis Carolinae)*, s. 13–22, Praha 1966.
- SMETÁNKA, Z.: *Archeologický výzkum středověké vesnice v Čechách v letech 1965–1970*, in: *Zaniklé vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů* 1, *Uherské Hradiště* 1971, s. 21–38.

- SMETÁNKA, Z.: *K ikonografii středověké vesnice*, AR 37, 1985, s. 319–333.
- SMETÁNKA, Z.: *Stopa magického jednání na pohřebišti za Jízdárnou Pražského hradu*, Sborník Kruhu přátel Muzea hl. m. Prahy 1, 1988, s. 47–55.
- SMETÁNKA, Z.: *Život středověké vesnice. Zaniklá Súdna*, Praha 1988.
- SMETÁNKA, Z.: *K problému energetiky v období středověku (Pracovní these)*, AH 14, 1989, s. 43–51.
- SMETÁNKA, Z.: *Campus iuxta Suadow et iuxta Colasoy et iuxta Hriunatecz (K otázce systému obdělávání polí v raném středověku)*, Studia mediaevalia Pragensia II., 1991, s. 105–116.
- SMETÁNKA, Z.: *Únětice and Levý Hradec in the 12th century: results of recent field work*, AR 44, 1992, s. 231–242.
- SMETÁNKA, Z.: *K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku*, Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993, PA Supplementum 2, 1994, s. 117–138.
- SMETÁNKA, Z.: *Hmotná kultura*, in: Spunar, P., *Kultura středověku*, s. 9–42, Praha 1995.
- SMETÁNKA, Z.: *Upří tahnou*, Dějiny a současnost 20/2, 1998, s. 58.
- SMETÁNKA, Z.: *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku*, Praha 2003.
- SNÁŠIL, R.: *Záblacany (okres Uherské Hradiště)*, in: *Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů 1*, Uherské Hradiště 1971, s. 89–116.
- SOKOL, J.: *Malá filosofie člověka*, Praha 1994.
- SOKOL, J.: *Filosofická antropologie: člověk jako osoba*, Praha 2002.
- SOMMER, P.: *Christianizace střední Evropy a archeologické prameny*, Slavia antiqua 37, 1996, s. 137–145.
- SOMMER, P.: *Der Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec*, in: Kubková, J.– Klápště, J.– Ježek, M.– Meduna, P. et al. (eds.), *Život v archeologii středověku*, sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, s. 586–595, Praha 1997.
- SOMMER, P.: *Raně středověká ecclesia lignea a archeologie*, in: Nekuda, R. – Unger, J. (eds.), *Z pravěku do středověku*, Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, s. 276–278, Brno 1997.
- SOMMER, P.: *Duchovní svět raně středověké české laické společnosti*, in: Třeštíková, D. – Žemlička, J. (eds.), *Svatý Vojtěch Čechové a Evropa*, s. 133–166, Praha 1998.
- SOMMER, P.: *Heidnische und christliche Normen im Konflikt. Vorstellungswelt der böhmischen Gesellschaft im frühen Mittelalter*, in: *Prozesse der Normbildung und Normveränderung im mittelalterlichen Europa*, s. 161–186, Stuttgart 2000.
- SOMMER, P.: *Levohradecký „Lapis primarius“*, in: Tomková, K., *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I*, Castrum Pragense 4, s. 279–284, Praha 2001.
- SOMMER, P.: *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha 2001.
- SPUNAR, P. (ed.): *Kultura středověku*, Praha 1972.

- SPUNAR, P.: *Kultura českého středověku*, Praha 1985.
- SPUNAR, P. (ed.): *Kultura středověku* (2. pozměněné vydání), Praha 1995.
- STANHILL, G.: *The fellah's farm: an autarkic agro-ecosystem*, *Agro-Ecosystems* 4, 1978, s. 433–488.
- STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D.: *Metal Rattles of the western Slavs*, *La pluridisciplinarité en archéologie musicale*, s. 443–446, Paris 1994.
- STLOUKAL, M.: *Struktura obyvatelstva velkomoravských Mikulčic. Příspěvek k paleodemografii starých Slovanů*, *AR* 14, 1962, s. 61–83.
- STLOUKAL, M. (ed.): *Biology of the European Human Populations of Middle Ages – Symposium*, *Sborník Národního muzea v Praze* 43, B, 1987, s. 65–215.
- STLOUKAL, M. – HANÁKOVÁ, H.: *Antropologie raněstředověkého pohřebiště v Abrahámu*, *Sborník Národního muzea v Praze* 28, B, 19, s. 57–131.
- STLOUKAL, M. – VYHNÁNEK, L.: *Slované z velkomoravských Mikulčic*, Praha 1976.
- STONE, L.: *The Family, Sex and Marriage*, New York 1977.
- STRÁNSKÁ, D.: *Lidové obyčeje hospodářské*, *Národopisný věstník československý* 23–26, 1930–1933 (zvl. otisk).
- STRÁNSKÁ D.: *Nové příspěvky o slovanských obyčejích z hlediska slovanských starožitností*, *VPS* 1, 1956, s. 133–157.
- STRÁNSKÁ D.: *Dlabané zásobnice a truhly českého lidu*, *VPS* 4, 1963, s. 271–333.
- SVOBODA, B.: *Hradištní pohřebiště s dřevěnou stavbou v Žalanech u Teplic*, *PA* 54, 1963, s. 266–307.
- SYŘIŠŤOVÁ, E.: *Imaginární svět*, Praha 1977.
- ŠACH, F.: *Rádlo a pluh na území Československa I, Nejstarší orebné nářadí*, *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*, Praha 1961, s. 23–155.
- ŠEBÁNEK, J. – DUŠKOVÁ, S.: *Česká listina doby Přemyslovské I*, *Sborník archivních prací*, 4, 1956, s. 136–211.
- ŠIKULOVÁ, V.: *Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní*, *Pravěk východní Moravy* 1, s. 88–162.
- ŠKABRADA, J.: *K možností srovnání středověkého a mladšího vesnického domu v Čechách*, *Husitský Tábor* 10, 1991, s. 67–86.
- ŠKABRADA, J.: *Lidové stavby. Architektura českého venkova*, Praha 1999.
- ŠKABRADA, J. – SMETÁNKÁ, Z.: *K metodice povrchového průzkumu raně středověké vesnice*, *Památková péče* 5, 1974, s. 297–306.
- ŠMAHEL, F.: *Silnější než víra: Magie, pověry a kouzla husitského věku*, *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 30, 1990, s. 31–51.
- ŠMAHEL, F.: *Archeologické doklady středověké duchovní kultury*, *AH* 15, 1990, s. 295–310.
- ŠMELHAUS, V.: *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví*, *Prameny a studie* 21 (ČSAZV), Praha 1980.
- ŠMILAUER, V.: *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960.
- ŠOLLE, M.: *Od úsvitu křesťanství k sv. Vojtěchu*, Praha 1996.

- ŠTAJNOCHR, V.: *Dva etnoikonografické exkurzy do novověké keramiky a keramika v archeologii*, AR 50, 1998, s. 35–42.
- ŠTĚPÁNEK, M.: *Změny vegetace a klimatu v historickém období*, Československý časopis historický 16, 1968, s. 415–434.
- ŠTĚPÁNEK, M.: *Strukturální změny středověkého osídlení I, II*, Československý časopis historický 17, 1969, s. 457–488, 649–679.
- ŠTĚPKOVÁ, J.: *Ibrahim b. Jakúb a směnné prostředky v Praze*, Časopis Národního muzea, Hist. 125, 1956, s. 17–23.
- ŠTIKA, J.: *Lidová strava na Valašsku*, Ostrava 1980.
- TARCALOVÁ, L. (ed.): *Magie a náboženství*, Uherské Hradiště 1997.
- TOMASZEWSKI, A.: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.
- TOMÁŠEK, M.: *Začalo to kolébkou*, Dějiny a současnost 24/2, 2002, s. 41.
- TOMKOVÁ, K.: *Bernstein im frühmittelalterlichen Böhmen*, PA 89, 1998, s. 64–103.
- TOMKOVÁ, K.: *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I*, Castrum Pragensense 4, Praha 2001.
- TORREY, E. F.: *Czarownicy i psychiatrzy*, Warszawa 1981.
- TRKOVSKÁ, V.: *Iluminace v rukopisech 11.–17. století jako národopisné prameny*, Český lid 50, 1963, s. 257–269.
- TŘEŠTÍK: *Kosmas*, Praha 1966.
- TŘEŠTÍK, D.: *Kosmova kronika, Studie k počátkům českého dějepiscetví a politického myšlení*, Praha 1968.
- TŘEŠTÍK, D.: *Věk zlatý a železný*, in: *Naše živá i mrtvá minulost*, Praha 1968, s. 26–42.
- TŘEŠTÍK, D.: *K sociální struktuře přemyslovských Čech. Kosmas o knížecím vlastnictví půdy a lidí*, Československý časopis historický 19, 1971, s. 537–567.
- TŘEŠTÍK, D.: *Křest českých knížat roku 845 a christianizace Slovanů*, Český časopis historický 92, 1994, s. 423–459.
- TŘEŠTÍK, Dušan: *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997.
- TŘEŠTÍK, D.: *Dějiny jako dějiny společností nebo jako dějiny kultur?*, Dějiny a současnost 23/4, 2001, s. 29–33.
- TŘEŠTÍK, D.: *Faktopisci a dějepisci*, Dějiny a současnost 24/5, 2002, s. 357–361.
- TŘEŠTÍK, D.: *Mýty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke „Starým pověstem českým“*, Praha 2003.
- TŘEŠTÍK, D.– KRZEMIEŇSKA, B.: *Přemyslovská hradiště a služební organizace přemyslovského státu*, AR 17, 1965, s. 624–655.
- TŘEŠTÍK, D.– KRZEMIEŇSKA, B.: *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě*, Československý časopis historický 27, 1979, s. 113 až 130.
- TŘEŠTÍK, D. – ŽEMLIČKA, J. (eds.): *Svatý Vojtěch Čechové a Evropa*, Praha 1998.

- TUREK, R.: *Čechy na úsvitě dějin*, Praha 1963.
- TUREK, R.: *Čechy v raném středověku*, Praha 1982.
- UNGER, J.: *Středověké votivní předměty z Mušova*, Mikulov 1984.
- UNGER, J.: *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–6. století. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, Brno 2002.
- VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčeje a lidové umění*, Praha 1959.
- VAN DÜLMEN, R.: *Historická antropologie. Vývoj – Problémy – Úkoly*, Praha 2002.
- VAN GENNEP, A.: *Les rites de passage, étude systématique des rites*, Paris 1909.
- VAN GENNEP, A.: *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- VÁŇA, Z.: *K současnému stavu studia slovanského pohanství*, PA 76, 1985, s. 228–250.
- VÁŇA, Z.: *Svět slovanských bohů a démonů*, Praha 1990.
- VĀŘEKA, J.: *Etnografický výzkum vesnického domu v období pozdního středověku*, Husitský Tábor 10, 1991, s. 107–114.
- VĀŘEKA, J.–PETRÁŇOVÁ, L.–PLESSINGEROVÁ, A.: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátku národního obrození*, Český lid 75, 1988, s. 202–211.
- VĀŘEKA, P.: *Stavební obětiny z české a moravské středověké vesnice v archeologických pramenech*, Český lid 78, 1991, s. 117–119.
- VĀŘEKA, P.: *Příspěvek k problematice výpovědních možností konstrukčních reliktů středověkého vesnického domu*, AR 48, 1991, s. 585–592.
- VĀŘEKA, P.: *Customs and rites connected with the building process of rural house and its importance for the study of archaic notions about space and landscape*, Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993, PA Supplementum 2, 1994, s. 139–144.
- VĀŘEKA, P.: *Konstrukce středověkého vesnického domu v Čechách a na Moravě (10.–15. století)*, Český lid 81, 1994, s. 185–200.
- VĀŘEKA, P.: *Význam obřadů a zvyklostí spojených se stavbou vesnického domu pro poznání archaických představ o krajině a prostoru*, in: Beneš, J. – Brůna, V., *Archeologie a krajinná ekologie*, s. 126–138, Most 1994.
- VĀŘEKA, P.: *Archeologie středověkého vesnického domu (Formování tradiční vesnické architektury ve středověké Evropě)*, Český lid 85, 1998, s. 1–33.
- VĀŘEKA, P.: *Stavební kultura předhradí Levého Hradce*, in: Tomková, K., Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I, *Castrum Pragense* 4, s. 254–272, Praha 2001.
- VÁVRA, I.: *Srbská cesta*, *Historická geografie* 17, 1978, s. 369–423.
- VEČERKOVÁ, E.: *Vejece jako rituální předmět*, in: Tarcalová, L. (ed.), *Magie a náboženství*, s. 69–76, Uherské Hradiště 1997.
- VENCL, S.: *K otázce interpretace pravěkých staveb*, AR 20, 1968, s. 490–510.
- VENCL, S.: *Nádoby z látek živočišného původu*, AR 31, 1979, s. 530–570.
- VENCL, S.: *Hřeben*, *Præhistorica* 8, *Varia archaeologica* 2, 1981, s. 234–248.
- VENCL, S.: *Žaludy jako potravina. K poznání významu sběru pro výživu v pravěku*, AR 37, 1985, s. 516–565.

- VENCL, S.: *Fragments of clay daub as a source of information on prehistoric architecture*, PA 82, 1991, s. 406–411.
- VENCL, S.: *Nádoby z organických hmot v archeologických nálezech*, AR 46, 1994, s. 527–532.
- VENCL, S.: *K otázce věrohodnosti svědectví povrchových průzkumů*, AR 47, 1995, s. 11–57.
- VENCL, S.: *Acorns as food: again*, PA 87, 1996, s. 95–111.
- VOGT, K.: *Die Burg in Böhmen*, Reichenberg – Leipzig, 1938.
- WAGSTAFF, J. M.: *Landscape and Culture*, Oxford – New York 1987.
- WIECZOREK, A. – HINZ, H. M. (eds.): *Europas Mitte um 1000*, 1–2 + Katalog (česká mutace bez obrazové dokumentace), Stuttgart 2000.
- WITTMER-BUTSCH, M. E.: *Zur Bedeutung von Schlaf und Traum im Mittelalter*, Medium Aevum Quotidianum, Sonderband 1, Krems 1990.
- WOLLMAN, F.: *Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské*, Národopisný věstník československý 14–18, 1920–1926 (zvláštní otisk).
- YOUNG, B.: *Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens*, Archéologie médiévale VII, 1977, s. 5–81.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (ed.): *Czas w kulturze (Les cultures et le temps UNESCO 1975)*, Warszawa 1987.
- ZÁTURECKÝ, A.P.: *Slovenské příslovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava 1975.
- ZEMAN, J. – SLÁMA, J. – BÜCHVALDEK, M.: *Pozdně halštatské a slovanské hroby z Řesaníc, o. Plzeň-jih*, PA 62, 1971, s. 364–405.
- ZÍBRT, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí z VIII. věku (Indiculus superstitionum et paganarum)*, jeho význam pro všeobecnou kulturní historii i pro studium kulturních přežitků v nynějším lidovém podání se zvláštním zřetelem k české lidovědě, Praha 1894 (reprint 1995).
- ZÍBRT, Č.: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*, Praha 1889.
- ZÍBRT, Č. (ed.): *Vavřince z Březové snář velmi pěkný podle úpravy Václava Hájka z Libočan*, Praha 1908.
- ZÍBRT, Č.: *Staročeská tělověda a zdravotěda*, Praha 1924.
- ŽEMLIČKA, J.: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 1997.

Seznam vyobrazení

328
LEGENDA
O OSTOJOVI

- Obálka:** Kalendářní obraz měsíce února. Breviř velmistra Lva 1356, deponium Národní knihovny Praha, sign. XVIII F 6
- Frontispis:** „Středověká rodina“ Adama a Evy, *Speculum humanae salvationis*, Archiv Pražského hradu, Knihovna metropolitní kapituly, sign. KMK-A32
- Předsádka:** Akropole a předhradí se zakreslením objevů J.L. Píče, před rokem 1909
- s. 7 Levý Hradec z polohy Řivnáč; foto Státní ústav archeologický, asi v roce 1947
 - s. 16 Krajina na sever od Prahy. Podle Z. Smetánky, kresba M. Černá, ARÚ ČSAV Praha
 - s. 19 Černčice okr. Teplice; část katastru původně raně středověké vsi. Podle J. Klápště upravila. K. Vytečková
 - s. 22 Třešeň ptačí, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile, 1982
 - s. 23 Brtě, ilustrace ze spisu Gaspara Höflera o včelařství, detail, 1614
 - s. 30 Okolí Levého Hradce, podle Z. Smetánky kresba M. Černá, ARÚ ČSAV Praha
 - s. 32 Rotunda sv. Klimenta na Levém Hradci, výzkum I. Borkovského v roce 1940; podle plánu I. Borkovského (ARÚ ČSAV Praha) kresba V. Richterová, *zjednodušeno*
 - s. 37 Bojovníci knížecí družiny v 11. a 12. století; Kodex vyšehradský, 1085, detail, Národní knihovna Praha; fotoarchiv Národního památkového ústavu Praha
 - s. 43 Větší zemědělská usedlost archaického typu; detail podle kresby ilustrátora Mandevillových cest, první polovina 15. století, Britská knihovna Londýn; kresba P. Chotěbor
 - s. 45 Doprava sena lehkým dvoukolovým vozem, Javorník, okr. Hodonín, jaro 1941, foto F. Bučina
 - s. 48 Levý Hradec – předhradí, dvoupřstorový dům, 9. století; výzkum I. Borkovský, 1954, zaměření F. Buřil a Z. Smetánka, nové posouzení P. Vařeka, in: K. Tomková, 2001, ARÚ ČSAV Praha
 - s. 49 Dvoupřstorový srub „v kožichu“, Poroškovo, Podkarpatská Rus.; neznámý fotograf, dvacátá až třicátá léta 20. století
 - s. 50 Levý Hradec – akropole; ukázka srubové vazby, pravděpodobně 10. století; výzkum I. Borkovského z roku 1947, Státní ústav archeologický Praha, kresba H. Pospíšilová

- s. 52 Levý Hradec – předhradí; tzv. „dvorec“, 9. století; výzkum I. Borkovského (1951–1952), zaměření F. Buřil, SÚA Praha; nové posouzení P. Vařeka, in: K. Tomková, 2001, ARÚ AVČR Praha
- s. 53 Levý Hradec – předhradí; tzv. „dvorec“; podle I. Borkovského navrhl arch. prof. P. Janák, Archeologický výzkum Pražského Hradu, ARÚ ČSAV Praha
- s. 57 Otevřená stodůlka, kresba podle lombardského rukopisu z konce 14. století; Rakouská národní knihovna Vídeň
- s. 58 Oboroh, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 59 Oboroh, kresba podle fotografie, in: V. Mencl, 1980, východní Slovensko, 20. století; kresba L. Marušková
- s. 60 Obilnice. Bylany, okr. Kutná Hora, 9. století; výzkum B. Soudský a Z. Smetánka, měření Z. Smetánka, 1960–1961/1962, in: Archeologické rozhledy (AR) 17, 1965, s. 365, ARÚ ČSAV Praha
- s. 62 Jednoduchý víceúčelový přístřešek, Bylany, okr. Kutná Hora, 12./13. století; výzkum B. Soudský – I. Pavlů – M. Steklá-Zápotočká, 1959–1960; in: Archeologické rozhledy 14, 1962, s. 171. Rekonstrukce podle Z. Smetánky s použitím Bible boskovické, Knihovna Olomouc, po roce 1415, kresba J. Škvainová, ARÚ ČSAV Praha
- s. 64 Rezervoár na jímání vody, Osturňa, okr. Poprad; foto Z. Smetánka, šedesátá léta 20. století
- s. 68 Rádlo, nástěnná malba v rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě, 1134; kresba D. Smetánková
- s. 69 Soubor železných radlic, 12.–počátek 14. století; kresba J. Steklá, ARÚ ČSAV Praha
- s. 70 Stopy křížové orby rádlím, 12. století, Praha 1-Klášrov, Malá Strana; podle výzkumu L. Hrdličky na počátku sedmdesátých let 20. století, kresba D. Smetánková
- s. 72 Pastýř se psem, podle Brněnské právní knihy, patrně 12. století; kresba H. Pospíšilová
- s. 75 Pšenice, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile, 1982
- s. 76 Hrách, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile, 1982
- s. 80 Středověká vesnice ohrazená plotem; detail podle kresby ilustrátora Mandevillových cest z první čtvrtiny 15. století, uloženo v Britské knihovně v Londýně; kresba P. Chotěbor
- s. 82 Raně středověké terasové sídlo, Běhařov, okr. Klatovy; průzkum Z. Smetánka, 1968, kresba M. Černá, ARÚ ČSAV Praha
- s. 83 Usedlost obklopená „pleteným plotem“, údolí řeky Turje na Podkarpatské Rusi; neznámý fotograf, dvacátá až třicátá léta 20. století
- s. 86 Románský kalich, 12. století, Archeologický výzkum Pražského Hradu, ARÚ ČSAV Praha; kresba H. Pospíšilová

- s. 90 Plechový zvon, Kolín nad Rýnem, původně kostel Sv. Cecilie; podle katalogu Ornamenta Ecclesiae, 1985, kresba K. Vytejšková
- s. 97 Schéma mlýna s vodorovným kolem, zjednodušená upravená kresba mlýna v Tamworth (Velká Británie), 9. století; Ph.A. Rahtz, in: D. V. Crossley, ed., 1981; kresba K. Vytejšková
- s. 99 Raně středověký katastr obce Únětice, podle Z. Smetánky kartograficky zpracovala V. Richterová, in: Archeologické rozhledy 44, 1992, s. 234
- s. 103 Sedlákovo ráno, detail z miniatury francouzského rukopisu po roce 1400, Národní knihovna Paříž; kresba K. Vytejšková
- s. 108 Senoseč, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 115 Těžká ruční práce, zpracování přílohu, první polovina 11. století, podle kalendářního obrazu měsíce března; Cotton MS Julius A. VI, Britská knihovna Londýn; kresba K. Vytejšková
- s. 116 Sekera a „klučovice“, Semonice, okr. Náchod, konec 13. a počátek 14. století; foto ARÚ ČSAV Praha
- s. 117 Práce s dřevěným rýčem, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského.
- s. 121 Zmrtvýchvstání o soudném dnu, Kodex vyšehradský, 1085, Národní knihovna Praha; fotoarchiv Národního památkového ústavu v Praze
- s. 124 Osekávání větví v měsíci březnu, Diurnale cisterciense (?), 14. století, klášter Maria Stern, Lužice; podle fotografie z fotoarchivu Národního památkového ústavu v Praze, kresba K. Knappová
- s. 125 Zásoba dřeva, Osturňa, okr. Poprad; foto Z. Smetánka, konec šedesátých let 20. století
- s. 126 Rozsévání zrna, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 128 Žatva obilí srpem, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 129 Ukládání snopů do košatiny, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 130 Výtłoukání zrna z klasů dvěma způsoby, podle lombardských rukopisů z konce 14. století, uložených v Národní knihovně v Paříži (Tacuinum Sanitatis) a z Rakouské národní knihovny ve Vídni; kresba H. Pospíšilová a L. Marušková
- s. 131 Srážení žaludů vepřům, kalendářní vyobrazení listopadu, Diurnale cisterciense (?), 14. století, klášter Maria Stern, Lužice; fotoarchiv Národního památkového ústavu v Praze
- s. 132 Začátek zabíjačky, kalendářní vyobrazení měsíce února, Kalendarium oseké (někdy též označované jako Diurnale (?), 14. století, klášter Maria Stern, Lužice; Fotoarchiv Národního památkového ústavu v Praze
- s. 135 Interiér jizby, Verchovina na Podkarpatské Rusi; kresba neznámého dokumentátora, dvacátá až třicátá léta 20. století

- s. 136 Nález dětské přenosné kolébky, Čáslav před rokem 1300; výzkum a kresba M. Tomášek, ARÚ AVČR Praha
- s. 140 Spánek na zemi, podle miniatury v Biblia moralisée, Neapol okolo 1350, Národní knihovna Paříž, sign. MSFr 9561; kresba H. Pospíšilová
- s. 142 „Kadlub“ a sud na úschovu obilí z 17. a 18. století, in: D. Stránská 1956; kresba H. Pospíšilová
- s. 143 Klíč pákový, in: I. Borkovský, 1965; kresba D. Smetánková
- s. 144 Reliéfni zlomek sv. Petra z hradu Oldříše, Předhradí u Poděbrad, před 1150; kresba J. Škvainová
- s. 145 Pružinové nůžky, Semonice, okr. Náchod, konec 13.–počátek 14. století; foto ARÚ ČSAV
- s. 146 Hrnc z 12. století, Praha 1, Malá Strana-Klárov, výzkum L. Hrdličky z počátku sedmdesátých let 20. století; foto ARÚ ČSAV Praha
- s. 147 Přenášení zrna v pleteném košíku, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 151 Jámová pec, Bylany, okr. Kutná Hora, 9. století, výzkum a zaměření Z. Smetánka; in: Archeologické rozhledy 17, 1965, s. 363
- s. 152 Zadělávání chleba, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 158 Rybářské ostě, Slovensko, 20. století, in: J. Mjartan, 1984; kresba K. Vytečková
- s. 164 Oběd na zemi, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 166 Len, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 167 Máčení konopí, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 169 Pramáci Eva přede, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 171 Nejběžnější oblečení sedláka, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 173 Plachetka, detail oltářního obrazu v Liptovskej Mare, okolo 1450, in: S. Kovačevičová, 1987; kresba L. Marušková
- s. 175 Oheň s kotlem, podle Brněnské právní knihy (detail), patrně 12. století; kresba H. Pospíšilová
- s. 176 Interiér lázně, Kalendárium ostrovské (někdy též Diurnale?), 14. století, klášter Maria Stern Lužice; fotoarchiv Národního památkového úřadu, Praha
- s. 177 Hřeben, 12. století, archeologický výzkum Pražského Hradu, ARÚ ČSAV Praha; kresba H. Pospíšilová
- s. 179 Denár Soběslava I. (1125–1140); kresba P. Chotěbor
- s. 183 Nošení břemen na tyči, miniatura z Biblia Veteris testamenti, 15. století, Národní knihovna Praha; kresba J. Škvainová
- s. 184 Židovský obchodník, „Hortus deliciarum“ abatyše Herrady z Landsbergu, poslední čtvrtina 12. století; jedna z četných překreseb zničeného rukopi-

- su, pořizovaných od roku 1818; in: M. Dembińska – Z. Podwińska, eds., 1981
- s. 186 Useknutí hlavy sv. Vojtěcha sekerou, dveře katedrály v Hnězdně, 12. století (detail); archiv autora
- s. 192 Obřadní masky (Opole a Novgorod), in: H. Cehak-Holubowiczowa, 1965, 11.–12. století; V.V. Sedov, 1982, 10.–11. století; podle Z. Váňa, 1990; kreslárna ARÚ ČSAV Praha
- s. 194 Symbol kříže z náhrobní desky; Bříza, okr. Litoměřice, 11. století, in: J. Sláma, 1977; kresba L. Marušková
- s. 199 Dvojhlavá příšera, kostel ve Stroňsku, první polovina 13. století; kresba H. Pospíšilová
- s. 201 Hrob vampýra, pohřebiště Praha 5-Lahovice, 9.–10. století, výzkum Z. Krumphanzlové (1955–1960); in: Z. Krumphanzlová, 1961; upraveno odstraněním přimíslených částí narušeného hrobu, kreslárna ARÚ AVČR Praha
- s. 202 Vyobrazení ďábla, Codex Gigas (detail), 1204–1230, Královská knihovna Stockholm; kresba L. Raslová
- s. 207 Černý bez, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájku z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 210 Znázornění snu, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba (detail) neznámý dokumentátor, dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 213 Bronzová kaptorga, Mělník-Rousovice, 11. století; in: J. Sláma, 1977; kresba Z. Smetánka
- s. 215 Zvířecí figurky, Mikulčice, 7.–8. století, in: J. Poulík, 1975; kresba H. Pospíšilová
- s. 218 Hrob č. 51, nález „strigy“ v Lumbeho zahrada (Bažantnice) při Pražském hradu, po polovině 10. století; výzkum a dokumentace L. Hrdličky a Z. Smetánky, 1973, ARÚ ČSAV Praha; kresba V. Richterová
- s. 221 Topos léčitelky-kořenářky, kresba Mikoláše Alše z roku 1898
- s. 224 Sv. Vojtěch uzdravuje posedlého zlým duchem, vrata katedrály v Hnězdně (detail), 12. století; foto archiv autora
- s. 226 Lípa, květ jako léčivá droga, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájku z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 227 Vlčí mák, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 228 Blín, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 233 Koleda, část kresby M. Alše, 1896
- s. 236 Vsazování „kočiček“ jako ochrana i podpora polí, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 242 Česnek – léčivá i magická droga, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile 1982
- s. 250 Maškary, jednotlivé detaily z francouzské miniaturní malby z počátku 14. století; Národní knihovna Paříž, MSFr 146

- s. 251 Praní prádla vytloukáním, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, jaro 1941
- s. 262 Vyobrazení porodu vsedě, podle Velislavovy bible, kolem poloviny 14. století, Národní knihovna Praha; kresba neznámého dokumentátora – dokumentační soubor I. Borkovského
- s. 263 Narození Páně – těsné zavnutí, detail kazety stropu v Zillisu, Švýcarsko (kanton Graubünden), 12. století; kresba K. Vytejčková
- s. 265 Jmelí jako magická rostlina, Herbář P. O. Mattioliho, vydání Tadeáše Hájka z Hájku, 1562; část faksimile (detail) 1982
- s. 267 Kachel s vyobrazením sňatku, Nové Strašecí, okr. Kladno, druhá polovina 15. století; foto V. Jílková, ARÚ ČSAV Praha
- s. 279 Přejít vlády nad usedlostí – starý a mladý hospodář, Javorník, okr. Hodonín; foto F. Bučina, 1942
- s. 282 Gesto žalosti a zlosti; sloup baziliky Sv. Trojice, Strzelno, druhá polovina 12. století; kresba J. Škvainová
- s. 286 Hrob č. 26, Lumbeho zahrada (Bažantnice) při Pražském hradu; výzkum a dokumentace L. Hrdlička a Z. Smetánka, 1993; kresba V. Richterová
- s. 287 Esovité záušnice, od konce 9. století do 12./13. století nejběžnější šperk; Lumbeho zahrada (Bažantnice) při Pražském Hradu, 10. století; kresba Tomášková – K. Knappová, ARÚ ČSAV

Rejstřík

Jmenný, místní a věcný rejstřík slouží k praktické orientaci a má výběrový charakter. Plnotučným písmem jsou znázorněna osobní jména a pojmenování národů a kmenů, geografické názvy jsou značeny plnotučnou kurzivou, věcná hesla a podhesla zas obyčejným písmem; literární a dějepisná díla jsou značena obyčejnou kurzivou. Jména uvedená v popiscích obrázků a mapek jsou označena polotučnými číslicemi.

334
LEGENDA
O OSTOJÍVI

A

- Abraham**, biblický praotec 171
Adam, biblická postava, první člověk 106, 269
Akademie věd České republiky 301
Albrechtice u Týna nad Vltavou 205
Aleš Mikoláš (1852–1913), český malíř 221, 233, 300
Alexandr III., vl. jménem Rolandus Bandinellus, římský papež (1159–1181) 274
Alexandreida, středověký rytířský epos 46
Amyklai, řecké antické město 246
Annales, francouzská historická škola 299
Apollón, řecký bůh 246
atrium 87–90

B

- Baar Jindřich Šimon** (1869–1925), český spisovatel a katolický kněz 66
Bach Alexander (1813–1893), rakouský ministr vnitra (1849–1859) 13
Bajburin Albert K., ruský etnolog 56
Balbín Bohuslav (1621–1688), český jezuita a barokní historik 162, 256
Miscellanea (Historické rozmanitosti království českého; 1679) 162, 256
Bass Eduard (1888–1946), český spisovatel a novinář 299

- Bednář Kamil** (1912–1972), český básník a překladatel 299
Benátky, italská kupecká republika 185
Bernartice u Nového Jičína, ves 142
Běstvina, obec na Čáslavsku 198, 199, 203, 248
Bezděd, únětický kanovník 7, 92, 93, 95
Biblia Veteris Testamenti, rukopis českého původu (15. století) 183
Bible 106, 139, 210, 222
Bible boskovická 62, 63
Bible Václava IV. 251
Bidonová Danielle, francouzská kulturní historička 112
Dítě ve stínu katedrál, historická monografie 112
Bílé Karpaty, moravskoslovenské pohoří 219
Blato, obec u Pardubic 89
blín 225, 228, 228,
Bogit, ukrajinské pohanské „božiště“ 188
Bohdan, únětický poddaný 38
Bohuň, český velmož, otec kanovníka Zbyhňeva 6, 37, 38, 40
„bohyňa“ 219, 220
Boleslav I., český kníže (935–973) 190, 268
Boleslav II., český kníže (973–999) 180
Boleslavsko 38
Borkovský Ivan (1897–1976), český archeolog 22, 23, 34, 70, 143, 294

Bořivoj I. († asi 890/91), český kníže
12, 31, 36, 190

Bořivoj II., český kníže (1100–1107,
1117–1120) 11

Božetěcha, manželka kronikáře
Kosmy 7, 134

Božena, matka kanovníka Zbyhněva 6

Božík, dvorský kaplan Soběslava I. 12

Böhm Jaroslav (1901–1962), český
archeolog 34

Brailoi Constantin, rumunský
folklorista 133

Brandejs Alexandr, suchdolský
statkář, mecenáš M. Alše (v letech
1877–1879) 300

Brankovice u Vyškova 115

Bratromila, únětická poddaná 38, 134

Bratronice, ves na Kladensku 69

Braudel Fernand (1902–1985),
francouzský historik 5

Brněnská právní kniha 72, 175

Brueghel Pieter st. (asi 1525–1569),
vlámský malíř 268

Bruno z Querfurtu (974–1009),
středověký misionář a legendista
88, 192

Brunova vojtěšská legenda 38, 192

Břetislav I. (asi 1005–1055), český
kníže (od 1035) 11, 31, 46, 88, 191

Břetislav II., český kníže (1092–1100)
11, 191, 280

Břevnov, benediktinský klášter
u Prahy (993) 288

Bříza, ves na Litoměřicku 194

Bučina Ferdinand (1909–1994), český
fotograf 45, 108, 154, 164, 167,
236, 251, 267, 279

Budeč, raně středověké hradiště 39,
101

Bujačův vrch v Belanských Tatrách 91

Burchard z Wormsu (965–1025),
benediktinský mnich 284

Butzbach Johannes, středověký
student a vagant, putující v letech
1490–1497 Čechami 157

Bylany, ves u Kutné Hory
s archeologickým nalezištěm 42,
60, 63, 151,

Bystricka, středoslovenská obec 156

C

campus (příloha) 6, 67, 68, 70–73, 76, 157

Camus Jean Pierre († 1623), teolog
a kazatel 205

Capa Robert (1913–1954), americký
fotograf 224

Cesta rytíře Johna Mandevilly
(Mandevillovy cesty) 43, 44, 46,
47, 51, 80, 81

Cimbura Jan, hrdina románu J.Š.
Baara 66, 67

Clossonová Monique, francouzská
kulturní historička 112

Dítě ve stínu katedrál, historická
monografie 112

Codex Gigas 204, 205

Č

čas cyklický a lineární 119–121, 132,
133, 231

čas dlouhého trvání 18, 44

vnímání a užívání času 123

Čáslav, východočeské město 136

Čáslavská kotlina 21

Čáslavsko 198, 248

Čechové 36

Čechy 8, 10, 12, 17, 18, 20, 24–27, 33,
36, 39, 42, 44, 47, 50, 54, 57, 59,

68, 70, 71, 79, 83, 86–89, 93, 95,
98, 112, 115, 121, 125–127, 141,

143, 145, 146, 154, 164, 170,
172, 185, 187–190, 194, 195,

197, 204–208, 212, 213, 221,
227, 228, 230, 236, 239, 241,

245, 255, 256, 260, 266, 269,
270, 278, 280, 287, 288, 289

Čechy jižní 187, 247

Čechy střední 20, 21, 27, 77, 258

Čechy východní 79

Černčice, obec v okr. Teplice 19

černý bez 207

Černý Vůl, obec u Prahy 101

Českomoravská vrchovina (Vysočina)
21, 274

Československá akademie věd (ČSAV)
295

Československo 274

česnek 161, 242, 242, 253

D

dábel 172, 175, 198, 199, 204, 205,
223, 269, 281–283

Delumeau Jean (nar. 1923),
francouzský historik 203

dělba práce 104, 166

démon 34, 36, 39, 76, 157, 180–184, 286

denár 34, 36, 39, 76, 157, 179,
180–184, 286

12 denárů (Ostojova daň

únětickému kostelu) 40, 74, 77,

92, 179, 181, 182, 259

hodnota denáru 181–183

děti 9, 75, 108, 109, 111, 112, 141, 155,
203, 245, 247

hry dětí 267, 268

Diurnale cisterciense 124, 131, 132, 176

dospělost 113, 246, 268

Drahomíra, česká kněžna, manželka
Vratislava I. 190

Dražkovice u Pardubic 89, 90

Dobrovský, Josef (1753–1829), český
osvícenec 299

Dobřichovice u Prahy 58

Doubrava, východočeská řeka 199

Doubravka († 977), česká kněžna,

dcera Boleslava I., manželka

polského knížete Měška I. (od

965) 134, 268

družina bojovníků 36, 106, 155, 156

Duby Georges (nar. 1918), francouzský
historik 123

dům obytný 41, 42, 47–49, 51, 54–57,
65, 242

čistota domu 177, 178, 240, 252,

253, 256, 257

dům a magie 54, 56

stavební technika 50–52

Dumézil Georges, francouzský
historik, indoevropeista 189
dvojvěří 188–190, 192, 193

E

Egypt 211, 237

Eisner Jan (1885–1967), český
archeolog 219

Eliade Mircea (1907–1986), rumunský
religionista 133, 236

Éos, bohyně jitrních červánek 103,
103

Erben Karel Jaromír (1811–1870),
český archivář, historik, básník 6,
209

Eva, biblická pramáti 106, 169, 269

Evropa 13, 56, 91, 96, 104, 110, 114,
115, 139, 174, 194, 195, 221, 227,
235, 264, 270, 272, 274, 283,
284

Evropa jihovýchodní 96

Evropa jihozápadní 236

Evropa jižní 236

Evropa střední 83

Evropa východní 42, 54, 206, 273

Evropa západní 87, 142, 207,

236, 281, 288

F

Filosofická fakulta UK v Praze 293

Francie 13, 68, 125, 216, 250

Friedrich Gustav (1871–1943), český
historik a editor 6

Frolec Václav (1934–1992), český
etnograf a etnolog 244, 259

Frolík Jan (nar. 1956), český archeolog
86, 142

Fulda, benediktinský klášter
v Německu 214

G

Gemer, jihovýchodní středoslovenská
župa 235

- Gennep Arnold van** (1873–1957), francouzský etnograf 246, 270, 298
- geobotanický výzkum 21, 23, 73
- Goethe Johann Wolfgang** (1749–1832), německý osvícenec, filosof a spisovatel
Utrpení mladého Werthera, román 298
- Gothard sv.** 199
- Guido**, papežský legát (1117) 8
- Gusjatino**, ukrajinská obec a archeologické naleziště 188
- ## H
- Hájek z Hájku Tadeáš** (1525–1600), český přírodovědec a hvězdář 22, 75, 76, 166, 207, 226–228, 242, 265
- Hájek z Libočan Václav** († 1553), český kronikář 287
- Havlíček Borovský Karel** (1821–1856), český politik a novinář 13
- Hémon Louis** (1880–1913), francouzský romanopisec 113, 115
- Herrada z Landsbergu**, abytyše kláštera v Hohenburgu 184
Hortus deliciarum, rukopis 184
- historická klimatologie 26, 27
- Hluboká**, les 20
- Hnězdno**, velkopolská metropole 191, 193
Hnězdenská statuta (nařízení; 1040) 191
hnězdenské dveře (vrata) 186, 224, 260
- Höfler Gaspar** 23
- Holan, Vladimír** (1905–1980), český básník a překladatel 299
- Holeček, Josef** (1853–1929), český spisovatel 66
Naši, románová kronika 66
- Homiliář opatovický** 86, 112, 205, 211, 238, 239, 241, 243, 255, 258, 261, 272, 277
- Hont**, středoslovenská župa 235
- Horoměřice**, obec na severním okraji Prahy 16, 102
- Hrabanus Maurus** (780–856), benediktinský mnich a teolog, opat kláštera ve Fuldě (822–842), posléze arcibiskup mohučský (od 847) 214
- hrách 76, 131, 152, 156, 157, 258, 267
- Hrdlička Ladislav** (nar. 1937), český archeolog 34, 292
- hrnce 32, 55, 145–148, 151, 156, 159, 163, 175, 295
- hrobová výbava 286
- Hryzely**, staroslovanské hradiště na Kolínsku 31
- hřbitov kostelní 87, 89, 95, 201, 203, 235, 255, 283–285, 288
- hřeben 177, 213
- Hřivnáč** (Hriunatecz), vrch u Levého Hradce, viz též Řivnáč 30, 99
- Hugo od Sv. Viktora** (1096–1141), německý teolog a mystik 278
- Huizinga Johann** (1872–1945), nizozemský historik a filosof kultury 267
- humno 43, 57, 65, 74, 128
- Hurst J.G.** (1927–2003), anglický archeolog středověku 298
- hygiena
oděvu 174
osobní 174, 175, 177, 213
potraviny 229
- ## CH
- Chapdelainová Marie**, kanadská románová postava (1916) 113, 115, 116
- Charvát Petr** (nar. 1949), český archeolog a orientalista 298
- chléb 70, 110, 150, 151, 153, 154, 156, 163, 245, 246, 248, 264, 275
kvašený chléb 154, 155

Chlumec, bitva (1126) 12
 choroby
 duševní 223
 pohybového aparátu (pohybu) 228
 psychosomatické 222, 223
Chotek Karel (1881–1967), český
 etnograf 59
 christianizace 56, 87, 88, 189–191, 194,
 196, 204, 205, 225, 260, 266
Chrudim, raně středověký hrad 39
Chrudimsko 139
Chvatim, les 20, 101

I

Ibrahim ibn Jákúb († po 970),
 židovský obchodník a cestovatel
 181

J

Jan Křtitel, židovský prorok (svátek
 má 24. června 256, 269
Jan Evangelista (asi 10–100 po Kr.),
 apoštol a evangelista 199
Jan, únětický poddaný 38
Jan z Holešova (14. století), český
 středověký duchovní 155
Jan ze Salisburý (asi 1120–1180),
 anglický teolog a filosof 210
Janov, italské přístavní město 185
Jarloch (asi 1165–po 1221), milevský
 opat, letopisec 8., 153
Javorník, hornácká ves v okrese
 Hodonín 45, 108, 154, 164, 167,
 236, 251, 265
Javorníky, pohoří 219
Jeffers, Robinson (1887–1962),
 americký básník 299
Jeruzalém 12, 252
Jindřich III. (1017–1056), římsko-
 německý král (od 1039) a římský
 císař (od 1046) 31, 32, 39
Jindřich IV. (1050–1106), římsko-
 německý král (od 1056), římský
 císař (od 1084) 11
Jindřichohradecko 21

jmelí 265
 jízba (interiér) 47, 48, 53, 136–139,
 141, 144, 145, 148
Josef, biblický správce Egypta 210, 210

K

Kalendarium oseké 124, 131, 132, 176
 kalendář 107, 109–111, 123, 125–128,
 131, 232, 238, 241, 256, 258,
 259, 262
 gregoriánský 237
 juliánský 232, 234, 237
Kaliště, poloha u Únětic 99, 102
Kamýcký potok 15, 16
 kaptorga 213, 226
Karlštejnsko 21
Karpaty, slovenské pohoří 159, 219
Kisch Egon Ervín (1885–1948),
 českoněmecký novinář
 a publicista 297
Klápště Jan (nar. 1949), český
 archeolog středověku 292, 299,
 303
Klápšťová Kateřina (nar. 1948), česká
 etnoložka 292
Klaretův slovník (14. století) 142
Klecany 16
Ključov, raně středověké hradiště 154
 klučovnice, druh motyky 52, 115, 116,
 154
Kniha Henrykówska (Jindřichovská;
 13. století) 269
Kojan, stožický sedlák 66, 67, 78
Kolačov (Colasoy), vrch u Levého
 Hradce 30, 71, 99,
 kolébka dětská 135, 136, 141
 koleda 232, 233, 245, 249, 255
Kolín nad Rýnem 90
Kolínsko 31
 konopí 127, 136, 166, 167, 249
Konrád II. Ota († 1191), moravský
 markrabě (od 1182) a český kníže
 (1182, 1189–1191) 37
 koření 161, 165, 185, 278
 kořenářství, bylinkářství 225

- Kosárek Adolf** (1830–1859), český malíř 299
- Kosmas** (asi 1045–1125), pražský děkan, kronikář 7, 27, 71, 87, 93, 134, 155, 180, 186, 191, 192, 200, 211, 255, 256, 258, 268, 280, 285
Kronika Čechů (Kosmova kronika) 12, 46, 155, 164, 181, 185, 188, 199, 264
- Kouřim** 31, 213
Stará Kouřim 29
- Kozí hřbety**, skalnatý útvar u Únětic 99, 102
- Kralovice**, mladší slovanské hradiště u Prahy
- Kristiánova legenda** (konec 10. století) 176
- Kristus** (Ježíš z Nazaretu, asi 4 př. Kr. až asi 29), židovský náboženský reformátor, zakladatel křesťanství 119, 122, 123, 126, 141, 194, 195, 217, 232, 234, 239, 240, 242, 252
- Krušné hory** 12, 31
- Křemínek**, oddělená část Mikulovic 89
křest 85, 87, 196, 260, 261
- Kyjev** 188
- Kyll Nikolaus**, německý historický etnograf 289
- Kysuca**, slovenský region 246
- L**
- Labe** 177, 187
- Lada Josef** (1887–1957), český malíř a ilustrátor 268
- Laichterovo nakladatelství 298
- Langhammerová Jiřina** (nar. 1939), česká etnoložka a etnografka 244
lázeň 176
- Le Goff Jean Jacques** (nar. 1924), francouzský historik 24
- Le Roy Ladurie Emmanuel** (nar. 1929), francouzský historik 216
len 166, 166
- letnice 27, 191, 235, 255, 256, 260
- Lenin Vladimír** (1870–1924), ruský revolucionář, komunistický vůdce 296
- Letopis Kanovníka vyšehradského* (12. století) 198, 208, 248
- Letopis Mnicha sázavského* (první polovina 12. století) 208
- Lévi-Strauss Claude** (nar. 1908), francouzský sociolog a etnograf 220, 222, 290
Čaroděj a jeho kouzlo 220
- Levý Hradec**, přemyslovské hradiště 7, 8, 12, 13, 16, 16, 20–23, 25–27, 29, 30, 31, 32, 34–41, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 53, 59, 63, 69, 70, 72–74, 77, 83, 99, 114, 115, 129, 134, 137, 143, 145, 146, 153, 158, 167, 169, 176, 177, 183, 190, 194, 197, 199, 203, 209, 210, 218, 229, 230, 242, 244, 245, 247, 248, 253, 257, 272, 278, 283, 287, 288, 294
akropole 13, 31, 32, 39, 40, 50, 53, 99, 139, 176
Levohradecko 21, 29, 31, 33, 50, 51
palác (domnělý) 34
předhradí 31, 32, 35, 39–41, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 56, 83, 143, 146, 183, 289
- rotunda (kostel) sv. Klimenta 30, 32, 33, 33–35, 99, 283–285, 287
- Lideč**, moravská obec 219, 220
- Lidové noviny* 246
- lipový květ 225, 226
- Lipsko**, bitva národů (1813) 13
- Liptovská Mara** 173
- Litoměřice**, raně středověký hrad 20, 39, 187
- Litomyšl** 181
- Londýn** 44
- Lot, biblická postava 212
- Lothar III.** (1075–1137), římsko-německý král (od 1125), císař (od 1133) 12

Ludmila sv. († 921), česká kněžna,
světice a zemská patronka 134, 190

M

Maasa (Meusa), řeka 260

Macek Josef (1922–1991), český
historik 292, 299

magie pozitivní a negativní 214

Magura, slovenské pohoří 159

Mandevillovy cesty viz *Cesty rytíře*
Mandevilly

Marek, probošt pražské kapituly 93

Maria Stern, cisterciácký klášter
v Lužici 124, 131, 132, 176

Markéta sv., křesťanská světice (svátek
13. července) 257

Marmaroš, rumunský region 133

Martin sv. (316–400), tourský biskup
(svátek 11. listopadu) 40, 74, 92,
157, 179, 179, 182, 239, 240,
241, 259

Masaryková Alice (1879–1966), česká
socioložka, dcera T.G. Masaryka
156

masopust 234, 235, 249–251, 259,
261, 268

maškary 250

Mattioli Petr Ondřej (1500–1577),
italský renesanční lékař
a přírodovědec, autor proslulého
herbáře 22, 75, 76, 166, 207,
226–228, 242, 265

Mělník-Rousovice, archeologické
naleziště 212

Mencl Václav (1905–1978), český
historik umění a památkář 61

Menhart, pražský biskup (1122–1134) 12

Měšek I. (kolem 922–992), první
historicky doložený polský kníže
z rodu Piastovců 260, 268

Metternich Clemens Wenzel

Nepomuk, kníže (1773–1859),
rakouský a politik, ministr
zahraničí (1809–1848) a kancléř
(1810–1848) 13

Mikulčice, velkomoravské hradiště 215

Mikulovice na Pardubicku 89, 90

Milena, únětická poddaná 38

Milevsko, klášter 8

Milhošť, držitel pudy v okolí Únětic 6,
38

Miloň, dušník únětického kostela 8, 38

Mlada († sedmdesátá léta 10. století),
abatyš, sestra Boleslava II. 134

mlýn vodní 95–97, 97

Modliš, únětický poddaný 38

Morava 26, 219, 236

jižní Morava 27, 50

Mušov, jihomoravská archeologická
lokality 212

N

nábytek 139, 142

nádoby z organických hmot 147, 148

Nakladatelství Lidové noviny 303

Národní knihovna ČR v Praze 298,
299

Národní museum v Praze 293

Nekrologium kláštera v Podlažicích 134

Němcová Božena (1820–1864), česká
spisovatelka 59

Neplachova kronika (14. století),
středověká kronika 202

Niederle Lubor (1865–1944), český
archeolog a etnolog 42, 140, 152,
174, 219, 270, 275

Novgorod 192

Novotný Václav (1869–1932), český
historik 8

nůž 143, 144, 163, 212, 213, 236, 237

O

oběti 54, 188, 191, 195, 203, 256, 259,
288

oběti mrtvým 288

obilí 17, 27, 36, 47, 57, 59, 60, 61, 68,
74, 76, 77, 89, 95, 98, 104, 105,
109, 113, 128, 130, 145, 152,
155, 156, 160, 161, 163, 182,
185, 228, 247

obilnice (obilná jáma) 42, 59, 60, 61, 94
 oboroh 57, 58, 59, 65, 81, 108, 109, 128, 129, 141, 254, 258
 obuv 131, 166, 172
 očišťa 174, 176, 196, 201, 214, 229, 231
 očištec 283
 oděv

druhy oděvu 170

výroba oděvu 166, 167

oheň 47–49, 53, 104, 113, 136, 138, 139, 145, 148, 150, 151, 175, 201, 214, 248

ohnišťe 47, 48, 49, 52, 54, 104, 137–139, 146, 148, 150–152, 159, 220, 265, 275

ochrana novorozence 261, 264

ochranné magické prostředky 208

Oldřiš, středočeský hrad 144

Olga (asi 890–969), ruská kněžna vládnoucí jako regentka (945–965) 188

Opole, město ve Slezsku 192

orba 41, 42, 70, 100, 107, 109, 115, 115, 116, 127, 130

Ortega y Gasset José (1883–1955), španělský filosof 291

Ostoj, levohradecký rolník 5, 6, 7, 8–13, 15, 18–29, 30, 31, 32, 33, 33–35, 37, 38, 40–44, 46–59, 61, 63, 64, 66–68, 68, 69, 69–74, 76–79, 82, 85–88, 91, 92, 97, 98, 100, 102–119, 121–124, 125, 126, 127, 128, 129–146, 148, 150–166, 168–175, 175, 176, 178, 179, 179–189, 191, 193, 195, 197, 198, 200, 202, 205–209, 211, 214–218, 220, 221, 223, 227, 237–250, 252, 262, 265–270, 272–275, 277–281, 283–286, 288, 289, 292, 294–297, 300–303

ošť rybářská 136, 158, 158

Osturňa, ves v Zamaguří (okr. Poprad) 64

Ostřešany u Pardubic 89

osvětlení interiéru 148

Oščadnica, obec na Kysuci 246

Ota Olomoucký († 1125), přemyslovský úředník kníže 12

Ovruč, ukrajinské město 169

P

Pacner Karel (nar. 1936), český publicista a spisovatel 296

paleodemografické údaje 9

Panna Marie 6, 84, 122, 126, 249, 258, 266

Panonie 50, 61

Pardubicko 89, 139

Partlicius Šimon (1588/1590–po 1640), humanistický spisovatel 239

Paříž

École des Hautes Études en Sciences Sociales 290

Národní knihovna v Paříži 103

Národní muzeum lidových tradic

pastýř, pastýři 5, 72, 88, 172, 243

Pavel sv. († 65 či 67), apoštol, křesťanský teolog 106, 257

pec 47, 48, 53, 55, 114, 137, 138, 150, 151, 151, 152, 155, 157, 168, 176, 216, 244

Pekář Josef (1870–1937), český historik 299

Pelhřimovsko 21

Peloponés, řecký poloostrov 246
 peněžní směna 179

Pesez Jean-Marie (1929–1998), francouzský archeolog

Petr, kardinál a papežský legát (1197) 8

Petr Lombard (1100/1110–1160), italský středověký filosof a teolog 278

Petrarca Francesco (1304–1374), italský protorenesanční básník a myslitel 92

Píč Josef Ladislav (1847–1911), český archeolog a historik 34

- Pisa**, italské město 185
- Písek** 96
- Plešková Eva**, nakladatelka 303
plot 21, 46, 47, 57, 65, 81, 87, 107,
113, 148, 174, 212, 241, 266, 274
plot pletený 43, 46, 67, 80, 83, 274
- Plzeň** (Starý Plzeňec), raně středověký
hrad 20, 39
plužina 98, 100
Pobaltští Slované 189
- Podhradí u Poděbrad** 144
- Podkarpatská Rus** 46, 49, 83, 134,
141, 254
- Podkost** 299
- Podlaha Antonín** (1865–1932), český
prelát a církevní historik 195
- Podlažice**, klášter 204
- Podmoráň** 15
- Podunají** 61, 187
pohřeb 87, 280, 283, 284
pohřeb „ad sanctos“ 85, 89
pohřebiště 5, 9–11, 30, 34, 85, 99, 201,
202, 284, 285
- Podýjí** 26
- Polabí** 89
- Polsko** 46, 169, 186, 191, 212
- Pomoraví** 26
- Poohří** 26
porod 111, 200, 203, 216, 261–263
- Poroškovo**, ves na Podkarpatské Rusi
48
- Posázaví** 21
postní doba 251, 252
postřížiny 266–268
- Povltaví** 26
- Powerová Eileen** (1889–1940),
anglická historička 298, 300
práce v poli 104, 106, 107, 109, 111, 113,
115, 121, 134, 150, 170, 249, 253
pracovní den 103, 107, 109, 110, 119,
121–124, 126, 127
pracovní rok (roční cyklus) 124
práh 126–137
- Praha** 6, 8, 12, 15, 16, 16, 17, 20, 21,
26, 31, 40, 42, 54, 58, 87, 101,
146, 181, 190, 255, 272, 292,
296, 300, 302
Hradčany 184
Juditín most 185
Karlův most 185
Klementinum 299
kostel P. Marie na Pražském
hradu 6, 266
klášter a basilika sv. Jiří na
Pražském hradě 85, 213
Lumbeho zahrada (Bažantnice)
215, 218, 286
Malá Strana 70, 184
Praha 5-Lahovice 201
Pražská kotlina 12
pražské podhradí
Pražský hrad 11–13, 16, 34, 36,
39, 71, 85, 86, 86, 87, 93, 94,
102, 117, 142, 177, 184, 190, 192,
213, 266, 286, 287
Rudolfínium 184, 300
Staré Město pražské 146
Staroměstské náměstí 185
Ungelt 185
- Pravdová Božena**, redaktorka 292,
301
pražma 156, 162, 257
- Prévert Jacques** (1900–1977),
francouzský básník, dramatik
a výtvarník 299
- Prusové** 186
pružinové nůžky 144, 145
předhradí (usedlost) 31, 32, 35, 39, 41,
44, 46, 51, 56, 63–65, 71, 74,
146, 163, 183, 289, 294
- Přední Kopanina** 16
přechodový ritus 47, 246, 298
- Přemysl Oráč**, mýtický kníže
- Přemysl I.** (asi 1155–1230), český
kníže (1192–1193 a od 1197)
a král (od 1198) 6
- Přemyslovci**, česká dynastie 11, 12,
36, 39, 85
přemyslovská pověst 172
příloh, viz též campus 30, 63, 67, 73,

74, 76, 77, 100, 102, 107, 109,
114, 115, 115, 127, 130, 136

Privítan, protivník knížete

Vladislava I. 186

pšenice 14, 75, 126, 181, 258

R

Radata, únětický poddaný 38

radlice 69, 114, 115

rádlo 15, 67, 68, 70, 98, 100, 107, 114,
116, 118

Radoš, únětický poddaný 38

Ranke Leopold (1795–1886), německý
historik 297

raně středověký katastr 101

Ráž, únětický kanovník 7, 92, 93, 95

Rajchumberk (Liberec) 13

rekonstrukce levohradského lesa 20

Renan Ernest (1823–1892),

francouzský filosof a historik 297

Revue de l' Histoire des Religions,

francouzský vědecký časopis
245

Richard III. (1452–1485), anglický

král (1483–1485) 81

Rokycana Jan (po 1390–1471),

husitský teolog a volený

arcibiskup pražský (od 1435) 276

role ženy 111

Rolland Romain (1866–1944),

francouzský spisovatel 298

roubená jizba 29, 94, 135

Roveň, les a poloha u Únětic (dnes Na
rovinách) 20, 99, 284

Roztoky u Prahy 24

Roztocký háj 21, 24

ruční práce 107, 115

Rudolf, slezský cisterciácký mnich

(I. pol. 13. stol.) 196, 277

Rudolfův katalog magie 55, 195,

196, 251, 255, 264

Rudy, slezský cisterciácký klášter

55

Rujana, baltský ostrov 245, 246

rybolov, ryby 76, 150, 158

Ř

řadové pohřebiště 284

Řecko 246

Řehoř I. Veliký sv., římský papež

(590–604) 127

Řezno (Regensburg) 11, 12

Řím 88, 234

Řivnáč, vrch u Levého Hradce (pův.
název Hřivnatec) 7, 15, 71, 294

S

Sadská 37

Salerno, lékařská škola 228

Saxo Grammaticus (mezi 1140

a 1150–1220), dánský katolický
kněz a kronikář 245

sběr plodin 161

Seifert Jaroslav (1901–1986), český

básník 299

sekera 24, 50, 52, 74, 113–117, 119,

136, 144, 158, 186, 213, 267

Semonice, ves u Jaroměře (okr.

Náchod) 69, 115, 116, 145

Sergent Bernard, francouzský

religionista 246

Sezimovo Ústí 144

Shakespeare William (1564–1616),
anglický dramatik 208

Julius Caesar, tragédie 208

Sixta Jiří, redaktor a editor 292

Skála, les u Únětic 20, 73, 99, 102

Slatinice, *Slatiunice* (středověký název
Únětického potoka) 16, 73, 82,
95, 99, 102

Slaný 101, 162

Slapy, ves u Davle 199

Slavíková Jiřina (nar. 1926), česká
geobotanička 22

Slavníkovci, východočeský knížecí rod
88, 191

Slezsko 138, 195

Slované 59

Slované jižní 165

Slované Pobaltí 189, 246

Slované východní 176, 269

- Slovensko** 26, 46, 50, 58, 59, 59, 145, 219, 235, 236, 242, 245
- sňatek 216, 262, 268, 269, 269, 270, 271, 272, 275
- sny a jejich výklad 209
- Soběslav I.** († 1140), český kníže (od 1125) 6, 11, 12
- Sommer Petr** (nar. 1949), český archeolog a medievista 33, 298
- Sparta**, řecká antická obec a stát 246
- Spunar Pavel** (nar. 1928), český historik kultury 292
- Spytihněv I.** († 915), český kníže (od 894) 190
- Srnek**, únětický poddaný 38
- sруб, sрубová konstrukce 50, 51, 53, 54, 136, 142
- Statenice**, obec u Prahy 96
- Statut z Elblágu* (13. století) 270
- Stich Alexander** (1934–2003), český literární historik a jazykovědec 298
- Stomma Ludwik**, polský etnolog 203
- strava masitá 156
- mléčná 153
- rostlinná 152
- stravovací zvyky 162
- striga 218
- stráž u mrtvého 281
- Strojmír**, přemyslovský vzdorokníže 190
- Stroňsk** 199
- Strelzno**, polská lokalita 282
- Střezislava**, manželka knížete Slavníka 134
- Stuttgart** 132
- Württembergská zemská knihovna ve Stuttgartu 132
- Suadow** (Svádov), poloha u Žalova 30, 67, 99,
- Sudek Josef** (1896–1976), český fotograf 300
- Suchdol**, obec u Prahy 96
- súl 162, 187
- Svádov** viz Suadow
- Svantovít**, pohanské božstvo 245, 246
- Svatava** († 1126), polská kněžna a česká královna (od 1085), manželka Vratislava II. (od 1062) 134
- sváteční roční cyklus 238, 239, 245, 248, 254, 255, 257, 258, 277
- sváteční svět živých a mrtvých 235
- svatý kout 138, 139, 146
- Svolinský Karel** (1896–1986), český malíř a výtvarník 298
- synkrese 195–197
- ## Š
- Šalda František Xaver** (1867–1937), český kritik, spisovatel, publicista 293
- Zápisníky* 293
- Šárecký potok** 15, 16
- Šárka** 15
- Šmelhaus Vratislav** (1922–1982), agrární historik 57
- Šolle Miloš** (nar. 1916), český archeolog 29
- Štěpán I. Svatý**, uherský král a světec 199
- Štěpeň**, les 20
- Štítný ze Štítného Tomáš** (asi 1333–1406) 249
- Štrasburk**, východofrancouzské město 184
- Šusta Josef** (1874–1945), český historik 299
- ## T
- Tachovsko** 21
- Tamworth** (Velká Británie) 97
- Tarnopolská oblast** 188
- Toyen**, vl. jm. Marie Čermínová (1902–1980), česká malířka a grafička 298
- Trevír**, město v Porýní 289
- tok energie 104
- trh 36, 88, 117, 119, 157, 160, 162, 179, 179, 181–183, 185–187, 191

Trhový Štěpánov, středočeské město
142

trojpolní systém 68, 70, 72, 77
třešeň 21, 22

Třeštík Dušan (nar. 1933), český
historik 246, 294, 303

Turje, řeka na Podkarpatské Rusi 83

Tvrď Josef (1877–1942), český filosof
299

U

Úholičky 16

Uhříněves 31

úmrtí 202, 203, 213, 260, 279, 281,
283, 289

Únětice 7, 8, 13, 16, 21, 25, 35, 38, 44,
71–73, 76, 77, 79, 81–83, 83, 88,
91, 92, 94–98, 99, 100–102, 108,
109, 179, 180, 182, 190, 194, 240,
242, 259, 283–285, 289, 294

kostel P. Marie 8, 34, 35, 38–40,
79, 83–85, 87, 90, 102, 150, 179,
182, 192, 197, 238, 283, 284,
289

pohřebiště 99, 287

mlýn 95–98, 99

únětická listina 20, 25, 29, 31,
32, 38, 39, 57, 67, 70, 72–74, 99,
102, 107, 134, 179, 239, 258,
284, 289

únětická plužina 100

únětický dvůr 98, 99, 109, 176,
179

únětický hřbitov 284

únětický katastr 30, 71

únětický statek kostelní 38, 95,
101

Únětický potok 15, 16, 21, 82, 99

úrodnost půdy 24, 25, 74, 243

usedlost (vybavení) 113

V

Václav sv., český kníže (921–935),
světec a zemský patron 12, 190,
258, 266

Václav I. (1205–1253), český král (od
1230) 6, 102

Václav IV. (1361–1419), král český (od
1378) a římsko-německý
(1378–1400) 211

Václavík Antonín (1891–1959), český
etnolog a národopisec 254, 256
vampýři (mora a upír) 201, 202

Vánoce 122, 199, 209, 232–235, 236,
239, 240, 243–249, 253, 254,
259

Vavřincova (Laurentiova) legenda
(polovina 11. století)

Vavřinec z Březové (asi 1371-kolem
1437), univerzitní mistr,
staroměstský měšťan a kancléř,
kronikář 210

Velikonoce, velikonoční týden 85, 123,
174, 231, 234–236, 239, 249,
251, 253–255, 260, 288

Velislavova bible 58, 58, 117, 126, 128,
129, 147, 169, 171, 210, 263

Velká Morava 8, 26, 32, 190

Velké Přílepy 15

Vencl Slavomír (nar. 1936), český
archeolog 267

Verchovina, ves na Podkarpatské Rusi
135, 136

Vídeň 300

Vinoř u Prahy, raně středověký hrad
40

Vladimír I. Veliký (asi 955–1015),
kyjevský velkokníže (od 980) 188

Vladislav I., český kníže (1109–1117,
1120–1125) 34, 186

Vladislav II. († 1174), český kníže
(1140–1158) a král (1158–1173)
12, 181

Vladota, svědek 6
vlčí mák 227

Vltava 7, 15, 16, 21, 23, 32, 63, 64, 71,
73, 162, 175, 184, 205, 289

sv. Vojtěch (asi 957–997), pražský
biskup (od 982) a mučedník 12,
88, 186, 191, 192, 224, 255, 260

Vraclav, východočeský raně středověký hrad 34

Vratislav I., český kníže (915–921) 266

Vratislav II. († 1092), český kníže (od 1061) a první král (od 1085) 34
vůz 45, 46

výbava kostela 85

výnos pole 25, 56, 74, 77, 78, 105, 127, 129

Vysoká škola politických
a hospodářských věd 293

Vysoké Mýto 34

Vyšehrad 172, 184, 185

Kodex vyšehradský 37, 120, 172

W

Wolin, baltské obchodní středisko 141

Z

zabíjačka 132, 153, 158

základový kámen 33, 34

Zaorálek Jaroslav (1896–1947), český překladatel 298

zásobení vodou 63

zavinutí znehybňující nemluvnat 263

zažehnavání 225

Zbruč, ukrajinská řeka 188

Zbýhněv, kněz a kanovník kostela

P. Marie v Praze 6, 7, 13, 29, 37, 38, 40, 41, 79, 81–85, 87, 90, 92, 94, 95, 99, 100–102, 300

zelenina 144, 160, 161

zemědělská usedlost středověká 43, 116

Zíbrt Čeněk (1864–1932), český historik kultury, národopisec a bibliograf 228

Zillis, místo ve Švýcarsku 263

zimní odpočinek 109, 110

Znojmo, rotunda sv. Kateřiny 68
zvon 90, 91, 119, 196, 234

Ž

Žalov 15, 25, 35, 71, 300

pohřebiště 99

Žalovský potok 15, 30, 32, 63

Žatec, raně středověký hrad 20, 39

žatva obilí 38, 109, 116, 128, 128, 231, 257

Ždiar, podtatranská obec 91, 159

železné nástroje 50, 52, 67, 70, 105, 107, 113, 114, 117, 166, 187, 211, 212

ženské práce 137

Židé 185

židovská komunita 221

židovský obchodník 122, 184

Žižka z Trocnova Jan (asi

1360–1424), husitský vojevůdce 296

Sestavila Jiřina Urbanová

Obsah

Úvod	5
1 Lidé a doba	6
2 V krajině raného středověku	15
3 Sociální prostor	29
4 Usedlost na předhradí	41
5 Pole a pastviny	66
6 Ves Zbyhněvova	79
7 Hospodářství únětické	92
8 Dny práce	103
9 Práce a čas	119
10 Život v domě	134
11 Každodenní chléb	150
12 Starost bez konce	166
13 Dvanáct denárů	179
14 Dvojí víra	188
15 Obklíčení strachem	198
16 Zabíjení strachu	206
17 Hadači a léčitelé	218
18 Den sváteční	231
19 Věčný návrat	238
20 Kolébka života	260
21 Poslední hroudy země	279
Epilog	290
Poděkování	292
Hledání tvaru	293
Závěrečná poznámka	303
Výběr z pramenů a literatury	304
Seznam vyobrazení	328
Rejstřík	334

ZDENĚK
SMETÁNKA

LEGENDA O OSTOJOVI

ARCHEOLOGIE
OBYČEJNÉHO ŽIVOTA

Edice Česká historie sv. 13

Obálku navrhl a knihu graficky upravil Vladimír Vimr

Na obálce použito kalendářní vyobrazení měsíce února zobrazující zimní odpočinek prokřehlého sedláka a symbolizující prodlevu v zemědělském ročním pracovním cyklu – Breviř velmistra Lva, 1356, depozitum Národní knihovny, Praha, sign. XVIII F6, foto Prokop Paul

V roce 2004 vydalo NLN, s.r.o.,

Nakladatelství Lidové noviny,

Jana Masaryka 56, 120 00 Praha 2

Vydání první

Odpovědný redaktor Jan Urban

Sazba a reprodukce NLN, s.r.o.

Vytiskla tiskárna EKON, družstvo,

Srázná 17, 586 01 Jihlava

Doporučená cena včetně DPH 275,- Kč

EDICE ČESKÁ HISTORIE – PŘIPRAVUJEME

ČECHY NA SKLONKU NAPOLEONSKÝCH VÁLEK

Milan Švankmajer

Ač byl Milan Švankmajer znám především jako znalec ruských dějin 17.–19. století, anotovaná kniha se týká problematiky Ruska jen okrajově. Využil totiž materiálu, který nashromáždil na počátku padesátých let při výzkumu archivních spisů českého gubernia, když tehdy studoval česko-ruské vztahy během napoleonských válek. A právě vrcholící konflikt napoleonské Francie s ostatními evropskými mocnostmi, mezi nimiž bylo také habsburské mocnářství, je hlavním tématem knihy, a pak také to, jak Čechy prožívaly jejich závěrečné údobí, tažení do Ruska, bitvu národů u Lipska a po Napoleonově porážce vídeňský kongres. Naše země tvořily sice zázemí těchto světodějných událostí (jedinou výjimku představovala bitva u Chlumce a Přestanova, jež se odehrála na půdě severních Čech jako součást bojových operací vedoucích k lipské bitvě), poklidně však zdaleka nebylo. Pro současníky se jednalo o celý komplex převratných změn, při nichž se museli vyrovnávat s takovými událostmi, jakými byly kontinentální blokáda, krach rakouských financí, pražský mírový kongres, Metternichův přestup z neutrality do protinapoleonské koalice a následná mobilizace všech hospodářských a vojenských rezerv dlouhými válkami vyčerpané monarchie. Čechy také představovaly bezprostřední týl armád bojujících u Lipska, což bolestně pociťovaly i dlouhý čas po této grandiózní bitvě: staly se totiž lazaretem pro desetitisíce raněných a byly odměněny epidemiemi nakažlivých nemocí. Kniha, doplněná množstvím obrazového materiálu, mapkami a dokumentárními přílohami, je psána úsporným, ale zároveň velmi čtivým stylem. Jedná se o Švankmajerovo poslední dílo, autor totiž krátce po jeho dokončení neočekávaně zemřel.

*Černobílý obrazový
doprovod, mapy, rejstřík
ISBN 80-7106-677-X
asi 300 stran
cena asi 199 Kč*

DALŠÍ PROGRAM EDICE

Jan Kláépště
PROMĚNA ČESKÝCH ZEMÍ VE STŘEDOVĚKU

Jiří Rak SVĚT ČESKÉHO OBROZENÍ

Martin Wihoda MORAVA V EPOŠE ÚDĚLNÉ

Ivan Šedivý, Marie Koldinská
VÁLKA V ČESKÝCH DĚJINÁCH
